

84(2)р-Банк)

И 77

С 21292

ЖУЛАЕЛАНЫ
ЮЗЕМИР

6
АЙ,
ЗАМАН А!

21 10/10/12
JC 87

✓ ✓
ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР

С 272292

ПОВЕСТЬЕ, ХАПАРЛА,
ЧАМ ХАПАРЛА, ТАУРУХЛА,
МАСХАРАУЛА,
НОВЕЛЛАЛА

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
Кавказско-Восточной России
г. Владикавказ, ул. Пушкина, 43

Жулабов У. А.

Ж Эх, время!: Повести, рассказы, легенды, юмористические рассказы, комиксы, новеллы.— Нальчик: Эльбрус, 2001.— 320 с.

ISBN 5-7680-1667-8

Книгу Жулабова У. А. составили произведения, написанные им в разные годы: повести «На новом месте», «Крысы», а также рассказы, легенды, комиксы, юмористические рассказы, новеллы. В них автор размышляет о месте человека в сложном современном мире. Лейтмотивом его произведений является вера в людей, в добро и справедливость, в нравственную силу.

Ж $\frac{4702100100-093}{M 125(03)-2001}$ -2001

ISBN5-7680-1667-8

© Жулабланы Ю. А., 2001

ПОВЕСТЬЛЕ

ЖАНГЫ ЖЕРДЕ

Юркген сюрюулей халкыбыз,
Жокъду онгубуз, хатыбыз,
Толмайды кёп муратыбыз, —
Адамды бизни атыбыз!

Кязим

Кёчгюнчюлюк азабыны биринчи жылы, къанлы къазауатны тёртюнчю жылы эди. Ёсююм артыкъ уллу болмагъанлыкъгъа, адам арсарсыз жумушха иерча, онекижыллыкъ жашчыкъма.

Жаз башы. Бригадир келип, къазакълы жашчыкъ Къарабайгъа бла манга ишге чыгъыгъыз деп кетди. Экинчи кюн а, тёрт арыкъ атны да орунга уруп: «Хамутлары, башха жегиулери сабан кюшдадыла, минигиз да, бирер атны адежге тутуп, ары барыгъыз», — деп, буйрукъ берди. Кеси уа, чубур алашагъа къамичини жетдире, лох этдире, кёзден таша болду. Ол жылы келген къарт кишини уа не кече, не кюндюз тынчлыгъы жокъ, анга да адамны жаны аурурча эди. Бригадирни юсюнде эски сырылгъаны да, бёрю талагъан хада къой кирик, сегел-сегел мамукъ буштукълары чыгъып, белине да бир жжым юзюк кысылып эди. Къарабай бла мен ишге тебиредик, угъай дерге амал жокъ. Айтханымча, уруш баргъан кезиу. Ол заманда къартла, тиширыула, сабийле эдиле ишлеген. Ушкок къалакъ кётюраллыкъла, онсегиз жылы толгъан эсе — урушда. Бир къауумла уа онжети жылларында окъуна кеслери тилеп кетгендиле.

Аллахны жаны ауруп, ишибиз къуралды. Талас Черек Жамбул шахардан энишге къутулгъандан сора, кенг аулакъ-

ланы жырып барып, узакъ къумлагъа жутулады. Черекни эки жаны бла элле салыныпдыла. Уллу, гитче колхозла. Ала къыйыры-башы кёрюнмеген, барып турсанг, тауусула билмеген тюзледе сабан сюрөдиле, будай, арпа, тары ёсдюредиле. Эллени аралары бла бергъан дангыл жолланы эки жанларынды ол сабанланы кёрсенг, бир чексиз, къыйырсыз, жап-жашил океанны кёргенча боласа. Будай башла къылкыты чыгъарып, баш къусарны аллында ол сабанлагъа бийигирекден къарасанг а, бютюнда аяз чайкъалтхан кезиуде, Аллах болмаса, адам къолу бла ишлеялмазлыкъ бир тамаша бояуланы кёрюп къаласа. Будайла жетгенден сора уа жерни башы алтын тюрсюнлю бет алады. Сабанланы оруп, тирлик жыя башлагъан кезиуде: тракторла, комбайнла, ат жегилген арбала, уллу-гитче демей, не аз да тирнек эте билген ары къуюлуп, гумулжукла кибик, тохтаусуз кече-кюн да жортуп айланган адамланы кёресе.

Биз тырнаууч этген сабаннга жазлыкъ будай себилинирик эди. Эрттенден ингирге дери сары къашха алашагъа бла къаратор ажирге тёртден эшилген къазакъ къамичини жетдире, хайда къуу, хайда сюр. Бизни ишибиз олду. Ишлемесенг, бригадир атангы-анангы «тойдурлукъду», иш кюн (трудодень) жазарыкъ туююлду. Ишлеген кюнлеринге кёре уа, жылны ахырында будай берликдиле. Атланы аллай бир къыйнаркъа суймей эдик. Алай амалыбыз жокъду. Ол заманда ишден албугъартхан адам иш кёрсем деп, милиция айланыучу эди. Кёчгюнчюлени ийманларын юйюрген а — комендант.

Ингирликде ишден сора жегиулени тууаргъан, атлагъа кишен салып, отларгъа къыстагъан, эрттенликде аланы сюрюп келген да бизни къоншубуз Жумакъул деген къарт кишичикди. Бир-бирде ол элни аманын да айтыучу эди. Алай, аны айтханын къулагъыбызгъа алмай, кюлюп къоя эдик. Ол да, биз да юйренчек болуп къалгъан эдик. Гитлерни анасын а ауузундан бир кетерсе уа, таланган. Сталинни уа бир да сагъынмай эди. Сагъынса уа, Колымагъа иериклерин биле болур эди харип. Жумакъул ата (биз акъсакъалгъа алай айтыучу эдик) ингирликде этгенича, эрттенликде да атланы будуман этдирип, постромкаларын кесигиз илиндиригиз деп, секирип атына къонуп, боюнун да къынгырына тутуп, леп-леп этип кетеди. Башына кийгени уа — ичи да эки эл мелте болуп, бир эски бёрк кибик. Аны да, урочу маскени къулакъларына ушаш, бир къулагъы ёрге, бирсиси энишге айланып. Биз а, бирер эски кийиз журун тапханбыз да арыкъ атланы сырт суюклери къуйрукъларыбызны «жауур» этмез ючюн, аланы жауурлукъ орунуна салып, ач къаргъала кибик, атларыбызны сыртларына къонуп, аяусуз тырнаууч

этебиз. Қъарт эрттенликде шай хазыр болгъандан сора уятыучу эди бизни. Бир экишер пияла шай ичирген кибик этеди да, сол аякъларыбыздан кётюрюп, атлагъа къондуруп, бирер атны да адеж тутдурады да, ишге ашырады. Сабаннга жетгенден сора атларыбыздан учхалап тюшюп, постромкаланы валиклеге илиндирип, киштикле кибик, хамутлагъа илине, атлагъа къонабыз. Ал кезиуде нёгерим менден къарыусузуракъ эди да, бир-бирде аны атха болушуп миндире турдум. Ма алай ишлей тургъаныбызлай, ай да болгъунчу, атыбызгъа стахановчу жашчыкъла атап, район газетде махтап жаздыла. Газетде ишибизге бийик багъа бичилгенин окъугъаныбызда, аналарыбыздан жангыдан туугъанча болдукъ. «Ала кюнюне отузушар гектаргъа тырнаууч этедиле. Быланы хар иш кюнлери немис ууучлаучулагъа окъ болуп тиерле. Ма стахановчула десенг!» 1935 жылдан бери саулай къыралгъа атын айтдыргъан Алексей Стаханов бла бирча махталгъан алай тынч туююл эди. 1945 жылда жаз башы сабан ишлеге тири къатышхан, къыралыбызны чынтты патриотлары, — бизни жашладан къалгъанла юлгю алсынла. «Сарыкъамиш» колхозну бек жаш, бек алчы колхозчулары Алийланы Ёзюр бла Тёртбаев Қъарабай мектепде да бек айырма окъуйдула», — деген махтау сёзле бла бошала эди газетде статья. Эллилерибиз да къууандыла. Биз да бир ыйыкъны махтанып турдукъ.

Экинчи жыл бир кесек къарыу да кирди. Прицепщик этип, сабан агъачха къондурдула. Ол заманда аллай сабан агъачла болуучу эдиле.

Кюз артында бригаданы табельчиси бир арну къазакълы къыз болуучу эди да, къоншу элде бир жашха эрге кетди. Аны орунуна мени салдыла.

Кёп да бармай, баш бухгалтер Омарбайны болушлугъу бла махтаулу табельщик болдум да къалдым.

Ол жыл сабанчы бригада сейирлик ишлеп, сабан сюрюу, урлукъ себиу дегенча жаз башы ишлени планы кезнуонден алгъа, артыгъы бла толтурулду. Уруш тохтап, элли жашланы, эр кишилени сау къалгъанлары юлерине къайтып, болжалсыз колхоз иште урунуп тебиредиле. Аз болса да, колхозгъа техника жаны бла болушлукъ бериле тебиреди. Кечекюн демей, уллу арыкъны (илипинни) ичин ариулап, Талас черекден суу буруп, сабанланы сугъарып тебиредиле. Сабанланы биринчи кере сугъаргъандан сора, адамы, малы болсун, бир кесек солуу алыучу эдиле. Пушукъ¹ бригадир Кендирбай (бир къауумла суннганча) тырман этген угъай эсенг, кёп затха юйретген эди мени. Ол кеси окъуй-жаза

¹ Пушукъ — бурунсуз.

билмегени себепли, хар затны манга ышанып: «Кесинг билгенча эт, бала», — деп кѳоюучу эди, сау кѳаллыкь.

Бир кюн Кендирбай бла мен чалынырыкъ жерлеге кѳарай чыкъдыкъ. Анда бичениге эртте чыгъадыла. Кюнню кюн узуну айланьп, экинди бола, эринлерибиз кѳургъакъсып, Жумакъуллагъа кѳайтдыкъ. Ала не иште да таулулагъа кѳчгюнчюлюк кѳзден кѳарамай эдиле. Мен да атымы ат илкинче тагъа тургъанымлай, Жумакъул атаны Тѳбен арыкъны жаны бла жортуп келгенин эледим. Кѳарт жыл сайын биченчи жыйынига кеси башчылыкь этиучю эди. Ол мал аш хазырлау ишни бир адамгъа да ышанмагъанды. Кюнню кѳызыулугъуна тѳзалмай, эски кѳол жаулукь кибигин да тѳрт мѳююшюп кѳаты тѳююп, башына кеплеп келди. Бети да, кѳалай эсе да, бир кѳара-мор. Кѳысыкъ кѳзлери алгъындан да бек кѳысылып, теке сакъалчыгъы да алгъа чюелип. Кѳанжыгъасында да эки кѳуругъан бичен гысты эки жанына салынып.

Кѳарт кѳатыбызгъа жетгинчи мычый туруп, нохтасындан тутуп, атдан тюшерге болушдум. Атны да тагъып, гыстыланы да мал аягъы жетмез жерге сала, бир кесек мычып юйге киргенимде, бир уллу сары самауар да алларында, шургулу олтурадыла. Ол кезиуде аладан арлакъда жашаучу бир кѳарт кѳатын да келип чѳкдю кийизни кѳыйырына. Кѳарт аны бла да сансыз саламлашды. Мен, не болса да, тыш адамма, бир жашырын сѳзлери болур деп, кетип тебиредим. Кѳарт, иерге унамай, олтур деп, алаша шинтикчикни кѳргюзтдю. Дастарханда ¹ будай кѳурмач, беш-алты кѳурт ². Сора кѳарт кѳатын, кѳолу бла юзюп-юзюп, гыржын салды. Кѳзакътылада гыржынны бичакъ бла кесген уллу гюняхха саналады.

Арып, суусап кѳысып келген кѳарт жангы сют баш кѳошулгъан татыулу шайдан бир юч-тѳрт пияла ичгенлей, мангылайы терлеп башлады. Алай алыкъа тынгылауну басынды. Аланы адетлерине, тѳрелерине кѳре, аллай кезиуде таматагъа хурмет этип, аны сѳз башларын сакълаучудула. Болсада:

— Жарлы Айымбаланы жангыз ийнегин урлап кетгендиле бюгече. Чеченлиледен кѳредиле, — деп, ол биягъында келип кѳошулгъан кѳарт кѳатын олтургъанланы юслерине суу кѳуйгъанча этди.

Жумакъул, сагъайып, олтургъанлагъа кезиу-кезиу кѳарады, кѳайсы не айтырыкъ болур дегенча. Кѳолундагъы чын аякъны тыркъ деп дастарханнга хышы салды.

¹ Дастархан — хант кѳанга орунуна жайылгъан жабыу.

² Кѳурт — кѳалгъан айранны сюзюп, тѳгерекчикле этип, кюнде кѳурутулгъан бишлакъчыкъла.

— Ийнекни хар эмчеги сайын бир сабий, — төрт сабийни кечиндирип тура эди, тоба-тоба, — деп жарсыдыла олтурганла.

Биз район арадан бек узакъда жашагъаныбыз себепли, чеченлилеги атларын эшитген болмаса, кеслерин кәрмеген эдик. Хау, Сталин бла Берия бизни кезкөрмезге, къум аутакъланы къыйырларына элтдирип тедюртген эдиле.

— Была, тюз келе келгенлей, жыйын бөрю кибик чапыдыла маллагъа. Айымбаланы элли къыйырында аркъанланып тургъан жангы къозлагъан ийнегини, бузоучугъу да ёкюре тургъанлай, башындан тартып, алып кетгендиле да, кесгендиле. Көремисе: «Къыйынлы къыйырда» дегенлей, ала да къарыусузланы ырысхыларын кесгенлерин», — деп, тиширыу жел элтирик кибик, этеклерин тюбюне жыйып, гурт тауукъча, иги ырахат олтурду.

Хар бири кеси оюмуна кере, болунган ишге багъа биче эди. Жаланда тынгылауну басып, жаууп булутча тумаланып тургъан Жумакъулду. Сора, чыдамлары тауусулуп, энди бу не айтырыкъ болур дегенча, къартха къарап тохтадыла. Ол иги кесекден сора къысха селешди.

— «Ач уят къоймаз» — деп сёз барды. Ачлыкъ, жалангачлыкъ къысхан, хайыуанла кибик, сюрюлюп айланган адамла, жанларындан тойгъан жаула не да этерле, — деп, кеси жатыучу жерге барып таянды. Къазакълы къатынла алай бир жыйылсала, сары самауарны сыпхаргъынчы, къопмаучудула. Мен, арбазгъа чыгып, терк окъуна атыма минип, юйге кетдим.

Кертисин айтсам, биз къазакълыла бла жарашып жашай тебирегенибизлей, келе келип, бир ууакъ сабийли къатынны ийнегин урлагъанларына ыразы туююл эдик. Не ачыу тийсе да, этер амал жокъ. Бизни элден кечюп кетген украинлыла бла белоруслула эсиме тюшдюле. Жети юйюр. Къалай тынч адамла эдиле ала! Биз келгенден сора юч-төрт айдан сора кечюп кетген ушагъыулу тиширыу Анфиса, аны жашлары Толя бла Витя кезюме кёрюндюлс. Биз аз заманны ичинде ала бла, ёмюрден-ахыргъа дери бирге жашагъанча, шуёхла болуп къалгъан эдик. Не эте айлана болурла, экен, ала? Не болса да, насыплары тутуп, туугъан жерлерине кетдиле. Бизге берге эди Аллах аллай насып... «Киши элинде солтан болгъандан эсе, ёз элинде олтан бол», — дейдиле. Фашистле малтагъан эселе да, кеслерини эллеринде, Ата журтларында, жууукъларыны, ахлуларыны къатларына къысылгъан болурла, ол къой ауузундан чёп юзмеген тынч адамла. Ол кечгюнчюле кетгенден сора да сау жылны кезиуюнде Толя орусча-къазакъча къатышдырып, къагъыт жазып турду. Бирде:

«Арып-талып, жол азабын чегип жетдик», — десе, экинчи кѳагытында: «Фашистле бузуп кетген юйюбюзню орунунда жангыдан саман этип, юй ишлей турабыз», — дей эди. Ол кѳк кѳзлю жашчыкѳла мени эсимде ёмюрге дери турлукѳдула.

Жангы кѳчгюнчюле

* * *

Мындан эки ыйыкѳ алгѳа ол гитче элчикге он солдат бир кѳауум кѳчгюнчю чечендилени сюрюп келтирдиле. Кѳарты-кѳурту, тишируула, сабий-балий, кѳатыш-кѳугуш. Эр кишилени башларында бирер ёре бухар бѳрклери, кѳалын сакѳаллары жетип. Быланы алларына бирси кѳчгюнчюлени алларына баргѳанча бармадыла. Аны кѳайгысын этген адам да болмады. «Сарыкѳамиш» колхозну адамлары уа аланы биринчи кере кѳрген эдиле.

Бир заманда Тѳлепберген, келип:

— Эй, не олтурасыз?! Элибизге энтта да бир жангы кѳчгюнчюле келгендиле, келигиз, не адамла болгѳанларын билейик, — деди.

— Ашыкѳмагѳыз! Сабыр болугѳуз! — деп, эл советни председатели аны сѳзюн кесип кѳойду.

— Была бирси кѳчгюнчюлеча тѳйюлдюле. Быланы «Сарысуу» райондан кѳыстап келтиргендиле. Экинчи кере кѳчюргендиле. Аны юсюнден артда сѳлеширбиз. Ары дери да хукматха жау болуп, Керманнга болушхандыла дейдиле. Кѳапкѳаз тауланы агѳачларында алыкѳа бандала болуп турадыла. Аны себепли тутханларын Сибирѳге иедиле. Бек огѳурсуз халкѳ хапарлары барды.

— Астофируллах! Саулай халкѳ кѳалай банда боллукѳду? Саппа-саулай миллетни Ата журтдан, киндиги кесилген жеринден кѳалай кѳыстайдыла?

Жангы кѳчгюнчюле, школда эки-юч кече кѳалгѳандан сора, эл кѳыйырында Кѳктѳбе деп бийик дуппур болуучу эди да, аны элге айланган жанында жер юйле кѳазып, чий агѳачланы юслерине жылмы орунуна кѳамиш оруп салып, жел элтмезча, кѳыйырларын зылдыла бла басдырып, кюн тѳбюнден жер юйлеге жыйылыргѳа кѳурешедиле. Не айтханларын ким билсин, эрттенден ингирге дери жабу этгенлей туруучу эдиле кишиси-тишиси да.

«Жангы кѳчгюнчюле кеслеринден башха адам бла кѳа-занлашмайдыла, адам ёлтюргенни уа капекге да санамайдыла», — деп, тюрлю-тюрлю хапарла жюрюй эдиле.

— Ёмюрге урлагѳандан сора жукѳ этмейдиле, аны бла баш кечиндиредиле, — деди кѳайсы эсе да.

— Кеслери да муслиман кѳреме, — деди дагѳыда бири.

— Да, сен ала бла не жол нёгер, не мал нёгерми болганса, ол айтханларынга барыбызны бирча ийнандырырча? — Жыйылганла барысы да кюлдюле. Араларында бир камсык киши болуучу эди да, ол а: «Уруш заманда бу Къапкъазны кьоруулагъанын къалай билмейсиз?» — деди. Бягъы кюлдюле.

— НКВД-ны келечиси аланы бери келтирирден алгъа, колхозланы председательлерин чакъырып айтханды, — дегенле да болдула.

Къалай-алай болса да, ол тюрю хапарла «Сарыкъамиш» колхозну адамларын сескендирген эдиле. Узун бойлу, сууукъбет адамланы кеслерин жюрютгенлери айтылган хапарлагъа шагъатлыкъ этген сунарча эди.

Адетде болуучусуча, ыйыкъ сайын комендант келип, кёрюп, соруп, тинтип, сюрюучю колхоз кьойланы жокълагъанча жокълап турду. Хар келгени сайын: «Быланы ишге нек чыгъармайсыз? Олтуртуп нек турасыз?» — деп, колхозну председателине, эл советни председателине да эсгертип кетеди. Колхозгъа уа тиширууланы айтмасанг да, тартса темир юзер эр кишилени болушлукълары уа (бек керек эди ол кезинде. Комендант келип кетгенден сора председатель бригадирни, бригадир да мени «эки аягъымы бир уюкъгъа сугъадыла» хар этилинирик иште. Таулуладан къарыуу жетгенле ишге жюрюй эдиле. Ол бетлеринден къанлары къачхан, не къазакъча билмеген, орусча да не ала, не мен хазна билмеген, сур адамлагъа ишге чыгъыгъыз деп барыргъа ийменеме. Аны юсюне аланы праволары, бизни правобуз да тенгди. Жаланда мени эркинлигим — табельщикме. Орусчагъа уа, айтдым да, аладан онглу туююлме. Бир кюн, кьоймагъанларында, барып: «Работайт нада колхоз», — дегеними ангылап, «Не будит работайт», — деп, кесгин жууап бердиле чеченлиле.

Экинчи кюн парткомну секретары Айша кеси барды. Аны да киши сан этмеди. Баштёбен болуп къайтды ол да. Ол манга тишлерин ышартып, ёрге окъуна кьопмагъан ёребёркле, алауган бригадир Тёлепбергенни кёргенде, ушкок тауушдан юркген къанатлыла кибик, бири къалмай гур деп аякъ юслерине болдула. Алай анга да ишлерик туююлбюз дедиле.

— Была бир башыбузукъла кёреме, бир башха оноу керекди деп, конторгъа барса, анда колхозну председатели — Жомарт, парткомну секретары — Айша, экинчи бригаданы бригадири — къарт Самат, барысы да не этерге билмей, армау болуп олтура эдиле. Бир заманда Жомарт Тёлепбергенни юсюне айланды.

— Матюхсе, кьоркъакъса, адам туююлсе... — Не айтмады, не кьоймады.

Бир заманда ачудан не этерин билмей, амалсыз болуп тургъан Жамиля, секирип туруп:

— Охо, даулашмагъыз, тамбла кесим бир сѐлеширме, — деди. Биз, контордан тышына чыгъып, хар бирибиз бирер жанына кетдик.

Экинчи кюн Жамиля, аяулу кийимлерин да кийип, хар заманда ал аякълары бла жерни жыртып, тюрбюнде тыйдырмаучу сары тор ажирге кюмюш жерин да салдырып, сегизден эшилген къамичисин да эки бюклеп, атха секирип минди да, чеченлиле таба кетди. Барысы да тынгысыздыла...

— Бу энди не болуп къайтырыкъ болур, тиширыу — эр кишиле базынмагъан ишге... — деп, адамла, бир бирлерине къарап, ышармыш этдиле.

Айша айтды:

— Ол алагъа не бой салдырлыкъды, неда ахырда юркуютюрюкдю бу тийреден, — деди, къысыкъ кѐзлерин алгъындан да къысаракъ этип. Жомартны уа къаны къартыкъгъа сыйынмайды, былайда эр кишиле базынмагъан ишге Жамиля базынып баргъаны сейир болуп, экинчиден а — ыйлыкъсынып. Бирибиз къалмай, эртте заманлада, къала бузуп, сермешге кирлик адамны ызындан къарагъанча къарап къалдыкъ. Ол, тиширыу болгъанлыкъгъа, бек тири, бек къарыулу адам эди. Сѐзю, иши да анга кѐре болгъан.

Жамиля, тор къашхагъа къамичини бир-эки да жетдирип, жолну эки жанына чайкъала, жоргъа этдирип барады. Қарап турабыз... Чеченлилени, бла батманла кибик, дуппурну тѐгерегинде тизилип къазылгъан жер юйлерине жууукълашып къалды. Юйчюклени ортасында уа къамиш бла жабылгъан бир къашмакъ кибик барды. Барысы да жай кюнню узунуна ары жыйылып, лахор этип туруучудула. Кече уа жангыз бирин къарап кѐрмезсе. Ахырда шыхырт эшитилмейди. Не этгенлерин киши билмейди. Сабийлери окъуна бирси сабийлеге юйюрсюнмей эдиле.

Жамиля жюгенни билеклерин таргды. Айхай да, чеченлиле бла саламлашды. Ала Жамиляны таный эдиле. Ол чеченлилени келгенлеринден сора бир-эки кере аланы халларын сора баргъанды. Нек десенг, районда кѐчгюнчюлен иеси комендант болгъанлыкъгъа, элдеде уа, эл советни таматасыды. Авери болса, бек алгъа Жамилягъа сорадыла. Бир жол алагъа Крушбекден ол бишлакъла ийген эди, жаны ауруп.

— Аланла, была да бизге ушаш, акъдан этилген затны бек сюе кѐреме. Бар эсе, энтта келтир деп, бишлакъны сыгъып, хуппегисин кѐргюзтдюле, — деп, сейир этип келген эди.

Иш не бла бошалырын сакълайбыз. Жамиля ишге чыгъаргъа керекди деп, къамичисин эки бюклеп, бир затла

айтды. Бир заманда чеченлиле харх этип кюлдюле. Эшитип турабыз. Ары жанындан ол эсирик атны юркютгенми этдиле, билмедик. Ат, сахиник болуп, кесин тыйдырмай тебиреди. Алайлай Жамиля ол кынгыр къарап тургъан кишилени алларында ат оюн этип, къамичи бла ары айлан да жетдир, бери айлан да жетдир, хайда сокъ! Ол «уруш» къаш бла кёзню арасында бек терк болуп къалды.

Ол кезиучюкде Жомарт:

— «Тиширыуну чачы узун да, акъылы къысха». Юйюбюзню къурутду! Аны бусагъат шишлик-шишлик этдиле, — деп, типискиге къалды.

Къамичи жетгенле эслерин жыйгъынчы, элсовет къатын, атха къамичини тийирип, контор таба чапды. Келди да, терк окъуна атдан секирип тюшюп: «Быллай адам сёзюн ангыла-магъанла», — деп, андан ары сёз къошмай, эшик башында «Ауул совет» деп жазылгъан алаша юйчюкге кирип кетди. Жамиля — къыркъ жылы тола баргъан тири тиширыу, бек ачыуланып эди. Киши, базынып, анга жукъ сормады. Соруп да не сорлукъ эдик, ишни болушун кесибиз кёрюп, къарап тургъан эдик. Хар бирибиз бирер жанына кетдик. Мен, артха бурулуп, Тёлепбергенге:

— Кел, юйге барып, бир зат ауузланайыкъ, — дедим. Ол айтханынгда барды дегенча, мени бла тебиреди. Бираз баргъандан сора:

— Аллах! Аллах! Жамиляны ёлтюрюп къоймагъанлары уа! Бу ачыулу, огъурсуз адамла ол тиширыугъа чапсала, биз не эталлыкъ эдик?! — деди Тёлепберген.

— Бош къоркъа эдигиз. Кавказлылада тиширыу бла туююшген, жагъалашхан төре жокъду. Аны кирик тиширыу эр кишиге къл кётюрген төре да жокъду, ол бек айыплы ишти.

— Хау, аны мен да эшитгенме, — деди ол.

Экибиз да юйге кирдик. Биз ауузланып бошаргъа, битеу эллилени аузуна къаратхан, Жоламан деп бир акъыллы киши болуучу эди да, бир жашчыкны ийип, бизни юйюне чакъыртды. Мен кавказлы болгъаным себепли, барыргъа да ыразы туююл эдим. Аны юсюне, кёчгюнчю чеченлилени, экинчи кере кёчюрюлгенлени, юслеринден оноу къалай боллугъун ким биледи?

Келечиле

* * *

Биз да олтуруп, Тёлепберген Жоламаннга болгъан ишни хапарын башдан-аякъ айтып бошар-бошамаз, бир жашчыкъ, чабып келип:

— Ата, чеченлиле келе турадыла! — деди.

— Кет, хапар айтма! — деп, хыны этди огъурлу адам, кюллюгю келе. Тёлепберген, зурнук кибик узун боюнун со-зуп, терезеден къарады да:

— Баям, келечиле келедиле, къолларында таякълары окъуна жокъду, — деди.

Женгил окъуна сыйлы къонакъла келгенде жайыучу къа-тапа жууургъанны юйюню тёрюндеги кийизни юсюне жай-дыла. Барысы да юслерине аяулу къапталларын къапладыла. Мени аллай онгум жокъ эди.

Жоламан манга да къонакъланы алларына чыкъ деп, белги берип, босагъадан тышына атлагъынчы, чеченлилени да арбазгъа жетгенлери болду. Къарт къадалып юрюрге къалгъан къара парийге: «Бар, жерингде жат!» — деп, тын-чайтып, алгъаракъ, къонакъла таба атлады. Кеси айтыучу-лай, аталарындан бери тукъуму юзюлмей келген итге хыны этмеучюдюле. Алай бош, чеченлилени келиулери бла бай-ламлы айтханлыгъы эди ансы.

Бир жантау узунлугъу къалгъанда, чеченлиле онг къол-ларын кёкюреклерине салып:

— Ассалам алейкум! — деп саламлашдыла.

— Уагъалейкум ассалам! — деп, къарт Жоламан да кьо-лун кёкюрегине басды да, бир кесек алгъа ийилди. Мен да алай этдим. Къарт кёзю-къашы, кьолу бла жууукъ болугъуз, киригиз юйге деген белги кёргюзтдю. Эки акъсакъал да сир болуп тура эдиле да, бисмилляхий деп, босагъадан ичине атладыла. Жоламанны юй бийчеси Айжан да къонакъла бла кыылыч кибик ийилип саламлашды. Чеченлиле сёзлерин къазакълыла билген «ассалам алейкум», «бисмилляхий» де-ген сёзледен башлагъанлары жау сюртгенча кёрюндю. Ала къаугъа этерге угъай, иги ниет бла келгенлерин барыбыз да ангыладыкъ. Айжанны чеченлилеге кынгыр болуп, аллай бир ийилгенине мени кюллюгюм окъуна келген эди.

Къонакъла тешинип, аякъларын къазакълылача чалдиш-дирип, къатапа бла тышланнган мамукъ жууургъанны юсюне олтурушдула. Алагъа шапалыкъ этерге манга буюрулду. Къыз этерикни этип, къуюдан суу алып келдим. Самауар къайнатыргъа отун жардым. Айжан арт асырау этип, башын къаты кысып къойгъан будай ун дорбасын чыгъарды. Терк окъуна къоншу тиширыу да келип, аш къайгъыгъа киришдиле. Бёркюню бир къулагъы итни къулагъына ушаш, энишге са-лынып айлануучу Жумакул къарт дагъыда Жанпейис молла келдиле. Молла келген эсе, баям, ала Айымбаланы ийнегини юсюнден да сёлеширик болурла деп шыбырдашдыкъ биз. Аны урлагъанланы законнга тартыр ючюн, милициягъа не комендантха билдирмеген эдиле. Милиция аланы тутуп

кетгенликге, ийнекни ким төлерик эди? Баям, аны сагғышын этген болур эдиле элни эсли кѳаууму.

— Уой, юйюнге эмина кирмеген, мында тыш адамла болгъанларын биле тургъанлай, юсюнго-башынгы табыракъ этип келсенг а, — деп, Айжан Жумакъулгъа тырман этди. Алай ол, аны айтханын сан этмей:

— Ала да, бизни кибик, адамладыла. Кѳапкѳазынгы Кѳа-закъстандан неси артыкъды? — деп, юйге кирип кетди. Сора манга Кѳасымбек дегенни чакъырып келирге тюшдю. Юй ичинде уа «алыгъыз», «ичигиз» дегенден башха хыны сѳз эшитилмей эди. Кѳасымбек да ангылауу болгъан, жаш заманында шахарда ёсген, ахшыны-аманны да кѳрген, сѳзге уста адам эди да, Жоламан аны тилманчлыкъ этерге деп чакъыртханды, баям.

Шай ичип бошагъандан сора, семиз боюнуну терлегенлерин сюрте, Тѳлепберген, арбазгъа чыгъып:

— Бар, жаш, кѳара токълуну орундан чыгъар да, боюнун тарт, — деди.

— Не айтадыла чеченлиле?

— Да, айтыб' а не айтырыкъдыла, харип. Аланы кыйынлыкъларын да ангыларгъа керекди. Кечгинлик тилерикдиле, баям. Эл советни председатели районнга билдирмесин, тамбладан башлап, жаш кѳауум ишге чыгъарыкъдыла дейдиле. Айымбаланы ийнегин а, суйсегиз, багъасын бичигиз да, ахча бла төлейик, суйсегиз а — кеси кибик ийнек алып берейик дейдиле. Юч кюн болжал тилейдиле. Урлагъанланы уа кеслери терсликлерине жолукъдурлукъдула.

— Жоламан акъсакъал бла уа не ишлери барды, ол ниетлерин конторгъа барып нек айтмайдыла?

— Айхай, конторгъа барып, кеси терсликлерин кеслери билдирселе, законнга туура боллукъду, адам ачырыкъды. Ала аны ангыламагъан телиле туююдюле.

— Ангыладым.

— Билемисе? Была контор-сонторунгу билмейдиле. Даулаш иш болса, жыйылып, акъсакъалла, таматала оноу этип кѳоядыла. Айтыуларына кѳре, аллай халкъдыла была. Ол жаны бла бизге ушагъан төрелери да бар кѳреме. Мен ангылагъандан, ол затны сурап, билип, Жоламан акъсакъалны аллына келип ийилгенликлериди. Бизни акъсакъал а не аман ишни да ариулукъ бла сюзюучюсюн билесе.

Айжан, Тѳлепберген, мен женгил окъуна семиз токълуну, терисин сыдырып, кѳазаннга урдукъ.

Сыфатлары-сынлары, тиллери бир бирге ушамагъан эки-юч (мени да кѳошуп) миллетни келечилери Жоламан акъсакъалны юйюнде ма алай тюбешген эдиле. Бир бири бетлерине алай кѳарашхан эдиле. Кѳабыргъангы жарашдыра

билсенг, къзакълыла бла бек иги жашаргъа боллугъун айыртхан эдик алагъа. Экинчи кюн «Сарыкъамиш» элни юч къартын къонакъгъа чакъырып, Айымбаланы ийнегине Жоламан тохташдыргъан багъаны берип ийдиле. Жауларына къаманы, кылычны ауuzu бла тюбеучю чеченлилени арасында сакъалыны акълыгъы бла, туз-гыржыны бла тюбеучю къзакълыла ма алай тохташдыргъан эдиле низамны.

Ючюнчю кюн, ишге жарарыкъ не эр киши, не тиширыу къалмай, барысы да контор аллына жыйылдыла. Кеси жерлеринде не ишлеп жашагъанларындан бир деп бир хапарлары болмагъан активистле былагъа не иш берирге билмей, армау болдула. Ары-бери, алай-былай дей келип, ахыргъы оноуну Жоламан акъсакъалгъа сорургъа деп келишдиле.

— Шуёхлукъну тохташдыргъан да, къонакъгъа чакъырып айланган да олду, суйгенинлей этсин, — деп, Жамиля, артыкъ уллу ыразы болмагъанча, кесип айтды.

— Мен оюм этгеннге кёре, — деди къарт, суйдюмлю ышарып, — ол кючюбюзден, къарыуубуздан келмей тургъан уллу илипинни былагъа ариулатып, оюлгъан жерлерин къаздырып, Талас суундан, жыл сайын этнучюбюзча, бери буруп, заманында сабанланы сугъарыргъа керекди. Сора, бек ауур ишди, ашларын-сууларын тапдырыргъа керекди, — деди.

— Сен да кесинги жанынга тартаса адам кючню, — деп, ыразы болмагъанын билдиреди Жанпейис ат юсюнден.

— Тюздю! Тюз айтады! — деп, ыразы болду Жоламан айтханнга Тёлепберген.

— Хау, ашларын-сууларын иги этигиз.

— Болгъаныбызны берирбиз. Болсун алай, — деди председатель.

Османкъул башчылары болуп, эки кюнден сора төрт ат арба, юч да ёгюз арба жегип, аш-суу, палаткала, иш адырла жюклеп, баш илипин таба тебиреп кетдиле. Илипинни да ариулап, сууну да буруп, хар затны тамам этип къайтдыла.

— Энди бир кёрюгюз, жыл сайын къатынла зылдыла къалап буругъа кюрешгенни суу талап кетиучю эди да, — деп, Жоламан чеченлилени, таулуланы ишлегенлерине ыразы болуп келди.

— Къалай тири адамладыла кавказлыла. Суу сугъаргъандан да хапарлары бар кёреме, таланган! Къамишден уллу бардухла этип, зылдыланы юслерине ташла къаладыкъ. Сууну арыкъгъа бурдукъ да къойдукъ.

— Аперим, аперим! Нечик иги иш болду! — деп, хар ким къууанды.

Чеченлиле бир-эки айны ичинде колхозгъа болуша турдула да, бир кечени ичинде думп болдула. Дуппур төгерегинде жер баш юйчюкле бош къалдыла. Жаланда «Сары-

къамишде» дини бир, тили бир, онбеш таулу юйдеги бла, эрттеден окъуна къазакълылагъа жалгъаша жашагъан орус къазакълы Егор Кузмичден сора киши аякъ урмай эди.

— Биз хар келгеннге мангылай жарыкълыгъыбыз бла тубеп, кетгенде да ахшы жолгъа деп ашырып турабыз. Бу чеченлиле саламлашмай кетгенлерин а бирда ангыламадым, — деп, мур-мур этди къазакълы къарт.

— Чеченлиле къайдадыла? — деп соргъаннга Жамиля:

— Да ким биледи аланы, — деп, сансыз жууап бере эди.

Билирге суйюп, къаты болгъанлагъа уа НКВД-гъа сору-гъуз, — деп къоя турду.

Биз, таулула уа, не десенг да, ариу жашаучу эдик. Къурманлыкъ этип, саламлашып, Жоламанча адыллы къартла алгъыш этип айырылышдыкъ. Темир жол къатындан келтирген эдиле да, онюч жылдан сора темир жолгъа дери ашырдыла. Къарачайлыла, малкъарлыла артда барып, артда кетген эдик.

* * *

Андан бери кѣп жыл озгъанды. Талас череги да таркъаймагъанды. Биягъы будай, арпа, нартюх, тары, пиринч сабанла, терек, хууан, харбыз бахчала — бай тирликле ёседиле. Къазакъстан — зорлукъ бла кѣчюрюлгенлени зонасы туююлду. — Кесини президенти, правительствосу болгъан эркин къыралды. Не жаны бла да айныуну жолундады. Къыралла арасында дебери уллуду. Ата журтха алыкъа жыйышалмай къалгъан таулулагъа эм бирсилеге къысымчылыкъ этилмейди. Эки къарындаш миллетни культура байламлыкълары ёсе барырына ишеклик болмаз. Ииша Аллах!

ГЫЛУУ ЧЫЧХАНЛА

Терсни, тюзню элек кибик себелей,
Заман кеси мухур салыр жаулагъа.
Зарлыкъ жетип, сѣз кѣчюрюп кетгенле
Эшитилинирле энтта жерде саулагъа.

Семенланы С.

Битеу къарыуун, кючюн салып, эки жанындан кийиз урулгъан ауур эшикни хыны ачып кирген жашчыкъ, сууукъ хауа бла къатыш-къутуш, эшик артында эски чурукълагъа абынып, доп деп тийди жерге.

Жыгъылгъанынамы ауурсунду, къалай эсе да, аягъы юсюне болгъунчу окъуна, башчыгъын ёрге тутуп:

— Мажир туююше турады! — деди жашчыкъ, адамла аны эшитгенлей, тынгысыз болуп, чабып

— Не зат дейди бу?! Бар, ойна, аны бла сени ишинг жокъду, — деди юйню иеси, сабийге хыны этип.

— Мажир кимге эсе да бир бек къычырады! — деди, аллындан батырыракъ болуп, биягъы жашчыкъ, жерге уруп ачитхан сол жингиригин онг къол аязы бла сылай.

— Бар, жашым, ойнаргъа, нёгерлеринг сакълай болурла.

Ол айтып келген жангылыкъны къулакъларына алмагъанларына кёлкъалды этип, эшик таба атлап тебирегенлей, биягъы чурукълагъа абынып, жыгъылыргъа аздан къалды.

— Сагъыш, эшикни иги этген болмазса дейме, сууукъ урады, — деп, аш жарашдыра тургъан узун бойлу, субай тиширыу, бирсилеге эслетмей, эки шекер бурхуну терк окъуна жашха тутдуруп, эшикни къадауундан иги тартды да, жумушун эте тебиреди.

Юйню иеси, кёзлерин аз кысаракъ этип, къонакълагъа эслетмей, кёз жетдирип чыкъды. Юйню тёрюнде тапчаннга олтургъан экеуленни кеслерин жюрютгенлерине къарасанг, бачамала сунар эдинг. Бири къап-къара, экинчиси уа, мешхут къазгъан къамыжакъ кибик, жапысыз сары. Таматасы, айыу табаныча этли къол аязы бла мангылайында терлегенин сюртюп, алтыатарын тутуп-тутуп кёрдю да, жеринде болгъанына кёлю ырахат болгъанча, ашарыкъ келтире тургъан тиширыугъа, женгил бол дегенча, сууукъ кёзден къарады.

Бу чакъырылмагъан уубет къонакъланы алларында юйню иеси, ауузу-тили да тохтагъанча, шум болуп олтура эди. Сора, амалсыз кибик болуп:

— Да алай да болады, — деди тегерекбет, сары шинлиге чёмюч бла айран узата.

— Не зат? — деди, ангылаусуз сёзню билирге суйюп, хыныракъ, къонакъланы таматалары, комендант.

Юйню иесини аты Эрбол эди. Тёрт жылны узунуна урушда къан тегюп, тогъуз-он кере жаралы болгъан факъыр адам ёмюрюнде бюгюнча жунчугъан болмаз.

— Къарангыдан къоркъуб' а... Сабийми болгъанды? — деди арыкъсуу къара, ауазы къалтырай, сёлеширге кюрешди, базыныусуз. — Ашаргъа кюрешигиз, табу, тапханыгъыздан. Сууукъ болуп келгенсиз, ач да болурсуз.

Андан сора бу экисине сёзню ачыкъ салырма эдим деп да бир келди кёлюне. Жаланда ауукъ-ауукъ айтханы: «Жубаныгъыз, маржа, кёрююз».

Жюз кычырым чакълы жердеги райондан келген «тынгылауукъла» излеген да ол эди. Адамла «бла сёлешгенни кёй, адетли саламлашыу окъуна низам бузгъаннга тергелгенди аланы ишлеринде. Адамланы къоркъутуп, ахыларын алыу — тынгылау эди алада, баш борч. Хоу, ол биринчи амал эди.

Экини экиге кьошханда, не юч, неда беш угъай, тёрт болгъаныча, ала этер ишлерин жангылмай, жунчумай эте биле эдиле, «къызылжагъала».

Быллай бир кезиуде, бирер стаканны тартып ийгенден сора: «Тёрт жыл уруш этгенде, фашистлени талайын кьолгъа этип, табанны-табанны жетдиргенбиз, хау, тейри!» — деп махтануучу Эрхан окъуна, жанын кьолуна алгъанча, кьоркьуп олтурады быладан, бирсилеге уа не айып. Азырайыл мёлекден да адамла аллай бир кьоркьа болмазла.

Атларын, тукъумларын айтып тохтатмасала, адамла былагъа кёрюнмез ючюн, тубемез ючюн, жер этегине кетерге окъуна хазырдыла.

Биягъында чакъырылмай келген кьонакьлагъа: «Мажирни не ючюн тутасыз?» — деп сорургъа таукел болгъан «жигитни» да энди кьулакълары салпы болгъандыла. Аркъасы кьалтырай турады.

Сагъыш этип кьараса, Мажирни юсюнден билген затлары алагъа тамамды. Была уа, сылтау табып, кесин да Мажир бла бирге кьарангы юйге беклеп окъуна кьоярла...

Алай эсе, аны юсюнден не биледи?

Мажир да — аны ызындан жетип келген кьаратабанладан бириди. Урушха мындан эки жыл артха кетгенди. Таулуланы кёчюргенлери бла байламлы, аны Къызыл Аскерден кыстап ийген эдиле. Алай ол Къазакъстанны учсуз-кыйырысыз тюзлеринде, ата-анасын тапхынчы, ала жерге салынган эдиле — жаназысыз, дууасыз. Мажир аскерден келгенли бир жыл болады, юйдегили болмагъанды.

Къыркъ экинчи жыл аны бла эки кьарындашдан туугъан Къумукъ башындан жаралы болуп келген эди урушдан. Аны да юй бийчеси, юч сабийи, бары да бирге жашайдыла. Мажир энди-энди юйдегили болур акъылдады. Заман кыйын, ырысхы кьолайлары артыкъ онглу болмаса да, суйген кызы бла сёз тауусуңдула. Мюлкню уа Къумукъ бла бирге кьурай барадыла.

Къумукъ дегенлей, бюгюн Мажирге бола тургъан ишледен Къумукъну хапары жокъ эди. Кёп болмай, эллилени мирзеулерин тартдырама деп, бир узакъ колхозгъа тирменнге кетгенди. Ол кюн келирге керек эди.

Не болса да, башха таяныр жери болмагъандан сора тагъылгъанды Мажир ансы, сабий заманындан окъуна мытыр, тырманчы, гурмук ёсген, бир затынгы жаратмаса, хыны этип тохтаучусун да биле эди Къумукъну.

Экинди бола, Эрбол конторда кеси жангыз олтуруп тургъанлай, ол экеулен, жар оюлгъанлай, суху кирип келдиле. Эрболну ахысы кьуруду. Эртте заманда Меккагъа хаж кылыргъа баргъанлай, анда ёлюп кьалгъан атасыны атасы

Ортабай кыбырдан кыбуп келсе да, андан бек абызыра-маз эди. Олтургъан жеринден секирип туруп, кѣчгюнчюлени «аллахлары» кызакълы комендантны бла НКВД-ны ѳкюлюню — оруслуну кыолларын эки кыолу бла тутду. «Хош келигиз, хош келигиз!»

Кыонакыла саламына жууап бермедиле. Роботлача, сууук кыолларын сансыз узатхан кибик этдиле. «Таулуев Мажир кыайдагысы билемисе?» — деп, алаша сары хыны-бусту этди.

— Ким? А, Мажирми? Бичениге кетгенди. Бусагыат келликди.

— Тюз келгенинлей, бери чакырт! Биз келгени сенден башха бир жан билсе, законга тартыллыкыса! Ангыладыгымы?

— Ангыладым, начальник.

Сѳз аны бла тамам болду.

Ючюсю да юч жерде, темир кызыкыла кибик, иги кесек суюлдиле.

Бир заманда тышында керти да чапа кыарны кыж-кыж этдирген таууш эшитилди. Мажирни да ѳгюзлеге хо-хо деген ауазы чыккыды. Фермагы баргыан жол конторну терезенин аллы бла ѳтеди.

— Келди, — деди, алыкыа жюрегини терк-терк ургыанын тыялмай, Эрбол.

— Чакырт!

Эрбол чабып чыккыды да, кетип баргыан ѳгюз чананы ызындан кыычырды:

— Уой, Мажир, чананы ары жетдир да, терк окыуна бери жет! Эшитдингми? Бек терк кел.

Ауур жюкленген бичен жюкню юсюнде бетин борандан бир жанына буругыа кюреше, Мажир «Охо, охо. Бусагыат», — деп, ѳгюзлени хыны сюре кетди.

Эки айтмаучу, айтханына табылмай кыалмаучу Мажир «тынгысыз тынгылауукыланы» кѳп сакылатмады. Бир абери-син унутхан адамча, терк окыуна жетип келди.

— Энди сен тышына чыккы, — деди алаша сары эл советни таматасына.

Эрбол, сайнагыа чыгып, тютюп букыулата жарым сагыат мычыгыандан сора, кыатангы кыара аны ичине чакырды.

— Бу малкыарлыны жыяр жер тап!

Жукы ангыламагыанлыкыгыа, кѳп сагышлана турмай, контордан арлакыда Асемгулну юйю таба тебиреди.

Жангыз жашы урушну ал жылларында окыуна тас болуп, насыпсыз Асемгул да аны ачыуундан ѳлюп, бош тургыан эски юй болуучу эди.

Кыатхан кыара тагылып тургыан эски киритин чюй бла

ачып, артха ыхтырылды. Алаша сарыны аллында кетип баргъан Мажир, юйге кирип бара, ызына къарагъанында, бети бек аман кетип эди.

— Эрбол, бизни тийреде тилчиле кѣпдюле, сакъ болугъуз! — деди Мажир, тишлерин чыкъырдата.

— Мен санга ауузунгу тый демегенмеми?

Сынсыз сары аны желкесине бир урду да, экиси да аны ичинде отоу таба суйредиле.

Эрбол жарты ачылып тургъан эшикни жеписинден ичине къарады. Чакъырылмай келген къонакъла тар отоуда Мажирни баштѣбен къаплап, эки къолун да артха буруп, къаты байладыла. Андан сора ёмюрюнде кѣрмеген, кишен кибик бир затны аякъларына салдыла. Ол бугъоу эди.

Асыры къоркъгъандан, чач тюклери тик туруп, артха туракълады.

Къатхан къара тыш эшикге хуржунундан жангы кирит чыгъарып салды. Сыфатсыз сары Эрболгъа хыны сорду.

— Сенден сора адам кѣргенмиди?

— А, а? Хау. Угъай. Биз бери келе туруп, ойнай тургъан сабийле кѣрген болур эдиле.

— Ауузунгдан чыкъса!..

Ол андан сора не боллугъун айтмагъанлыкъгъа, бу кеси ангылады.

— А? Хау. Угъай. Ол айтханыгъыз!

— Бизге кече къалыр жер керекди.

— Не? Кече къалыр? Къайда?

— Мангкзурт! Хауаны болумун кѣрмеймисе? — деди, къашларын туююп, ачууланып, башы бла северни кѣргюзтдю.

— Хау, хау. Юй табыллыкъды, юй. Бизге барайкъ. Кюн да батханды. Кечгиде, бу сууукъда къайры барлыкъсыз?!

Чакъырылмагъан къонакъланы алларында жѣбелеп келеди.

«Ой, Жаратхан, юч-тѣрт жыл жаннган отну ичинде айланганда да быллай зорлукъну кѣрмегенме. Былай къоркъмагъанма. Охо, энди аны къой. Ол кѣчгюнчюлюк бла битеу къыралны миллетлерини башларына тюшген къыйынлыкъ эди. Бу неди? Жаналгъычдан аман».

Алай бу сагъышлары да, бир кѣрген тюшню къыйыры кибик, терк окъуна, тау суу хуругъа сингенча, думп болдула. Къоркъуу энди битеу санларын, жюрегин, башын бийледи. Ол угъай эсе, быланы юслеринден ойларгъа къоркъады, башындан бири кирип, бири чыгып тургъан аман сагъышланы кетералмайды. Бу мынафыкъла бир да болмаса да, туз гыржынларын ашай тургъан юй иелерине жанлары ауруп, бир жапсарыр сѣз чыгъарсала уа ауузларындан!.. Ала къашла-

рын-башларын туйген сайын, бу харипле да, кѳушдан буюкѳган тауукѳлача, жерге жаплангандыла.

— Шай ичигиз. Ашарѳа кюрешигиз, табу.

Бир заманда кѳатынына кѳзю жетди. Аны кѳыйыкѳ кѳара кѳзлеринден не затха жойкѳуланаса былай деген англамны сизди. Анга кѳре, кѳонакѳбайлыгѳын асыры оздургѳанын ангылады.

«Энди сени тырманынг эди жетмей турѳан», — деди ичинден кѳатынына кѳлкѳалды халда.

Ма алай, тынгылауну басханлай, сары самауарны бошатдыла.

Ма алай, тынгылауну басханлай, хазна кѳалмай токѳлу этни жартысын ашап, кѳзакѳлылада болуучу тѳрени бузуп, агѳач табакѳны кѳурлай кѳайтардыла.

Кѳонакѳлагѳа тар отоуда жер этип, кеслери, болуучусуча, сайнагѳа жарашдыла.

Ахшамда башланган боран тышында бютюнда бек улуп башлагѳанды. Жел сызгѳырып, кѳар гулмакланы терезеге сууурады.

— Эрбол! — деди кѳатыны Акѳмарал, жууургѳан тюбюнде шыбырдап. — Балкѳар жигитни не ючюн беклеп кѳойгѳандыла ала?

— Не? — деди, элгенип. — Қим айтханды аны санга?

— Акѳкѳайса, хы! — деп кѳойду, эрин хыликкя этгенча.

Аны сиз юйюгюзге жетгинчи окѳуна битеу ауул билгенди.

— Мен а кѳайдан билейим! Манга сорупму тутхандыла? Сен аны ауузундан чыгѳарсанг!..

Битеу эл билген хапарны кѳатыны биреуге сагѳынса, не этеригин кеси да билмей эди.

— Сен, ит ачыуун бѳрюден алгѳанлай, манга чамланма, — деп, бирси жанына бурулуп жатды кѳатыны.

Отоудан «кѳонакѳланы», бир бирге эришгенча, тенг хурулдагѳан тауушлары чыкѳды.

Тышында боран, итча улуп, адамны кѳулакѳларын шешдиреди.

«Ой, Жаратхан ием, тилинги тыялмаймы кѳалдынг бу азапха? Окѳ ауузундан, топ ауузундан кѳутулуп, ажал тырнагѳына не ючюн илиндинг? Насыпсыз жан! Андан эсе, Кѳапкѳазынгда ѳлге эдинг!» — деп, тынчлыгѳы болмай, ары-бери аунады Эрбол, Мажирге асыры тынгысыздан.

* * *

Экинчи кюн атхан танг Тегистик элине угѳай эсенг — кѳзакѳ, кѳарачай-малкѳар миллет жаратылгѳанлы эшитмеген, адам ауузундан чыгѳаралмазча, оруну толмазлыкѳ кѳайгѳы келтирди.

Кюн башха бир терс жанындан чыкыгъанча болуп, элге кыайгы салгъанла райондан келген «тынгылауукъла» экиси бла Эрбол болдула.

Танг ата шошайгъан борандан сора ортасына дери къар басхан эшикни ючюсю кючден ачып киргенлеринде — кёзлери кёргеннге ийнанмай, сын болуп тохтадыла.

Мажирни юсю-башы итле талагъан кибик. Отоуну кыабыргъаларына къан таммагъан, къан чачылмагъан жер жокъ.

Эрбол бир аман тюш кёргенча болду. Эс этип, бу тюшюнде угъай, тюнюнде бола тургъанын ангылап, кёп болмай бир иш эсине тюшдю.

Экинди ууахтыда беш-алты бёрю, суу ичерге баргъан биржыллыкъ тананы къарап-къарагъынчы хурттак-хурттак этип, жыртып кетген эдиле. Битеу эллиле тышында айлана тургъанлай, кыайдан эсе да чыгып келип, тананы чачып кетгенлерине кыалай ийнаннгын? Элни итлери шау-шаугъа кыалып, адамла аякъ юслерине болгъандыла. Бёрюле уа къарап-къарагъынчы тананы жумушакъ жерлерин жыртып, къарны жырып, кыалын чырпы бла кыамиш ёсген жерге ташайып кетген эдиле.

Эрболну санлары сууукъсурап, кёлу-аягы тутмай, эси азаргъа аздан кыалды. «Я Аллах, бу тюш болса эди», — деп, эс билгенли бери юйреннген дууаларын окъуп, кыабыргъагъа таянды. Нек десенг, аны аллында бёрюле ашагъан тананы сюеклери угъай, — адам сойланып эди. Не десенг да, муслиyman адам, дин кыарындашы. Жаннга жетгенде, зорлукъну чёгючюн уруучу терсликни жолу кысха болуруна тилекчи эди.

Тили тохтап кыалгъан эди аны. Сууукъ кыалтырауукъ алгъанды. Санларында къан жюрюмейди.

«Тынгылауукъла» бир бирлери бла неле эсе да шыбырдаша эдиле. Ол аланы айтханларын айыралмады.

Алайлай чыкы-чыкы таууш эшитгенча кёрюндю. Кыарай кетгенинде, кыабыргъаны тюп жанында, эки жумдурукъ сыйыныр кибик, уллу тешикни эследи. Ичинде, тюймелеча, бир кыара затла жылтырагъанча.

Кёз. Жубуранмыды? Угъай. Гылыу чычхан болур дейме. Тюз кеси.

Къоркъмайды. Иничке кызыл тили бла жухларын жаллайды.

Кетди. Энтта чыкыды.

Къан жугъу болгъан гылыула узун кыуйрукъларын созуп, тизилип чыкыдыла да «ёлюкню» аякъларыны юсю бла секирип ётюп, бир бирге ал кыоймай, тешикге кыуюлдула. Бу кезиуде Эрбол аман жунчуду...

Бу насыпсыз жан ынычхагъанмы этди, арыкъ къара не эсе да бир зат айтды.

Мажирге эслеп къарагъанында, кёзлерине къан чабып, битеу тегерек къарангы болду. Жер тегерек айланып тургъанча кёрюшдю. Кёлю аман этип, ауузун къолу бла басханлай, ёлю мыллыгын эшикке атды.

«Тынгылауукъла» Эрболну ауузуна гулмак-гулмак этип, къар сугъаргъа кюрешдиле. Сора, айталгъанларыча, аманны къуйдула.

Эрбол жукъ ангыламайды, башы хайранды.

Биягъыла, эшикни киритин этип, аны контор таба сюйреп келедиле. Тегерегинде эллилери. Ол аладан жаланда ёгюз киби кёрюп келген Къумукъну таныялгъан эди.

Къаллай къыйылыкъда да эр кишиге алай жиляргъа жарамайды. Башха заманда алай жилягъан эр кишиге, абданла угъай эсенг, тишируула айып этип тыйычудула.

Ой, насыпсызла!.. Не болгъанды былагъа? Къазагъы, балкъары бирча. Кёз жилямугъу тегюлмеген жангыз бири болса уа, таланган! Бизни ауулда быллай бир адам барды деп ким билгенди?!

«Тынгылауукъла» муну махкемеге алып келип, эшикни ичинден къылычын этдиле да, столну эки жанына экиси да олтуруп, бир ненча чапыракъ къагъытны толтуруп жаздыла. Хар бир чапыракъны ахырында алгъа кеслери къол салып бошадыла. Андан сора мынга узатдыла. Ол жазыкъны алада не жазылгъандан хапары болмады, аланы балан бармакълары тирелген жерлеге къол салды. Анга энди башха болмаз эди.

Къагъытларын ариу тап жарашдырып, аскер сумкагъа салып, терк окъуна атларына къондула. Атлары да, кеслери-ча, ашайлгъанларын ашагъан эдиле кече узуну. Атлагъа жер сала туруп, айылларын кючден тартхан эдиле. Атла, тобукъларына жетген жангы къарны жыра, лох этгенлей, сыртдан аууп, кёзден таша болдула.

Артларында къара кийген ауул къалды.

— Эсиркеп, бизге къан жауду. Жангыз къарындашымдан бошадым. Бир да болмаса, экигиз да бирча къыйылыкъны сынап келмегенми эдигиз? Не хатасы бар эди? Аллах бизге нек чамланды? Тенгим деучю эдинг да?!..

Бир къауум адам биргесине, ёгюзча кёрюп, махкемеге Къумукъ келди.

Эрболну адамгъа кёл этдирип къарыуу жокъ эди.

Тобукълары тутмай, не этерин билмей, кече боран уруп жыйгъан куртха олтуруп къалды.

Ол элли къазакълыланы да, кѣчгюнчю таулуланы да уруш ачытыр ючюн къоймагъан эди. Ата журт урушдан къайтмай къалгъан онбеш адамны, онбеш асланны, аны юсюне алгъаракъда «тынгылауукъ» алып кетип, думп этген эки жашны ачыуу азмы эди? Аны юсюне бу артыкълыкъ, бу зулумдукъ ауул адамларын энишге къаратды. Алыкъа къотур болмагъан, къаны окъуна тыйылмагъан жарагъа туз сепгенча, ауулну уллусу-гитчеси демей, кѣз жиялумукъларын шош жутуп, Мажир-мархумну ёлюгюн жуууп, кебинледиле. Ол кертиси бла шейит болду.

Къарты да, жашы да, армау болуп, Аллахны, адамны налатын бередице «тынгылауукълагъа». Киши кишиге къайгъы сѣз бермеци. Талай къайгъыны кѣрген, къыйыплыкъны сынагъан: «Аллах мангылайынга жазгъаннга тѣзмей амал жокъду», — деп, не затха да тѣзюп, беллерин къаты кысыучу къартланы кѣзлеринден кѣз жиялумукълары къурумай, кѣп заманны инжилдиле.

* * *

Эрбол махкемеге жууукълашып къалгъан эди. Къумукъ, къалын къарны жырып, жолсуз жер бла, абына-сюрюне, аны алтына кысха чыкъды. Ол, Къумукъну эслеп, сабыр болду. Мажирни дууасын тохтатхан кюнден бери тюбешмегендиле.

Тюнене ингирде Къумукъну къатышы: «Насыпсыз, къарындашыны къайгъысындан шашып къалмагъа эди. Къумукъ, киши бла сѣлешмей, кеси алтына олтура кетеди да, мен, не этсем да, эгеукъуйрукъланы¹ къырмай къоярыкъ туйюлме деп, тиширин кысханлай турады бу», — деди.

«Кесигизге жетгенге-жетмегенге да къошула турмагъыз! Ауузугъузну тыйыгъыз», — деп, хыны этди къатынына.

«Аллах сакъласын! Тышында эшитилсе... Санга къоркъуп тынгысыз болгъанлыгъымды ансы...» деп, тиширыу къайдан айтдым дегенча, къым-тым этди.

Ма, Къумукъ да жетди. Аллын, ол узакъдан окъуна Эрболгъа: «Салам алейкум, агъа!²» — деп, жарыкъ саламлаша, жер тепдире келир эди. Бу да: «Хал къалайды?» — дер эди.

Къумукъ, мугурайып келип, аны къатында тохтады.

Эрбол: «Хал къалайды?» — дерге аздан къалды. Кесин кюнден тыйды. Тогуз-он кюн мындан алда жангыз таянчагъын къара жерге салгъан адамдан саулукъ, тынчлыкъ сурау неге ушар эди?

¹ Эгеукъуйрукъ — гылыу, чычхан.

² Агъа — тамата къарындаш.

— Мал орунунгу иги жылы этген кёре эдим, Къумукъ, — деди, башха айтыр сёз тапмай. — Къачан этгенсе?

Экиси да махкемеге кирдиле.

Бу кесини жерине олтуруп, Къумукъ — терезе аллына барып сюелди.

— Бошму келгенсе, Къумукъжан?

— Мен бу юйге от салмай къоярыкъ туююлме, кюйдюрлюкме, — деди, терезеден къарап, юйден кёзюн айырмай.

— Не юйню? — деп сорду Эрбол, аны кёлюн басар мурат бла. Сора махкемени терезесинден жаланда Асемгулну юйю кёрюнюучюсю эсине тюшюп, къоркъуп къарады. — От сугъарыкъма! Неди ол айтханынг?! Нек кюйдюрлюк эдинг?!

— Гылыулары къырмай къоярыкъ туююлме.

— Гылыулары? Ыхы, ол алай болсун. Алай юй колхознукъду. Къыралныкъыды.

— Болсун.

— Къумукъжан, айтма аллай затлары, манга айтдынг эсе да, бирсилеге эшитдирме башынг палахха къалыр затны, — деди, жалынып. — Айтханны, этгенни къой, — эсинге келтирме ол затны. Берияны, Сталинни сагъыннганы ючюн къарындашынга келтирген кюнлерин кёрдюнг да?!

— Угъай, кюйдюрюрге айтдым да — кюйдюрлюкме.

— Айналайын-ау, туюсенгши!³ — Эрболну кёлю толуп, амалсыз болду. — Юй угъай эсенг, колхозну бир къагъанакъ улагъы ёлсе, халкъ жауу деген ат тагъып, он жылгъа кетгенлени кесинг да кёрген болурса. Тюненеги къайгъы да боллукъду бизге. Энди сен тюрге кирсенг, ууакъ сабийлеринге, тишируунга не кюн келлигин сагъыш эт. Сен хар заманда манга Мажирден аз намыс этмегенсе. Аны ючюн да сау бол. Муслиманбыз. Мен сенден таматама. Мен айтханны этсенг — жангылмазса, жаным. Акъылынгы башынга жый!

Къумукъ кёп мычымады. Юйге тиреу болургъа жаралуу жаш ууалып, адамы жаны аурурча, эки инбашы ийилип, эзиллип, гитче эшикчикден, эки бюкленип, чыгъып кетди.

Эрбол бир-эки атлап барып, терезеден къарады.

Къумукъ, баштёбен болуп, Асемгулну юйю таба угъай, колхозну къой къошу таба кетип баргъанын кёргенинде, Эрбол сыртындан бир ауур жюк тюшгенча, аякълары эркин атладыла.

* * *

— Агъа, бери бир келчи!

Бош къалгъан юйню къаты бла озуп баргъанынлай, адам ауазны эшитип, Эрболну жүреги чыгъаргъа жетди.

³ *Айналайын-ау туюсенгши* — къор болайым, ангылагъан эт.

Эки кёзю жанып, эм алгъа белине дери къаргъа батып тургъан «огъурсуз» юнню къарангы терезелерине къарады. Сора, арлакъ барып, орунну ары жанында сюелген адамны башын эследи. Эки кёзю алас-булас кёрюп, жүреги асыры бек ургъандан, жаны тамагъына тыгъылды.

Бёркюню бир къулагъы ёрге айланып, экинчиси энишге салынып, жомакълада айтылуучу алмосту угъай, Къумукъ болгъанына кючден ийнанды.

— Бери. Бери келчи, агъа!

— Ой, хадауус. Танг атмай адамланы жанларын алып не айланады бу?..

Къумукъну орунунда башха адам болса эди, Эрбол аны жети атасындан бери жыйышдырып тегер эди похну. Амалсыз болуп, ёлгенлени хатеринден жукъ айтмады.

Къумукъ, женгил атлап, аллын жол къадауу бла бирге къобарылгъан кирит, алай, бош илинип тура эди да, аны ачып, ары кире тебиреди.

Махкемени бла ёз юнню арасында болгъан бу осал ишден сора Эрболну эсине къуруда Мажир тюшеди, аны себепли, алайны озаргъа бир да соймеучю эди. Юнню ичине кирирге болалмай, артха туракълады.

— Кел, агъа, кел, бир сейир зат кёргюзтюрюкме, — деп, Къумукъ аны сермеп къолундан тутду да, сабийни къолундан тартханча тартып, юйге кийирди. «Астофируллах, бу жарлы акъылындан шашханды дегенлери керти болур дейме. Къарындашын эгеукъуйрукъла ашагъан, бу иесиз юйде не излей болур бу?..»

Къумукъ муну къарангы юйге кирдиргенден сора, къолун ийип, сирнек тартып, багъыр чыракъчыкъны жандырды.

Юнню ичи, къарангы ауанала къатыш, бир адыргы жарыгъан кибик этди. Алай багъыр чыракъдан чыккыгъан жалын къабыргъалагъа къынгыр-къынгыр ауанала тюшюрюп, аллындан осал этди.

— Мынга, мынга бир къара энди. — Ол къум басып, мойюшде сюелип тургъан къыркъ литр сыйынган уллу шешаны кёргюзтдю. Бу, къоркъа-къоркъа, шешаны къатына жууукълашханлай, багъыр чыракъчыкъ бла жарыта, Къумукъ терк окъуна шешаны башын ачды.

Эрбол артха секирди. Банканы ичинде эгеукъуйрукъла бир бирлерин малтап этгенлерине къараса, ким да сейир этер эди.

— Бу не затды? — деди Эрбол, жүреги чыгъаргъа жетип.

— Эгеукъуйрукъла, — деди Къумукъ, сабырлыкъ сакълап. — Алдап тюшюргенме.

— Алдап? Къалай алдагъанса?

— Киштик мыллыкны къыркълитрлик мияла шешаны

ичине атдым да, кѳабыргѳагѳа сѳеп кѳойдум. Сора барып, мѳойюште чѳекдюм. Мыллык ийисни сезип, тѳюз багѳыр чыракѳчыкѳ ѳѳюлгенлей, тешиклеринден тизилип чыкѳдыла. Алгѳа банканы тишлери, тырнакѳлары бла да тартып кѳрѳюп, киштик мыллыкга жеталмай, шау-шау болдула. Андан сора, кѳабыргѳа бла ѳрлеп барып, банканы ичине кѳуюлдула. Барысы да жыйылгѳан болурла деген заманда, секирип туруп, банканы башын этдим. Бу кесек заманны ичинде кѳууаннганын да, кѳайгысып да билдирмеучю ауур акѳыллы адам, жомакѳгѳа тынгылагѳан сабий кибик, ауузу ачылып кѳалды.

— Кѳарачы, агѳа! Была не жарыкѳ, не от кѳрселе — жанлары кетеди. Мен багѳыр чыракѳны шешагѳа тутсам, бирин бирин малтап, кѳырыллыкѳдыла.

— Хей, андан эсе жермай⁴ кѳуюп, кѳыра салсанг а! — деди Эрбол, бир кесек эсин жыйып.

— Угѳай, — деди Кѳумукѳ, бираз сагѳышланып туруп. — Быланы алай ѳлтѳюрѳрге боллукѳ тѳюйюлдю. Кѳыйнап ѳлтѳюрѳрге керекме.

— Кѳалай?

— Алай кѳырыллыкѳма. Азап чекдирип ѳлтѳюрлукме.

Бу банкадан аланы ѳлѳюклери чыгѳарыкѳды.

— Тунчугѳуп ѳллук тѳюйюлмюдѳле?

Ол банканы башында гитче сабийни бармагѳы кирирча тешикчикни кѳргѳюзтѳдю.

— Ол айтханынг да барды. Эт алай, — деди Эрбол, бу жан алыучула жашагѳан огѳурсуз ѳйдѳен теркирек чыгѳар амал излей. — Мени махкемеде адамла сакѳлай болурла. Сен да биченнге барыргѳа керек тѳюйюлмю эдинг? Турма, бар.

* * *

Тегистикчиле алыкѳа эс жыялмагѳан эдиле. Кѳумукѳ эрттен-ингир иесиз кѳалгѳан ѳйдѳен чыкѳгѳанын кѳргенле не айтыргѳа билмей эдиле. Анга сѳз кѳошмай, тѳубегенле тынгылауну басып кетедиле. Башха кезиуледе уа ол адамланы ийнагѳыды. Ётѳюрѳгѳю-омагѳы жокѳ — бир тѳюз адам. Анга бир адам кѳѳчгѳюнчѳюгѳеча кѳарамагѳанды. Ол топуракѳда жаратылып, адеби-кѳылыгѳы алагѳа ушагѳан адам эди.

Бир-бирле иш этип барып кѳрѳюп, арбазында сѳелешип кетгенле: «Кѳумукѳ акѳылдан шашханды дегенле бош сандыракѳ этедиле. Аллындан эсе ауур акѳыллы, сабыр адам болгѳанча кѳрѳюнеди. Арбазы, ѳйю-башы, тизгинин жыйып турады. Ѕйдегиси — тизгинли, сабийлерини ѳслери, башлары анга кѳре».

⁴ Жермай — патеген, бензин.

Алай адамла Асемгулну ююню кьатында кёрселе да, анга биягъы ишеклик билдире турдула.

Кёп бармай, ингир ала, Эрбол фермагъа келди. Тамата кьойчу Сейиткъалий бла Къумукъ чанадан бичен кьотара тура эдиле. Аланы халларын билгенден сора, кетип тебиреди. Къумукъ, анга жууугъуракъ келип:

— Агъа, — деди, аны эсин кесине бура, — эгеукъуйрукъла аз бола башлагъандыла.

— Алаймыды? Азайсынла кяфырла. Ачданмы ёледиле, огъесе?..

— Угъай, азирейлиле бир бирлерин ашайдыла.

Эрболну аркъасы титиреп, гумулжукла басынганча болду.

— Къырылма кьой начасланы, — деди ол, кетерге сылтау излеп.

— Хы, унутуп турама, кеслери уа не къадар бала табамдыла. Бирин бир кере он бала тапханды. Къарап-къарагъынчы жутхан эдиле аланы уа.

Къумукъну арт кюн жолукъгъанда айтханы эсине тюшсе — Эрболну кёлю аман этеди. Аны Къумукъ кеси ушатып айтхан кибик, арт кезиуде анга тюбемез ючюн, ол башха жол бла жүрюйдю. Асемгулну ююню аллы бла озмайды.

Сюрюню таматасы Сейиткъалий болгъанлыкъгъа, битеу ишге-башха жууап берген Къумукъ эди. Къошха керекли затланы, ашыкъмай, тап жарашдырды.

Сора бир ингирликде, Эрбол махкемеде жангыз олтуруп тургъанлай, Къумукъ, соргъан-оргъан болмай, кирип келди.

«Ой жаратхан Аллахым, бу жол ол адам ашаучу азирейлилени хапарларын айтмаса эди!» — деп келди Эрболну кёлюне.

— Агъай, ол онгмагъанланы жангыз берлери къалгъанды.

— Не дейсе?

— Эгеукъуйрукъланы дейме. Ол жангыз къалгъан а керти тажалды. Нёгерлерин ашап тауусду. Асыры семизден жүрюялмайды, кымылдаялмайды.

Эрбол керти окъуна кёлкъалды этди.

— Аллах ючюн, аны кюйдюргенми этесе, итлегемиде атаса, суйгенингча эт да, бир тынчайчы.

Къумукъну аяз кюйдюрюп, къызарып келген бети биягъы түрленип, контордан чыгып кетди.

* * *

Къышы суукъ болгъанлыкъгъа, Тегистикде жаз эртте келди.

Къар эрип, сызгала суудан толдула. Жаз ортасында

къуруп къалыучу Тегистик, сууу къутуруп, не ары, не бери адам ётдюрмей къойду.

Тегистикде андан сора жангылыкъ болмады десек, Къумукъну унутур эдик.

Бир ыйыкъдан сора барса, ачдан ёлюр деп тургъан Къумукъну эгеукъуйругъу, жерге киргенча, думп болду. «Кесимден болду терслик, шешаны башы ышангылы туююл эди. Алышындырыргъа керек эдим», — деп ёкюндю Къумукъ.

Эллиле эси дурус, акъылы жеринде тургъан адамны бу къылыгъын ангыламадыла.

Ол кезиуде дагъыда бир хапар келди.

Сууну ары жанына къайыкъ бла ётюп, почтаны жюрютген Бейсенкъул «тынгылауукъладан» келиучю «алаша сары» бла «къатхан къара» къоншу колхозгъа кетип баргъанлай, къайыкъ аууп, суугъа кетген хапарларын айтып келди. Аланы ёлюклерин суу чёкгенден сора, юзmez тубюнде табып, алып кетдиле.

Ахшыны-аманны да ортагъа салып, къыл элек бла сюзючю тегистикчиле бу жол аууз ачып бир сёз айтмадыла. Жаланда ол хапарны айтхан жерде тынгылап тургъан Къумукъ: «Эгеукъуйрукъла къырылып бошалдыла», — деди.

Бир сейири, андан сора Къумукъ да эгеукъуйрукъланы хапарларын чорт кесген эди.

ХАПАРЛА

ЖАНГЫЗ ТЕРЕКДЕН БАУ БОЛМАЗ

Айландыла заманла, тюрлендиле халла.

Халкъ айтыу

Жерни башын кѳрген — тюбюн да кѳреди. Эртте-кеч болса да, аны сынамай киши кѳтулмайды. Дунияда сау-эсен жашап тургъан заманда башха затлагъа ишекли болургъа да болурса, анга уа — угъай. Иги сагъыш этсенг, адамны жашауу бек къысхады. Къаргъа окъуна жашайды юч жюз жыл. Ёмюрю алай къысха бола тургъанлай окъуна, адам улуна исси къабаргъа, кѳп кере абыныргъа да тюшеди...

Тамаш ол сагъышланы эте эди. Отуз беш жылы болгъунчу, кѳп къыйынлыкъгъа тюбегенди.

Чыбыкъ атха минип, бир затдан хапары болмай, жортуп айланганынлай, бир кишини жюрегин къыйнамаучу, арну халлы, арну къылыкълы атасы, кече келип, тѳшегине жатханлай, эрттенликге ёлюп чыкъды. Атасы агъачдан тюйме тюйген, он бармагъындан алтын тамгъан уста адам болгъанды. Атасын асырагъанда, ол анасыны анасында эди. Анасы уа жашчыкъгъа: «Атанг жерни эки къатысында юйле ишлерге кетгенди», — деп, алдап къойгъан эди. Ким биледи, сабийни жарсытмайыммы деди. Анасыны айтханы жомакъгъа ушагъанлыкъгъа, жашчыкъ аны керти сунуп къойду. Аны себепли, тюшюнде кѳргенин тюнюнде кѳрмегенине аз ёкюнмегенди, аз инжилмегенди. Не медет, атасы, жомакълада хапарларын айтыучу батырлагъа ушаш, къайтмаз жолгъа чыкъгъан эди. Кѳп узаймай, жашыны ачыуун кѳтюралмай, ыннасы ауушду.

ген жан. Бир-бирлеча, мен санга этгенни къайтар демеучю-дю. Тамаш арбазындагы аш юйюн да Къууанчны болуш-лугъу бла ишлегенди. Агъачын, кирпичин, ол угъай эсенг, чуйюне, бояууна дери ол ийгенди. Шабат кюн, солуу кюн-леде, адамла ийип, изеу жыяргъа болушхан да ол. Шахарда жашап, журт ишлеген адамгъа туугъан атасы окъуна андан уллу болушлукъ эталмаз дерчады...

Тамаш былтыр юйюн алышып, сахарны бирси кыйырына кечдю. Андан сора экиси терк-терк тюбешмегенликге, бир бирге бара-келе тура эдиле. Арт кезиуде болмачы сылтаула чыгып, жаз бошалып, кыш жетип келгенча, аралары бир-раз суууп башлагъан эди...

Быйыл, жангы жылда, Оля Ростовдан анасын алып келди. Аида къарт анасына къарар адам жокъ эди. Жашы — ичгичи, келини да эки сабийи бла, эрин да юйюнден кыстап, юйню да сатып, башха областъха — атасыны къатына кечюп кетген эди. Алай бла Валентина ынна, сексен жылдан атлагъанда, жаппа-жангызлай юйню тёрт мюйюшюне къарап къалады. Андан сора Къууанч, къайын анасына жаны ауруп, Оляны ийип, анасын келтиртген эди. Ма ол насыпсызны да ашар гыржыны тауусулуп къалгъан эди...

Тамаш, Къууанчха бла Олягъа кезиу-кезиу къарай:

— Бек жарсыдыкъ бушууугъузгъа, бек бушуу этдик. Жаны жаннетден юлюшлю болсун. Жатхан жери жумушакъ болсун, — деп, тауча да, орусча да къатышдыра, къайгъы сёз берди.

Оля къара кийип эди.

— Асыл анабыздан айырылдыкъ, о-о-о, — Оля акъырынчыкъ сытылды.

Къууанч да, бети кетип, баштёбен болуп сюеле эди. Тамаш аланы жапсарып, кёл этдирир мурат бла сорду:

— Аурупму эди?

— Арт кезиуде тешекде эди. Ашдан-суудан ахыр да тохтап къалгъан эди. Сюек-сюек болгъан эди, жазыкъ.

— Туз гыржыны тауусулса, алайды. Не этериксе Аллахны буйругъуна? Адам къайтмаз жолгъа чыкъгъанда, ахлуларыннан, жууукъларыннан окъуна ыразылыкъ алалмай, ажалгъа бойсунуп къалады. Осуят зат а эталгъанмы эди? — деп сорду Тамаш, бир уллу диннге ийнанган адамча.

Къууанч, башын кымылдатып, угъай деди.

— Туугъан жериме элтип асырагъыз деп иш а айтханмы эди, харип?

— Къайда асыралса да башхамыды? Топуракъ тартхан жерге тюшер, — деди Оля.

Тамаш да аны жууабына ыразы болду.

— Хау, буйрукъдан киши къутулмайды.

Алай Тамаш ичинден а башха тюрлю ойлай эди. «Башхалыгы уа барды да, тейри. Туугъан жеринден, аны топурагъындан юлюш жетгени игиди. Аман къарт болуп, акъыл-эсинден ажашып жашагъан — жашау туююдю. Алай а ахыргы сёзюн — осуятын айталмай кетгенден Аллах сакъласын. Адам бу дуняда жолоучуду, къонакъды. Эртте-кеч болса да, адам жаратылгъан топурагъына къайтады. Жаннет туугъан жеринги топурагъындады».

Тамашны эсине Кермахан тюшдю. Къатхан кертме кибик, бир къатангы тиширыу болуучу эди. Ол заманда адам ортасы болгъанлыкъгъа, бир бек къарт кёрюнюучю эди. Ишлей-ишлей, тюгенип къалгъан эсе да ким билсин! Баш иеси Уллу Ата журт урушда тас болгъанды. Юч къыз бла бир жаш ёсдюргенди. Аланы адам къурамына къошхунчу, кечеси-кюню да таш жастыкълы болуп кюрешгенди, белин тюзетмей жашагъанды. Не къыйналса да, юйюрню ауурлугъун кеси кё-тюргенди, сабийлерин кишини къолуна къаратмагъанды. Алай бир тири, мадарымлы бола тургъанлай, ол тиширыу Тамашха къарт, бош адам кёрюнюучю эди. Ол огъурлу тиширыу ёлюрюню аллында сабийлерине былай осуят этген эди:

«Бу дунямда артыкъ тынчлыкъ тапмагъанма. Кёрюнде тыш жатыс десегиз, ёлюгюю Огъары элде асырагъыз. Эски къабырлагъа салыгъыз».

Сабийлери, жууукълары-ахлулары осуятын толтурдула. Элликери жыйылып, шериатда болгъаныча, ол дунягъа ашырдыла. Ол гитче тиширыучукъну уллу жүрегинден чык-гъан осуят толтурулгъан эди. Ол затла ол кезиучюкде Тамашны эсине тюшюп, андан соргъан эди ол сорууну. Адамланы туугъан жер бла байламлыкълары ёлгенде да къурумайды. Алай болмаса, бизни жаннет тауларыбыз эртте окъуна иесиз къалыр эдиле...

Алай, не десенг да, ёмюр—ёмюрдю, жашау—жашауду. Адамла да тюрлю-тюрлюдюле, хар ким къолундан келгенича баш кечиндиреди. Ёлюм да тюрлю-тюрлю болады. Анга халкъда жазу дейдиле. Туугъанда мангылайына жазылып къалгъан жазу.

Валентина ыннаны христиан къабырлада асырадыла. Ала андан кетгинчи, КамАЗ бла ючеулен келип, кеслерини да юслери осал, жунчугъан адамла, бир башха ёлюкню бек ашыгъышлы асырадыла. Тамаш алагъа болмагъанча сейирсинди. «Бу адамны былай ыспассыз нек асырадыла? Нек жангызды ол? Жууугъу-тенги жокъму эди муну?» Тамаш ёлюкню къаралгъан бетин кёрюп къойгъан эди. «Ашыкъма, сен да менича боллукъса», — деген кибик эди ол анга. Бу къара-къатыш тюрлю-тюрлю миллетлени келечилери жаша-

гъан уллу шахарда кеси да алай ёллюкча кёрюндю. Бир тюрлю болуп къайтды къабырладан Тамаш.

Хау, аллай тынгысызлыкъ ёлюмню ауанасыды. Тамаш ол ауанадан къоркъа башлагъанлы... иги кесек заман бола эди. Кимди терс? Аллахдан тилеп алгъан илмусуму огъесе ана сютю бла бирге къанына сингген къылыгъымы? Аны кеси да ангылаялмай эди. Къайры барсанг да, къайда болсанг да — жангызлыкъ, жангызлыкъ. Халы атасына ушагъанды. Атасы, жаннетли болсун, киши бла шуёхлукъ-тенглик жюрютмеген, босагъасындан хазна адам атламагъан, жугъумсуз адам болгъанды деучю эдиле. Ёлю кертиге ёпкелемесин, кеси кеси бла сёлеше айланганы себепли, эллилери, къоншулары аны артыкъ уллу сан этмегендиле. Къууанчда, бушууда да жокъламагъандыла. Анасы уа ахырат жолун унутмагъан махтаулу тиширыу эди деучюдюле аны таныгъанла. Жашагъан ёмюрюнде, кеси аллына олтуруп, ашдан къарынын тойдургъанны кёй, суусабын окъуна къандырмагъан. Ярабий, биреу иш келе болмазмы, сууаплыгъы жетер деп, ашын къангагъа салып, эшикге, жолгъа къарай болгъанды къуруда. Айтдым да, ашха чомарт, ушакъ нёгер бола билген, сатмай сёзюн бермеген, бир басымлы, мангылай жарыгъын кишиден къызгъанмагъан, адыллы тиширыу. Адамлыкъ адамдан адамгъа къан бла ётеди дейдиле. Анасыны ол иги къылыкъларындан Тамашны юсюнде бири да жокъ эди. Юйюнде эшикни ичинден къылыч салып, къаты къадама этип кёяр эди. Тауушну, дауурну кёрюп болмагъанды. Юйде чибин учханнга окъуна къозугъанды. Телевизор, радио дегенни уа ахырда кёрюп болмагъанды. Ингирде юйге жыйылгъандан сора да къатыны, къызчыгъы бир бирге шыбырдап сёлеше, теркирек тёшекге кирирге ашыкъгъандыла. Шошлукъ тохтагъандан сора, биягъы жазуу этген столгъа къапланады да, къагъытла бла кюрешеди. Иште да тыппа-тынч, энчи кабинети. Солуу кюнледе библиотекадан, архивледен чыкъмаучу эди. Къонакъгъа, къууанчха жылдан бир барса барыр эди, бармаса — ол да жокъ. Аллай жерге да зор-хор этип, уялтып элте болгъандыла. Аллай жерледе аны сейирсиндирирча, аны оюмуна-ойлаууна тюз келген хапарла айтылмагъанын бек уста биледи. Анга да жүреги бек къыйнала болгъанды. Юйге келген жууукълары бла да хазна сёлешмейди. Бир кёлкъалдысы болгъан адамча, тынгылауу басып, бир жанына къарап туруп. Излегени, сурагъаны — шошлукъ, тынчлыкъ. Ол бу затланы терсбоюнлугъундан, жарашыусузлугъундан этмейди. Ангыламы, юйреннгени алайды. Аллах аны алай жаратханды. Алай аллай адамла жамауатда, артыкъ ёгюз кибик, сансыз болуучудула.

...Тамаш юйге мудах, гуппууракъ да болуп кирди. Кире

келгенлей, мюйюшдеги уллу кюзгюню тубюндеги кюбюрчекден танышларыны адреслери жазылган дефтерни алып, гитче шинтикчикге чёкдю да, сора телефонну чолпусун кюулагына салып, чыкыр-чыкыр этдирип башлады.

— Ал-о-о! Салам! Сарбий, сенмисе? Халынг кялайды? Юйдегиле сау-эсенмидиле? Иште уа?

Бирси телефондагы адам, бу хар затны жик-жиги бла сорууп кюрешгенни ауазын таныган болмаз эди.

— Сарбий, сен мени таныялмай кяалдынг дейме, баям. Мен Тамашма! Тамаш!

— Ой, сенмисе, Тамаш?! Ай сени огъесе. Да, эрттеден бери кёрюшмегенбиз да...

Тамаш лакъырда окъуна эте билди:

— Андан эсе, танымаган кибик этгенлигимди десенг а!

— Угъай, оллахий.

Тамаш, этиучюсюча, сёзню кесип айтды:

— Келир ыйых кюн бизге келигиз.

— Бошму?

— Алай, бош. Эрикгенибиз кетсин. Хапар айтышайыкъ.

— Билмей турганлай... Быллай адетинг болмаучу эди да? Огъесе бир кюуанчыгызы затмы барды?

— Угъай, угъай. Кюуанч болмаса, бир бирге барырга жарамаймыды?

— Да дагыда...

— Шуёх адамла чакырылмай келселе да, айып туююдю.

— Да хау. Ол айтханынг тюздю. Тамаш экинчи адамга селешди.

Ёмюрюнде бир тенги бла олтуруп, не ресторанда, не башха жерде кеси башлап, шешаны башын ачмаган Тамаш былай хырс нек болганына бек сейир этерча эди.

— Ала! Кимсе? Сафармыса?

— Угъай.

— Папанг кяайдады?

— Дачадады.

— Маманг а юйдемиди?

— Тюкеннге кетгенди.

— Тюз келгенинлей, манга селешсин.

— Ахшы. Сиз кимсиз?

— Ай хомух! Дядя Тамашма мен.

— А-а, сизмисиз? Келсе, айтырма.

Ол ююнчю адамга селеше башлаганында, кяатыны жетип келип:

— Не болганды санга? — деди, сейирге кяалып. Сен кьонакъланы хазыр этгенликге, кьонакъбай а хазырмыды?! Тогъуз-он жылдан бери кяарап кёргемен «шуёхларынгы» нек излеучю болганса? Осуятын этерик адам кибик...

Тамаш ачыуланмады.

Анга ким да сейир этерча эди. Ол кыым-тым этди:

— Энди... Мындан арысында жууукъдан-тенгден айырылып жашаргъа боллукъ туююлдо. Былай жашасакъ, тамбла жерге салыргъа адам табылмай къалыргъа боллукъду.

Къатыны, не айтыргъа билмей, сагъышлы болду.

— Алаймыды?

— Алайды, тейри.

— Тынчлыкъ, тынчлыкъ деп, адамладан юркюп айланып... Не эсе да санга бир зат болгъанды ансы. Соргъан-оргъан жокъ. «Терк жетигиз солуу кюн...» Юйюнгю онгун а сагъыш этемисе? Ма жангылыкъ десенг а!

— Хау, жангылыкъды, — деди Тамаш. — Алай бош, телевиденне жангылыкъ угъай, керти жангылыкъ...

Къатыны не дерге билмей, иги кесекге дери эрини бетине къарап турду. Ауругъаны ишми болур деп, ишекли бола, бетине иги да тюрслеп къарады.

— Адамла бусагъатда, билмей тургъанлай, батхан жулдуз кибик, кетип къаладыла. Таулула не заманда да жангызыкъны махтамагъандыла: «Жангызлай кѳрген — кыйынлыкъ, эл бла кѳрген — байдамлыкъ», — деп. Жангызлыкъ жаланда бир Аллахха жарашады.

Къатын аны фалсафасына¹ бла нарт сѳзюне сейир окъуна этди. Аны ауузундан аллай сѳзню биринчи кере эшите эди.

Тамаш энди жангызыкъдан бек аман къоркъгъанын жашырмады. Жангызыкъ — насыпсызыкъны сур келечисиди. Андан узакъгъа къачаргъа керекди. Адамны ѳмюрю алайсыз да къысхады. Кѳзюнгю къысып ачхынчы, кетип къалады. Ёмюр бла ёлум, къаш бла кѳзню арасыча, жууукъдула. Аны себепли бир жылны ичинде окъуна ненча байрам, ненча къууанч кюн болады. Жууукъ-тенг, ахлу, эгеч-къарындаш къууанчлашы, бушууланы барын да бирге ѳтдюрген лязимди. Адамла ол заманда хорларыкъдыла ёлюмню. Адамны жашауу къалай ѳтсе, ёлгенде намысы да анга кѳре багъаланады. Ол кюн жамауатны жарсыталса, ол иги адамды Аны себепли, жашауун жарыкъ, зауукъ ѳтдюрюуге итинмеклик хар инсанны баш борчуду. Бир-бирле кѳзюм бир жумулса, айымыды деп къоядыла. «Адамланы барларындан-жокъларындан не санга? Сен жукъ ангыламай айтаса», — дериги келди Тамашны юдегисине.

Юй бийчеси къабыргъада тагъылып тургъан гитче радиочукъну къулагъын бурду. Ким эсе да аны тюз бусагъатдагъы

¹ Фалсафа — философия.

халын билип, марап тургъанча, Қязимши назмусун окъуп те биреди:

Қъарындашым, тынгыла манга:
Бир хапар айтайым санга,
Сен ишексиз ийнансанг анга —
Кече жукъламазса тангнга.

Ёлюм келир бизге билмей,
Алып кетер, бизни суюмей,
Биз барырбыз жиляй, кюлмей,
Қиши къалмаз мында ёлмей.

Қъангагъа салып, жуудурур,
Басхычха салып, къуудурур,
Юсюбюзге къум къуйдурур,
Мункар, Накир буюрур.

«Дуння жалгъан болгъанын унутуп, кесибизни ахчагъа, ырысхыгъа нек алдатабыз?» — деди ол кеси кесине, шыбырдап.

— Унутуп къоябыз. Эсибизде тутмайбыз. Артда ангылагъандан сора: «Ёмюрюм амандап кетди», — деп ёкюнебиз.

Тамашны кёз аллындан а къабырладагъы КамАЗ-гъа жүкленип келген къара гулла кетмей эди.

ҚЪАРЫН ДЫГАЛАС

Шошбар беш эгечни ичинде жангыз жаш эди. Юйдегини, унамасанг — тукъумну окъуна эркеси. Таулулада: «Қъыз эркеси тели болур, жаш эркеси бёрю болур», — деп сёз барды. Қъылыгъы — къадыр, атлашы — шош. Акъ дегени — алгъыш, къара дегени — къаргъыш. Андан сора юйюрге оноучу, башчы жокъ суна эди. Эгешчиклерин да адамгъа санамагъанды.

Не медет, не бек къубултсала да, не бек эркелетселе да, ол къубултуу бла эркелетнуню ахыры неге жетдирлигин киши сагъыш этмеген эди. Шошбар а чынтты ташжюрек. Аны къой, анга таулулукъну, адет-къылыкъ, намыс деген затладан ийиси окъуна урмагъанчады. Бютюнда иш деген затынг къулагъына чалынса, аны этмез ючюн юйден абрек болуп кетерге угъайы жокъду. Школгъа да жалынып, кюреше кетип, аманны кебинден иедиле. Эгешчиклери уа барысы да

аламат иги окъуйдула. Шошбар школда да устазланы къанларын бузуп бошагъанды. «Къыйынлыкъ соруп келмейди», — деп бош айтмайдыла. Кимге да жетип къалады. Шошбарны онсегиз жылы толгъунчу окъуна, атасы Оразай ауушду. Юйдегиле жияу-сыйыт. Эгечлери аталарыны жияуун этип, адамланы аркъаларын титиретдиле. Элдилери, таныгъанлары, къоншулары, барысы бирча бушуу-бушман. Бир сейири, Шошбарны кезюнден бир деп бир жиямуку таммады. Ол угъай эсенг, жияудан башы безди. Бир кезиуде къабакъ эшикден кесин тышына атып кетерге тебиреди. Атасыны кичи къарындашы ызындан жетип, хыны да этип, къалпагъын да теренирек кийдирип, бирсиледен айырылып, башхараку тургъан ахлуларыны къатларына келтирип сюеди. Шошбар анга ыразы болмады. Ол зат окъуна анга къыйын кезюндю. Таулу тёрелени «къыйынлыкъларындан» жаланда атасын жерге басдырып, жияу-сыйыт шошайгъан кезиуде къутула башлады.

Юйю юсюне тюшген тынчмыды! Аналары Акъбийче, къызлары онгиган быстырла кибик болдула, жазыкъла. Аллай жунчуу ёмюрде киши кёрген болмаз... Жаланда тюрленмеген Шошбар эди. Эрттенден ингирге дери ит тегене кибик, гитарасын бсюнуна тагъып, орамдан юйюне жыйылмады.

Атасы ёлгенден сора школгъа жюриюенин да къойду. Анасын школгъа чакъырдыла. Болмады. Класс оноучу устаз да жюрию-жюрию эрикди. Атасы уа бирда болмагъанча клолай киши эди. Адамла, устазла аны бетинден жашха кёп ариу сёз айтдыла, тюз жолгъа тюзетирге кюрешдиле. Класс тамагасы ахыргъы кере келип: «Энди бир къауум кюнден аттестат аалыкъса. Андан сора жолунг мамукъдан, къайры сюйсенг да барырса», — деп кюрешди. Айтхан жууабы: «Мен окъургъа кираллыкъ тюйюлме. Ары кирирге кёп ахча керекди. Мени уа ахчам жокъду. Аны себепли манга аттестат да керек тюйюлдю. Окъургъа да сюймейме, эрикгенме».

Бир кюн Акъбийче Шошбарны отоуна келип, не ёлюу, не къалыу деп жалынды. Алай бла Шошбарны анасы «башындан тартып» ингирги школгъа алып барды.

— Къайда ишлейсе? — деп сорду гуппурбурун директор, кезлюклерин да бурун къыйырына илиндирип.

— Бир жерде да...

— Ингирги школда окъугъан адам бир жерде ишлерге керекди. Теркирек ишге тохта да, къагъытларынгы келтир.

Шошбар директорну «ыргъагъына» бир илинсе, тынчлыкъ болмазлыгъын сезип, ол кюнден сора ингирги школну босагъасындан атламады. Ингирде кетеди, кече ортасында келеди. Анасы, эгечлери Шошбар школгъа жюриюген сунуп, бир къауум заманга дери къууанып турдула.

— Атангдан айырылдык, энди иште тохтаргъа ксrekди. Мен юй жумушланы жалчытсам да аман туююлдо. Саулу-гъум да алгынча туююлдо. Эгечлеринги кёrese уллу кыз-ла болуп баргъанларын. Алагъа ашарык, киерик да керек-ди. Суюген-суюмеген бар. Ырысхы да кёкден тюшмейди. Энди таянчагыбыз жангыз сенсе, — деп, ариу айтды анасы, адамча.

Иги кесек заманны баш тебен къарап туруп: «Бир табы-ракъ иш табылса, ишлер эдим», — деди Шошбар ышаныусуз.

— «Аллахха шукур, сагъыш этген болур», — деп, анасы андан ары жашны башын бездирмеди. Бирсилени теъдюрюп, тапханын аны юсюне-башына жоя турду. Ашын-сууун сагъат марда бла тапдырып, татлы къабыны болса, аны тамагъына тюртдо. Алай юйюрню жашауу, аталары саулукъдача бол-май, кюнден-кюннге седиреп бара эди.

Жаннетли болсун, аталары Оразай къурулуш министер-ствода шофёр болуп тургъанды. Бек алчы ишчи эди. Юй бий-чеси, баш иесине кюйгенден эсе да, юйдегини къайгысын-данмы, мутхуз бет алып, ол субай санлы, токъбет тиширыу-ну кекеллерине женгил окъуна акъ ура башлады. Оразай сау заманда эр бла къатын — ол жарык кёллю адамла, терек бахчалары, тахталары окъуна юйдегини кереклисин жалчы-тып, иги хайыр берип, базаргъа къаратмагъандыла. Тиши-рыуну къарыуу ол затланы жетишдиралмайды. Шошбардан хайыр жокъ. Ол бахчада тирлик ёсдююрню орунуна желке чачын ёсдюрдю. Эки метрге жуукъ узун санларына, азиат калошла кирик, жютюбурун чурукъларыны бийик табанлары бютюнда ушамай эди. Аны ючюн а таныш кызычкълары тюбеселе, аланы жумушакъ кълчукъларын уппа этерге кю-решгенин кёрсенг, Парижни тюп чыхырында ёсген сунар эдинг аны.

Бир къауум замандан Шошбар, «ушамагъан тюбемейди» дегенлей, тюз кесича бир негер тапды. Ол да, бодуркъу ки-рик, бир узун зат. Шошбарча мазаллы угъай, узун арыкъ. Кийимлери тюшюп кетмей, юсюнде къалай тохтагъанларына сейир этер эдинг. Аланы бир ниетли болгъанларыны себеби — ол да не окъургъа, не ишлерге суюмеген бир орам таягъы эди. Аны ючюн а ичгенлери — багъалы тютюнле. Тынгыла-гъанлары — жангыз бир сёзюн ангыламагъанлыкъгъа, тыш къыралланы жырлары: рок, джаз, поп дегенле, къайсы би-рин санагъын! Тартханлары — багъалы чагъыр. Кече орта-сына дери видиклеге къарайдыла. Кюндюз жукъуларын къан-дыргъандан сора уа, гылыу чычханла кирик, не табабыз деп, жайыладыла.

Жаз чыкыгъанлай, жашланы жашаулары алгындан эсе бек «жашнады». Оюн-кюкю. Хар ыйых кюн сайын Шошбар

бла Хажисмел суу боюнуна барадыла. Терекле тубюнде салкын хауа, жашил кыртиш. Субай санлы жашланы, кызыланы бек «сайламалы сыйдамлары» анда. Терек аумаларында кими сууукъ сыра, кими сууукъ шампан, кими уа «кыатысындан» тартадыла. Бек аман кымыжа болмаса да, тюз ол кюн кырккылган кыйла кибик, куйруклары атылана, хар бириси шарайпысызлыгына ехтемленеди. Иги кесек термиле кырап тургандан сора, Хажисмел:

— Кёремисе алайдагыланы олтургъанларын? Бизнича, аланы ауузларына чибинле кыозламайдыла, — деп, Шошбаргъа соруулу кырады.

— Экинчиде бир болсун, былай боллугъун ким билгенди! — деп, башын жабаракъ жууап кыайтарды Шошбар.

Ол кезинде атасыны-анасыны белги жюзюкleri эсине тюздюле. Аталары ауушхандан сора аналары, жюрютюрге келю бармай, кюбюрге салып асырагъанын биледи.

Экинчи кюн биягы анасы — ишге, эгечлери — школгъа кетдиле. Шошбар, сары кыанжал бла сырылган кюбюрню ачып, жюзюклени кыолгъа этди. Олсагъатдан кыуулуп барып, тиш салычу, кыумукълугъа жарты багъаларына берди. «Бар эсе, энтта келтир», — деди ол, кыууанып. Хуржуннга ахча тюзгенден сора — хайда тарт, хайда ич. Ала да кеслерин кюннге кюйдюргенлеге теиг болдула. Ичлерин аракъы, тышларын кюн кыыздырып, суугъа кир, суудан чыккы. Кёллери таула кибик болуп, кенг дуния алагъа тар кёрюнеди. Байрам кёпге бармай, ахчаны ахыры болду. Жюзюклени багъаларын бир ыйыккыны ичинде кыапдыла да бошадыла, мухарыкчыла.

Бир кюн ингирикде атасыны гитче кыарындашыны кыатыны шахарда устазланы билимлерин ёсдюрген институтха бир айлыккы курслагъа окыургъа келди. Шошбарлада турду. Курсла бошалгъандан сора, келинлери тамбла кетеме деген сагъыш эте кетип, жашны халын жаратмай:

— Жашчыккы, Аллахны ахшылыгындан, эгешчиклеринг зыгытла кибик, бир бирлерини ызларындан жетип келедиле. Ананг да энди, кыарт болмаса да, аллына барган заманы туююлдо. Сенсе энди юйге оноучу, беш-алты тиширыуну арасында жангыз бир эр киши, барысына да таянчаккы болурса деп умут эте эдик... Бош нек айланаса, шахарда санга бир иш кыалай табылмайды? — деп, жашны халына бюсюре-мегенин билдирди. Ол анга аккыл юйрете туруп, эртте кыыз айтханлай: «Анабыз манга аккыл юйретгинчи, гатчабыз тогъуз чибин тутду», — деп, жашны эки кёзю тиширыуну кыолундагы алтын жюзюкде эди: тап тюзюрюп, жюзюккю кыолгъа этерге керекди. Экинчи кюн эрттенликде Аллах тилегин берди. Келинлери бет-кыол жууардан алгъа бриллиант жю-

зюкню терезе ауузуна салды. Ашыкъмай, чачын-башын тарап, иги кесек мычыды. Жаш излеген да ол эди. Шошбар, агъаз кирик, къонакъ отоугъа ташайды да, бриллиант жюзюкню къолгъа этип, юйден думп болду.

Тиширыула элдегилени, жууукъну-тенгни сагъына, ауузла-нып бошагъандан сора да иги кесек ушакъ этдиле. Келин жюзюкню сумкасын алып тебирегенинде жокълады. Жан-жанын къармады. Учду-кюйдю — жюзюк жокъ. Юйдегиле сейир-тамаша. Тышындан адам келмегенди. Тёнгерепми тюш-ген болур деп, къарамагъан, къармамагъан жерлери жокъ. Адаммы алды, шайтанмы алды? «Мал урлагъан — бир гю-няхлы, малы тас — эки кере гюняхлы». Излемей да не этгин. «Малы тас анасыны къоюнун къармар», — дейдиле. Алайсыз да кюе-бише тургъан Акъбийче, бу тапсыз ишге не дерин, кюбюрдеги алынган жюзюклени да кимге атарын билмей, хайранды. Ичинден чыкъгъан жангыз жашына ишекли бол-лургъамы? Угъай, аны аман атлы этерге, юйюрню, тукъумну бетин жояргъамы? Угъай! Анасы ол затха болалмаз...

Шошбар бирда жукъ билдирмеди. Анасына: «Кирмеген эшигим, бармагъан жерим жокъду, бир тюрюк бир иш тап-майма», — деп, мудахчыкъ болду ананы аллында.

— Бир Аллах айтхан болур, балам, жарсыма, — деп жал-сарды анасы Шошбарны. Хуржунуна сом-шай тюшген кюн Шошбар эрттенликде «иш излей» кетеди да, адам жата ке-леди. Бюгече да алай келди.

— Бир фирмада бухгалтерлик иш бар эди. Таматалары — бир макъакёз киши — алыргъа унамады ансы.

— Да, жашым, сени къолунгда къагъытынг жокъду да?..

— Къагъыт сылтау туююдю, ишге алыргъа суюсе, ал-лыкъ эди.

Анасы анга сёз къошуп кюрешмеди.

Акъбийче къызларыны абаданларына жарамагъан кийим-лерин гитчелерине кийдирип, пальтоларыны ичлерин тышлар-ына буруп, жангыдан тигип-сырып дегенлей, амал-мадар эте жашаргъа кюреше эди.

Шошбар да кесини «усталыгъы» бла жашай турду. Уллу тюкенден эки жаулукъ учургъан эди да, хазна ахча къоллу болмады. Жалына кетип, учуз багъасы бла орамда сатыу этерге кюрешген бир къарт къатынга кючден сатды. Экин-чи кюн Хажисмел бла базар таба жайылдыла. Сыфатларын-дан, кийингенлеринден была не миллетден, ким болгъанла-рын таныгъан къыйын эди. Черкесча-орусча бири, малкъар-ча-орусча экинчиси сёлешедиле. Оноучу уа, баям, Хажисмел эди. Кёп айландыла. Алай, сатыучула асыры сакъдан, бир жукъгъа къол жетдиртмедиле. Энди экиси эки жанына кет-диле. Шошбар суу боюнуна саркъды. Не этерин билмей, иги

кесекни жаппа-жангыз таш юсюнде олтурду. Ол да алай турганлай, жаппа-жангы сют бетли «Волга» акъырынчыкъ келип, жашил кырдык ёсген дыркыда тохтады. Машинадан харх эте, кюле, къанкъаз кибик, бир ариу тышыриу тюшдю. Қъатында уа — орта бойлу, къарыны да — четен кибик, бир киши. Қъуллукъчумуду, депутатмыды, бизнесменмиди — ким билсин! Қишини юсюнде, къар кибик, чиммакъ кёлеги. Боюнунда галстугу. Қъапталын эки бюклеп, къолуну къарысына тагып, ёхтем атлай, сууну теренирек жерине барып, тешине тебиреди. Қъатыннга не эсе да бирле айтды. Ариу тиширыуну купальниги болмаз эди, баям. Огъесе уялганмы этди. Иги жаратмай, тегерек жан суюклерин ойната, къаз боюнун соза, сууну жайыу жерине барып, иничке белин ийилтип, аякъ кийимлерин тешди. Акъ билеклерин ачханында, бууунунда алтын сагъат. Шошбар, чычхан мараган киштик кибик, тиширыу андан ары не этеригин кёре, жууунургъа барган адамча, чырпыла ичине ташайды. Ариу тиширыу берлагыракъда бир ариу жерчик сайлап, кофтасын, сумкасын, алтын сагъатын, алтын шынжырын терек тюбюнде ташаракъ жерге салып, тобугъуна дери суугъа кирип, билеклерин, боюнун жууа башлады. Тиширыу ол къызыу кюн сууну хычыуунлугъуна алдана тургъунчу, Шошбар, жан-жанына сакъ къарай, суюлесин кибик, бауурлана барып, сумканы ачханында, алыкъа къолдан-къолгъа тиймеген бир дух ачханы, алтын затланы къолгъа этди. Қъоркъгъаны-къууаннганы къатыш, жоуреги дып-дып эте, алган затларын да аузуна буштукъ этип, сууну терен жерине чабакъ кибик, кёмюлюп, жоюзюп кетди. Сууну бери жанында, гумулжук уя кибик, адам кёп. Бири келеди, бири кетеди. Ол да жеңгил окъуна кийинип, адамланы ичине сингип кетди. Урлап алган ачханы тауусхандан сора, алтын сагъатны бла алтын сынжырны тиш салыучугъа алып келсе, анда уа къолунда бир быстыр туююмчеги бла бир къутсуз чуюютлю къатынчыкъ олтуруп эди. Туююмчекни тешгенинде — сап-сары сары алтындан этилген тишле. Шошбар аланы кёргенде, эси азаргъа аздан къалды. Не медет, Шошбар анга башха жерде тюбесе, бек терк къымар эди алтын тишлени.

— Тишлерин барысын да сен салган эдинг, жаннетли болсун. Была онючдюле. Бир кишиге харамлыгъы болмаган, бек тюз ниетли адам эди жазыкъ. Ауушханлы жарты жыл да болмайды. — Эрин сагъыннганнга болур эди, кёзлери мылы бола, къарт къатынчыкъ иги кесек ача алды.

Шошбар да, кзумукълу бла сатыу этип, уручу ит кибики, тегерегине кьарай, кетди. Экинчи кюн окъуна Глафирасындан келю чыгып, башха кызы бла шагъырей болду. Алай ол кызыны — излеми бек уллу. Омакъ кийинирге суйгенден сора да, бир сейирлик кьубулчакъ. Къашларын керип, кезлерин сюзюлтюп, эркеленип турургъа бек сюеди. Шошбар а, насыпсыз, анга жанын суууруп берирге хазырды. Сыртына минсе да, тюш дерик туююлду. Биринчи кере баргъа, экинчи жол ресторанны элти. Суу боюнуна барайыкъ дегенинде: «Алай жерге кьерча кийимим жокъду, чурукъларым да шпилькаладыла», — деди. Шошбарны акъылы тыйыпмы кьаллыкъ эди, босоножкала сатып алгъанында уа, купальник дагъыда бир затланы санады. Аланы да алды жаш. Ресторанны бек сыйлы тюрюнде олтуруп, кемюкбаш шампан тартдыла. Кызы кепню керген кызы болуп чыкъды. «Эгечими педколледжге окъургъа салыргъа болуш», — деп тиледи. — «Кьоркъма, жарашдырырбыз», — деп махтанды Шошбар, ол жанындан бир тюрлю бир хунери не танышы болмаса да. Кызы андан сора суу боюнуна барыргъа келишди. Алай бла, бир ыйыккыны ичинде кызы Шошбарны ахчасын кьабып бошады. Алай кызыны кылыгы-кылыкълай. Адамны кесине мукъуладисча тартады. Сыфаты-саны суратчы кьолу бла ишлеп, жан салгъан сунарса. Атлашы омакъ, суюдюмлю ышаргъанлыккыгъа, кьатына жанлатмайды.

— Тамбла келаллыккы туююлме, бир адамгъа туберге керекди. Эгечими аманат этерикме. — Хуржунлары кьуру эдиле да, Шошбар да кел деп кьаты болмады. Кызыдан айырылгъандан сора бир жерден бир деп бир «хайыр» тюшмей, хауле ит кибики, кьарыны артына тартылып, арып-талып, аманны кебинден юйюне жыйылды. Женгил окъуна аууз кир этип тышына чыкъса, Середда деп бир орусла кьарт болуучу эди да, аны асыраргъа алып баргъанларын кердю. Середаны сабийи жокъ эди. Алай ол, тирмен канкурак кибики, ишден кесин аяй билмеген, кечени, кюнню да бир тынмагъан, тынчаймагъан, ырысхыгъа бек жан атхан адам эди. Ырысхыдан ашап-ичип, кийип хайыр кермегенликге, ауузунда ненча тиши бар эсе да — сап-сары алтындан эдиле. Насыпсыз Шошбарны эсине бир аман иш тюшдю. «Аны гуллагъа сала туруп тишлерин алгъан болурму эдиле экен? Кеси да ток уруп ёлген эсе». Кьоншу кьартха ичгисицип соргъанында:

— Хоу бирда, киши аны ауузун ачып кьарамагъанды. Теркирек басдырып, поминкагъа ашыкъгъан болмаса.

Орус кьабырла шахарны кюнбатыш жанындадыла. Эрттеги кьабырла болгъанлары себепли, аланы чырпы, ханс бас-

хан жерлери бек кѣпдю. Середаны, аллай бир жер табып, хуна бурууну къатында терен къабыр къаздырып, басдырдыла.

Кюн ортадан иги да ауа, Середаны «чыкъмазча» этип, баш жанына жорун орнатып, тогъуз-он адам машиналагъа кьонуп, думп болдула. Шошбар чырпыла ичинден чыкъды да, къабакъ эшикден кирген жерде бир гытычыкъдан бир къарыулу саплы жугар алды да, жангы къабыр таба тебиреди. Къабыр хунаны ырбынында бек таша жерге тюшгенине Шошбар бек къууанды. Керти да ол тыгъырыкъгъа адам ёлюп, аны басдырыгъа иш келмеселе, кишини аягъы басар жер туююл эди. Шошбар жангы къуюлгъан топуракъны бир жанына тѣбе этип тебиреди. Жангыз адамгъа ол тынч иш туююл эди. Бютюнда, Шошбарча, къара иш ишлеп юйренмеген адамгъа. Жаякъ жанлары бла терлегени барып кюрешеди. Ишни тамам этмей, экинчи кюннге къалдырыгъа уа амал жокъду. Бир кесек солуу алып, жангыдан башлады. Терлегенлерин бир кѣлек этеклери бла, бир жеңглери бла сюрте, аяусуз кюрешеди. Кюн батаргъа жууукълаша, бираз салкъын айланды. Теркирек къармашыргъа керекди. Топуракъны ызына да къуяргъа керекди. Гулланы ичинде ёлюкню башы айланган жанына жетди. Энди ичин ачаргъа керекди. Къолундагъы сапѣр кюрекни гулланы жеписине сугъуп кѣтюргенинде, гулланы иги кесеги шаркъ деп сынып, Середа жазыкъны башы ачылды да къалды. Середаны башы гулланы ичинде тургъанды демезча, бети тюз сау адам кибик. Шошбарны чач туклери ёрге турдула, аркъа жиклери къалтырадыла, санлары титиредиле. Саппа-саулай кѣрге кирген тынч туююлдю. Алтын къоллу болургъа не бек дыгалас этсе да, ол затны этер ючюн жүрек керекди. Шошбар гитче заманында Середаны тереклерине тюшгенинде, бир аман къоркъутханы, андан сора ол андан ёмюрюнде элгенип жашагъаны эсине тюшдю. Бусагъатда да ол анга ачууланып тургъанча кѣрюндю. Шошбар, анга къолун жетдирирге базыймай, иги кесек мычыды. Алай ол къадар кыйыны суугъа къалай кетсин? Аны юсюне хуржунунда бир сокъур сому жокъ. Акъырынчыкъ хуржунундан чѣгючюн чыгъарды. Бир къолу бла Середаны ауузун ачаргъа эникледи. Ачалмады. Жаякълары къурушупдула. Эки къолу бла окъуна ачалмады ёлюкню ауузун. Кѣрню ичи топуракъ ийис этеди. Экинчи кере сыгъыннганында, кирпичлери кымылдап, ёлюкге жан киргенча болуп, ынчагъан таууш эшитди. Шошбарны санлары титиредиле, терлегенлери жаякъ жанларындан тебиреп, табанларына дери бардыла. Амалсызгъа къалып, не ишин бошаймай, не чыгъып кеталмай, эки да дуняны арасында армау болуп тургъанлай, Середагъа жан битип, кѣзлерин

ачханча болду. Шошбар экинчи кере чөгючю алыргъа эник-леди, алай болалмады. Башы тегерек айланып, чириген эмен турукъ кибик, узунундан барып, Середаны гулласына жыгъылды.

* * *

Шошбар учду, кюйдю, думп болду.

Бир ыйыкъны ичинде жашдан хапар болмады. Кёрдюм, билдим деген адам табылмады, бош тюрлю-тюрлю хапарла жюрюген болмаса. Бир-бирле абхаз урушха, бирсилери чечен урушха кетген болур деп, аман тюшню игиге жораларгъа кюрешгенча, жашны сау-эсен табыллыгъына ийнандырыргъа кюреше эдиле.

Тюзю уа Шошбар кечени иги кесеги кетгенден сора, эсин жыйгъан кибик этип, Середаны кёрюнден чыгып, аллы айланган жанына кетген эди. Экинчи кюн эрттеликде аны, тутуп, милициягъа элтген эдиле. Дохтур къарагъандан сора, аны акъылдан шашханын тохташдырып, телиле тургъан юйге ашырдыла.

Жарлы анасы уа, милицияны бла телевиденияны болушлугъу бла жашын телиле тургъан юйде тапды.

ЖОЛДА ЖОЮЛГЪАН ЖОЛУЧУ

Орта бойлу жаш жол жанында улоу сакълап сюеледи. Арлакъда, кюз терекни башында, бир къара къаргъа уа аямай кычырды. Жарахмат жерге узалып, таш атханча этип, къаргъаны учурду. Баям, Жарахмат ырыслагъан этди. Бу барлыкъ «Коммунизм» колхозгъа дери бир-экисагъатлыкъ жолду. Колхоз шахардан узакъ болмагъаны себепли, улоу терк тубеучюдю.

Хычауман¹ айны аягъы эди. Кёк да булутсузду, бир ариу ачыкъды, Тегерек да — адам сукъланырча, жап-жашил.

Бир жюк машина, тохтамай, жел этдирип, озуп кетди. Жаш анга артыкъ уллу эс бурмады. Бир кесекден дагъыда узакъда машина кёрюндю. Иги эслеп къараса, гетенбаш машина. Ол а тохтагъанны кюй, Жарахматны малтап кетерге аздан квалды. Шофёрну къатындагъы адам артха таяннганына кёре, кзуллукъчу болур эди. Жарахмат жерге «тюу», деп бир тюкюрдю да, бир жанлыракъ турду. Олсагъатда дагъыда бир гетенбаш «УАЗ» кёрюндю. Ол жууукълашып келеди. Аллай машинала бла кзуллукъчула элlege барычула-

¹ Хычауман — май айы.

рын ол биледи. Жарахмат ауур сумкасын, элтип, тюз жолну ортасына салды. Кеси уа бир жанлыракъ турду. Энди къалай озуп кетер дегенча, къолун да кётюрмеди. От тюшгенге баргъанча ашыгъып баргъан машина, чайыр жолну къара тырмы этдире, тормозларын сызгъыртып, тохтады. Киши ортасы болгъан биреу, уллубыдыр киши, буруну да юшюген картоф кибик, бауур бетли болуп, эки жанына жантая, кёнчек башына узала, жол жанына бурулду. Аны сыфатындан ол бек уллу къуллукъда болмаса да, иги ашаугъа ычхынып, хайырлы жерде ишлегени белгили эди.

— Жигит, сен бизни баргъан жолубузгъа бомба салгъан болурмуса?.. — деди.

Жарахмат бир кесек жунчуду. Сирелип турургъа да болмай, терк окъуна жол юсюнден сумкасын кетерди.

— Мен, бош алай... деп, къым-тым этди.

— Ха-ха-ха. Қъарачы мынга!.. Манга тохтамасала да, сумканы кёрюп тохтарла деп, аман акъыл этгенин. Мин, хайда!

Жарахмат, сюлесин кибик, шырт деп, машинаны арт эшигинден ичине къутулду. Арт шинтикде олтургъан адам бир келбетли жаш кёрюндю. Жарахмат аны бла саламлашды. Ол да:

— Кел, къарындашым, ахшы кишини жери хазыр, — деди. — Сумканы былайгъа сал. Былагъа мен да жолда тюбегенме.

Ол бир киши уа, боюну, кютю къочхарны боюнуна ушаш, ёрге къайнап, шофёрну къатында олтурады. Сен не адамса? Қъайрыса? Не жюрюйсе? — деп окъуна сормады. Алгъын заманда, ата-бабаларынгы къайсы аууздан, къайсы элден болгъанынгы сураучу таулуладан туююл эди ол.

Алаша бойлу, узунчач шофёр да таматасындан кёргенни этерге юйренген болур эди, ол да Жарахматха къарамады.

Машина баралгъаныча барады. Терезеледен ургъан салкъын хауа хычууун кёрюнеди. Жарахматны кёлю жарыкъды. Апчыгъаны, жунчугъаны машинагъа минген жерде къалгъанча. Бек барсала, энди бир жыйырма къычырымдан жол айырылгъан жерге жетерикдиле. Тюзюнлей барсанг, «Коммунизмге» барлыкъса, бирси жол айырылгъаннга барсанг а — «Жангы элге». Жарахмат излеген — «Коммунизмге» бир жетсе, андан арысы къыйын туююлду. Жаяу окъуна жетерикди. Анда аны суйген къызы — Зарият жашайды.

Жарахмат, кимге соргъанын кеси да билмей:

— Сиз къайры барлыкъсыз? — деди.

Киши жууап этмеди. Бир заманда базыкъ таулу:

— Биз къайры барсакъ, сен да ары барлыкъса, — деди, онгсунмай.

— Нек?

— Нек болгъанын машинагъа мине туруп сорургъа керек эдинг. Миннгенден сора уа... Жашчыкъ, энди сени оноунг бизни къолубуздады. Ха-ха-ха! Биз айгъа барсакъ — айгъа барлыкъса. Тойгъа барсакъ — тойгъа барлыкъса.

— Тюздю, — деди Жарахмат, артыкъ онгсунмай.

— Хей, сен не къара тынгылау этесе? — деди базыкъ таулу бираздан.

— Да, бош алай. Бизни барыр жолубуз бир болгъанын билмей...

— Ха, бизде башха жол болургъа амалы жокъду. Барыбызны да барыр жолубуз бирди... — деп, ышармыш кибик этди, анстан.

— Угъай, мен ол жолгъа айтмайма. Ол жол бла мени ишим жокъду.

— Нек болмайды ишинг? Сагъыш этип сёлеш.

— Мен бу чайыр жолну юсюнден айтама.

— Башха туююдю, бу жол да ортакъ жолду, ол жол да ортакъды, — деп ынчады гобар таулу. — Совет власть ишлеген?..

Ол артха бурулуп сёлеширик эди, не медет, боюнун бураллыкъ туююдю. Дагъыда былай къошду: «Огъесе сени приватизировать этген энчи жолунгму барды?»

— Аллах сакъласын, — деди, жесирге алынган къырымлы кибик.

— Алайды да, сен энди бизден айырыллыкъ туююлсе. Биз къайры тюртюлсек, сен да ары ышырыллыкъса. Ангыладынгмы? Коллектив, — деп, кеси кесине шыбырдады. — Ха-ха-ха!

— Оллахий-билляхий, бир зат да ангыламайма, — деп, Жарахмат желкесин къашыды.

«Бу адам бизнесменмиди, коммерсантмыды огъесе предпринимательмиди?» — деп, кеси кесине шыбырдады.

Къатында олтургъан Жарахматны тынгысызлыгъын сезип, аны таба бурулду да, тобугъуна къолун салып:

— Къайгъы этме, муну лакъырдасын бла кертисин ангылагъан къыйынды, — деп, Жарахматны къулагъына шыбырдады.

Малкъардан Къабартыгъа баргъан чайыр жол чорт бир жанына бурулду да, шофёрну терезесинден келген салкъын хауа энди базыкъбел таулу олтургъан жанындан ура башлады.

Олсагъат окъуна аны бурунуна сарымсах тузлукъ къатыш ийис урду. «Мен бу жалап тургъанын биягъындан бери къалай эслемей турама?» — деп, Жарахмат кеси кесине сейир этди.

Дагъыда иги кесек баргъандан сора, Жарахмат:

— Сиз, керти окъуна, «Коммунизмгеми» барлыкъсыз огъесе бирси жанынамы бурулдукъсуз? — деди.

— Да, къарындашым, «Коммунизмге» баргъан дангыл жол тургъанлай, бирси жолгъа бурулуп не этерикбиз? Ха-ха-ха!

Базыкъ киши, кеси айтханнга кеси ыразы болуп, биягъыча, харх этип кюлдю. Жарахматны да жюреги бир кесек хош болуп, эркин ахтынды.

— Охо, болсун алай, тюз айтасыз.

— Нени тюз айтама?

— Мен да «Коммунизмге» барлыкъ эдим.

— Сюйюпмю барырса! Бурунунга гогъай тагъып, къулагъынгдан тартып элтирбиз. Ха-ха-ха!

«Ярабий, бу не адам болур? — деп сагъыш эте эди Жарахмат. — Былай сыфатына, келбетине къарасанг, къымылдагъаны, атлагъаны бош адамгъа ушамайды. Андан кесин кетюреди. Не да болсун, къуллукъчу болгъаны белгилиди. Алай, ол мен кере келген колхоз-совхоз, район башчыла не бек керилселе да, эслеп, эс этип селешуочюдюле. Бу уа асыры эркин селешеди. Ким биледи, прокуратура не да сюд тийрелериндеми ишлей болур? Огъесе сатыу-алыу жаны бла ишлеген базыкъбоюнладанмы болур? Эштада, алай болур. Ол жанында ишлеген чиновникле уллу да къабып, оспар да селешуочюдюле... Къой, ким да болсун, мени аны бла не ишим барды?» — деп, кеси кесине кел этдирди жаш.

Кюнню кезю тюз теппеден аууп, кенг ёзенден исси жел урады. Бир кезнуде, добар таулу ауузун керип эснеди да, шофёргъа бурулуп:

— Миша, ол къалын терекле таба бурулчу, — деди. «Коммунизмге» жеггинчи, бир жюрек жалгъамасакъ, келюбюз аман этер! Ха-ха-ха!

— Токъмакъ Наурузович, «Коммунизмге» жетерге да кеп къалмагъанды, — деп, иги жаратмай, кел таба бурулду.

— Сен стол жарашдыра тур, мен а биягъы кегюрчюнлете бир кез жетдирейим, — деп, терк окъуна къошкъулакъ къауалны жерлеп, къалын терекле ичине къутулду базыкъ киши.

— Была ашаргъа, ичерге, эрикгенлерин кетерирге чыкъгъан болурла, — деди Жарахмат, келбетли адам таба бурулуп.

— Ой, была эрикгенлерин кетермеген кюн кёрмегенме мен, — деди ол да, аз ышарып. — Сен керти окъуна «Коммунизмгеми» барлыкъса?

— Хау.

— Андамы жашайса?

— Угъай.

— Мен ол элде сени эслеменге.

— Мен «Коммунизмни» ары жанында фермада турама.

— Фермадамы дейсе? Мындан бир төрт-беш жыл алгъа мен ол фермагъа бара-бара тургъанма. Сени кѳрген эсем да унутханма ансы.

— Угъай, сен мени таный болмазса, тамата, — деп ышарды Жарахмат.

— Къыргъызстандан былтыр кѳчюп келгенбиз.

— Алай болур, ансы...

— Атынг неди?

— Жарахмат.

— Мени атым Огъурлуду. «Коммунизмде» орта школда устазлыкъ этеме.

— Игиди, — деп ахтынды Жарахмат. — Мен да сабий заманымда устаз болургъа бек суюючу эдим.

— Сора уа?..

— Юч жыл бир бири ызындан университетге киралмай, къайтдым...

Тюз ол кезиучюкде къауал эки кере атылды. Ушюк тауушдан экиси да бирча элгендиле. Исси кюн кѳню жагъасында къалын тал тереклеге кѳгюрчюпле келип къонуучуларын Огъурлу иги биле эди.

— Къырды, хайырсыз! Къырды, — деп, тынгысыз болду. — Ала биринчи ушюк тауушдан нѳгерлерини бир къауумун тас этип, бир ауукъгъа искилтин болгъанлыкъгъа, къайтып келип, бийик тереклени башларына къонарыкъдыла. Суудан ургъан сериуоннге келмей амаллары жокъду, — деп жарсыды келбетли устаз.

— Бу кимди? — деп сорду Жарахмат.

— Ким болуб' а? Экибиз да бир классда окъугъанбыз. Асыры сиркиуден, кишини айтханым этерге унамаучу эди. Окъургъа артыкъ бек суюмеучу эди, — деп кюлдю Огъурлу. — Да, не этериксе, къарындашым, бусагъатда аллайла башха чыкъгъан заманды. Огъары жанындагъы эшелоннга бир ѳрлесенг, андан сора къыйын туююлдю, эркин-эркин атлап, бара барлыкъса. Сѳз ючюн, — къызаракъ сѳлешди Огъурлу, — эл мюлк министр кесини экинчилеринден бирини не ишин, не къылыгъын жаратмай, ишинден эркин этди дейик. Дангыл жолну юсюнде жолоучу нѳгерин не район таматагъа, бир да болмаса уа, бир колхозгъа председатель, неда бир совхозгъа директор этеди. Ол колхозда бла совхозда андан эсе билимли, акъыллы, мажарыулу бола тургъанлай окъуна.

— Ол законнга бузукълукъ этген эсе уа?

— Ол иш туююлдю. Кечиледи.

Жаланда, адам ёлтюрмесин ансы...

— Да, иш алай барлыкъ эсе, адам ёлтюргеннге да болур кечгинлик.

— Хау, алайды.

Ол кезиучюкде добар таулулу да тѣппеси кѣрюндю. Къолунда юч кѣгюрчюн. Къанатларындан тутуп, созуп келеди. Асыры къууангандан, ауузу къулакъ артына дери ачылады. Къолундагы кѣгюрчюнчюклени жерге атды да, эки жанына ауа келип, толу гыбыт кибик, кючден атлай, машинаны шинтиклерине жайыучу гитче кюйюзчюкге чѣкдю. Сора, жанындан тюшюп тургъан аракъы шешаны боюнундан буууп:

— Хей, бери жанлагъыз, — деди Огъурлугъа бла Жарахматха. — Аракъы, аш кѣрмеген адамла кибик, сюелип турмагъыз да, бери келигиз.

— Бусагъат, тамата, — деди Огъурлу, кѣл таба атлап бара. — Къол чайкъайыкъ.

— Къолларыгъызны чайкъарча, тонгузму сойгъансыз?.. Ха-ха-ха. Ма бу Огъурлу бла мен бир классда окъугъанбыз, — деди быдырлы. — Экибиз да бир къызны суйгенбиз, — эки жюз грамм аракъы сыйыныучу жонулгъан стаканны топпа-толу этип, ёрге тутуп, аз-аз чайпалта, — алай бу хайырсызны къызла менден эсе бек суйюучю эдиле. Сен Зулеханы алгъанса деп эшитген эдим. Ол керти эсе, жулдузунг жарыкъ жанганды.

— Хау, кертиди, — деди Огъурлу, биягъындан бери саргъалып тургъан бетине бираз къан келип.

— Ненча сабийинг барды?

— Жети.

— Кертими айтаса? Зулеха кертиси бла сени насыплы этгенди. Ма былайда окъуна сен менден эсе насыплыса. Сени сабийлеринги саулукълары ючюн!

— Сау бол... Огъурлу бла ол стаканланы къагъышдырдыла. Миша — шофѣр да къыйырда къалмады. Таматасы бла бирге, башларын артха этип, стаканланы къыл-къыл этип къотардыла. Огъурлу, ичген кибик этип, стаканны жерге салды. Жарахмат да алай этди.

Аллындан да ичип тургъанмы болур эди, базыкъ таулулу къызарып, къысыгъыракъ кѣзлери, макъа кѣзлери кибик, ачылдыла.

— Сен, хайыуан, мени жашаууму бузуп, насыбымы къурутханса, — деди ол, тили бюлдюрдю эте, — ариулугъунгу хайырланып, мени насыбымы сыйыргъанса! Алай болмаса, жети сабийни атасы сен угъай, мен болургъа керек эдим...

— Эй, Токъмакъ. Аллай бир жашаудан нек тюнгюлгенсе? Сени да къатын алгъан хапарынг бар эди да.

«Ыхы, муну аты Токъмакъ кёреме», — деди кеси кесине Жарахмат.

— Хау, къатын а алгъанма.

Огъурлу анга онгсунмай къарады. Жарахмат да алай этди.

— Эки-юч жыл жашагъандан сора айырылыргъа да умут этген эдим, алай ишиме кёзюм къарап, болалмадым ансы, — дегенни айтды быдырлы.

— Да, харип, энтта кеч туююлдю, — деп къошду Огъурлу. — Къыркъжыллыгъында юйдегили болгъанла азмы сунаса?

— Къой, къой, къо-й, ауузунгу тый, — деп ырылады Токъмакъ.

Аны экинчи кере да, къабырлада сюелген сын ташла кибик, тынгылауну басып тургъан шешалагъа узала башлагъанын кёрюп, Огъурлу терк окъуна аракъыны кырдыкга тёгюп, стаканын жерине салды. Жарахмат да андан кёргенин этерге тебирегенинде, анга базыкъны кёзю жетди, сора:

— Хей, жаш, сен энтта ичмегенмисе? — деди.

— Къарындашым, мен...

— Кёп хапар айтма! Тарт! — деп къысды, ачыуланаракъ болуп. — Къарачы мынга! Бусагъатда ичмеген адам жокъду.

— Оллахий, мен...

— Тохта, — деп, керти окъуна ачыулана башлады ол.

Бу мазаллы таулу, къошкъулакъ къауалны кеси таба тартып, жеринден ёрге турду. Жарахмат, керти окъуна къоркъуп, Огъурлугъа къарады. Огъурлу: «Иче эсенг — ич», — деп, башы бла кёргюзтдю.

Жарахмат, узалып, бир бишлакъ бурху алды. Кёзлерин къысды. Ичгинчи окъуна аны башы-кёзю тёгерек айланганча болду. Онунчу классны тауусханда, аракъы ичип, андан сора ауруп, ёлюрге аздан къалгъаны эсиндеди. Стаканны къолуна алып, амалсызгъа къалып тургъаны андан эди.

— Хайда, тартып къой! — деп къысды Токъмакъ.

Жарахмат ол айтханны артыгъы бла толтуртду. Аракъы, ёнгечин туз къуйгъанча кюйдюре, жерин тапды.

— Молодец, энди адамгъа, эр кишиге ушадынг, — деп къууанды Токъмакъ. Терк окъуна бош стаканланы аракъыдан топпа-толу этди.

— Хайдагъыз, жашла, тартыгъыз, аякъны тубюне къарыгъыз, жангыз бир тамычы кюймагъыз, кюйгъаннга штраф этерикме, — деди Токъмакъ.

Жарахматны башы, ичине къоргъашин эритип къуйгъан кибик, бир жанына ауурлукъ этип баргъанын, иничке боюну

тыймагъанча кѣрюне эди. Мындан бир беш-алты жыл бурун ауушхан къарт анасыны айтычусу эсине тюшдю. «Адамны эки инбашында эки мѣлюк болады. Бири сууап жазгъан мѣлек, экинчиси гюнях жазгъан мѣлек». Бу мынафыкъны инбашларында шайтанла болурла!

— Хей, сен не жыйырылып тураса? — деди, къабан кибик, желкесин тургъузуп, биягъы базыкъбоюн.

— Мен... мен бусагъат... — Амалы къуруп, топпа-толу стаканны ёрге кѣтюрдю.

— Ауузунг къурумагъан эсе, уллуракъ ач да, ары къуй!

Жарахмат ол айтханча этди. Бир кесек эсин жыйгъанда, Огъурлу бла Токъмакъ, бѣрюкес парийлеча, бир бирлерине хырылдаша тургъанларын кѣрдю. Кѣзлерин ачып къараса, Токъмакъ жангыз кеси угъай, шайтанларын да къошуп, Огъурлуну ашап къояргъа хазыр эди.

— О-о, сатхыч... Бетсиз... Шпион... Аракъыны нек тѣкдюнг? — Не, аракъы атангы къанымы эди? Атанг аракъыданмы ёлгенди?

— Хау, атамы къаныды! — деп силкине эди Токъмакъ. — Уллу Ата журт урушда окъуна мени атам аракъы ичип, душман бла уруш этгенди. Жигитлиги ючюн орден алгъанды... Ол сени атангча... угъай, керти адам эди. Командир аракъы ич десе — ичгенди, къой десе — къойгъанды. Сени атанг а, сенича, бугъа-къача жашагъанды!

— Иги жаш, атамы жеринде къоярмы эдинг?! — деп, Огъурлу къыза башлады.

— Атанг аллай туююл эсе, къайдады? Айтчы! Не ёлгендени, не сауланы тизмесинде жокъду. Ким биледи, бусагъатда Америкада окъуна жашай болур... Ха-ха-ха!

— Ауузунгу тый, хайыуан!

— Мен хайыуан туююлме, — деп, Токъмакъ да кикирин тургъузду. — Бусагъатдан, ол кѣгюрчюнлени тюклерин бардыргъанча, тюгюнгю бардырлыгъымы билемисе?!

— Бардырчы бир, бардыраллыкъ эсенг, бир кѣрейим жигитлигинги!.. Ха-ха-ха!..

Жаубыдыр таулу тюлкую хыйла этди.

Къолубуздан келгенни кѣргюзтюрбюз. Сен алыкъа аны билмейсе. Сени бусагъатдан телиле тургъан юйге элтирге окъуна къолумдан келликди. Къой, андан эсе аракъы ич, биринчи терсликни кечейим...

Ол биягъы жонулгъан стаканланы топпа-толу этди. Топпа-толу стаканны Огъурлугъа кеси къолу бла узатды.

— Къой, энди ачыуланма. Не заманга дери бош устаз болуп турлукъса? Адамланы сатырларына къошул.

Ол добар таулуну къатындан этегин кесип кетергеми суюдю:

— Болсун, ичейим, — деп, устаз стаканны ёрге тутду.

— Миша, шүөхлукъну минутлары эсде кълалсынла, сурат ал.

Стаканланы кълагышдырдыла, «ФЭД-4» деген аппарат «чыркъл» деди.

Огълурлу, аракълыны жуталмай, бир аман чачыкълды.

— Ёхчеге, аман акълылгъла, — деп, кълычырыкъл этди Токълмакъл.

Ол кезинуде Жарахмат адетде болгъланыча эсирип эди. Кълулагълына бир тълйюшген тауушла эшитилдиле. Эки адамны даулашханлары кълп адамча, жер да энишге батып баргъланча кълрюндюле.

Бир кере эслегени — добар таулу Огълурлугъла ушкок алып чалды.

Экинчиси, ушкоккуну атылгълан тауушу Огълурлуну сыртындан салды. Андан арысын жарты-кълурту эслейди. Аны «Ат, энтта бир кере ат!» — деп кълычыргъланын. «ФЭД-4» аппаратны чыркъл-чыркъл этгени. Андан ары биягълы кълара булут.

Жарахмат эрттенликде милицияны юйюнде жатып тургъланлай, эсин жыйды. Башы ауруп, кълзлери къларангы этип, кълусарыгълы келип, кълзлерин ачаргъла кюрешди.

Аны жангыдан эси ауду. Таш камерада жангыз кеси жата эди. Дагълыда эсин бир кесек жыйды. «Ой, анам, манга не кълан жаугъланды? Огълурлу уа кълайдады?» Акълылдан шашаргъла жетип, кълычыралгъланы тенгли кълычырды.

— Угълай, аны мен ёлтюрмегенме! Бизни башыбызны отхаким сукългъланын мен айтырыкълма. Тюзюн айтырыкълма...

КЪАРТЛА НЕК АХТЫННГАН ЭДИЛЕ?

Жаннетли болсун, Шахийдат ариу кълылыкълы, халал жүреккли, чомарт, асыл адам эди. Аны кълзлери кълысылгъландан сора жарлы Шамайыл кълрмеген кълалмады. Къларындашларын кълй, кълол аязында ёсдюрген жашыны мыжыкълыгълын айтсанг а... Туугълан атасына окълуна жаны аурумады, мынафыкъл...

Бир келбетли тишируу, ауазы кълалтырап, кълзлери жиялмукълдан толуп, бираз олтурду да:

— Шахийдат бла бирге элде, бир орамда, бир арбаздача, тенг кълызла болуп ёсген эдик. Баш иесине аныча иги адамны кълрмегенме. Ол ауушхандан сора Шамайыл сынагъланны айтып тауусхан кълыйынды. «Кълартайгъланда — кълатынынг ёлсюн, атланганда — атынг ёлсюн», — дегенден аман къларгълыш болмаз дуняда. Бусагълатда жаш адамла кълалай болуп барадыла, аурунг. Ата-анасына жанлары аурумай,

къаты жүреккли жазыкъсыныулукъну, ол къадар хурнотсуз-лукъну жүреклерини къалайына сыйындырып тура болурла ала? Жууукъ деп жокъ, ахлу деп жокъ деген сорууу эсимден кетмейди.

Жаш адамла не айтырларын, не къалырларын билмей, неге болса анга къулакъ салып, терсине кетип барадыла, ажашып айланадыла. Билимлери, культуралары бек азды.

Битеу жашауун жашларын, къызларын, сохталарын адам къурамына къошар ючюн къурман этген адамны юсюнден айтылган жарсыулагъа киши да тѣзмезча эди. Не айтыргъа билмей, жунчуп къалгъанымы эслеген асыл ана: «Бу затны себебин, сылтауун къалай тохташдырыргъа боллукъ болур экен?» — дерик болурса. Аны жууабын айтайым, — деп, жазыу этиучю столну къатына барып чѣкдю да, сѣзюн андан ары бардырды:

— Кезиулю солууда болгъанынги эшитген эдим. Саулукъ-эсенлик сора келген эсенг, артыкъ бек ашыгъа болмазса. Мен айтырыкъ, жүрегиме эрттеден бери туююлюп, ичимде бишип тургъанлыкъгъа, ахыр сѣзюм эсе уа? Ким биледи, бир-леге бир эс тапдырыр зат иш болса, элли жылны ичинде шахар эм эл школлада дерс берип, талай башчыла бла даулашып, ёмюрюн алай ётдюрген устазны оюмун халкъгъа билдирирсе.

Мен жашларыбызны бла къызларыбызны барысына бир-гелей тырман этмейме. Аланы араларында билимлилери да, акъыллылары да аз туююлдюле. Алай барыбызны да бирча инжилтген затны уа жашырыргъа онг жокъду. Миллетибизни: «Кесингден уллугъа намыс эт», — деген тѣрели сѣзю барды. Аны мурдорунда тохташдырылган адамлыкъ, дурус акъыллыкъча, ариу юлгюлени озгъан тарыхыбыздан, халкъны адет-тѣрелеринден, бусагъатдагъы жашауубуздан да алып айтыргъа боллукъду.

Педагог алимлирибиз хар жаны бла тинтип, дерсликле бла аланы тюз хайырланыуну амалларын ангылатхан литератураны ахшы умуту да, къайтып — от жагъагъа, ата-ананы иги тилегине келип тиреледиле. Хар не да ол шаудандан башланып, жашауубузгъа жайылады. Эсе да, миллет педагогикабыз бла психологиябызны акъылман халкъыбыз «Абаданнга намыс эт» деген юч сѣз бла ангылатады.

Жаш адамланы араларында таматаланы, ата-аналаны, элде намысы жүрюген адамланы айтханларын, юйретгенлерин къулакъгъа алмай, жюз, минг жылла бла тохташхан ахшы тѣрелерибизни юсю бла атлап кетгенле бардыла. Ала ана тиллерин, миллет тѣрелерин харам этедиле. Андан арысында ала халал къыйын бла жашай билмегенлени тизгин-

лерине кӱошуладыла. Ахырында ала саудюгерле, кӱозлау ахча жюрютгенле, алдаучула болуп чыгӱадыла. Жаш адам-лагӱа да аман юлгю кӱргюзтедиле.

Жашау кӱыйынлыкӱ, тюрлю-тюрлю чырмаула, ай сайын ёсюп баргӱан багӱала адамланы амалсыз этип, тюрлю-тюрлю мадарланы, амалланы жашауларына кӱатыкӱ этерге бой-сундурадыла. Ол затла уа, эрке ёсгенлени «сангырау», «со-кӱур» этип, жандауурсузлукӱгӱа, жазыкӱсыныусузлукӱгӱа, адамсызлыкӱгӱа жетдиредиле.

Бу затланы жоллары, себеплери, сылтаулары бек кӱпдю-ле. Аланы тизип, санап турмай, Шамайыл тӱшекге тюшген-ден сора жашы бла келини сынатханланы айтайыкӱ.

Шахийдат бизге жууукӱ жетмегенликге, шахарда бир бирге бара, тюбей тургӱаныбыз себепли, ахшыбызны-ама-ныбызны билип туруучу эдик.

Абадан жашыбыз, окӱуп бошап, дипломун алгӱандан со-ра, оноулашып, шахаргӱа кӱчюп келдик. Ол заманда кӱон-шуларыбыз Шамайыл бла Шахийдат болдула. Анда уа, бир кӱаршы жууукӱлача, тап, эгеч-кӱарындашча болуп кӱал-дыкӱ. Ахшыбыз, аманыбыз да бирге эди дерге боллукӱду.

Элли жыл бир от жагӱагӱа, аш кӱангагӱа кӱарагӱан эр бла кӱатын бир бирни кӱзюнден, кӱашындан ангылаучу эдиле.

Болсада, ёлю кертиге ёпкелемесин, жанлары жаннет чып-чыкӱлары болсунла, аланы жангыз жашлары эркerek ёсдю: сабий садда юйретиучюлени бла школда устазланы тюнке-лерин кӱурутуучу эди. Ала, кӱп кере жюреклери бузулгӱан-лыкӱгӱа, ол асыл атагӱа бла анагӱа зыбыр сӱлеширге уя-лып, жашны тюзетирге кюрешип тургӱандыла.

Алай болгӱанлыкӱгӱа, «Кӱыз эркеси тели болур, жаш эркеси бӱрю болур», — дегенлей, жаш терс жолдан чыкӱма-ды. Кюн сайын тенглерин, кесичаланы табып, эрттенден ингирге дери юйюне жыйылмады. Ахырында, ата-анасы, тю-зелир деп, аскер кӱуллукӱгӱа ийдиредиле.

Сергей анда да башы бла этмеди. Анда да нӱгерле та-бып, артыкӱ мангылайын терлетмей, атасын-анасын тынгы-сыз этип, ахча кӱоранч этдирген эди...

Окӱургӱа да артыкӱ уллу кӱл салмады. Аскерден кел-генден сора, бир жыл тюрлю-тюрлю ишледе жубана, алгӱан ахчасы кесини кереклисине жетмей, айлана турду. Сора, кишини эсинде болмай тургӱанлай, юйдегили болама деп тохтады. Атасы-анасы, сагӱыш эт дерни орунуна, хайда, биз хазырбыз дедиле. Наташаны бла Сергейни кӱууанчларын этип, бир ауукӱгӱа солуу алдыла. Юйлерине адам жаны кӱошулгӱанына бек кӱууандыла.

Не медет, аланы кӱууанчлары узакӱгӱа бармады. Кӱайын

анасыны бла къайын атасыны айтханларына сыйынмагъан Наташаны бла жангыз жашлары Сергейни айырыргъа тюшдю.

Бу жол да къартла уллу адамлыкъ этип, жууукъланы, теиглени жыйып, бек уллу ыспас алгъан эдиле башларына. Шамайыл жашына юч отоулу фатар сатып алды, «Жигули» машинасын саугъагъа берди.

Келинни иймансызлыгъы, жангыз жашыны жандарауур-сузлугъу — анасы, ауруп, тешек болгъанда, битеу ауурлукъ Шамайылгъа тюшгенде эсленди. Аллахны буйругъу бла тюбеген жашау негерини ачыуун да эрча кетюрдю ол. Эсли къарт бир кишиге тарыкъмады, сёзю тышына чыгъармады. Аш этди, кийимин жууду, юй жыйды, жатхан жерин, къар киби, ариу тутду. Къатындан не кече, не кюн кетмеди, ауузуну суу уртлатып турду. Жашы бла келини уа, ишден бошмайбыз, — деп, уллу кёллюлюк этдиле.

Бу затланы сезген асыл ана:

«Быланы халларын жаратмайма. Мен кетгенден сора Майылгъа (ол эрине алай айтычу эди) къаллай кюн келлик болур?» — деп, кёп кере инжилеп, жилиамукъларын тёкгени эсимдеди.

— Жаш адамла тюзелирле, терсликлерин билирле, — дедим, ариу айтып, жапсарып.

— Ай, не билейим, — деди ол.

Ол аны ахыргъы сёзю кёре эдим. Экинчи кюн, танг ата, Шахийдатны кёзлери кысылдыла, дуниядан кетди.

Андан сора кёп бармай, биз элге кёчдюк. Таулу кёчерге юйренмейми къалгъанды, Шамайыл шахарда къалды. Эки жылдан сора анга да ёлюр ауруу тийди. Биз ауругъанын эшитип келгенибизде, эшиклери этилип эдиле. Къонгуроуун басып кёрдюк, эшикни киши ачмады. Бир хапарын билмей къалалмагъаныбыздан сора, къоншуларындан сурадыкъ.

— Къарт юйюндеди, — деди ала.

— Жашы бла келини уа къайда болурла?

— Адамладыла деп, аланы нелерин сорасыз? Анда-санда бир кёрюнючюдюле.

— Шамайылны халы къалайды, экен?

— Несин сорасыз, Шахлыкъдан сора (анга да къоншулары, къубултуп, алай айтычу эдиле) ол кёргенни ит да кёрмесин. Насыбы болса, андан алгъа ёлюр эди. Аурууу озуп, эки кере жардырды. Энди уа, не къобалмай, не жорюялмай, ундурукъгъа байланып турады, харип. Аллына аш угъай эсенг, уртларгъа суу окъуна салмайдыла фасыкъла. Телефонун да къайры эсе да букъдургъандыла.

Биз фатаргъа киребиз. Отоуну тюбю кир. Юйню мюйюшлери чычхан аудан толу.

— Майыл, харип, къалайса? — деп, мангылайын сыладым.

Ынчхай-ынчхай, суу тиледи. Къоншуладан сют келтирип, аузуна уртлатдыкъ. Эс табып, ауузуну къургъакъсыгъаны кетгенден сора:

— Сиз кимсиз? — деп, бизге къарады.

— Ариужан бла Хасанбыз! Тапаялмаймы къалдыңг, харип?

— Узакъгъа барлыкъ туююлме. Ахыр жолгъа ашырырсыз. Жангыздан хайыр жокъду. (Сергейге алай айта эди.) Анасына къарамай, атасын тешекде чиритгенни кѳргенмисиз сиз? Айтыргъа кѳлюм бармайды. Ортабызда къалсын... Терслик мендеди. Элими, жамауатымы арасындан нек чыгып кетген эдим? Туугъан жерими, ёсген элими сыйын энди ангылагъанма. Жюгенсиз кетген ат кибик, керексиз чабып айланганбыз. Кимден тилейим кечгинлик? Ай, не медет, жаш зырафына кетгенди, жел элтген кибик. Жамауатдан кечгинлик тилейме.

Зауаллы Шамайыл, алай ёкюне, дуниядан кетди. Артында намыссыз, жандауурсуз, тели хансча ёсген жашы къалды. Алайла азыракъ жаратылсала эди...

Тиширыу, ауур кымылдай, аш-суу хазырлай тебиреди. Нек десенг, аны да кичи келини сахаргъа кетип къалгъан кѳре эдим.

КИЙИЛГЕН ЧУРУКЪЛА

1945 жыл. Самандан ишленген жербаш юйде жашай эдик. Ол да къзакълыны юйю эди. Сууукъдан а башынгы эшикге къаратып онг жокъду. Сууукълукъ бир отуз беш градус а болур эди. Отха салгъан отунубуз — экишер-ючюшер метр узунлугъу болгъан къамиш. Ол къамишни жалыны бла кюлю уа, агъач отунча болмай, къап-къара болады. Юйню жылытыр ючюн а, аны тохтамай салгъанлай туругъа керекди. Узун сѳзню кысхасы, биз кѳчгюнчюлени сабийлери болгъанлыкъгъа, бизни школдан кыстагъан угъай, кеслери келип жазгъан эдиле. Хау, кеслери келип. Қзакълыла, не десенг да, уллу жандауурлугъу болгъан миллетдиле. Биз терк окъуна къзакълы сабийле бла шагъырей болуп, ала-ны тиллерин билип къойдукъ. Бизни тилибиз терк сынып, аланы сѳзлерин халатсыз айтханыбыз бизге анда баш кечиндириге уллу себеп болгъанды. Болмай а — динибиз бир, тилибиз да жууукъ тил болса.

Анда, Қзакъстанда, ётген сабий жылларым, жаш заманым, къзакълы тенглерим, бирге ёсген, бирге ашап-ичген

угъай эсенг, бир тѣшекде жатхан тенглерим эсима тюшгенде: «Жашасын малкъар тил, жашасын къазакъ тил, жашасын къазакъ миллет!» — деп къычырлыгъым келеди.

Ол жыллада болгъан бир керти затны суратлап, ётюрюксюз, омакъсыз, болушунлай бир айтайым сизге.

Жазны узуну жалан аякъ айлануучу эдик. Кюз артында биреуден, бир машок будай берип, кичи къарындашым бла манга эки кирза чурукъ алдыла. Экеуленнге бир къауум чурукъ. Бир кесек кийилген чурукъла! Арба жау сюртсенг, чурукъ жау сюртгенча, бир кесек жылтыраучу эдиле. Къыш жетип, къар да тюшдю. Сууукъ башлангандан сора, кирза чурукъла бютюнда багъалы болдула. Эрттенликде Рашид эски-бюскю тапханын чулгъау орунуна чѣргеп, чурукъланы башларын ёрге тартып, школгъа кетеди. Ол келгенден сора, чурукъланы иелери мең болама. Тюз да улоу алышындыргъан кибикбиз, хар бирибиз киерден алгъа тюбюне-башына тинтип къарайбыз. Аны эте тургъаныбызлай окъуна, мени эсимдеди анабызны:

— Сакъ болугъуз, харипле, заман къыйынды. Ахчагъа сатып алыргъа жукъ тапмайса, аууз къабыныбызны берип алгъанма, бир-эки жылгъа жетдиригиз, — дегени.

Келишим бузулса, дауур чыгъады. Дерсими этгенден сора кюнню кѣзюне къарайма. Мени деменгили сагъатым олду. Тѣрт класс отоу болгъан бир гитче школну жангыз кеси къолунда тутуп тургъан Жангылбашев Жангылбай эди. Жангылбаш улуну айтханы элге закон эди. Акъ дегени — алгъыш, къара дегени — къаргъыш. Ол угъай эсенг, элни адамын сибиртги бла сыйпагъанча, бир жанына сибирген бурунсуз бригадир Кенгирбай окъуна Жангылбай айтханнга угъай деялмаучу эди.

— Жангылбай, саулукъ-эсенлик нечикди? — деп, парийден къоркъгъан киштик кибик, этек тюбюне кирирге аздан къалыучу эди. Жангылбаш улу, къашларын туююп, кѣзлерин жандырып, бир къычырса, кирирге тешик тапмай къалыучу-дула.

Аны жазасы да тюрлю-тюрлю болуучу эди. Сабийликден бир хыли зат этсенг, дерс бошалгъынчы, къанатлары талып къоннган зурнук кибик, бир аягъынгы юсюне сюелип турургъа керек эдинг. Эки къол аязынга эки кирпич салып, къолларынгы ёрге кѣтюртюп къойса — ол орталыкъ жазагъа саналгъанды. Неда аркъанга сабий кѣтюртюп къоюучу эди. Бек уллу жазасы уа школну къатында тауукъ орун кибик бир гытычыкъ болуучу эди да, ары жыйып къойса, олтуруучу эдиле жазыкъ сабийле жангыз шинтикге чѣгюп, юйге берилген ишлерин толтура. Абаданлагъа тарыкъсанг:

— Аны эсиртген урушду, адамлыкълары, билимлери бол-

гъанланы къазауатха ашыргъандыла сора, — деп, ахтынып къояр эдиле.

Бир кюн Рашид, школдан келмей, аллына къаратды. Терк-терк чыгып, келлик жолуна къарайма. Сабийле быстыр сумкаларын аркъаларына атып, ауулну къыйыры таба кетип барадыла. Сёлешгенлери бизни классда окъугъан сабийлеге ушайды. Хазнамыды, гитче ауулну сабийлери барысы да танышдыла. Қъолдан сырылып тигилген фуфайкалары, кёнчеклери, кимини аягында кийиз уюкълары. Чалдиште къалгъан тутуй къуш кирик, юй ичинде адыргыга къалып, ары-бери барама. Абаданла фермага арба бла бичен келтирирге кетипдиле. Не айтаса, бир заманда Рашид да чачып жетеди.

— Чурукъланы теш. Дерсге кеч къалдым. Қъайда айланаса?! — дейме къарындашыма, ачууланып.

Рашидни аузундан сёз чыкъмайды. Ашыгыш-бушугъуш къууулуп келеме. Тохтап-тохтап, къонгуроу урула болурму деп, тынгылайма. Жез къонгуроуну тауушу эшитилмейди. Кеч къалгъанымы билеме. Асыры терлегенден, юсюме суу къуйгъанча болгъанма. Бёркюмю къолума алып, эшикни къагып, кирдим.

Жангылбай устаз класс къангага не эсе да бир зат жаза тура эди, артха бурулуп, манга хыны къарады:

— Охо, Қъапкъаз баласы, къайдан чыкъдың? — деди, мени биринчи кёрген кирик. — Айт хапар, — деди.

Мен да сюелеме босагъаны аллында. Башымы ёрге турарга къоркъуп, буюгъуп турама. Жангылбайны юсюнде бели къаты тартылып къысылгъан аскер гимнастёрка бла галифе кёнчек. Ол къап-къара къара шинли адамды, кёк кёлери мияла сыныкъла кирик жылтырайдыла.

— Иги жаш, урушда бу терслигинг ючюн илишаннга саллыкъ эдиле. Бери нек кёчюрюлгенигизни да биле болурса. Билалмай эсенг, абаданларыгъызга сор. Алай туюлюмю, сабийле?

Сабийле бир ауздан:

— Алайды! — дедиле.

Сабий болсам да, комендантдан эркинликсиз беш къычырымдан ары барырга эркинлигим болмагъанын ол кюн сезген эдим. Аны сёзю аркъама ушкок къауурсун бла ургъанча болгъан эди тенглерими аллында.

Жангылбай мени къатыма акъырын-акъырын атлай келди да, узун боюнун, ажир юлюшюн къоруулагъан айгыр кирик, къынгыр этип, бир кесек мычыды. Сора, сынжыр баулу сагъатын хуржунундан чыгъарып къарады.

— Тамам онсегиз минут, отуз секунд къалгъанса, къап-

къаз баласы, — деди. — Биз а жангы дерсни башлап турабыз.

— Жазаларгъа тийишлиди, — деди Кенжебай баскъарманы¹ жашы Билтай. Мени бек суймегеним. Жайгъыда мени анамы махтагъаны ючюн, тобукъ жетгенин унутхан болмаз эди.

Жангылбай устаз анга бек ыразы болгъан эди. Олсагъат устазгъа жан кирди:

— Келигиз, биз Къапкъаз баласына былай этейик, — деди ол, хуржун сагъатын манга узатып, къол аязыма салып. — Сагъат болгъан къолун ёрге тутуп, бир аягъыны юсюнде турлукъду. Сагъатны къолунгдан тюшюрсенг, — сынарыгъын иги билесе. — Сабийле, шум болуп, ауузларын ачып къарайдыла. Андан ары не боллугъун билалмай, хайрандыла.

— Агъай², кечиригиз, — дедим къазакъча, жаным чыгъаргъа жетип.

— Сабийле, Къапкъаз баласы акъылын башына жыя башлагъанды. Кечгинлик тилейди. Не этебиз? — деди Жангылбай, ышарып. Сабийле бири къалмай кюдюле.

Амалым къуруп, устазны жазасына боюн салып, аны тамларгъа киришдим. Анда-санда, аягъым талып, жыгъыла тебирейме да, сора эсими жыйып, гиртчирик болургъа кюрешеме. Жаланда мени къол аязымда сынжыр баулу сагъат чыкъ-чыкъ деп, таууш этеди.

Къонгуроу урулгъандан сора устаз Жангылбай сагъатын алып, хуржунуна салды.

— Эй, къапкъазлы бала, дерсге артха къалып келсенг, жазанг былай боллукъду. Ангыладынгмы? — деди, бурун сюеклери туруп. — Экинчи жол мындан да къыйын боллукъду, аны унутма!

Ууалгъан къанатларымы жыйып, жериме барып олтурдум. Зорлукъгъа тѣзалмай, кѣз жилямукъларымы къара бояу бла боялгъан партагъа тѣкдюм. Мени къара жинми сундула, не билейим, сабийледен жангыз бири къатыма келсе уа. Къатыма келселе, Жангылбаш улуну кишиге жаны аурумазын биле эдиле. Мен, Ата журтун сатып, сюдню бла прокурорну аллында сибирьге кетерик совет солдатха ушай эдим. Терк-терк: «Тохта бир, Кенжебай улу, ёмюрюмде къолума къалам алмай къалсам да, былайдан сау чыкъсам, кюнюнгю кѣргюзтюрме!» — дейме кесим кесиме. Мен ачыуланып бошагъынчы, Билтай къатыма келди да:

¹ Баскъарма — колхоз председатель.

² Агъай — тамата къарындаш деген сѣз. Устазгъа да алай айтылады.

— Ыхы, кьапкъаз баласы, излегеинги тапдынгы? — деди, кюле-кюле. — Энди кечге кьалмай келе турусса.

Кючден-бутдан тездюм. Этим териме сыйынмай, кьаным башыма чапханчады.

— Сен кьарынынгы аурутма мени ючюн, — дедим, жум-дуругьуму туююп, тишлерими кьыса.

Алайлай Билтай, школну ичин зынгырдата, кьычырды:

— Жашла, сабийле, бери келигиз. Мен сизге бир сейир-лики кьргюзтеме!

Ол, ит тошлак кибик, тегерекбет кьара, топкакьбурун жаш кесин эшикке атды. Сабийле бир такьыйкьаны ичинде классха жыйылдыла. Аны не излегеини билирге суююп, кез кьыйырым бла кьарап турама. Ол а, мени тегерегиме айлана, не эсе да бир затла мурулдай эди. Ол кезиуде, Бёлдекбай алларында болуп, бир кьауум жаш, юч-тёрт кьыз тегерегиме жыйылдыла. Кьызла да, чач эшмелери тозурап, боюналарын созуп кьарайдыла.

— Сабийле, мынга сейир этмеймисиз, кьапкъазчы мени чурукьларымы кийип келгешди, — деди ол. — Оллахий-билляхий, муну аягьындагьыла мени эски чурукьларымдыла.

— Хау, мен да таныдым, — деди Бёлдекбай, кьан ауузлу боллукь. — Урлагьан этген болур.

Кезлериме кьан чапды, секирип туруп:

— Эй, Билтай, кезлеринг да тери шалбарны тешиклерине ушаш, неле жаншайса? Чурукьларымы анам Жамбул базарында будайгьа алышып алгьанды, — дедим. Кертиси да алай эди.

— Жаншама, — деди Билтай, кеси кесин жакьлап, — мен чурукьларымы танып турама. Ансы нек айтыркь эдим? — деди, ишни ахыры аманга кетерин суймей.

— Сенсе ётюрюкню сокьгьан¹. Мен Билтай бла кьуруда бирге айланама. Чурукьла Билтайныкьыладыла, — деп тохтады Бёлдекбай. Ол да баскьарманы жашына жакь басмай, мени жанлымы боллукь эди! Аллай кезиуледе бизден эки жыл тамата Жансолтан деген жаш арагьа кирип, терсни-тюзю айырыргьа кюрешиучю эди. Кертиси, ол да Билтайны кьылыгьын жаратмаучу эди.

— Тохтагьыз, тохтагьыз. Дауурну кьоюгьуз, — деп, футбол сюдюча, эки кьолун ёрге кётюрюп тохтады.

— Кел, ёчешейик, — деди Билтай, кесин кьрпеслендирип.

— Кел, ёчешейик, — дедим мен.

— Мен хорласам, Жансолтан не айтса, аны этерге, — деди Билтай.

— Келишдик, — деди Жансолтан.

¹ Сокьгьан — кьуйгьан.

Ол хар заманда мени жаплы болуучусуна бек ыразы эдим.

— Алай эсе, сол аягъынгдагъы чуругунгу теш. Арт табанында юч ызлыгъы барды. Къарт анам алышынмасын деп, бичакъ бла ызлагъан эди, — деди Билтай, ёхтемленип. Аркъам къалтырады. Къарасакъ — тюз да Билтай айтханча. Анам, киерге унамаз деп, къоркъупму айтхан болур эди? Эшик жабылды. Битеу классны аллында намыссызлыкъ жетди.

— Ма, юч ызлыгъы барды дегенме да? — деди Билтай, чурукъну башына илинип.

— Керtimi айтаса? — деп сорду Жансолтан. — Сен ётюрюк да агъартыучуса.

Башым хайранды. Кёзлерим къарангы этдиле. Кеси кесими тутмасам, киши болушурукъча кёрюнмейди.

— Жашла, — дедим, ауазымы кётюре, — анам мени алдагъанды ансы, Билтайны чурукълары болгъанын билсем, эки аягъым юшюп, топал болсала да, киерик туююл эдим. — Алайлай чурукъланы экисин да эрлай тешип, Билтайны юсюне атдым. — Чурукъларынг бош къалсынла! — дедим тауча, жилиярыгъым тамагъыма тыгъылып. Сора, быстыр сумкамы сермеп алып, эшикге чартладым. Эшикден чыгъып бара, Жангылбайгъа, топ кибик, барып тийдим.

— Сени жинми ургъанды? — деп ачыуланды устаз.

Ол кезиуде мени киши да тохтаталлыкъ туююл эди. Кимни эсе да: «Эй, Ахмат, тохта!» — деген тауушун эшитдим, кетип бара. Билген Аллахды ёнге, ол Жансолтан болур эди. Сызылып келеме, тобукъгъа келген къарны сан этмей, жырып барама. «Мен аякъсыз къалдым», — дейме кесим кесиме. Бир-эки кере абынып да жыгъылдым. Сан этмей, секирип тура эдим. Адам аллай телилик этерге боламыды? Бираз баргъандан сора, эки аягъым меникиле болмагъанча кёрюндюле — буз къайнагъанча. Босагъадан атлагъанлай, жыгъылгъанма. Анамы:

— Оу кюнюм! Не болгъанды?! — дегени эсимдеди.

* * *

Свердлов районну больницасында кёзлерими ачдым, тегерегимде акъ халатла кийген адамла.

— Эй, жаш, бу этгенлигинг не эди? — деди жылы келген кёзлюкю киши. — Ёлюп кетерге аздан къалгъанса.

Кертисин айтсам, халым осал эди. Ёпкелериме сууукъ ётген эди. Экинчи кюн дарманланы кючу бла эсими жыйдым. Бир кесекден, жилий-жилий, кёзлери да кёбюп, анам эшик-

ден къарады. Къатыма чөгюп, зыбыр къол аязы бла мангылайымы сылады.

— Анам, мени нек алдагъанса?— деп сордум. Ол, терслигине женгдиргенча, тынгылай эди. — Анам, энди сен мени алдама. Мен мындан иги болуп юйге барсам, колхозда ишлерме да, сора жангы чурукъла сатып алырбыз, — дейме, анамы кълюн алыргъа кюреше.

— Охо, жарлы, охо,— дей эди анам, манга къарап, сытылып.

Ма андан бери талай жыл болады. Уруш да тохтады. Ата журтубузгъа къайтып келдик. Кертисин айтсам, бусагъатда да кирза чурукъ кийген сабий кърсем, ол болгъан зат кез аллыма келип къалады... «Къуруп кетсин къазауат, сынамайыкъ кѣчгюнчюлюк», — дейме, ахтына.

КЕЛКЪАЛДЫ

Къылыч жара сау болса да, аууз жара сау болмаз.

Нарт сѣз

Бир къауум жыл мындан алгъа, ишге жарашыр мурат бла, бир мехкемеге бардым. Болуучусуча, къагъытчы къыз олтуруучу отоугъа кирсем, адам жокъ. Мен портфелимден къагъытларымы чыгъарып, тамата сурагъан заманда бирден къолуна тутдурурча, тап жарашдырыргъа кюреше эдим. Ол кезнуде бир тиширыу кирип:

— Сиз кимни излейсиз? — деди. — Къагъытчыны?..

— Угъай, директорну.

— Ала кѣп турмай келирле, олтуругъуз, олтуругъуз, — деп, ол, бир тюрлю сюдюмлю ышара, чыгъып кетди.

Мен, тегерегиме къарай, сархош болуп тургъанымлай, эрттегили танышым Сюдюм, аны ызындан а киши ортасындан озгъан, токъ бетли, толу санлы, чачына иги да къырау ургъан эр киши кирди. Мен Сюдюмню кѣргенлей, сермеп алып, къучагъыма къысыдым. Биз, бизни къатыбызда директор болургъа боллугъун къой да, аны кабинетини эшигини аллына къысылып, анга ары кирирге онг бермей тургъаныбызны иги кесекден сора эследим.

— Не бек тансыкъ болгъан эдигиз бир бирге, — деди тамата, бизге ачыулу кѣзден къарай.

Тынчлыкъ-саулукъ сорушхандан сора, тышына чыгъып, холлда жумушакъ шинтикге олтурушдукъ. Сюдюм бек тюрленип кѣрюне эди. Аны кѣзлери къалай эсе да бир тюрлю, соруулу, мудах къарайдыла.

— Қыайдан чыкъдың, таланмагъан, жангы ай бла кёрюн. Узакъда хапарынг бар эди да? — дейди Суюдюм, этеклерин сыйдам тобукъчукъларына тарта.

— Ишге жараша айланама. Сен а мындамы ишлейсе?

— Хау, къагъытчыма.

Суюдюм мени ёмюр тарыхымы не иги билсе да, арт жылладагъы тюрлениулени бир къауум къысха соруула бла окъуна женгил ангылады.

— Юйдегили болгъанмыса?

— Угъай.

— Диссертацияны жакълагъанмыса?

— Быйыл жакъларгъа умутум барды. — Суюдюм, мен сени мында ишлегенинги билсем...

— Билсенг, келлик туююлмю эдинг?

— Угъай, алай сунма. Мен сени излерге умут этгенли, бек кёп заман болады. Алай тап тюшмей тургъанды. Кёресе бюгюн а, эсде болмай тургъанлай, тюбешип къалгъаныбызны. Адамны ырысхысы тутаргъа тебиресе, бек тынчды.

— Унутмай тургъанынг ючюн берекет берсин. — Сени кёрмегенли кёп заман болгъанын кесинг билесе. Не жашырыу, тансыкъ окъуна болгъан эдим. Айып этме, Аллах ючюн. «Уллу сёзде уят жокъ, уялгъанда къууат жокъ» дегендиле.

— Ийнама, алай...

— Къалай?

— Мени насыбым да къыл кёпюрню юсюндеди.

Суюдюмню ахыргъы жууабындан кёп затны ангыларгъа боллукъ эди. Биз, тюбеширге оноулашып, айырылышдыкъ. Экинчи кюн Суюдюм бла аны фатарында жолугъушдукъ. Кёп затлагъа жетдик, бир бирни кёзюне ишекли къарай, озгъан жылланы зауукълукълары келмезге кетгенлерине экибиз да ичибизден ёкюнюуюбюзге чек жокъ эди.

Бираздан сора ол: «Мусосну жазычуланы Союзуна членнге алгъандыла, быйыл ючюнчю китабы чыгъады», — деди. Мусосну атын эшитгенимде, мени элтип элхуургъа атханча болдум, кёзлерим къарангы этип, кече къарангы агъачда ажашханча кёрюндю.

«Мусос, Мусос! Мен аны кёлюн къалай къалдыргъан эдим, нечик женгиллик эди. Эслемей сёлешген — аурумай ёлгенчады. Аны жүрегине ёмюрде унутулмаз жара салынды. Мени анга айтхан сёзюм окъдан, шибилядан аман таууш этгени себепли, ол аман тауаш бюгюн да эшитилгенлей тургъан сунама.

Биз Мусос бла бир элде, бир орамда жашаучу эдик. Ол алаамат тизгинли, субай санлы, бою ортадан аз бийигирек, ариу къылыкълы, ариу тилли, къара шинли, жангы тюк ура келген жаш адам, ол жарашмагъан адам танмаз эдинг.

Алай а аны аркысы гуппур болгъанын менден сора киши кёзюне тутхан болмаз. Биз киногъа, келин келген жерлеге барсакъ, аны уа кёбюсюнде юй жумушларын этгенин, кыарыусузгъа болушханын кёрюенг. Жазыкъ, кыяюсуз тенглерини араларында ийменеми болур эди? Бизни классда андан айырма окъуучу бир заманда да болмагъанды.

* * *

Онунчу классны битдирип, ким кыайры окъургъа барырын билмей, ангкы-тенки болуп айланган кезиуюбюздю. Мен аяусуз хазырлана башлагъанма. Университетни журналистика факультетине барлыкъма. Мусос да ары барлыкъма дегенди. Мусосну эгечи Шарифа уа кыайсы институтха барлыгъын бизден жашырады, болсада кыарындашындан узакъгъа кетерик болмаз.

Бир эрттенликде, малланы сюрюуге кыошуп келе тургъанымлай, Азнор тюбеп, ёреме сын этди. «Бир ыйыкъ мындан алгъа, бизни бир кыууанчха чакъыргъанларында, сени Мусос чакъыргъанды, сен а келмей кыалгъанса. Сенсиз а мен да баралмагъанма. Сен бизни бла барыргъа ылыкъсынганмы этесе?» — деп, арт этегими аллыма кыаплады. Манга киши жукъ айтмагъанын ант этип ийнандыралмадым. Ол, кыолун бир силдеп, сени кибик тенги болгъандан болмагъан игиди дегенча, артха кыарамай, кетип кыалды. Орамда адам кёп болгъаны себепли, ызындан сёлеширге мен да уялдым. Азнор ачыуланyp кетгенликге, Мусос бла мени арабызгъа сууукъ сёз кирсе, Мусосну эгечи Шарифа манга мархабат этмезлигин билгенча, бир тюрю тынгысызлыкъны жюрегим сезеди. Аны себепли ол ингирде окъуна Мусослагъа барып, Азнорну тойгъа чакъыргъанын нек жашыргъаныны юсюнден дау айтдым. Ол а мени университетге хазырланган кезиуюмде дерследен бёлюрге болмай, аны себепли айтмагъанын ангылатды. Мен а: «Сени кесинге кыызла кыарамагъанлары ючюн зарланганмы этесе, гуппур?» — деп чакъдырдым. Артха суху айланганымда, чалы жанында Шарифаны кыызыл ингиликли уууртларына жиямукълары минчакълача тёнгерегенлерин эследим. Ол аз сабырлыкъ бла: «Сенден ол сёзню эшитирме деп умутум жокъ эди», — деди. Не файда, сагъышланман айтылган сёз, атылган окъ, кыызын жюрегине жара салгъаны сёзсюзю. Ким биледи, мени жашауумда насыпсызлыгъым ол жангылыч айтылган сёзден окъуна башланганмы болур эди! Ол кече, биринчи кере, тангга дери кирпич кыакъмай чыкъдым. Иш «Суу биямукъдан тиш тюшдю» дегенча болургъа ушады. Кыарындашын сындырып сёлешгени-

ми кызы кечерми? Мискин жапымы, кызыу кыанымы зыбыр сёз сууукъ жауунну ташлы ырхысыча талайды.

Бир кыауум кюнден университетге кириу сынаула да башландыла. Алай Мусос бла Шарифа мени кёзюме урунмадыла. Ала документлерин Кызакъстанны кырал университетине угъай, Кызакъ педагогика институтха бергенлерин эшитдим.

Экзаменлени жетишимли берип, мен КызГУ-ну студенти болдум. Мусос бла Шарифаны «5» деген багъала бла КызПИ-ни филология факультетине киргенлерин элге баргъанда билдим.

Эки ай колхозгъа мамукъ жыяргъа болушуп, октябрьда Алма-Атагъа кыайтдыкъ. Кыауум кюнден сора Мусос бла мен трамвайда тюбешдик, не эсе да, ол мени бла жарыкъ саламлашды. Мен кесими терслигими ол кюн бютюнда иги ангыладым, аны бла ариу тилли болургъа кюреше эдим... Болсада, асыры уялгъандан, кечгинлик тилерге тебирегенимде: «Мен анга не хайыр, не хата этмем»,— дегени эсима тюшюп, жукъ айталмадым. Шарифа уа бир да эсимден кетмей эди, кёралгъан а этмейме.

Биз сёлеше тургъанлай, Сюдюм кыайдан эсе да чыкъды да, бир тюрлю сюдюмлю ышара, Мусосну женгинден тартып, манга: «Сау бол»,— деп, кёзю-кыашы бла билдирип, аны, кёлтугъундан тутуп, алып кетди. Ма андан бери кыадар бизни кыуш тюклерича чачып, бир бирге тюбешмей турдукъ. Ол кюнден сора Сюдюм бла да биринчи кёрюшебиз. Мусосну бла аны да жазуулары бирге болмагъанды. Шарифаны кыадары бла мени кыадарым бир бирден узакъдыла.

— Сюдюм, айт, не хапар, не жангылыкъ, Мусосдан хапар иш билемисе?

— Не айтайым, Мусос кыыйынды, жюреги ауруйду.

— Кыайдады?

— Бир жылдан бери тёшекди. Алайды, эм байлыкъ — сан саулукъ энди андан кенгеди.

— Да алай эсе, мен анга борчлума, барын, кечгинлик тилейим. Аны кёлюн кыалдыргъан эдим.

— Бусагъатда Шарифадан адресин алып келеме. Бар, алыкъа кеч болмаз.

Жайны жауунлу кюнлерини биринде Бештауда жюрек ауруулагъа багъычу клиникагъа атландым. Эки сагъат жолючу болуп, жетдим. Битеу ёмюрюмдеги сагъышларымы бла олкюннюгю экисагъатлыкъ сагъышымы базманнга салсанг, артагъы аудурур эди. Женгил машина бла терк окъуна клиниканы табып, Мусосну палатасын сурадым. Аны жюрегине операция этерик СССР-ни Илмула Академиясыны Сибирь бёлюмюнде алими болгъаны эсима тюшсе, боранлы, кыарлы

аулакъла, тайга кѣюме кѣрюнюп, сора кыбыла жанында тереклени чакъгъанлары да кѣз аллыма келе эди. Мусосну ёмюрю уа, ёмюрю? Ол чагъармы? Огъесе бузлармы?

Узун коридоргъа сугъулуп, тенгими излеп, тѣгерекге къарай, хар озгъан саусузну, врачны кѣюне къарайма. Бир заманда акъ халатлы чалбаш эр киши:

— Сиз кимни сора келгенсиз? — деди.

— Мусос Ормановну.

— Аны жюрегин жаргъандыла. Операция беш сагъатха созулгъанды, — деген шургулу хапар айтды. Жиклерим бошайып, табанымдан мыйыма дери жызылдап, чач тюклерим ёре турду.

«Угъай, угъай! Мусос жашарыкъды, жашаргъа керекди. Манга кечгинлик берликди».

Кѣлюм толуп, жилимукъларым келгенден, акъ халатлы кишиге жукъ айталмай, кѣзлерим къарангы эте, тышына чыкъдым. Бираз эс жыйып къарагъанымда, клиниканы кыбыла жанында саусузну жууукълары, тенглери къалмай жыйылып. Амалсыз, мен аланы къатларына жанладым. Адамланы бетлеринде мудахлыкъгъа кѣре, Мусосну жашауу кыйл кѣпюрюню юсюнде тургъаны ангылашына эди.

Тангны клиниканы аллында аягъы юсюбюзге атдырдыкъ. Сагъат алтыда зауаллы Мусос ауушду. Мен, аны жашауу кысха болгъанына ичимден терен кючюне: «Кечгинлик бер, Мусос, кеч мени!» — дегенден башха ауузума сѣз келмедим. Мен анга бу дуняда борчлу болуп къалдым. Ол борч манга мардасыз ауур жюк болуп, аркъамы ол бюгюп баргъан сунама. Суюдюм да жангыз, мен да жангыз жашайбыз дуняда. Суюдюмню кѣлюне уа не келе болур? Аны жууабын Суюдюм кеси айтыр. Шарифаны жашауу зауукъ болсун! Зауукъду!

Болсада, ол кюнден бери адамгъа оспар сѣлешмезге къаст этгенме.

КЕЛБЕТИ КѢЗ АЛЛЫМДАН КЕТМЕЙДИ

Кѣп жашагъаннга сорма,
кѣнюню кѣргеннге сор.

Нарт сѣз

Адамла ол дуняда соруучу сорады дейдиле. Ёлюкню басдырып, артдагъы дууачы кыркъ атлам атлагъандан сора, токъмагъын алып, соруучу жетген хапары барды. Ол дуняда ким да сорсун. Бу дуняда тиширюу соруу этгенден а Аллах сакъласын.

Бир жол топ оюндан келе Азад, Зайыр, Карло Барисбий-лагъа къайтдыла. Босагъадан атлагъанларындай, Барисбийни къатыны Алмасхан бизге соруу этип башлады:

— Бюгюн къайсыгъыз гонорар алгъансыз?

— Бирибиз да угъай.

— Шахмат оюндан а къайсыгъыз къытхансыз?

Биз, быттым этген къойлача, баш тѳбен болдукъ. Барисбий а, гумулжукла басынган жилинча, жыйырылып жууап берди:

— Барыбыз да тенг болгъанбыз. Кертиди, Азад бла мен эрттенликде иш башлардан алгъа (баш кюнден кългъан кюнде) бир къауум оюн ойнап тургъанлы, он жылдан артыкъ болады. Ким кѳп къытханын тергеп турмайбыз, базманнга чегип кѳрмегенбиз. Болсада иш заманыбызны бѳлмегенибизге Аллах шагъатды. Карло бла Зайыр шахмат ойнамайдыла. Къайнайдыла, башларына бош адамла, аргда келирле, кеч кетерле, алагъа, босагъадан атлап, киши соруу этмейди,— деди сѳзю лакъырдагъа бурур муратда.

— Сени да башынга бош этергеми керекди?

Энди ол къатыныны дыгъылына къатылды. Тиширыуну чочутур акъылда инбашларын кымылдатып къойду. Алай, Алмасхан кѳзумады. Сорууланы тизип башлады:

— Кимни отпускасын жуугъансыз?

— Барысы да жерлериндеди, не оннга, не солгъа кетген жокъду.

— Бюгюн мен бармасам, сабийни саддан ким келтирлик болур эди?

— Да сѳлеширик болур эдинг,— деди Барисбий, боюнса тюбюнде сыртына чий чыбыкъ тийген ѳгюзча.

— Сизни телефонугъуз бир заманда да бош болмайды. Аны бургъан кемине не ауур ишни да тамамларгъа боллукъду.

Азад бла Зайыр, кеслерин жукъ билмегенча этип, таш суратлача, сын болуп олтурадыла. Алмасханны жукъа бурун тешиклерине солуу сыйынмай, бурун кыйыры агъарды. Барисбий, алагъа «болушлукъ» дегенча, термилип къарады да, бир олтурду, бир турду. Кѳгюрчюнча мурулдады. Карлогъа бурулду.

Барисбий топ оюннга бармаучусун юйдегиси уста биледи. Аны себепли уа, бюгюн къалай эсе да жашла аны жангылтханларын камсык нѳгерлери Барисбийни кълпагъыны бел баууна кысыдырып къойгъан беш футбол билетден ким да билирчады. Алай бу кезиуде Азадланы чыдамлары тауусулуп, асыры кюлкю кысхандан ѳледиле. Алмасхан, тынч туругъуз деп, кѳзю-къашы бла билдире, кеси уа не аз да ышармайды, сууукъ бет алыпды. Ёмюрде андан хыны сѳз эшитме-

ген эри хайранды. Энди ол къатыныны аузуна, киштик чычханны марагъанча, къарайды. Алмасхан а чабыуулдады, артха тепчир ниети кёрюнмейди.

— Сени кабинетигизде юч нёгеринге, кесинге дагъыда беш билет алып ахчанг жокъ эди эрттенликде. Анча билет алыуунгда, къалай да болсун, бир хикмат барды. Огъесе бир мишегеннге уа тюбеген болурмуса? Алай эсе, жашырма, — деп, эрини башындан къалпагъын алып, столгъа салды. Барисбий, анга нек соруу этилгенин энди ангылап:

— Уа, зинагъур! — деди да, нёгерлерине ишекли къарайды. Эки къолун, этиучюсюча, бирге уруп, секирип турду, юй тюбюнде ары-бери айланды. Жашла, асыры кюлгенден чегисиз бола, бир аууздан:

— Сытузыхуейр? — дерге кюрешдиле, барысы бирге къабартыча билмеселе да, асыры кюлгенден, жилямукълары келе. Энди ала, таш суратлача угъай, къоян тутарыкъ уучу эгерлеча къарайдыла Барисбийге.

Бир ауукъдан сора Алмасхан келген къонакълагъа эс бурмай, лакъырдачы эрин алай бир апчытханына асыры къууаннгандан, киндиксиз бола, еблагъэ деп, чегемли саламлашыу этди. От жагъада гыр-гыргъа юйренмеген Барисбий кюлген кибик этип, апчыгъанын билдирмезге кюрешгенликге, аманны кебинден, кючден-бутдан эс жыя башлады. Къалай-алай болса да, юйню иеси туююлмюдю, кеси да эрикгинчи кюлгенден сора, мангылайына къалын къара чачы тёгюлгенча (ким биледи, ол аны жаш заманындан къалгъан адети болур эди), моргъул тартхан сыйдам тёппесин артха сылады да:

— Сен къартлыгъында быллай оюнла чыгъарсанг, мени шайтанлы этериксе, адам бек къоркъса неда бек уялса, кишиликден окъуна къалыргъа боллукъду, — деп кюлдю, Хабаланы эшегини кюулакъларындан къоркъгъаны эсине тюшдю.

Ата журт урушну кезую эди. Барисбий эки четен гаккы сатып, четенлени башына каплап, Нальчикден Нартаннга келе болады. Нартаннга жете келгенлей, улуу арыкъны ичинде эки зат, кундуш чапыракълагъа ушаш, бирде сюелип, бирде аууп неда бири алгъа, бири да аны ызындан кезиу-кезиу кымылдай боладыла. Жашчыгъ' а ахчачыгъын хуржуннга уруп, тийреуюч бла окъуна туюрепди. Урушну кезуюнде сабийлени, заманларын кёзлери кыймай, жумушха женгил табар ючюн, тийреде тутаргъа эсе да огъесе, кертиси бла окъуна, ууакъ хыличилеми болур эдиле, не да болсун, къоркъунчлу хапарла кёп айтыла эдиле. Бютюнда ол затла эсине тюшюп, ала да къоркъунчха къатыкъ бола, онючжыллыкъ жашчыкъ ол кымылдагъанладан асыры къоркъгъан-

дан, борбайлары кыйылып, сын болуп кяалады. Аны юсюне да бир абынган минг сюрююр дегенча, анасы ишден келгинчи, ийнекни бузоу эмер деген кьоркьюу да симсиретеди. Иги кесекден а, саскыла иги кьатылган болур, эдиле, эки ал аягында бугьоугьа ушаган темир кишени бла, бутсуз Хабаланы кёкбаш эшеги секирип чыгьады.

Алмасхан Барисбийни жууапсыз кьоймады.

— Мен кьалмасам, сен кьалмаз эдинг. Фатима Эдигар деген тюркю кьатын токьсан беш жылында кьыз бла жаш — эгиз сабийле окьуна мажаргьанды. Эрине уа ол кезиуде жаланда жюз жыйырма жети жыл болгьанды.

Алмасханни жууабы артыкь кюлкюлю болмагьанлыкьгьа, столдагьы кьалпакьны беллигине сугьулган контроль «кьулакьсыз» билетле кюлкюге кьатыкь болдула. Андан ары, Барисбий сёзю башхагьа буругьа суюп, Зайырны балан бармагьы бла кёргюзте: — Муну биз юч жылдан бери кьатын алыргьа кючден-бутдан ауузландыргьанбыз, эсин алдынг жазыкьны, — деди.

— Кьоркьа эсе, Индия бла кьоншу Сакким деген княжестогьа барсын. Анда тауда жашаган таджуууланы тёрелери былайды: эри бла кьатыны юлеринде кёбюсюне тынгылашып олтурадыла. Алада тишируланы, эр кишилени тиллери башхады, алада «эр киши», «тиширу» тил жюрютюлюнеди. Бютюнда эр кишиле тиширу тилни билмегенлери себепли, ала бир бирлери бла сёлешмейдиле, кереклилерин кёз-кьаш, кьол бла билдиредиле.

— Да, Зайыр ары жетгинчи, кьарт боллукьду.

— Аллях! — деди ол кьабартылы акценти бла. Мени эшитгеним керти эсе, Мысырда Каир университетини профессор — назмучу Шейх Мухамед Абдель Ибрахим жюз бла беш жылы толгьунчу, юйдегили болмагьанды. Кьатын алгьандан сора, беш сабийни атасы болуп, жюз элли жыл жашагьанды. Зайыргьа уа алыкьа кьыркь жыл толмагьанды, иги умуту аллындады, — дей, кесини дуниядан хапары болган тиширу болгьанын сездире, мени да бир ауукьгьа сархош этди.

Бир лакьырдачыгьа Барисбий да лакьырдачыды, аллайлагьа бизде камсык дейдиле. Аны чам суюгючлюгю, кюлкюлю хапарлары, кесини сынагьанлары, таурухлары бизни кёлюбюзю аллай бир жарытыр эди. Биз аны бетине ышармай кьараялмаз эдик. Тюз атын эки-юч кере айтсанг, кьарамаз, эшитмез эди. Чам атын а шыбырдап окьуна айт, бир айтханынглай эшитир. Кьашхасында кьалып, алыкьа жашаудан умутларын юзмеген тогьуз-он узун тюк, Акь кьаяны эринлеринде битген артишлеча, ёхтем тургьанларын кёрсенг, была бирсиледен артыкь кьалай кючлюдюле дерча эди.

Дуниягъа Барисбийча тюз адамла аз жаратыладыла. Ол жаланда ахшылыкъ ючюн жаратылгъан эди. Аны бла неллей бир кѣп къазанлашсанг, аллай бир къабыргъанг жараша барыр эди. Барисбий окъумагъан китаб' а библиотекада окъуна тапмаз эдинг. Бизни басманы ишчилеринде угъай, битеу мени танышларымда андан кѣп китап окъугъан адам кѣрмегенме.

Ол кече жашауубузну зауукълу кюнлеринден бири болду. Қъонакълагъа биз кѣре келген татыулу къабынла бла бирге ичгилени пелиуаны спирт да келтирилди. Биз ол пелиуан бла артыкъ уллу кюч сынашмадыкъ, тутушда хар ким да хорламаучуду.

Барисбий жаланда лакъырдалары бла бизни жүрегибизни жарытып къоймай, бизге Индияда биттиркоч къанатлы уучу маскелени, Африкада мюйюзбурунланы, Австралия бла Жангы Зеландияда къызыл гылын къушланы, аладан битеу дунияны башында жаланда бешиси къалгъанын, Канада бла Шотландияда хуржунлу айыула жашагъанларын, Бразилияны Амазонка деген черегинде жыйырма беш метр узунлугъу болгъан жүзжыллыкъ анакондала жүзюп айланганларын, Африканы тауларында къызылбаш гориллала доммай ёгюзю аркъа сюегине жумдурукълары бла бир къакъгъанлай, белин сындыргъанларын, сан жиликлерин жугъуна кѣрмей, кемикча чайнагъанларын, не уллу сарыуекни да жаякъларын бир тартханлай айыргъанларын, Австрияда сабийле пелнуан таш макъалагъа минип, Шош океанда жүзюп айланганларын, аланы ауурлукълары сексен, жүз килограмм тартханын, Чилиде бла Перуда, Эквадорда не эчки, не тие болмагъан хайыуанланы (ламаланы) саууп, жегип, жүнлерин къыркъгъанларын, Индияда маске пиллени уллулукълары къой тенгли болгъанларын, Чилини жагъаларында тенгиз пиллени ауурлукълары уа беш-алты тоннагъа жетгенин, Канадада кийик жугъутурла тууарлача уллула болгъанларын, дунияда акъ зурнукла тауусулуп, жаланда Японияда бир ненча зурнукъ къалгъанын, Америкада кийик башлы доммайланы хапарын, Африкада гну деген кийик башлы эчкилени, къумалы доммайланы юсюнден, Сибирьде ёсдюрюлген къочхар башлы доммайланы тамашалыкъларын, барсла уа жаланда Кавказда тюбегенлерин д. а. к. кѣп затланы юсюнден сейирлик хапарла айтып, Барисбий бизни ауузуна къаратды.

Биягъы Алмасхан а: — Зайырны тоюна ол абадан жаныуарладан бир къауумун тапмазмыса? — деди мени кѣлюмю кѣтюрюр муратда.

— Мени акъылыма кѣре, онгум болуп, къолумдан келсе, муну тоюна бир къочхар башлы ёгюз, бир ягуар, бир да къызылбаш горилла — ючюсюн келтирир эдим. Қъочхарбаш

ёгюзню кесип къабаргъа, ягуарны арбазында ит орунуна тугаргъа, къызылбаш горилланы уа биргесине айландырыргъа.

— Ким чабарыкъды да манга?

— Хы, биз аны тиширыуладан къоруулагъанлы, сау эки жыл болады. Аны юсюнден а Карлогъа соргъа эдинг, «штабны» таматасына. Ала экиси бир бирине жууукъ олтурадыла, бир бирни иги ангылайдыла. Бир бирлерин тиширыуладан къоруй, кезиу-кезиу къатынсызланы «къауумуна» таматалыкъ этедиле.

— Бек суюдиле неда кёрюп болмайдыла?

— Угъай-угъай, аны бири да табанламайды. Не аламаты болгъанын кеси биле болур.

— Аллах суюсюн, хариплени, аланы.

Барыбыз да харх болдукъ.

Алмасхан жёрмелени къыздырып, сууугъан бауургъа жука-жукъа кесип жарашдырды да, къангагъа салды. Биз алагъа тийишли къатыкъ табып ашадыкъ. Сора мен Барисбийден биягъы сейирлик таурух айтырын тиледим. Кесим а таулу от жагъаны, тёрт жанындагъы тыпыр ташланы, къарт аталарыбыз олтуруучу тужур тапчанланы, ёпке шишге чанчылгъан къакъ къабыргъаны бла кёмюкбаш бозаны, къара аякъда къара сыраны, «барады», «аллына къара» дей, ышым бауларын бошлай да тарта, лахор эте, эски таурухланы татлыкъсынып айта олтуруучуларын кёз аллыма келтирдим.

— Суюсегиз, — деди Барисбий, — Австралияда жашагъан аборигенлени юслеринден, африканлы папуасланы, пигмейлени — кийик адамланы жашауларындан, бразилиячы индейлиледен, америкалы аппачладан, дунияны башында жашаулары бек осал, эр киши къыркъ, тиширыу отуз жыл жашагъан Калахори деген къула тюзде жашагъан бушменлени ёмюрлеринден, канадачы эскимосладан не уа Индонезияны Барнео айрыкамында малайчыладан, къайсысындан сюесиз? — деп, жарыкъ ышарды. — Алай эсе, эрикмей тынгылагъыз, — деп башлады Барисбий.

Фанатизмни къурманлары болгъан индейлилени юсюнден болсун. Аланы къоргъашин бла, ичги бла, ачлыкъ бла, тюрлю-тюрлю ауруула бла къурутуп барадыла. Жилиян жырмиз жунглиге неда жукъ битмеген къуу тюзлеге ыхдырып, алгъыннгы кийик жашаугъа жангыдан жыядыла. Колумбну заманында жыйырма миллион чакълы халкъ жерни юсюнден къуруп барады.

Бир ненча минг чакълы къалгъан хурттаклары Американы къыбыла жанында матуфинистле къурагъан туристлени сейирлерине неда уугъа баргъанла ючюн кийик жаныуарланы орунларына къорайдыла.

Жел ашагъан жалан жухла, къум аулакъ... Мында кюн

кюйдюрген багъыр бетли жанла, навахла, ата журтларын ёмюрден бери сакълагъандыла. Бусагъатда ол кёп халкъны жаланда резервацияда сакъланган хурттаклары къалгъанды. Жаланда алтмыш минг адам. Жазыкъла, кеслери бла бирге адетлерин да алыкъа тас этмей жюрютедиле.

Болсада, навахла насыпдан къуру тюйюдюле. Аланы лагерлерин тургъан къум тюзде нефть табылгъанды. Аны хайырындан, алагъа малларын кютюп, жашауларын бардырыргъа къолайлы жер бёлюннгенди.

Навахланы дин принциплери да адамны халаллыкъгъа, тюзлюкге юйретиуню мурдорунда жюрюйдю. Аланы ойлауларына кёре, адамланы бла табийгъатны арасында чюйрелик болмазгъа керекди. Ол бузулса, адам не ауругъан, неда ёлген этеди. Аны себепли, ауругъан адамны аягъы юсюне этер ючюн тюрлю-тюрлю мадарла этип, табийгъатны бла адамны арасында болунган чюйреликни жерине келтирирге кюч саладыла. Адам ёлюп кетсе уа, «жин, шайтан жыйылгъан юйюн» ол сагъат кюйдюрюп къоядыла.

* * *

Навахланы ёмюрлери тенгиз толкъунунда кеме ууалып, бир къауум сау къалгъан адам айрыкамгъа тюшюп къалгъаннга ушайды. Аланы айрыкамларында аны тегерегине толкъун уруп тургъан тенгиз кесине къурман этерин-этмезин ким билсин? Къаты эм къарыулу навахлагъа капитализмни жаны не аз да аурумайды.

Экинчи, эскимосланы юсюнден: Арктика моржланы, тюленьлени, китлени сакълап тургъан «деменгили холодильник» болуп къалмай, эки аякълыланы да кечиндиреди. Отуз минг чакълы халкъ — эскимосла табийгъатны къатылыкъларына эрттеден юйреннгендиле. Анда къаяла, жухла, дорбунла жокъдула. Адамла ийне кибик бузлагъан буз юйледе жашагъандыла.

Хау, алай жашайдыла!.. Кертиси бла аланы ёмюрлери ийнелеге къоннганча ётеди. Тынгысызлыкъ аланы бир заманда унутмайды. Билмей тургъанлай: «Нунаванч!» — деп хайхай этерле. Моржла буз юсюне чыкъгъандыла, къарт-жаш, сабий-субюй, бири къалмай аягъы юсюне болур. Тюлень териден этилген къайыкъланы суугъа атып жетерле да, тамата уучуну буйругъун сакълай, бугъуп жатарла. Ол кезинде ала теирилерине табынып, ата-бабаларына сууаплыкъгъа ичлеринден аят окъурла. Андан сора баш уучу, таукелленип, гарпунну атады. Тийдирмей къояргъа уа амалы жокъду. Андан сора да эки айырма уучуну сауутлары барып, жаныуарны сыртына чанчылады. Уучуланы бичакъларындан

жан алгъан тонналыкъ жапыуарла олсагъат юлешинедиле. Моржланы терилери сюек-мюегине дери юлешинип, тайпаны кереклисине кетеди.

Эскимосланы уучулукъну юсюнден дин ангылаулары да табийгъатны байлыгъын ёсдюрюу, сакълау деген идея бла бек тыгъыз байланылды. «Жаныуарла адамла ючюн жаратылгъандыла, аланы керексизге къырсакъ, халек этсек неда уугъа барырдан алгъын бек къартыбызны кыйнасакъ, жолубуз болмаз. Байлыгъыбызны хайырлана билейик», — деп юйретеди.

Арктиканы жазы бек къысхады. Алай эки айгъа окъуна кюн асыры къыздыргъандан, бузну бир ненча къатысын эритип, Гренландияны жагъалары бла Канаданы шимал жанында кёгерип, ёсюмлюкле чыгъадыла. Эки айдан сора кюн, энишгерек келип, бираз турады. Сора Уэйрайд деген жерде кюн ноябрьны жыйырма биринде буз къуршоуну тюбюне бугъады. Биягъы эки ай озгъунчу, тагдан хапар болмайды.

Узакъгъа созулгъан къарангылыкъны бир-бирде онбеш кюннге дери батмай туруучу ай жарытып, адамланы жашауларына болушады. Ол кезинде уучулукъну бардыргъанла бирда тынчаймайдыла. Чыкъырдагъан элли градус сууукълукъда тюленьлени буз тюбюнден чыгъарларын сакълау, улугъан боранда тышына чыгъалмай жатыу — эскимосланы ауур жашауларын айгъакълайды.

Аллай кезинде аш-азыкъ тауусулуп, саулай тайпаны ёмюрюне къоркъуулукъ жетеди. Болгъан затны тенг этерге тюшеди. Ол кезинде тайпаны къартлары, ахлуларыны кёзлери не ахыр кере къарап, тышгылауну басханлай, чыгъып кетедиле. Улугъан боранда ажалларыны кёзюне къарар ючюн, аллары къайры айланса, ары кетип къаладыла. Ала жууукъларын, тенглерин ачдан ёлтюрмез, аланы ашларына ортакъ болмаз ючюн, кеслери ажалларын кеслери излеп кетедиле. Кертиди, ол зарауатлыкъ бусагъатда аздан-аз бола барады.

Озгъан ёмюрню ахырына дери Гренландия бла Аляскада жашагъан эскимосланы кеслерини хыйнычы шаманлары болгъанды. Ала хауаны болумун айтып, тюленьлени, моржланы чакъырычу жууукъ тайпаларын палахдан «сакълагъандыла». Хыйныны, барабанны тауушу бла тепсеп, шыбырдап, хар затны айтып билдириучю шаманла, алтын, нефть излеген миссионерле келгенден сора ишсиз къаладыла. Аляскагъа байлыкъ излеп баргъанла энтта да тауусулмагъандыла. Бусагъатда эскимосланы кёбю шахарлагъа барып, кюн кёрюрге кюрешедиле. Къалгъанлары Поляр тенгизни жагъаларында кереклилери излейдиле. Алагъа цивилизация кесини саугъасын да бергенди. Электричество бла ушчок, ичги бла кийим, радио бла школ аланы юйренчикли жашау-

ларын тюрлендириу бла бирге тюрлю-тюрлю ауруула келтиргенди. Бютюнда ала ёмюрлеринде сынамагъан ёпке ауруу талай адамны ёмюрюн къысха этгенди. Бир сейир зат — бирси адамлагъа жарагъан дарманла алагъа хазна болушмайдыла.

Жукъгъан аурууланы сюзюучю алимлени айтханларына кёре, эскимосланы аш-азыкъларыны, жашау жолларыны бирден ёзгерилиую аланы организмлерине тюрлениу болдурмай къоймайды. Қит жауну ашамай, жылы печъни къатында мангылай териси жипсип олтургъан эскимосну ёмюрю ата-бабаларындан къысха болады. Жылла озгъан сайын эскимосланы санлары да азая барады. Огъурсуз тенгиз жукъ къапдырмай, ачлыкъ жетдиргенде, буз юйлеринден тынгылауну басханлай чыгып, ажал тырнагъына кеслери барып илиннген, аргъы ата-бабаларына ушаш, саулай халкъ бу дуниядан шошунлай къуруп барады. Аны тохтатыр амал болурму?..

Биз анга, ашны-сууну да къоюп, тынгылай эдик. Кече эки тенгден озгъанына зат да къарамай, ол ючюнчю хапарын андан ары жалгъашдырды:

— Африка континентни жилинжирмаз агъачларында дуниядан хапарлары болмагъан адамла энтта да жашайдыла. Агъачны патчахына саналычу пил, мюйюзбурун, бегемотча пелнуан жаныуарла бла бирча адамла жашагъанлары сейир туююлмюдю? Была шылапчыкъла (пигмейле) планетабызда жашагъан адамланы бек ууакъчыкъларыдыла. Аланы бойларыны узунлугъу жаланда 125—150 сантиметр болады. Халкъны саны 100 мингге жууукъду. Бу ууакъ адамчыкъла кеслери алларына башха-башха тайпалагъа бёлюнедиле. Габонда, Камерунда беквиле бла окаолула жашай эселе, Конгону къыбыла жанында бачевалыла, Убанга черекни боюнунда уа бобинга, Руандада батва деген тайпала жашайдыла. Хар тайпаны адамын терисини тюрсюнюнден, башыны формасындан, бет сыфатындан айырыргъа боллукъду. Сёз ючюн: Бачева деген тайпаны адамларыны баш сюеклери зугулуракъ, анга кёре бетлери да узунуракъ, гитче кызыл кёзлери бири бирине жууугъуракъ болгъанлыкъгъа, бирси тайпаланы адамларындан эсе иги окъуна ушагъыулуракъдыла. Бир къауум тайпаланы адамларыны уа кёзлери уллу, санлары тап, кьоллары уа гитчечикле болгъанлыкъгъа, былай къарагъанда, бек сюйдюмлючюкледиле. Бу халкъны адамларыны терилери ачыкъ сары тюрсюнден кызылыракъгъа тартып, тюрлю-тюрлю болады.

Гитче адамчыкъла цивилизациялы дуня бла бизни эрабызгъа дери 2700 жылда шагъырей бола башлагъандыла. Мысырчы аскер башчы Хиркуф, бир жортууулда агъач ичине

келип, анда гитче адамчыкъла кеслерини аллахларына табынып, жырлай-тепсей тургъанларын кѣргенди...

Мысырчыладан сора лиллипутланы греклиле эшитген эдиле. Ала гитче адамчыкълагъа пигмейле деп атагъандыла. Пигмей — «жумдурукъ тенгли» деген сѣз эди.

Аланы юсюнден керти болумну Африканы тинтиучю жолоучула билгендиле. Быладан сора озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында американлы алим Поль Дю Шайо аланы ёмюр тарыхларын тинтирге онг тапханды. Ала жумдурукъ тенгли болмагъанлыкъгъа, орталыкъ адамны бою бла тенглешдиргенде, кертиси бла алашачыкъладыла. Сакъал чыкъгъан эр кишини бою онжыллыкъ сабий тенгли эсе, тиширулары андан да алашаракъдыла. Сабийлери уа бек гитчечикдиле. Дю Шайо жазгъаннга кѣре, аланы терилери узун бойлу африкалыладан сарыракъды. Ала кийик этни негрлеге бананнга, тузгъа, татлы затлагъа алышадыла. Ала бир жерде кѣп турмайдыла. Тѣгерекде кийик жаныуарла азайгъан бла кѣче башлайдыла. Дю Шаойну тинтиулерини кертилигин бирси жолоучулары айтханлары ачыкълайды.

Ала кеслерине «агъач балалары» дейдиле. Хау, алагъа кертиси бла агъач таянчакъды, жашауду, ёмюрдю. Аны себепли, ала кеслерин ол ёмюрню бир бѣлюгюне санайдыла.

Африканы тропик агъачларында айланган жолоучула лиллипутланы къоюп кетген къырмауанларын кѣрюрге боллукъдула. Ала бир жерде жарты жыл, жылдан кѣп турмайдыла. Жаныуарла азайгъанлай, ол тийреден кетерге тюшеди, — деп жазадыла.

Адам ёлдю эсе, агъач былайда адам улу турурун суймейди. Аны себепли шылапчыкъла: «Алайдан кетерге керекди», — деп алай ангылайдыла. Ёлген адамны къырмауан ююню ичинде басдырып, хариплик жетген жууукъларына багъышлап, танг атхынчы тепсейдиле. Бир-бир тайпалада уа ёлюкню агъач ичинде ачыкъдан-ачыкъ къоюп кетедиле. Аны оноуун андан ары, сѣзсюз, жыртхыч жаныуарла эте болурла... Аланы жашауларында баш иш уучулукъду. Жунглини къалын жерлеринде жангыз адамгъа уугъа барып кюн кѣрюрге, жан багъаргъа онг жокъду. Аны бирси тайпала да бир заманда тийрелерине къоймайдыла.

Бѣлек-бѣлек болуп кюн кѣрюу шылапчыкъланы бек ала-мат адетлерини биринчисиди. Ала, тамблагъы кюнню сагъышын этмей, не тапханларын да ортагъа саладыла. Аш-азыкъ жыйып, арт асырау эте билмейдиле. Гитче адамчыкъла мал кютерге, къолгъа мал юйретирге, жер сюрюрге эниклемегенлери да сейирди. Ала табийгъатны, агъачны бергени бла жан багъадыла. Дунияда адамланы биринчи къауумларын-дан башха болмай, тиширулары ашаргъа жараулу жемиш-

көгет, ханс-хунс, метеке, макъа, къурт-къумурсха жыя эселе, эр кишиле жаланда уучулукъ бла кюрешедиле. Ала аламат эслидиле. Ма, аны себепли болур, алача садакъ бла бир атханлай жаныаурны жыгъаргъа кишини къолундан келмез. Кертисин айтсакъ, уучулукъ бла алагъа киши тенг болмаз. Гитче адамчыкъла шыбыртсыз сакълап туруп, уугъа сугъулгъан садакъ окъ бла не мазаллы жаныуарны да аудурадыла. Садакъ окъ тийген гаммешни неда антилопаны ишексиз жыгъылырына ийнанып, талай кычырым барадыла. Шылапчыкъла садакъ окъ бла пилни окъуна ёлтюредиле. Мазаллы жаныуарны хыйла бла хорлаучу адамчыкъла, жаныуарла адамны жыйысын сезмез ючюп, юслерине жукъа пил мешхутну жагъып, жаныуарны ызын алай ызлайдыла. Кёзлери жютю болмагъанлыкъгъа, жыйы сезими кючлю пилден уучуну ёлюмден жаланда бурулгъанда, бир орунда туруп къалса къутултургъа боллукъду. Аллай амалны уа хайыуан къайдан билсин? Пил жууукълаша келгенлей, кёзкёрмез тирилик бла аны къарынына ууланган садакъ окъ барып чанчылады. Андан арысында жаланда аны бир къауум кычырым барып жан алырын сакълайдыла. Пилни эти алагъа бир ненча айгъа азыкъ болады. Къакъ эт бир ненча заманнга дери сакъларгъа къолайлыды.

Эр кишиле уудан къурлай къайтсала, тиширыула жыйгъан кёгетлени, татлы тамырланы, къурт-къумурсхаланы ашайдыла.

Уучулукъ алада баш иш болуп къалмай, аланы кёллерин кётюрюуде да магъаналы жерни алады. Гитче адамчыкъла кеслерини тепсеулеринде уучулукъну жетишимли болурун да суратлайдыла. Ала, бир бирлери бла сёлешмей, бирча кымылдагъанларына ким да сейир этерчады. Агъач адамчыкъланы кийимлери агъач къабукъдан неда чапыракъдан илиндирген ал жапхышчыкъладыла. Эр кишилени миллет кийимлерине пил териден этилген бел бауну ал жанына илиндирилген бир гитче затчыкъ бла арт жанына тагъылгъан чапыракъ саналады. Тиширыула тюрлю къамыжакъланы къапары бла жасалгъан ал ботала саладыла. Метеке къападан, тюрлю жаныуарланы тишлеринден, тырнакъларындап тизилген минчакъланы, омакъ затланы жюрютюрге эрге баргъынчы, эркин этмейдиле. Къызлары уа алларына бир жукъ да жапмайдыла. Жарты-къурту кийингенлери аланы санчыкъларын ариу кёргюзтюп, бек жарашады.

Лиллипутланы парикмахерлери кимини чачын кырккып къояр, кимини башын жюлюр, бирси бирини тёппесинде кекел къояр. Бир къауумларыны башында уа кекелден сурат ишленип эсе, бирсилерини башларында узун ызлыкъ ызлап, тюрлю-тюрлю причёска этер.

Дунияда адам билмеген амалмы барды? Шылапчыкыла ууда тынч ийилиучу лиан агъачдан эшилген чалдишни да хайырланадыла. Чалдишни узунлугъу жюз метрге дери жетеди. Сабийле бла тиширыула тыппа-тынч жайылып айланган хайыуанланы хахай-тухай этип, эр кишиле салгъан чалдиш таба юркютедиле. Уучулукъну аллай кыызгъан кезиулеринде тереклени башларындагы маймулла бла адамланы арасында сермешуу да болады. Кыалын агъачда чапыракъланы ичинде бугъуп тургъан маймулла къургъакъ бутакыла не уа кегетле бла жибередиле...

Тиширыула пальма терекни шинжилеринден ыргъакыла бла неда пальманы тамырындан сөгюлген кыыл матаалы тамырчыкыладан этилген ау бла чабакъ тутадыла. Тайпаны таматасы табылынган затны, ырысхыны адамлагыа теппентенг этип юлешеди. Юлюшле юлешине туруп, эр кишиле бир зат да билмегенча, арлакыгыа кетип олтурадыла. Алай а эр кишиле, тиширыула башха-башха ашайдыла.

Шылапчыкыла бла иги жуукъ танышхан европалыла бирде ачлыкыдан, не уа билирге суйюп, аланы ашларындан татып окыуна кергендиле. Ала биширген макыаны татыуу тауукъ баланы татыууча, маймул эти кыоян этге ушаш, пилни гумхоту уа тууар тилден татлыракъ керюннгенин хапарлагыандыла.

Жаш адамла онсегиз-жыйырма жылны арасында юйдегили болургыа боладыла. Кыыз бла жаш юйдеги болгунчу, экиси эки кыаумда жашаргыа тийишлидиле. Той болгыанда уа, суйсе-суймесе да, жиляргыа борчлуду. Ол адетни толтурур ючюн а, бек кыйын табылычу ёсюмлюкню ургусун хайырланадыла. Кыатын алыргыа неда эрге барыргыа ахча болушлукъ керек туйюлдю. Ала ахча дегенинг не зат болгыанын билмейдиле. Шылапчыкыла жаланда онбешге, жыйырмагыа дери санаяладыла. Жыйырмадан сора «амана» деген сёз бла санауну тамамлайдыла. Ол «кёп» деген сёздю. Жаза, окыуй а кыайры билликдиле!

Ала сабийлерин бек сюедиле. Гитчеликлеринде сабийле акъ шинли болуп туугыанлыкыгыа, артда, тайпаны бирси адамларыча, багыыр бетли болуп кыаладыла. Сабийлеге да сейирлик атла атайдыла: «Антилопа», «Макыа», «Кеси жолунг бла жюриуй бил», «Ырха», «Мурса» дегенча атланы эшитирге боллукыду.

Табийгыатны талай кыйынлыкыларын сынай, кеслерини кыадарлары ючюн кюрешип келген лиллипутла тынгылауукыладыла, кёп селешмейдиле. Болсада кийик агъач аланы гунч этип кыоялмагыанды. Таза хауа бла шаудан суула аланы жукыгъан аурууладан сакылайдыла. Алагыа кыоркыуулу зат — кюндю. Кюнде кёп туралмайдыла.

Шылапчыкъла жыртышыу, къагъышыу болгъанын, жерни юсюнде талай миллетден, талай адамдан хапарлары болмай, азат ёмюрде жашайдыла. Аланы бла цивилизацияны араларын къалын агъач бёлюп турады. Болсада, кесини къууанчы кесине тамамлыкъ этген агъачны адамлары жырлай, тепсей жашаргъа сюедила.

Барисбий аны бла таурухун бошады.

Кёче-кёче, эл болады, тама-тама, кёл болады. Ахшылыкъгъа ахшылыкъ къошулса, насыпдан толады. Аны жашауунда жаланда ахшылыкъла бар эдиле. Адетде жазычула бир къауум огъурлулукъну бир адамгъа жазычудула. Мен алай этмедим. Нек десенг, аны адамлыгъыны, халаллыгъыны, хунерлигини, бош тенлигини юсюнден айтыргъа тебиресенг, черекча, таркъая билмез. Мен жаланда аны ёмюрюнден кёзню къагъып ачханча бир кесекчигин хапар этдим. Аны къонгуроу тауушлу кюлкюсю, огъурлу сыфаты аны таныгъанланы кёз алларында бир да кетмез.

УМУТЛА

Ол анга бек алгъа Чегемде тюбеген эди. Ахшам. Мал келир кезиу. Келин ушхууур хазырлай айланады, къарындашы уа малланы жыя кёрюнеди. Арлакъда ат аякъ таууш эшитилди.

— Къурулушчу жаш, кел, жууукъ бол! — деди келин кимге эсе да. Къызны жүреги дыгъыл этгенча болду. Тюне-неден бери Жулдузханны келини бир жашны хапары бла безитгенди. «Жашха не айтырса, къызчыкъ, сен не жууап берликсе ансы?» — деди. Иш хакъын зат да айтып, сейирсинеди. Аны юсюне къоншуларыны къызы Айшат да къурулушчуну къулакъларын къыздыргъанды. Ол Хамитди. Артыкъ уллу болмагъан къурулуш управленияны таматасыды. Къошлары бизни элден узакъ болмай, Гелеулю сыртдан ары аууп, Балдыргъанлы къолдады. Ол угъай эсенг, анга таулу къалпакъ этип бергенин да айтды келин. Хамит деген атны эшитсе, Айшатны эринлери къургъакъсыйдыла. Энди ма келеди, жетди...

Къолунда жыгыра башлары бла келин, къатында акъ къалпакълы, субай санлы жаш. Келин, къонакъ бла ушакъны асыры къыздыргъандан, эчкиле тереклеге басынганларын да кёрмейди. Арлакъда, дуппурчукъда уа — ат кишенленипди.

— Къызчыкъ, от тиргиз, — деди келин къайын къызына. Экиси да бери, юй таба тебиредила.

Къыз от тиргизип, чыракъ жандырды да, шинтиклени тап салды. Чачылгъан адырланы жыйышдырып, энди уа не зат

кьалды деп, тегерегинне кьарай тургъанлай, эшик шырт деп ачылды:

— Ишгир ахшы болсун! — деп, жаш юйге кирди. Кьалпагъын тешип, бауунда налтехи бла жубана, шинтикге олтурду. Энди кьыз иги да эследи: кьалын кьара чачлы, кенг мангылайлы, уллу бурунлу, арыгъыракъ, кьара шинли жаш. Геттра тартып жетген сабийни ауазыча, акъырын, шош селешеди кьонакъ. Нюр тегюлген кьара кезлери «Гелеу керсенг — жер сорма, келбет керсенг — эр сорма» дегенча, бир алаамат сюидюмлюдюле. Шарайыбы барды деб' а не аз да ишекли болмазчады. Кьыз абызырады, саламлашалмады, жабу-жубу этип, келин да юйге кирди.

Бир кесекден ушхууур ашадыла. Келин, баш иесин эшикке чыгъарып, шош айтды: «Кьызла бизни юйде «Бийче кьол» этерге оноулашхандыла бюгече. Кьонакъ жаш да келип кьалгъанды. Бир малны боюнун кьанатмай болмаз. Кьоюбуз да хазырды», — деп, келин адыргы болду. Кьызла уа тузлу гюттю ашаргъа ырады болдула. Кьызла, жашла да жыйылдыла. Къанганы жыйгъандан сора, шинтик оюн ойнадыла. Жаулукъну биринчи Хамитге бердиле. Тегерек айланып келди. Хамит бла ачылып селешген жаланда Айшатды. Жаш жаулукъну анга берген болмаз эди, Айшат, кьашларын туююп, шум болду. Айшатдан сора, Жулдузханнга берирге керек эди, алай, ышарып, озуп кетди. Жулдузхан, кьалай этгенин кеси да билмей, сермеп жаулукъдан тутду. Ол бурулгъан жан жаулукъну Айшатны тобукъларына атды да, жерине олтурду. Жаулукъну Хамит тутхан жери кьызгъа бир жылы керюннген эди.

Андан сора, бары да арбазгъа чыгъып, той этдиле.

Тамакъдан келген тау сууну тазалыгъы кьызны жюрегинден чыкъгъанчады. Жаланда ол сууукъду. Сууну ары жанында жерк тала, арну ийисли гокка хансла. Ергерекде уа нарат агъач, гелеулю сыртла. Ай жарыкъ кече, мамыр жашауну шагъатыча, дунягъа нюр тегюле. Минги таудан ургъан сериуюн аязчыкъ насыплыны келюн ачады.

Кьор болайым таулада жайгъа!

Жулдузханнга кьалай эсе да Хамит бла бирге тепсерге тюше эди. Жан жаулукъну да аны тобукъларына шош сала эди. Хамит ариу тиллиди, тюз ниетлиди. Танымагъан адамынг бла эркин селешген кьыйын болуучуду. Алай аны не «хыйнысы» бар эди эсе да, гитчеликден бир элде ёсюп, бир классда окъугъанча, «сен», «мен» деп селеше эдиле.

Тузлу гюттюлени юлешип, кече арасында чачылышдыла. Не бек арыса да, кьыз кезюн кьысалмады. Алай келинни: «Эслеген эт, кьызчыкъ...» — деп нек айтханын ангылаялмады. Аны айтханда ышаргъанына уа бютюнда сейир этди.

«...Келини бу не ишиди? Хамитден келечиликми айтырыкъ болур? Къалай этер алай а? Огъесе Хамитми айтдыра болур? Да ол эрттегили адетленими сюеди?.. Къызгъа келечи иерча тынч, уялчакъ кёрюнмейди. Жашауда биринчи насыпха тергеген адамына кеси айтмайды. «Ёгюз терини ныгъышха чыгъарсанг, чабыр чыкъмаз», — дейдиле... Сабыр бол, сабыр... Сандырауну къой... Ол бир зат да билдирмегенди. Мен а университетде окъугъанымы, не усталыкъ алыргъа суйгеними, аны кибик дагъыда бир къауум сабий хапарла окъуна айтханма. Мен женгиллик этген болурма... Алай нек этдинг? Бу къайсы обурну алдаууду? Ол бир кезиуде Орджоникидзе шахарда окъугъанын эсине тюшюрген эди. Мен а аны ауузуна чабып, сёзюн бёле, толу хапар да айтдырмадым. Ал къоймай, сёлешип тургъанма. Мен танымагъан адамгъа угъай, кесимден кесим жашырлыкъ затларымы да тегюп босагъанма. Ашыгъышлыкъ этгенме. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди!» — дей эди къыз кеси кесине. Жюрегине сыйымагъан сагъышларына тёзалмай, ол жууургъанны бир жанына быргъагъанында, келини уянып эди.

— Къызчыкъ, не болгъанды? — деп, секирип ёрге турду келин.

Терк окъуна жукъусурагъан кибик этип, Жулдузхан бир жанына бурулду.

— Оу кюнюм, биягъы аурууу тутмагъы эди, — деп, келин гузаба этди. Алгъаракъда туюмчек болуп къыйналгъаны себепли, ишге да бармагъан эди Жулдузхан. Студент тенглери бары да бичен иште эдиле. Ойнай-кюле, кими бичен чалады, кими дырын жыяды. Ол а Черекни таш ийис этип, къутуруп келген толкъунларына кюн сайын къарайды да турады. Къанаты сынып, нёгерлеринден айырылгъан зурнук кибик, таула таба къарай, жюреги учунады.

Хамит келе-келе туруучу эди. Бир ненча кере санатория ишлеген жерлерине да баргъан эдиле. Эрикселе, Уллу къолгъа да барыучу эдиле. Ол да бизни элде келин келген жерден, сыйладан, тойладан да къалмай, жазны узуну тюбешип турдула. Аны суйдюмлю ышаргъаны, узун къара чачыны аз бурмаракъ айланып жылтырагъаны Жулдузханны эсинден кетмейди. Бир сейири уа, не эсе да ол айтхан зат Жулдузханнга буйрукъ кибикди.

Къызны Нальчикге кетер заманы жетди. Кёлю кётюрюлюп, саулугъу да мажал болду.

Бирде, кюн ортасында, арбазгъа чыкъгъанында, келинлери быстыр жууа тура эди. Ол къайын къызына бир тюрлю ышарып къарады. Хуржунундан чыгъарып, къагъытны кёргюзтдю. Къалын къагъыт хурттакга былай жазылып эди: «Кёп туз гыржыныгъызны ашагъанма. Кёп ичги сёзлерибизни

бир бирге айтханбыз. Тилибизни кыйырына келип, биз толу айталмагъан сёзле да бардыла. Суулу кьолгъа барлыкъма. Онгунг болса, кел. Сакъларыкъма. Хамит!»

Жулдузхан Суулу кьолда Хамитни кёп излемей тапды. Ол аны ишлене тургъан санаторияны ючюнчю этажындан къарап кёрдю да, чабып къатына келди. Экиси да суу боюнунда уллу ташны къатында тохтадыла. Тынгылауну иедиле. Чырпыгъа жайылгъан эчкилени гъырт-гъырт деп, къабукъ кемиргенлери эшитиледи.

— Жулдузхан, — деди иги кесекден сора Хамит, таш юлёкьуланы бир-бир юзюп, суугъа ата. — Сени бери чакъыргъаным жангылычлыкъ болгъаннга ушайды... Мен барыргъа керек эдим. Алай, бир къауум затлагъа кёре, къагъытчыкъ иерге тюшген эди.

— Нек?..

— Некми дейсе? Да... Сени келининг...

— Не этгенди келиним?

— Хау, сизни келинигиз... Биз бери келгенли иги кесек заман болады. Келгенден сора, бир ыйыкъдан сизни кьоншугъуз бизни тойгъа чакъыргъан эди. Биз аны бла Гара кьулагъында шагъырей болгъанбыз. Биз гара ичерге баргъаныбызда, ол да эчки сюрюу бла алайгъа тигелеген эди. Сёлеше келгенде, бизни инженерибиз: «Бизни таматабыз юйдегили болмагъанды. Элигизде кьызла бармыдыла?» — дегенлей, келининг сени суратынгы берди. «Ма мындан ариу кьызыбыз жокъду», — деп. Андан бери . ол мени атымы кьубултуп айтады. Мен амалсызгъа къалама, дыгалас этеме.

Къыз Хамитни айтханларын айырмай, кёзюне къарады. Ол да мудах ышарды:

— Мени... юйдегим барды...

Жулдузхан бир кесек апчыды. Ол да баш тёбен къарады. Аузуна бир къаты чёпню къабып чайнайды. Къызны бушуу-бушман болгъанын сезмегенчады. Бир зугул жагъа ташны шорхагъа атды да, кьолларын жууду.

— Жашырыгъа онг жокъду, Жулдузхан. Эскини-жангыны да жыйып турурча, адамны ичи эски кюбюр туююлдо. Бизни жюреклерибиз, гара сууларыбызча, таза болургъа керекдиле. Сени жууукъларынг ашатхан туз гыржынны унутургъа, аланы аманатларына хыянат этерге суймедим. Бююн сен аланы аманатларыса. Биригизни да кёлюн кьалдырыгъа жарамаз. Тююн айтыргъа керекди.

Хамит жолгъа чыкъды. Тогъуз-он эчки, пырх-чырх эте, чырпыгъа ташайдыла.

Уллу кьолдан келген автобусха Жулдузханны миндирип, ол: «Хайда, ахшы жолгъа! Къууанч сагъатха! Келиниге салам айтырса», — деди.

Къыз жукъ айталмады. Кёлю толуп, жилярыгъы тыгъы-лып келеди. Эл къатында тюшдю. Кишиге кёрюнмей, терекле ичине кирди да, эрикгинчи жиляды. Кёлю чёкгенден сора, юйге келди. Келин хычин ичлени гулмак эте тура эди. Ол, къызны кёзлерини кёпчюгенлерин кёрюп, къоркъду.

— Оу эшигим, гитчебиз, не болгъанды, не эшитгенсе? — деп, къыстау сорду.

Ол, биягъы кёлю толуп, сёлешалмады. Отоугъа киргенинде, «Бир абынган — минг сюрюнюр» дегенча, жаулукъ эше, Айшат олтуруп эди.

Экинчи кюн Жулдузхан жыя тауушха уянды. Тыш юйде жюн чагъа эдиле. Къарындашындан туугъанчыкъ бла суу боюнуна барып, бет-къол жуууп келди. Болгъан хапарны эшитгенден сора, келин, ахтынып:

— Охо да, жаш табылмазмы дейсе?.. — деди.

Келинни жууабына ол иги ыразы болмады. «Сен къайгъы этмесенг, манга ким жарсырыкъды? Алай кёп къайын къызынг да жокъ ушайды да! Жашла кёп болгъанлыкъгъа, алаы барын да сюерик туюлсе. Бириди сеники, жаланда бирин сюяллыкъса!»

— Да не этейим, харип, къызчыкъ? Ким биле эди аны? Бек адепли адам кёрюне эди. — Келинни ариу айтханы анга бютюнда къыйылыкъ къошду. Келин энди сёзню башхагъа бурду.

— Белинги къаты къыс. Таукеллен. Алайсыз да башыбыз эл сёзлюгю болгъанды. Элде хапарланы бир эшитге эдинг.

«Элде хапарланы» дегенине къыз тынгысыз болду. «Ташны ата билмеген башына урады». Угъай. «Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтиреди». Алаймы болду? Алай а мен ала сунган «палахдан» кенгдеме».

— Ишни алай боллугъун билген эдим. Айтыргъа базырмагъан эдим ансы, тюнене окъуна сезген эдим. Къатынла, къуш-муш болуп, бири: «Жулдузхан эр излеп айланады», — десе, бирлери уа: «Жулдузханны жаш къоюп кетгенди, — дей болурла.

— Кертими айтаса?

— Керти айтама!

Къыз эрлай кийимлерин жыя башлады.

— Оу эшигим, энди уа не этесе? — деп, келин аны къолларындан тутду. Сакъалы къалтырап, уллу кёзлери жилямухъдан толдула.

— Келин! — деп, къыз аны артха сырындырды. Анамы орунуна ана, эгеч орунуна эгеч болгъанса, ёшюнюнгден тартмагъанма ансы, кеси сабийингча ёсдюргенсе, кеси аллыма късырынгы тилейме!

— Къояйым, жаным, къояйым!..

Терекле тубюне бардыла. Келин женгил окъуна кызыны аберилерин жыйып келди. Машинагъа минерден алгъа:

— Тохтачы, жаным, — деп, юйге кирип кетди.

Сакълап турадыла, ингир болады. Къарындашы келгинчи, кетерге керекди. Бир заманда келин созулуп чыкъды.

— Ыннаны осуяты бар эди. Сен башынга иш этгинчи, асыраргъа сёз берген эдим. — Гиданы салынып, алтын суу ичирилген тьюме бла бел бауну ол къанауат журуннга тьююп, не бек кюрешсе да, кызы тохтаргъа унамагъанында, келип анга узатды.

Жюреги асыры кыйналгъандан, келинни кёзюне да къараялмады Жулдузхан.

Гетенбаш машинаны мотор тауушу суу тауушха къошулгъанды. Кызы арт шинтикге олтурупду. Машина айланч жоллада ары-бери чайкъала келеди. Шофёргъа селешмейди. Магъданлы сахар да кёрюндю. Битеу къаяланы ауурлукълары кызыны кесини юсюндеча кёрюнеди. Жулдузхан, сахаргъа жетгинчи, машинаны тохтатды да, аны артха къайтартып, жух тубюнде кезлеуню къатына келди.

Ол гитче заманда, былай ёрге чыгып, къол ичинде, жай атасы малла бла туруучу эди. Жулдузханны алайда кёк къыр тишде гюллени жыйычусу эсине тюшдю. Энди мында киши турмайды. Саргъалгъан гелеу сыртла, къарт нарат терекле шуулдайдыла. Былайдан тауланы бийиклеринде кёксюлдюм чыранла кёрюнючюдюле.

«Бизни жай къошубуз да тура болмаз, — деп сагъышланды кызы. — Не этейим?! Нечик амалсызма!»

Жууукъ келип, шауданны къатында къыртишге чёкдю. Бир жол атасы бла ол бу шаудандан ичип, былайда солугъанлары, атасыны абдез алып, намаз этгени эсиндеди. Бир сейир хапар айт деп, ол кюн атасындан тилеген эди.

«Къызым, — деген эди ол сабыр ауаз бла. — Адам жашай баргъан заманда ачыу да, асыу да сынайды. Мындан бир бёлек жыл алгъа былайда бизни къаршы жууугъубузну ёлтюрген эдиле... Былай болгъан эди: бу къылапчдан атлагъанлай, элчик бар эди. Элде бир жарлы киши жашай эди. Аны насыпсызлыгына жаратылгъанча, айтхылыкъ ариу кызы болгъанды. Кызыны кёпле тилеп, келечиле ие тургъандыла. Атасы жарлы болгъанлыкъгъа, «Къызымы суйгенинден тым мазгъа антым барды», — деп, жууап бере тургъанды. Бир кюн ол кызы мени ана къарындашыма былайда тюрберге айтхан эди. Аны суймегенле, бир къауум адам болуп, былайда сакълагъандыла да, жашны ёлтюрюп, кызыны укъолюн, аягъын да байлап, алып кетгендиле...

Нальчикге келгенли, бир кѡауум заман болгъанды. Нѣгерлери киногъа кетип, кѡыз а бир затла жаза тура эди. Харун кирип келди. Ала бир суу боюнундандыла, бир эллиледиле. Кѡой ауузундан чѣп юзмеген, токѡлу кибик, тынч жашды Харун. Жулдузхан аны сабийлигинден таныйды. Аны себепли, Харунга не айтса да, ол кѣлкѡалды болмаучуду. Элден келин кѡагъыт ийгенди. Харун Жулдузханны сѣзюн тышына чыгъармаучуду.

«Кѡызчыкъ, — деп жазгъанды келин. — Бир айтханымы эт. Хамитни унут. Ала жашлыкѡдан болунган затладыла. Кесинг сагъыш этчи... Акѡылбалыкъ болгъан тиширыу жашны ызындан айланырыкъмыды? Аны кеси излеп барлыкѡмыды? Кесинг да эслей болурса. Ашагъаныбыз, жашагъаныбыз да сени ючюндю. Ауруг алайым, сакѡ бол. Ол ишлени кѡарындашынг билмейди. Аны да жерге кѡаратма. Хамит анда болур. Кѡайда да аны кѡатына жууукѡлашма. Тюбеме. «Кѡатынымы кѡоюп, сени алайым», — дерге да болур. Кеси кесинги сакѡла. Башха не айтырыкъма, гитчем...».

Кѡурулуш управления кѡалайда болуучусун кѡыз эртден биледи. Аны Хамит да айтыучу эди.

Бирде алайгъа келгенинде, дуня бла бир машина тизилп. Адамла бири ары, бири бери гумулжуклача оза эдиле. Бир-эки адам олтуруп, бадражанла ашаргъа кюреше эдиле. Кѡыз бираз сюелди да, бирсилеге сорургъа базынмай, бадражан ашагъанлагъа сорду. Бир жаш, аны экинчи этажгъа чыгъарып, кѡыйырда эшикни кѣргюзтдю. Акѡырын кирип, кѡыз кѡурулушда ишлегенлени таныды. Хамит а жокѡ. Ол таматаны кабинетинде жыйылыудады дедиле. Олтуруп сакѡларгъа уялып, кѡыз тышына чыкъды. Не болсада, жашха тюбер умут этип, ары-бери атлайды. Кѣзлери эшикдедиле. Иш кюн бошалгъанды. Керексиз айланып, Жулдузхан юйге кѡайтды.

Экинчи кюн барыргъа онг болмады. Ючюнчю кюн а, кѡонгуроу урулгъанлай, уллу юй таба кѡууулду. Не файда, Хамит Ростовха кетип тура эди.

Ол кюн кѡыз, дерсге бармай, юйге келип, жатып кѡалды. Эрттен бла Харун келди. Аны бир иги кѡылыгъы: келсе — хар заманда театргъа чакѡырыучуду.

Сафият, кюлюп:

— Бизни жашларыбыз бары да Харунга кѡор болсунала, — деди.

Керти да, Дауут келсе — Сафиятны, Омар келсе — Асиятны, Аслан келсе — Люазаны чакѡырыучудула. Жулдузхан кеси кѡалыучуду. Харун аланы театргъа бирге элтеди.

Бу жол ол кызыланы барын да сейирсиндирди. Тынгылауукъ жашха кырасанг, нарт сёз кыошмай, жукъ айтмайды. — «Жарлы кёлю — жалан» — дегендиле... — деп кюлдю да, ахчасыны жетмегенине жарсып, хуржунундан эки билет чыгъарды. «Кетдик, кетдик», — деп, кызыла кыуандыла. Алай билетле кимге тийишли болгъанларын киши билмей эди. Кёп лакъырда сёзле айтдыла. Харунну да бираз уялтдыла.

Аны бетини кызаргъанына кыарап, кызыла харх этдиле. Харун а, билетлени стол юсюне салып, кыара тынгылауну ийип, чыгып кетди. Жулдузханны эсине Хамит тюшдю...

Люаза, биягъындан бери сёзге кыошулмай, китапха кыарап тура эди.

— Санга не болгъанды? — деп Люазаны хыныракъ сёлешгени аны элгендирди. Иги эс бургъанында, бири кыалмай анга кыарап тура эдиле. Ол а жаулугъун бир кысып, бир тешип кюрешеди — асыры апчыгъандан, кюлюп, ундурукъгъа олтурду.

* * *

Театрдан келгенден сора, кёп заманнга дери жукълаялмады. Спектакльни магъанасы аны суймеклигине бек ушай эди. Алай тенг кызылары, суймекликни кыыз ачханына ырыз болмай, авторгъа тырман эте, алай болургъа амалы жокъду деп даулашадыла.

Бир кыауум кюнден сора, кызыла дагъыда бирге киногъа кетдиле. Жулдузхан отоуда кыалды. Бир жары барыргъа да суймеди. Санлары ауурлукъ этгенчады. Кёлю кётюрюлмейди. Мудахды, мудахды.

Юйлеринден дагъыда кыагъыт келди. «Жууукъ заманда барыргъа болурбуз. Сакъла», — деп жазгъандыла.

Жулдузхан бла Харун артхаракъ кыалып келдиле. Станцияда халкъ мардасыз кёпдю. Келинни алайда тапмай, ала машина тохтаучу жерге бардыла. Келин анда сакълай эди.

— Оу, санга кыор кыатайым. Аурумай турамыса? — Узакъдан окъуна таныгъан эдим. Кыызчыкъ, берлагъыракъ кел, — деп, кыучагъына кысыды.

Келини, аны чачын сылай, кёзюне кыарады. Ол, ариу лакъырдала эте, Харун бла саламлашды. Сора, «Бери, бери», — деп, аланы машиналаны аралары бла ётдюрюп, кыыйырда бир «Волганы» кыатына элтди. Жулдузхан машинаны кыатында жашны таныды. Бир кесек жууукъ жетгенин да биледи. Институтну бошап, сахарда ишлейди. Аты — Хожа. Келини бир келгенде, аланы юйлерине баргъанлары эсиндеди.

— Келигиз, ана къарындашла, жууукъла, келигиз, — деп, Хожа, эшикни ачып, аланы машинага олтуртду.

Къызы бир жанында — Харун, бирси жанында — Хожа.

Хожа узун иничкеди, арыкъды. Жары жаякълары, гитче жугъур бети, тегерек кезчюклери, бурун кыйырыны жютюлюгю — ала бары да аны сюдюмсюз кергюзтедиле. Аны сыфатына адам жан аурутур кибикди. Жулдузхан Хожага, ексюз сабийгеча, жазыкъсынып къараучуду. Ол, юйде окъуна квалса да, аллай жашха уа бараллык туююл эди.

Хожаны юйюне келдиле. «Эгечлери» къанга жарашдырып тура. эдиле. Сыйлай тебиредиле.

Келин аракъыдан бир кесекчик уртлайды. Жулдузханны къарындашы уа аузуна да салмаучуду. Юйлерине конакъ келсе да, шапалыкъ да эте, ичгенге билек болуучу келинди.

Не айтырса, келин бла Хожа ууакъ-ууакъ уртлай, бир шешаны сыпхардыла. Тынгылауукъ Хожага къарасанг, станнга эрини тийгенлей, къутургъан бугъача, кезлери кызыарып, кишиге ал бермей, кеп селешеди. Харун а, токълу кибик, тынч олтуруп, ушхуур ашады.

Экинчи кюн ючюсю да тюкенге бардыла. Юйге келе туруп:

— Жулдузхан, — деди Хожа. Къыз аны арт жанында олтуруп эди. — Бюгюн бизни элге конакъга барайыкъ. Тюнене адамладан онг табып, жукъ айталмагъан эдим... Элдегиле шахарга асыры терк келмейдиле. Келинни да бир эрикени кетсин.

— Хау, мен да элге ашыгъама, мени хатеримден бир ингиринги зыраф эт, — деди келин. Болсада, Жулдузхан Хожаланы элге барырга унамады.

Долинскеде айландыла, Дагъыстанны жыр-тепсеу ансамблине къарадыла.

Юйге келгенден сора, келин ушакъны кызыдырды.

— Хожаны кердюнг да?

— Кердюм... Къауурсун кибик...

Терк жууап этгенине кызы бираз чогыж болду. Аны хыныракъ айтханына келин да ыразы болмады, баям.

— Сора уа?.. Не айтады да?.. — Къыз келинни келюне жараулу селешмегени себепли, экиси да биразга дери тынгылауну ийип олтурдула.

— Къызчыкъ, — деди иги кесекден сора келини. — Жаным-кезюм, мен сени ючюн келгенме бу жол бери. Къарындашынг бла да оноулашханбыз. Аллахха шукур. Элде намысыбыз жюрюйдю. Бек ариу да кередиле. Емюрде, орамга чыгып, кшоншум бла даулашмагъанма. Апынларым бла да бек татлы жашайма. Къарындашынгы халын а, эллилери-

биз анга къалай хурмет этгенлерин билесе. Сен намысынгы жүрюталмай... — Келинни сёзю кызгъа, жүрегине къама бла ургъанча, ачы тийди.

— Ётюрюкдю, келин... Бош лакъырда этген эдим... Хамитни кёрген да этмегенме. Жер юсюнде бармыды, жокъмуду — хапар билмейме.

— Алай а болсун, — деп ышарды келин. — Бу жаш къаллайды?

— Нечик къаллайды?

— Ангыламаймыса?

— Ангыларгъа да суймейме.

— Э кыз, аны къалай айтдынг? «Ариу сёзде ауруу жокъ», — дегендиле эрттегиле. Барыбыз да тиширыулабыз. Башынга иш этмей турлукъ туююлсе...

Ол дагъыда бир зат айтыргъа тебирегенлей, кыз аны сёзюн бёлдю.

— Бу не хыликкяды! Ол заманда тутдунг да, инженер-инженер деп, ушхулагъа ёкюрген ийнек кирик, Хамитге терилтдинг. Энди уа ол суужиликгеми сукъланаса?.. Мен аллай бир тыйгъысыз болгъанымы сен неден билесе? Келечиле бла эрге бериучю заманла кетгендиле.

Жулдузхан, андан кёп мычыса, эрикдирликлерин билип, суху кийинип, чыгъып кетди. Аны халын эрттеден билген келини жукъ айталмады.

* * *

Ол экинчи кюн аурукъсунуп, дерсге баралмай, жатып къалды. Биягъы Хожа бла келин кирип келдиле.

— Мен сени анда сакъларма, — деп, Хожа чыгъып кетди. Келин а ундурукъну кыйырына чёкдю.

— Кызчыкъ, — деди, ахтына, — мен бюгюн элге кетерикме. Сенден бир тилеригим: атангы, анангы хатери бла, бизни адамгъа санай эсенг, бюгюн ичги сёзюме тынгыла... Аурунг алсам... Тюнене кече жууап да этдинг. Мен ангыламагъан сунма. Санга чырмау болсам, юйюме сау бармайым. Кыз тиширыу дегенинг мияла табакъ кирикди. Бир сынса, ол жалгъанмаучуду. Алыкъа жашса. Жаш адам ёхтем болады. Тау сууну толкъуну кирик, кесин таугъа да, ташха да урады. Хамитни излеп баргъанынг эсингдемиди? Алай нек этген эдинг? Сабийликден. Жетген адам болса, аны толу танымай, ишни хакъын билмей, ким болгъанын билмей, излеп баргъан угъай, къатына кёйюмэз эди. Энди, жанынга кър болсам, эсли болур кезиуонгдю. Окъууну да бошайса. Хайт де! «Эгечден туугъанны» айтханына... Таянчагъы бол-

магъан да иги туйюлдю. Бизникиле алагъа эрттеден къатышып келген, тенглик жюрютген адамладыла. «Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез». Танымагъан бёрю ашагъандан эсе, таныгъан ит ашасын дегенлей. Сен аланы босагъаларындан атласанг, кишиге сукъланмай, зауукъ жашарыкъса...

— Келин, охо! Сен айтхан дейик. Алай жүреги суймегеннге зор этерге боллукъмуду?

— Ой, харипчиг' а, — деп жойкъулланды ол. — Суймеклик... Эркинлик... Аланы не затла болгъанларын билемисе, билмейсе! Бир биринге намыс, хурмет этигиз. Суймеклик да, куймеклик да аладыла. Бизни аталарыбыз, аналарыбыз бир бирлерин суйюп бармагъандыла. Аны ючюн а бир адамдан осал жашамагъандыла... Суймеклик артдан келеди.

* * *

Ол кюн келин элге кетди... Станциягъа Хожа бла баргъан эди. Хожаны кёрсе, Харун киштикни отха тартханча бола эди. Аны себепли барыргъа унамагъанды. «Азраил мёлек бла барырма андан эсе», — деп кьойгъанды. Хожа машинадан тюшер кезиуде:

— Жулдузхан, мен ишге бла юйге жюрюгенден эрикгенме. Биз тюбеше турсакъ... — деп, мугурайып сёлешди, кьызын жазыкъсындырыргъа умут этди.

Жулдузхан тынгылауну ийип кетди.

Хожа бир кюн къалып, бир кюн келиучю болду. Хадаужукъ бахчагъа, кёл тийрелерине барадыла. Келини «сакъ бол» дегени ючюнмюдю огъесе кесини халы алай эсе да билмейди Хожа. Бирсилеча, «сюеме, кюеме, жанама» деген халпар айтмайды. Бош таурухла бла заман оздурады. Харун да келе-келе турду.

— Биз харипле бирер жашны кючден тыйып айланабыз, Жулдузхан экеуленни кьолгъа жыйгъанды, — дейдиле кьызыла. Аны эсинде уа — Хамит. Ростовдан келир заманы да жетди. «Къыйынлыны ашы аллына келсе, буруну къанайды». Жулдузхан ауруду да, больницагъа тюшдю.

Кьызыла келе-келе турдула. Ала кеслери бир жанына, Хамит бир жанына. Хожа да кюн сайын келеди. Харун да анга оздурмайды. Алай Харун ол кьызын кёлюн кётюрюрню орунуна, Хожаны аманлап, аны бла даулашып, кесин ёпкелетип кетеди.

Хожа уа?

Ол, тынгылагъанлай аякъ бурунларына къарап, ары-бери атлаучуду. Аны юсюнде адам сюер халы — сабырлыгъы. Бир-бирде кьыз сынап лакъырда этсе, жукъа чачын сылай, гитче

кѣзчюклерин ойнатып, кирпичлерин кѡагѡа, буюгѡады, сѣлешалмайды.

Арт кезиуде уа Хожа келмесе, кѡыз аны излеп башлайды. Ариу айтып, жан аурутуругѡу келеди. Жаз жауунда жибип, кѡая ырбынга кѡысылгѡан улакѡчыкѡ кѣзюне кѣрюнеди. Жазыкѡсынады.

Жулдузхан больницадан чыкѡгѡандан сора, Хамитни излеп, биягѡы кѡурулушчуланы юйлерине барды. Ол аспирантурагѡа кетип тура эди.

Келинлери айтханын этдирмей кѡоймады. Бой салдырды. Кѡыз Хожа бла юйюрлю болду. Жулдузхан университетни бошагѡандан сора, школда устаз болуп, ишге жарашды. Эртте окѡуна айырылып, кеслери юй болгѡандыла. Тогѡуз кѡатлы юйде жашайдыла. Юйлери кенг, жарыкѡ, юч отоулары, кереклерин табадыла.

Аланы сабийлерине бир жыл болады.

Тышындан кѡарагѡан аладан насыплы юйюр жокѡ сунар. Бютюнда, атасы алгѡан «Жигули» бла Хожа аны школ аллына элтсе, сабийле насыплы устазларына кѡарагѡанларын кѣрсенг, сейир этерсе... Хожа бла ол ариу кийинип, орамгѡа тѣрт чархлы арбачыкѡ бла Хамитчикни алып чыкѡсала, хар тубеген алагѡа сукѡланады.

Алай Жулдузхан а Балдыргѡанлы кѡолдагѡы Хамитге тансыкѡ болгѡанлай турады. Суймеклик... Кюймеклик. «Мен аны не замаплы кѣрмегенме. Ышаргѡаны, ариу сѣзлери кѡулагѡыма эшитилгенлей, нюрлю сыфаты кѣз аллымдан кетмейди. «Тели суйген терк кѡояр, асыры жингил терк онгар» дегенча болду. Бир да болмаса да, атын айта айланайым деп, сабийибизге Хамит атагѡанма», — деген оюмлада кѣл баса эди Жулдузхан.

Бир-бирде окѡуучулагѡа айтханын этдиралмай, Жулдузхан школдан арып кѡайтады. Хожа уа: «Не болгѡанды, нек мудахса?» — деп да сормайды. Ишини кѡыйынлыгѡын, тынчлыгѡын да билирге суймейди. Жулдузхан кеси иши бла кюрешеди. Ол да кеси ишин бардырады. Биягѡы роман жазылып бошалмагѡанды. Хожаны бош заманы анга кетеди. Бир-бирде уа, китапха бир кѡадалса, аны андан айыргѡан бек кѡыйынды. Бир университет, бир а институт дер. Сора хайда, ха... Керти да, юй кѣллюдю. Бир кезиуде: «Олкюннгю ахча, андан бирсиси уа кѡайдады?» — деп да соруучуду. Жулдузхан да аны халына тюзелгенди. Бохчаны кѣргюзтеди.

Хожа, махтанып:

— Кѣремисе, мен бирсилеча ичги бла кюрешмейме, кеч келмейме... Баш ие бла насыбым тутмагѡанды уа демезсе. Да... Романымы жазып бошасам... ахча кѣп болур эди. Кѡысыдырыкѡчыгѡын да болур...

Жулдузханны эсине Харун тюшдю: «Ма дегенде алма-санг, бер дегенде — тапмаса».

Хамит а тау кибикди, Минги тау кибик...

Аны адеплилиги, ариу санлары, бурма чачы, марал кёз-лери, къара мыйыкълары, сёлешгенде къолун къымылдату-чусу, «Къолунгу къымылдатмай сёлеш, ол айыпды», — деп, аны къолуну къарысындан тутуучусу аны кёзюне кёрюнеди.

Ала Жулдузханны толмай къалгъан ахшы умутларына ушайдыла, кетедиле, кетедиле.

АМАНАТ

Дунияны къайсы мюйюшюнден да, къайсы кыралдан келген жолоучу да сахарыбызгъа бош сукъланмайдыла. Ачыкъ, булутсуз кюнледе бийикден къарасанг, жашил къа-тапача, Нальчик къалай ариуду! Бир-бирде уа сахар туман ичинде тумаланып бир тохтаса, тегерекни алай терк кёрал-маса. Сахар туманда, юй сахарда, сен юйде бегитилип тохтаучу кюнлени да сынарса. Аллай кюнледе мен дертими къагъытлагъа жетдириучюме. Жазаргъа кюрешип. Асыры арыгъандан, санларынг ауурлукъ этип, кесинги да багушха атарыкъ сунарса. Кертиди, бир къауум эсирикле, мени багуш ташыгъан машина бла сахар кыйырына элтип атаргъа умут этгенлери. Угъай, мени кишиге хатам да жокъду, алы-къа жашау алдады. Жарсыуну хар заманда да къууанч хор-лай келгенди.

Бюгюн, къагъытлагъа къапланып, бираз тырнайым. Там-бла биягъы аууругъуму да билеме, алай жанымы кыкъ жиликча кемирген ёмюрюмю бир такъыйкъасын жазмай ырахатлыкъ жокъду. Сын таш ишлегенча, бууунум къурушуп къопсам а, биягъы жангы хапар жазарыгъым, балдыргъан къаурача, зыбыр кёрюнюп, юлёмкю шинжилеча, этегинге-женгинге илинеди да турады.

Ма аллай бир тынчлыкъсыз кюнлерими биринде къарт ыннабыз, мени элге чакъыра, адам ийди. Ол эгешчигим Фе-руза жазгъан къагъытны кълума тутдурду.

«Жашым, — деп башлагъан эди ынна, — къалай эсе да, къартны тюшюмде терк-терк кёреме. Мен, кёп турмай, кете-рик болурма. Туудукъланы барын да бир кёрсем, иги бол-лукъ эди. Туудукъ — балдан татлы. «Ичден чыкъгъан ич ауруу, ич ауруу да, кюч ауруу», — деп, жүрегими таралтыр къагъытны окъугъанлай, сабийлени да алып, мыллыгымы элге атдым.

Эски юйюбюзде айран къайнагъан чыккыр эсе да, ыннамы баш тузлаучу тузлугъуну ийисича, хычыуун, мысты ийис келе эди. Ыннаны къара чикилясыны кыйыры бурулуп, жаулукъ тюбюнден къарай, этеклери жерге жете къопду да, эки саплы уллу гоппан бла боза, эки бауур тууралгъан, тузлукъдан баш жарты чыгъарды.

— Жашым, келгенинг бла кетгенинг тенг болады. Сен къатымда чёкгенинг манга аз хычыуунду да! Эрикген эсенг да, бир къауум кюннге тёз, сен уллу. Къарт болгъанлыкъгъа, сер болмагъанбыз. Къартла, къоншула да келе турадыла, кёремисе. Олтур, ынна сени аурууунгу алсын.

Абаданладан бир къауум адам юйге кирдиле да, хар бири жыл санларына кёре, кими ёрге, кими тёрге ётюп олтурушдула. Боза аякъ аланы кьолларына кёчдю. Арбазда къарындашым маркъа кьозуну соя кёрюнеди.

— Алан, Шаухал, — деп ынчады бир заманда Даниял. — Сен ёмюрюнгде Аллахха кьуллукъ этип иш кёргенмисе? Жаханымге бир адам барса, сен барыrsa...

— Ёмюрюмде Аллахха бир асылыкъ не адамгъа артыкълыкъ этмегенме, — деди Шаухал арсарсыз.

Ынна мени, эшикге чакъырып, къарт къатынла бла саламлашдырды. Ала, мени кезиу-кезиу къучакълап, арыкъ, салкъын кьолчукълары бла кьолумдан тутуп, «кёзлерине-бурунларына сукъдула», сора башха отоугъа кетдиле.

Даниял къарт бир кезиуде Алийге сыбызгъы сокъ деп тиледи. Алий мазаллы, жыйырылгъан бармакълары бла балдыргъан къаурадан ишленнген сыбызгъысын сокъгъанда, битеу бары шум болуп къалдыла. Бир-бирлени кёзлеринде жилимукъла окъуна кёрюндюле. Мен Шаухал акъсакългъа, аны сокъгъан кюйю не кюйдю дегенча, кёзюм-къашым бла белги бердим. Ол сыбызгъыны итча улутуп, бир тюрлю шургулукъну билдире эди.

— Жашым, жаратдынгмы тартыуну? — деди Алий.

— Хоу! Энтта, энтта да, — дедим ашыгъышлы, кёлюм тола.

— Ахшыды, жарата эсенг. Мени жашым сахарчы болгъаны ючюнмюдю, билалмайма, сыбызгъыны суймейди. Эрикгенде, анда-санда бир кьолума алсам, аман кьууум этгенча кёрюнеди. Аны себепли уа сокъгъанны да кьойгъанма.

— Таулуну жашауунда къара кюнле аз болмагъандыла. Қызылбекле мал сюрюулени сургенде, сыбызгъы бла къошдан-къошха хапар бергенлерин, суугъа кетген адамны къармакъла бла излегенде, сыбызгъы согъуп излеучюлерин эшитген болурса. Алай сыбызгъыны жаланда бушуулада угъай, ыстауат сакълагъанда, кюз биченде чърчек жашла кёллерин кётюрюрге, уллу жыйынлада, тойлада согъуучуларын кез аллынга бир келтир. Не медет, сыбызгъычыла да аз бола барадыла. Биз энди бериден арыгъа жууукъбуз. Эски жараларыбыз кепдю. Эски жара сау болмайды. Аны кьотурун кьобарсанг а, ол бек ачийды.

— Акъсакъл, сокъ, маржа, энтта бираз, сокъ, — дейме мен.

— Къартайдыкъ, бизден къарыу кетди, — деп, бираз баш тебен къарады да къарт:

— Бизни осуятыбыз, сизге аманатыбыз ол болсун: ёлсек, эсгере туругъуз. Биз сизни терс жанына саулугъубузда да тюртмегенбиз. Къартха, таматагъа намыс берген намыслы болады. Алайды, ахшы улан, ыннангы айтыры да олду.

Эрттенликде мен кьууанып кетдим. Ынна жаздыргъан: кьагъытын сагъынмады, кеси да тири кёрюню. Мен юйден чыкьгъанда, эски юйчюгюбюзню чорбатларына кез жетдире:

— Аппанг да ашыкъмаз мени жанына элтирге. Туудукълагъа алыкъа борчлума. Терк-терк келигиз, сизни ауруугъузну алсын ынна. Биз къарт болгъанлыкъгъа, бир бирге таянчакъбыз. Туугъанлагъа, туудукълагъа айтыр аманатларыбыз барды.

— Келирбиз, ыннака, келирбиз, — дедим. — Аппа да бираз сабыр болур.

ДУНИЯ КЕЗИУ КИБИК...

Абакар Жамалдинович не эсе да бир кьагъытха сансыз кьол салды да, тюзюмю этдим огъесе терсми этдим дегенча, ишекли болуп, башдан-аякъ дагъыда бир кере окъуп чыкьды, сора кьагъытны болушлукъчусуна узатды.

— Сакълагъан адам иш бармыды? — деди, эшикни башы бла кёргюzte.

— Барды.

Омакъ кийиннген бир келбетли жаш таматасыны сёзюм эки этмезге хазырды.

Абакар, болушлукъчусундан башха адам ангыламазча, башын аз кьымылдатхан кибик этди. Кеп сакълатмай, каби-

нетге орта бойлу, бир экижыйырмажыллыкъ, толу санлы къарамыйыкъ киши кирди.

— Кечгинлик беригиз, — деп, не эсе да абызырап, эшикден кирген жеринде жунчуп турду. Сора, бираз эс жыйып, барып, министрни къолун тутду.

Олтуругъуз, — деди Абакар сабыр ауаз бла.

— Кечгинлик. — Келген адам артхаракъ туруп, узагыракъ олтурду.

Экинчи кере тилегенинде, министрни столуна жууукъ тургъан шинтикге барып олтурду. Алай, былайда олтурургъа тийишли болурму манга дегенча, тынгысыз эди. Хуржунундан жаулуугъун чыгъарып, бир ненча кере терлегенин сюртдю.

— Жумушугъузну айтыгъыз, — деди Абакар сабыр ауаз бла.

— Мен сизни оноугъуздагъы консерва заводда ишлейме. Сизге тарыгъуууму айтыргъа жазылгъаныма эки-юч ай болады. Не болса да, бюгюн ийдиле...

Абакар, «тынгылап турама, айтыгъыз, ийменмегиз» дегенча, ышара эди.

Андан арысында ол адамны айтханлары, бир бирин тутмай, бир магъанасыз ушакъ болуп кетди. Къайда туугъанын, ёксюзлюк сынап ёсгенин, халал къыйыны бла жашагъанын, аны кибик, кесине керекли, Абакаргъа уа тузсуз-мыстысыз хапарланы жаркъмалап кетди. Ахырында заводда он жылдан бери ишлегенин, алай заводну директору аны мардасында къоймагъанын айта тебирегенинде, Абакар хапарны-тарыгъууну ахыры болгъанына къууанып, энди аны ётюрююн-кертисин билирге суйюп, аллында олтургъан адамгъа ышанлап къарады.

Жукъа кекелин тапчыкъ бир жанлы тарагъанды. Тамакъ тюбю салынаракъ, бет дуппушлары монголлугъа ушайды. Тёппе чачы, герге чыпчыкъгъа ушаш, ёре сюелипди. Дуппукъбурун, орамда тюбеп, олсагъат окъуна унутулуп къалычу бир ушагъыусуз сыфат.

Бетинге тюз къарамайды, ийменчек. Алай, сёлешгенине кёре, биргесине ишлегенле аны артыкъ бек жарата болмазла деген оюмгъа келди.

— Кече-кюн демей, не къадалып кюрешген эсем да, ёс-дюрмейди, — деди ол, сёсюню ахырында, — ёсер ючюн улутха берирге керекди. Жалынып, этеклерин кётюрюп айланыргъа керекди. Неда аны къаршы жууугъу болургъа керексе. Алайсыз турлукъса бир жерде.

— Улутха алгъанына шагъатла табарыкъмысыз? — деди Абакар, тынгылап туруп, энди ауазын кётюререк.

— Не шагъат керекди? Аны билмесген жокъду.

— Аны билмеген жокъду дегенигизге киши ийнанырыкъ туйюлдю.

— Энди аны къалай этерге, ийнандырыргъа боллукъду? Алгъанын манга кѣргюзтюпмю алады ол?

— Улутха алыу — законсузлукъду. Аллай адамгъа сюд этерге керекди. Хар ким да биледи деген сѣзле бла уа адамгъа сюд этилинирик туйюлдю, — деди Абакар сансызыракъ. Аллай тарыгъула бла келген адамланы ол кѣп кере кѣргенди.

Келген адам, биягъы жаулугъун чыгъарып, мангылайын сюрдю.

— Мен энди кертисин айтсам, — деди жалыннган ауаз бла, — мен аны улутха алгъанын-алмагъанын ачыкъ этерге келмегенме. Сюдге берирге да излемейме. Бош, хар ким да билген зат болгъаны себепли, таматасыз деп айтханлыгъымды ансы. Мен излеген — аны къуруда мени ызымдан сюргенлей тургъанын къойдурсагъыз эди. Мени, цехни таматасы болуп ишлеп тургъанымлай, къыстап, мени орунума кесини бир жууугъун салгъанды. Мени уа, мастер этип, башха ишге кѣчюргенди.

— Иш хакъыгъыз а азмы болгъанды, огъесе?..

— Иш хакъым аз болмагъанды, — деди ол, — иш анда туйюлдю, бусагъатда кѣбюрек окъуна алама. Иш мораль жаны блады ансы. Бир деп бир терслигим жокъду. Иш бармайды дейди. Хар кимде да болады бир кемчилик. Аны кесинде уа жокъмуду?..

«Ангылашымлыды, — деди ичинден Абакар, — гитчерек болса да, къуллукъ керекди дейсе...» Абакар алай ангылап, къолуна къаламын алып, сорду:

— Тукъум атыгъыз?

— Акъбашев Амуш Гериевич.

— Игиди. Жаздым.

Абакар Акъбаш улуну хапарны узакъгъа созаргъа кюрешгенин сезип тохтатды да:

— Амуш Гериевич, — деди ауазын кѣтюререк, — мен жазып алгъанма, тарыгъыуугъузгъа къаратырыкъма. Заман азды Тышында сакълап турадыла.

Акъбаш улу, бир ауукъну тынгылай туруп, келген жумушу тамам боллугъуна ийнанмай, кабинетден чыгып кетди.

Шырт деп болушлукъчусу кирди.

— Обкомдан сѣлешедиле, жериндемиди деп сорадыла сизни.

— Ким?

— Къагъытчыны болушлукъчусу.

— Манга нек сѣлешмейди да? — деди Абакар, «огъесе

мынданмыды?» дегенча, кызыл телефоннга кѣзюп жетдирди.

— Билмейме, — деди болушлукъчусу, — экинчи кере сѣлешедиле. Ары-бери кетсе, бизге билдир дегендиле.

Абакар сагъатына къарады. Жетини жарымы. Бююн кысха кюн, байрым кюн болгъаны эсине тюшдю. Алай ишин суйген адамгъа юйден эсе кабинет багъалыды. Юйге баргъанлыкъгъа, телевизордан сора не барды? Анга къара да тур. Эки кьолун жукъгъа тийдирмей, эрикгенден не этерге билмей кългъан кезиуле боладыла. Кабинетде уа, сууда жюзген чабакъ кибик, кѣлю кѣтюрюлюп туруучуду.

Абакар, энтта да бир сагъат олтурур умут бла:

— Кирсин, — деди, эшикни кѣргюзтюп...

Сагъат сегизде «Кремлёвка» зыр деди. Экинчи кере зынгырдагъанда, Абакар чолпуну алды.

— Алло!

— Абакар Жамалдинович?

— Тынгылап турама, — деди Абакар, къагъытчыны ауазындан танып.

— Бери бир келсегиз эди.

— Охо, барайым.

Къагъытчы, экинчи сѣз кьошмай, чолпуну жеряне салды.

Абакар, кнопканы басып, болушлукъчусун чакъырды да:

— Машина мындамыды? — деп сорду, къагъытларын жыя..

— Мындады.

Абакар приёмныйге киргенинде, къагъытчыны болушлукъчусу анга бир жашырын халда:

— Былай чѣгююз, бусагъат чакъырлыкъды, — деди, креслону кѣргюзтюп.

Абакаргъа къагъытчы алай этгени ачыу тийди, анда адам болмай тургъанлай. «Анда тюз бу кезиуде киши жокъду. Эшик аллында сакълатхан анга деберми кьошарыкъ болур, эке?»

Алай ол жангылгъан эди — кабинетден экинчи секретарьны болушлукъчусу чартлап чыкъды да, аны кѣргенине бир бек къууанган адамча:

— О, Абакар Жамалдинович, халыгъыз къалайды? — деп, кьолун эки-юч кере кысыды. Тюлкую кибик къубулду.

«Актѣр».

— Киригиз.

Абакар къабыргъалары сыйдам кълангала бла тышланган, залгъа ушагъан кенг кабинетге кирди. Къагъытчы, столгъа къапланып, не эсе да бир зат жаза тура эди да, ишин андан ары бардырды. Иги кесекден сора кълаламын жерине салып бошاپ, креслогъа иги тап олтурду да:

— Хал къалайды? — деди, бир башха затны юсюнден са-

гъыш эте тургъанын къоймай, мынга къайры эсе да бирге къарагъанча къарай.

— Халны бир сёз бла ангылатыргъа къыйынды, — деди Абакар, кюлюп.

Къагъытчы, аны айтханына жууап хазырлай, бир кесек мычыды.

— Саулукъ къалайды? — деп сорду, бош тургъандан эсе деген акъыл бла, сабыр халда.

— Игиди, — деди Абакар, анга сейирсинип къарай.

— Быйыл солургъа баргъанмысыз?

— Угъай.

— М-м... Алай эсе, былай этейик, — деди къагъытчы, столгъа къапланып. Сора дагъыда бир къауум такъыйкъаны столну бармакълары бла къагъып: — Алты жыл — иги кесекди. Хау. Алай, кесигиз билгенликден, жашау тохтап турмайды. Алгъа барады. Заман тюрлене турады. Тюнене этилген иш, тюнегеги оноу бюгюннге жарамайды...

Кабинетге киргенли бери жукъ ангылаялмай, башы хайран болгъан Абакарны жюреги чанчханча кёрюндю.

— Мындан алда кесигизге да кёргюзтгенме. Сизни юсюгюзден кёп тарыгъуу келгенди... Сизге бир кере эсгертиу да этгенбиз. Андан хайыр чыкъмады. Ким биледи, арыгъан окъуна болурсуз. Адам темирден туююлдю. Къуллукъ кишини мангылайына жазылмагъанды. Кезиуюбюз жетсе, барыбыз да кетерикбиз. Аны себепли, кёлюгюзге тиймесин, кертиши айтыргъа тюшеди. — Къагъытчы, андан арысына жюреги тёзаллыкъ болурму дегенча, Абакарны кёзюне иги ышанлап къарады. — Сиз бусагъатда ишлей тургъан ишигизни къояргъа керексиз... Жашау тауусулмайды алыкъа, арtdаракъ бир аш табарбыз.

Тюз былай а болур деп эсине келмеген эди Абакарны. Олтургъан жеринде, ташдан этилген эсгерме кирик, къымылдамай къалды. Тамагъы къургъакъсып, жукъ айталмады.

— Кесигиз билгенликден, къолумдан келгенни аямагъанма, ишлерге кюрешгенме, — деди иги кесекден сора. — Кемчиликке да болгъан болурла. Алай аллай бир заты болмагъан ким барды! — Абакар биягъында кесини аллында олтургъан адамны орунуна тюшюп къалгъанына сейир этди. — Аллай бир тузаба этерча зат жокъду. Аны кесигиз да билесиз. — Кеси кесин алай эниш этип сёлешгенине сокъуранады. Алай ол сёзле жалыннгандан угъай, къоркъгъандан айтылгъан эдиле.

— Башха ишгеми дейсиз? Билмей тургъанлай? Къойсагъыз, бир кесек ишлерик эдим... Абакар шум болду. Нек дегенг, айтханларындан магъана болмазлыгъын билген эди.

Къагъытчы: «Ишни халын билген адамсыз, ангыларгъа керексиз», — деп ариу айтханлыкъгъа, Абакар, хорлана тургъанына женгдирмей, сабий кибик, жууап этерге кюрешди.

— Не терслигим болгъанын ачыкъ этигиз! — деди. — Кимге не хатам тийгенди? Кимни эсе да ишге тохтатыргъа керек болур?!

Къагъытчы ичин жыйды. Нек десенг, Абакар аны бахчасына таш атаргъа кюрешгенин ангылады.

Озгъан жыл бир уллу махкемени таматасы: «Мени ишден кыстатыргъа материал жыйып, ызымдан тюшюп айланалды», — деп, бюрогъа къагъыт жазгъан эди. Экинчи къагъытчы аны андан жашырып, аллай материал жокъду деп, иш ачыкъ сюзюлгенден сора уа, иш андан ары бардырылмай къалды. Аны орунуна уа жаш ишден кысталды.

Ол затла эсине тюшюп, къагъытчы бираз сагъышха къалды.

— Бираз «сермеширге» тюшерикди, — деди къагъытчы, министр алай бош боюн салмазын ангылап. Энди ол тынгылауну басып, Абакар айтырын айтып, жюрегин чёкдюрюрюн сакълады.

Ишин, салгъан кыйынын минчакъ тизгенча айта кетип, арыгъан, эрикгенми этди Абакар:

— Сиз, бегим чыгъармай, сабыр этигиз, — деди, бираз жюреги энишге айланаракъ. — Мен биринчиге кесим барайым.

Къагъытчы алыкъа тынгылай эди. Онг жанында тургъан кёп кнопкалы аппаратны бир жерлерине къатылып, биринчилени приёмныйине сёлешди. Биринчи шахарда болмагъанын биле тургъанлай, аны бла бирге, бу ишлени сюзерге аныг кесине энчи буюрулгъанын жашырып ючюн:

— Тамата кесиндемиди? — деп сорду, актёрлукъ рольда ойнай. — Алаймыды? Къачан? Не заманда? — Дагъыда бир ауукъдан: — Кетгенди къайры эсе да, — деди, Абакаргъа къарап. — Орта кюнден алгъа келлик болмаз.

Абакар уучула жан-жанындан алып, къуршалап келген жануарча, дунияны кенглиги тар болуп башлагъанын сездди. Ол хорланнганына ийнанды. Къагъытчы да, аны тюнкеси кьюруй тебирегенин ангылап:

— Абакар, — деди мамыр ауаз бла, — кесигиз билгенликден, сиз да, биз да мина излеген сапёрлагъа ушайбыз. Хар бир терс ишибиз экинчи кере къайтарылыргъа керек туюлдо. Кертисин айтсакъ, сиз бир кере угъай, кёп кере терслик этгенсиз... Былтыр ишчилеригизни кётюрюлгенлери. Аны халкъгъа туура этмей, жашырып къойдукъ. Биз аны нек болгъанын билебиз. Заводну бир цехине от тюшдю. Бухгалтер кеси кесин асды. Ай сайын бир бири ызындан келип тургъан иесиз тарыгъуу къагъытла. Бу затлагъа жангыз

бир сирнек тартханынглай, барысы да кѡабынып, адам ѳчюлталмазча, ѳртен тюшерикди. Бу затланы мындан ары басдырып туругѡа амал жокѡду. Бусаѡатдан тап кезиу табыллыкѡ тѡйюлдю. Аны себепли жашлыкѡ этмегиз. — Кѡаѡытчы аллындан жумушакѡ сѳлешди. — Биз сени нохтасыз, жюгенсиз бошлап иерик тѡйюлбюз. Бир кесек тѳз, бир иш табарбыз...

— Кѡаѡытчы ол айтылѡанла бла иш тамам болмаса да, бир ызѡа тюшер деп умут этген эди. Алай Абакар, жолну ортасында тохтап, солуу алѡан адамча силкинип, жангыдан башлады:

— Уѡѡай, тохтаѡызыз бир кесек, — деди, аллында олтуруп турѡан адам кѡаѡытчы болѡанын унутуп кѡойѡан киби, кѡызаракѡ. — Ишчилени кѡозѡалыулары, биринчиден, законнга бузукѡлукѡ этгенлени хаталарынданды. Экинчиден, аланы тилеклери, излегенлери мен эталлыкѡ зат тѡйюлдю. Заводну цехине от тюшгени ючюн мени терслеяллыкѡ тѡйюлсюз. Мени орунумда сиз болсаѡызыз, не этерик эдигиз? Жукѡ да эталлыкѡ тѡйюл эдигиз. Бухгалтер а юйдегисини хатасындан болѡанды... Аланы барысын да мангамы атарыкѡсыз? — деп, болушлукѡ излегенча, Абакар жан-жанына кѡарады. — Анонимкалаѡа уа ийнанынѡыѡызызны ахырда ангыламайма. Аны жазѡан кертини жаза эсе, тукѡум атын нек кѳргюзтмейди?

— Тинте келгенде, анонимкаланы 75 проценти керти болѡанды. Экинчиден а сизни заводда болѡан законсузлукѡѡа сизден башха киши жууап берлик тѡйюлдю.

— Ахшы, башха биреу жууап бермесин. Мен жууаплы окѡуна болайым. Жиксиз жерден бичакѡ нек уругѡа керекди? План толтурулѡанмыды? Толтурулѡанды. Ол сиз санаѡан затла бирси министерстволада жокѡмудула? Мен санап айтайым... — деп, бармакѡларын бюге тебиреген эди. Абакарны сѳзюн бѳлдю кѡаѡытчы.

— Охо, аланы санарѡа керек тѡйюлдю, бусаѡатда хапар сизни юсюгюзденди.

— Ой, Аллах ыразы боллукѡ, жаланда мени юсюмден нек болады? Ачыкѡ айтчыѡызыз манга, не адамды ол мени орунуна барлыкѡ? Уѡѡай, мен бу ишни былай кѡоярыкѡ тѡйюлме. Заявление да жазмайма!

— Жазарыкѡсыз, — деди кѡаѡытчы, биринчи кере ауазын тюрлендирип.

— Жазарыкѡ тѡйюлме! — деди, ачууланып, Абакар, алѡаракѡ окѡуна ийилип. — Ишимден чыѡара эсегиз — чыѡарыѡызыз. Мен биринчиге бармай тохтарыкѡ тѡйюлме.

— Барѡанлыкѡѡа, не этерик болурсуз?

— Не этеригими, не айтырыѡымы кесим билеме.

— Слушай, — деди, бир тюрлю ауазын тюрлендирип, орусча. — Ты не ребёнок и не первый год работаешь министром. Пора понять, что достоинство нужно не только для победы, но и для поражения. Надо уметь проигрывать, а не устраивать дурацкую сцену.

Къагъытчыны орусча сѣлешгени кертини жашырмай, ачыкъ айтыргъа онг берди: биягъындан бери болгъац даулашла бир жанында къалып, Абакарны эсин жыйдырды.

«Ере туруп кѣрмей эди да, олтуруп кѣре эди» деп... Къагъытчы, жарты акъыллы адамгъа сейирсингенча, башын булгъады.

— Таматаны оноуумуду? — деди Абакар, бир заманда сейирсингени бла къоркъгъаны къатыш.

Къагъытчы Абакаргъа къарап къалды, жугъ'а айтмады. Ишни не бла бошалыргъа боллугъун ол энди ангылады: битеу къарыуун-кючюн таусуп, къуру сюеклери къалгъан адамча, баштѣбен къарап турду да, къагъытчыгъа къолун узатды.

Къагъытчы, алгъадан хазырлап къойгъан кирик, бир чапыракъ къагъытны бла къаламны аны къолуна туттурду.

Абакар, алыкъа эсин жыялмай, терк окъуна кылы-мылы хат бла кеси ыразылыгъы бла ишден чыгъарырларын тилеп, заявление жазды. Сора, алыкъа жукъусу аязмагъан адамча, жеринден туруп, къагъытчы бла да саламлашмай, болушлукъчугъа да не эсе да бирле айтып, аны айтханын да эшитирге суймей, эки жанына бара, кабинетден чыгып кетди.

Андан ары битеу оюму-сезими тюрленип къалды. Биягъында бу уллу мекамгъа министр болуп кирген адам энди министрлигин тас этип, орамгъа чыкъды. Бош адамлача къалды, къайры барыргъа билмей, арсар болуп къалгъанчады. Адамладан, ким эсе да бир министр ишинден къысталып, биринчи кере юйюне машинасыз барыргъа тюшгенде, къайсы автобус бла барыргъа билмей:

— Энди уа не амал, юйге не бла жетерикбиз? — деп, амалсыз болуп, эси азаргъа аздан къалгъанын сезди. Бююн аны тюбюнде машина болгъанлыкъгъа, тамбла ол кюннге къаллыгъы кѣзюне кѣрюндю. «Керти окъуна, биз жашагъан юйге къайсы автобус бла барыргъа боллукъду» дегенча, жолгъа къарады. Биринчи кере автобус тохтаучу жерлеге ышанлап къарай эди.

Абакар машинагъа къалай келип олтургъанын окъуна сезмеген эди.

Шоферу:

— Абакар Жамалдинович, ауругъаныгъыз ишми бар-

ды? — дегсинде, «Сен къайдан чыкъдыңг?» дегенча, анга элгенип къарады.

Ол бир заты ауруп ынчхагъан адамча ынчхагъанып кеси да эшитди. Шофёргъа не жууап айтыргъа билмей, сагъыш эте тургъанлай, дагъыда ынчхады. Ол заманда билди — жаратылгъанлы аурумай, тишлеринден бири буруп тургъанын.

— Тохтачы, — деди шофёруна, бир зат унутуп баргъанча.

«Москвагъа нек сёлешмейсе? Ара министерстводагъыла сабыр болугъуз деселе, была не айтырыкъ болурла?» — Алай ол умуту узакъгъа бармады. Машинаны тохтатып, не айтыргъын сакълагъан шофёргъа жууап берирден алгъа, машинадагъы сагъатха кёзю жетди. Он. Кечди, киши бла да сёлешаллыкъ туююлдо. Ол заманда, Абакар аны ишине ыйыкъны ахыр кюнюн — байрым кюнню — сайлап, айтылгъан, этилген оноугъа телефон бла бир жерге жетмезча, иш ойлашып бардырылгъанын энди ангылады.

Ол эрттеден бери хайырланылып келген амал эди.

Тиши биягъы бура башлады.

— Кетдик, — деди шофёруна шошчукъ.

Министрни ауазы алгъынча бийлик этген ауаз бла угъай, бош жолоучуну ауазына ушаш чыкъгъанын шофёру да сезди.

Юйге келгенден сора юй бийчесине не айтырын билмеди. Башы туюне болуп, юзюлюп бошагъан ахшы умутлары юйдегилеге ауарыкъларын, аланы халлары да кесича боллугъун, алгъыннгы ангылам башха тюрлю боллугъун, юй жашауу тамыры бла тюрленириги эсине тюшсе, ичи энишге тюшюп баргъанча кёрюне эди. Ол жыйылгъан жерде, тенглери бла олтургъанда, тамбла министрден кыстасала деп лакъырда этиучю эди. Ол, аман къууум этип, элия ургъан кибик болуп къалыр деп кимни эсинде бар эди? Ол кеси кесине таукеллик берип, сабырлыкъ этерни орунуна, кесине жетген учулукъгъа тёзюп болалмай, хар озгъан такъыйкъа апы ичги сезимин тозуратып, тюк-тюк этип, тенгизден ургъан толкъун кибик, алып бара эди.

Кеси ыразылыгъы бла ишден эркин этерлерин тилеп, къагъытчыгъа заявление берип кетгенин юйдегисине айтыргъа бир эки-юч кереде болду. Базыналмады. Себеби, жангыдан башланырыкъ ачыу битеу юйдегиге жайылса, кётюралмазлыгъын биле эди. Бир къауум жыл мындан алгъа, бир кесек заманга дери заместительден чыгъаргъанларында, къатыны, кечени узуну жилип, кишиге кёз кысдырмай, ишден чыкъгъан къаллай бушуу болгъанын ол заманда ангылагъан эди. «Аны себепли, бир кесек тёзейик, — деп ойлады ол. — Бир да болмаса да, кесим бираз эс жыяйым...» Алай кеси кесине кёл этдирген алай тынч туююлдо. Къайгъы ичинге бир кирсе, тешикте бегитилген жыртыч жанууар

кибик, чыгъаргъа унамайды. Была бир эшитселе уа, жарылгъан ётча боллукъду.

Юй бийчеси аш юйден чыкъмай кёп турду. Орта отоуда кызы бла къайын кызы телевизоргъа къарайдыла. Бир бирни ёлтюрген, кычырыкъ, хахай, ушкок тауушла. Ким эсе да от сугъуп, адамла балконладан кетедиле...

Абакар кесини жашауун, ол киноча, бир кыяматха ушатды. Кинода жаннган отну ёчюлтюучюлеча, бу да ичиндеги жаннган отну ёчюлтюрге кюрешди, алай болалмады. Унуталмайды, болалмайды. Андан сора, аны амалы къуруп, битеу ичги сезимни жанып тургъан отну ёчюлтюрге кюрешмей, къайгъыны эркинлигине берди да къойду.

Биягъы тиш ауруп тебиреди. Энди эследи. Тиши угъай, жаякъ сюегиди. Боюн жигине дери ауругъанча кёрюнеди.

Бираздан сора тиши бир кесек салкъын болгъанча кёрюндю. Алай башына тюшген къайгъы биягъы хорлады. Бу кыйынлыкъ анга не себепли жетгенини баш сылтауун излей башлады.

Абакар туугъандан жангыз жаш эди. Таянчакъ болур кибик, баш къуллукъда жууугъу да болмагъанды. Кесини тирилигини хайырындан тенг, къарындаш да тапхан эди. Ишни мажара билген, адамланы ишлете билген, кеси да ишлей билген адам эди. Андан эди анга жашлай къуллукъ жетгени да. Бек алгъа заводха келгенинде окъуна, аны аллайлыгъын башчыла эслеген эдиле. Директор а 40-чы жыллада отдан, суудан къоркъа билмеген, эски кадрладан эди. Кечекюн демей, арыу-талыуну билмеген, кеси кесине окъуна артыкъ уллу эс бёлмеген аллай адам эди. Абакар да арымайталмай, солуу алмай ишлерге анда юйренди. Башындагъыла аны терк окъуна эслеп, кёз-кзулакъ бола башлагъан эдиле. Жыйырмажетижыллыгъында заводха директор, андан сора министрни экинчиси болду. Артда министрге салдыла. Энди ма алты жылдан сора ишинден кыысталып, атылып къалгъанды.

«Дуня былай татыусуз болуп къалай къалды? Бир зат болургъа керекди», — деп кеси кесине кёл этдирирге кюрешгенликге, болалмайды. Бары да унутулур, былай турмаз. Ишинден кыысталгъан жангыз мен болмам дериги келеди. Алай ал сагъышланы барысын да жел элтип, къара булутла басып кетедиле.

Абакар тышындан къарагъаннга бек насыплы адам болуп кёрюнюрге керекди. Юйдегиси ариу адам. Союп къаплагъанча, кесине ушагъан жашы, тиширыундан айыралмазса, аллай кызы. Юйдегили болгъан кюнюнден бери бир затдан керекли болмагъандыла. Бек алаMAT байлыкълары болмаса да, ке-

реклерин табып жашагъандыла хар заманда да. Жетишим-сизликни сынамагъандыла.

Алай иги эс этип къарагъаннга алада да бир къайгъы бар эди. Къайгъылары — жашны жангызлыгъы. Жашлары туугъанда, бек уллу къууанч этген эдиле. Ишден арып келсе, жашы бла эрикгенин кетерир эди, арыгъанын унутур эди. Суйгенин кийдирип, суйгенин ашатып ёсдюрген жашлары абаданыракъ болгъанлай, терсине терилип тебиреди. Школда да иги окъумай башлады. Ала аны абадан болса тюзеллик сундула. Орам таякъларына къошулуп кетип, аладан аман кеп бла айырдыла. Институтха салдыла. Анда да окъуялмады. Ичерге тюзелди. Туююшге къошулуп, кимни эсе да бичакъ бла уруп, сютлюк-жоллукъ болду. Битеу деберин хайырланып, атасы андан да кутултду. Миллети да белгисиз, бир хаулеге терилип, юйню тынчлыгъын къурутду. Бек уллу къайгъысы ол эди. Кишини айтханын къулакъгъа алмай, юйдегили болду ол тиширыу бла. Атасына-анасына келгенни къойду арталлыда.

Былай юйюрге насыплы юйюр деп къалай айтхын?!

Абакар жашыны юсюнден кёп кере сагъыш этгенди. Кийдирмегени, ашатмагъаны квалмады. Кертиди, юйретирге кюрешмегенди. Окъугъан школуна аягъы тиймегенди. Хужулукъ ишден амал болмады. Эрттен сайын сагъат сегизде кетеди да, юйюне кече онда, онбир сагъатда келеди. Кёбюсюнде ол келгенде да, кетгенде да жашы жукълап болады. «Папам командировкадамыды?» — деп соруучу эди анасына кюн сайын.

Абакар былайда, кертилик тузагъына энди тюшгенча, башын булгъап, ауур кючсюндю. Ай мен жарлы, жангыз жашымы юйретирге амалым, заманым болмаса, аны кюн сайын кёрмесем, адет-къылыкъгъа юйреталмасам, жууугъуму, тукъумун таныталмасам, эгеч-къарындаш, миллет дегенни ангылаталмасам, аны ёксюз ёсгенден не башхалыгъы барды? Орамда айланып, орам таягъы болмай не боллукъ эди ол?

Бир сагъышын бир сагъышы тюртюп, Абакарны кёлю алгъындан да аман болду. Озгъан жашауун эсине тюшюргенде, алгъыннгы кёрген зауукълугъу кёзюне кёрюнмей эди. Барысы да татыусуз, магъанасыз, бир болмачы затла. «Алай эсе, сен не ахшылыкъ кёрдюнг?» — дейди, кеси кесине соруу этгенча. Кеси кесине соргъан соруугъа жууап табалмайды. Юйдегисини бла кесини байламлыкълары да жашы бла болгъан байламлыкълардан узакъгъа кетмеген эди. Къуруда тышында айланнганы себепли, аны юй иесича угъай, кырал адамыча кёрюп тургъандыла. Бир игиси — ол юйдегини хар не бла да жалчытып тургъаны себепли, анга тырман этилмегенди. Юйюрте дебери уллу эди. Бир зат болуп квал-

са, «папаны пшине заран боллукъду, папагъа сѣз келликди» деген сѣзле Аллахны атындан эсе теркирек айтыла эдиле. Жашауларыны баш магъанасы къуллугъуну къачын тиширюу кесинден эсе бек багъалай эди.

Тишини ауругъаны тохтаргъа ушамайды. Ашха кѣлю бармагъандан сора, ундурукъгъа барып таянды. Кеси сѣлешмесе, аны тынгысыз этерге киши базынмаучу эди. Иште аз тюрлю зат болгъан болмаз. Аны сагъышын эте тургъанынлай, къатыны келир ыйых кюн машина керек боллукъду деди. Абакар ичинден: «Хы»,— деди,— келир ыйых кюн башынг къайгъылы болуп турмагъа эдинг, харип». Бир сейирлиги, юдегиле, сѣлеше-сѣлеше, хар ким кеси ишин эте айланганлыкъгъа, бир бирге жүрек жылыу эсленмейди. Араларында окъ ѳтмеген бир мняла къабыргъа тургъан кибик. Бир бирге жууукъ келалмайдыла. Қъайгъы бла жангызлыгъ' а муну къоймайдыла.

Бир-бирле «адамны буйругъу кесини къолундады» деп сандыракъ этиучюдюле. Кертиди, бир къауум затла адамны кесинден да бола болурла. Хар кюн сайын план салынып, анга кѣре ишлеп жашагъан — ол адамны къадары туююдю. Қъадар ич дуниянг бла жашау амалынгы даулашыуундан чыкъгъан, Аллах буюргъан насыбынгды. Сен умут этгенча болумланы себеби — къадаргъа саналады. «Ёмюр атлауучдан атлагъандан сора аллынгда ненча тюрлю жол барды! Хар жол къайры элтириги белгиледи. Сайлагъан жолунг бла жортда кет», — деп, алай сунуучу эди бу. Алай туююл кѣреме. Жашау дегенинг къарангы агъач кибикди. Ол агъачны ичинде нелляй жол тубейди — ол кесинги насыбынг. Абакар да ол жол бла барыргъа умут этген эди. Мангылайына жазылды. Жолу тынч жол болмагъанды. Ал кезиуледе, боюнун къыл аркъан буугъан эмилик кибик, тыпырдаргъа кюрешген кезиулер и да болгъанды. Жаш заманындагъы умутлары къуш туююнлей чачылгъандыла. Қъысхасы — жашау, ийлеп, ийлеп, аны кесине жарашдыргъанды, айтханын этдирип тургъанды. Абакар да арыгъан-талчыкъгъан деген не болгъанын билмей, алай ишлерге юйреннген эди. Адамла аны сабыр акъыллы, басымлы адам суна эдиле. Кертиси уа, ол бир артыкъ сѣз айтырма деп къаркъа-юрке айланган, баш кечиндирген бир харип адам эди. Алай бу бир адамны угъай, битеу жамауатны орунга жыйып, ырбынга тыйгъан бир осал къылыкъ эди. Ёз бийлигинг ѳзегинги шор таратхан заман болса не этгин? Эркинлик дейдиле. Кимни болгъан эди да эркинлиги? Ол министрде угъай эсенг, ол къагъытчы да окъуна болмагъанды. Аллында тургъан Акъбаш улундан аны не алааматлыгъы бар эди? Унамасанг, Акъбаш уллу андан эсе тынч жукълай болур эди. Аны кече уятмай эдиле. Тюзю, бириччини окъуна

бармы эди эркинлиги? Аны билип, бир бирибизни аркъасын къашымадыкъ. Аякъ тиредик, тюртюшдюк. Хорлагъан башха чыкъды...

Не эсе да жюрек ауузу къыйнайды. Аш орунуму болур? Студент заманындан къалгъан гастрит болуучу эди. «Дохтурну чакъырсакъ иги болмазмы эди?» деп да бир болду. Ай таланган, дохтургъа барыргъа къалай унутуп къойгъанма да? Дохтур эсине тюшгенлей, тиши да, аш оруну да игирек болгъанча кёрюндю. Бир заты ауруп, дохтургъа баргъанлай, иги болуп къалгъан адети болуучу эди. Дохтур къармап, тинтип кёрюп, былайынг ачыймыды деп сорса, угъай дерге кюрешип, артда уа женгдирирге тюшюучю эди.

Санлары бираз солугъандан сора, кезиу меникиди дегенча, биягъы жюрегине къайгъы кирди. Къайгъыны уллусу — «Энди не этейим?» деген, жууап табылмагъан соруу эди. Не мюлк къурарча, неда, болунган затланы тийишдирип, китап жазып чыгъарырча, бир тюрлю бир хунер жокъ. Министр болгъандан башха жангыз бир зат келмезге ушайды. «Энди не этейим да», — деди ол, кюйюп-бишип. Ичиндегин тегер, къайгъысын чачар адам жокъ. Барысы да бош къалдыла. Жууукъдан, тенгден, халкъдан айыргъан жюйюсхан Къуллукъ — ол да жокъ. Бу энди аны ауанасы болду да къалды. Сюрген сабаны да къаран къалды.

Ич дуниясында биягъы боран башланды. Юйлени оюп, тенгизлени чайпалтып, жерни басычу суу, къыяма айландырычу жел. Ол ичинде аллай бир къыяманы сезеди. Ызына къайтмазлыкъ толкъун.

Алыкъа бир ёксюз, къарыусуз, назик сезим ичинде, жюрегине терениндеча кёрюне эди.

— Ай анасы! — деди, ынчхап. Аны жаны къыйналыпмы, огъесе саны къыйналыпмы айтханын кеси да айыралмады. Аш оруну къыйнай башлады. Энди эки ауруу да бирге къошулгъаннга ушай эди. Сирке ичген кирик, ёнчеге кюйюп барады. Бу бир тохтамагъан, жанындан тюнгюлтген зат болду.

Абакар тюшерик жеринден озуп кетген поезд бла баргъан жолоучугъа ушай эди: «Биягъындан бери дохтурну чакъырмагъанына сокъуранды. Энди уа, жилин жутаргъа тебиреген макъа кирик, аурууу ахысын алып барады. Къымылдаргъа кюрешди къымылдаялмады, селеширге умут этди, селешалмады. Абакарны тин тер басды.

Къатыны, сабийлери, андан айырылып, къуууп жеталмазча, къычырып эшитдиралмазча узакъгъа кетип барадыла.

Алайлай ким эсе да ичин исси темир бла кюйдюрюп кетгенча болду да, Абакарны эси ауду. Ол ахыр жолгъа атларгъа ыразы эди.

Абакарны инфарктдан ёлгенини хапары шабат кюн эрттенликде окъуна къагъытчыгъа жетген эди. Тюнене кабинетинден саппа-сау чыккыган адам алай терк ёлюп къалгъанына ийнанырыгъы келмей:

— Къалай? Алай къалай болуп къалды? — деди, апчып.

— Кече ортасында жукълап тургъанлай болуп къалгъанды. Юйдегиси да эрттенликде эртте, ёлюп тургъанлай кёргенди, — деди бёлюмню заведующиси, къырал жашырынлыкъны айтханча, шыбырдап. — Манга биягъында больницадан сёлешгендиле. Экинчиге билдиргенме, чакъырлыкъ болур.

Къагъытчы иги кесекге дери тынгылауну басып турду. Хуржунундан дарман чыгъарып ичди. Къагъытчыны саулугъун кесинден да иги билген болушлукъчусу терк окъуна дохтурну чакъырды. Дохтур алай боллугъун билипми тура болур эди, бек терк жетди. Къанын ёнчелеп, жюрегине тынгылагъандан сора, больницагъа жатдырыгъа деди. Къагъытчы унамады.

Министрни ёлюмю бла байламлы аны асырар ючюн къуралгъан къырал комиссиягъа къагъытчы кеси башчылыкъ этди. Жер алыу, къабыр къазыу, оркестрни чакъырыу, жазназысына ырысхы бёлюу, венюкля келтириу, туугъан жеринде бир школгъа, шахарда бир орамгъа атын атауну юсюнден энчи бегим чыгъартып, башха ууакъ жумушланы барысына да, кишиге ышанмай, кеси башчылыкъ этди. Къагъытчы, туугъан къарындашынача жарсып, хар пени тынгылы этгенине адамла уллу ыразы болдула.

Экинчи кюн, болушлукъчусун да пёгер этип, къайгъы сёз берирге келди. Мархум, Абакарны юйюндегиле къарасын кийип, кеслерин тийишлисича жюрютюрге кюреше эдиле. Ала къагъытчы Абакарны ёлгенин эшитгенинде ауруп къалгъанын да биле эдиле.

Къайгъы сёз берип бошагъандан сора, аны асырау, аны ёлюмю сансыз болмагъаныны юсюнден да сагъынылды. Бушуулу тиширыу къагъытчыгъа ыспас этди. Битеу интеллигенция, алчы адамла бизни бла бирге бушуу этгендиле. Биринчи тамата аны эшитгенлей, командировкасын къоюп, юйге келип, къайгъы сёз бергенине ыразылыгъын билдирди.

— Туз гыржыны тауусулса, аны ким тыяллыкъды? — деди тиширыу буйругъуна боюн салгъан ауаз бла. Не этейик? Тёзmezге амал жокъду. Аллай иште ишлей тургъанлай кетгени да... — Тиширыу кёзлерин сюртдю.

Къабыргъада, къара лента бла тышланып, Абакарны сураты тагъылыпды. Бир кесек ышарып тюшгенди. Тюненеден

Бери хар зат тийишлисича болгъанына ыразы болуп тургъанчады.

Къагъытчы суратха иги кесек къарап турду. Ол кеси бла бир жолну баргъан, кесине жууукъ адам болгъанын нек ангыламагъанына сейирсинди. Ол кезиуде ёлюм кезиюу кесине жете тургъанын сезгенча, жюреги «дыркъ» дегенча кёрюндю.

Адам бары да бирча сынагъан затла — ёлюм бла къартлыкъды. Биреу эрттерек, бирсиси кечирек сынаиды. Аны себепли дуния кезиюду.

Байлыкъ бла къуллукъ — къолну кирин жуугъан кибикди. Адамла уа аны башлары тюшгюнчю ангыламай, кеслерин дунияны тутуругъу сунуп турадыла. Бирсилени жардан атадыла, айландырып жерге сугъадыла. Ызларындан кеслери да барадыла.

Хау, барадыла. Артдагъыла эки кере азап чегедиле. Бирин дунияда, экинчисин ахыратда. Бир зат да кечилмейди...

ЖАШЫРЫН КЪАГЪЫТ

— Хей, мени не терслигим барды? Эфендилик-моллалыкъ этген угъай эсенг, къара окъуна танымагъанымы билесе. Атанг Ортай бла мен, малла кибик, аланы ызларындан бирер таякъ алып айланнгандан сора не билгенбиз биз? Аягъыбызгъа чабыр бау къыса юйреннгенден бери, белибизден салам духубуз кетмегенди. Аны кесинг да кёрюп тургъанса. Энди, ёлюм тюгюбюз чыкъгъанда, намазлыкъгъа жыгъылыргъа кюрешген болмаса, бизни эфендиликден не хапарыбыз барды? Аллахха асы болмайыкъ деп, аны ючюн кюрешгенликге.

Герман деген палахны уа манга бош жагъасыз. Мен аны бир кере окъуна къарап кёрген эсем, кёзлерим чыкъсынла! Аны ючюнмюдю тутуп баргъанлыгъыгъыз да мени? Мен халкъ жауу эсем, сени атанг Ортай да халкъ жаууду!.. Айырдынгмы?

Сюрюп баргъан адам: «Къарт ит, сен неле жаншайса? Тилинг артына тартыллыкъ. Мен санга асыры кёп тёздюм! — деди да, къамичи бла кёзюне, башына тебинди. — Сёлеширге ачылгъан эсенг, сёлешдирир жерге элтirme, къоркъма, мен сени».

— Гюняхны-сууапны базманнга салыучу, терсни тюзню айырыучу барды. Аллах кёрсюн, Аллах! Жауат, сен аны эсингде тут, — деди да, баш бармакълары чабырларындан къарап, абына-сюрюне, алгъа атларгъа кюрешди. Къоллары артына байланып тургъанлай, жумдурукъларын тюерге кю-

решди. Не кьаты болургъа кюрешсе да, кёз жиялумукълары тегюлдюле.

Ала да алай эте баргъанлай, кьан тор алашаны жортдуруп, онг жан сюегинде да алтыатар наганы ауурлукъ эте, «мен да санга кёз-кьулакъ бола келеме» дегенча, кьынгыр кьарай, тамагъын ариулай, Ортай улу кьатлары бла озуп кетди. Ол аны хапарын, жалгъан шагъатха ким сюеллигин районнга алгъаракъ билдирлик эди. Сюрген да, сюрюлген да артда кьалдыла.

* * *

...Чыкъыр-чыкъыр этген баш сюекле, бир бирге тие, сюек таууш эте, аны тегерегине гюрен тохтадыла. Этлери кьуругъан узун тишле, гъыж-гъыж эте, бир кьаууму, кьоркьуп, баш ургъанча, бирсилери дерт жетдирирге умут этгенча, чыкъыр-чыкъырдан алдырып, кьулакъ сасытадыла. Ол баш сюеклени барысын да танийды.

Бир ауукъдан, «Гюржюге, Къарачайгъа, Дагъыстаннга кьачханла иш а болурламы, эке?» — деген акъыл келип башына, алтыатарны кьыйыры бла баш сюеклени такъ-такъ этдирип, санай башлады.

«Бир, эки, юч...» — юйреннген темир адам башланы, мукъладисча, кесине тарта, таркь-таркь этдирип санайды...»

«Жыйырма... Къыркъ беш... Жетмиш жети... Сексан эки!..»

Охо, экиси жокъду да?! Тёбен жаякъдан тутулгъанланы саны тёрт жыйырма бла тёрт болургъа керек эди. Огъесе экисини башы Сибирьде буз тубюнден чыгъалмаймы кьалгъан болурла? Огъарыдан берилген буйрукъну эки кере артыгъы бла толтургъан эдик да! Къайсы халкъ жауу кьалайда бугъуп кьалгъан болур? — Андан сора ол, кьойчу бёрю кесген кьойланы санагъанча, шейит ёлген «халкъ жауларыны» башларын жокълап тебиреди. Тюз аллындагъы тёрт-жыйырмажыллыкъ Хасан хажини баш сюеги.— Къарт бёрю, кёремисе сен аны, былайда да тёрден жер алып тургъанын,— деп, чурукъ табаны бла уругъа сермегенинлей, хажини акъ сакъалы аягъына чырмашып, сыртындан тиерге аз кьалды...— Ма ол халкъ жауу, Мырзакъул. Ол а Мусос. Атын бир ыйыкъгъа хаух берирге унамагъан эди да... Ол тереннге кетген кёз чунгурларындан, кезлеуден чыкъгъан кибики, кёз жиялумукълары тыйылмай тургъан а жалчы Барай. Ахмат улуна жалгъан шагъатха барыргъа унамай, кесин отха атхан телени баш сюеги. Ол кьыйырдагъы уа Германияны шпиону. Тюз орталарында тургъан чыгырбаш а — Солман. Соруу этгенде, башына жетдирген эдиле да, кёре-

мише, къаны энтта да тохтамай, тегерекни къаннга алдыра тургъанын.— Тюз ол кезиуде аны таба саркъгъан къанда бир башны эследи. Алайлай, дыгаласха къалып, къачып теби-регенинде, баш сюекле, шыхар-шухур этип, ызындан болдула.— «Аллах!» — деди, амалы къуруп. Бу сёзюю ол бек эрттеден бери айтмагъан эди.

Жауат, суусалам болуп, жанын къолуна алып, къоркъуп уяны. Кёзлерин ачхынчы окъуна, жастыкъ тюбюнде наганына узалды. Алыкъа иги эсин жыялмай, тюшюнде кёргенлери кёзюне кёрюнюп, жеринде турамыды дегенча, къашха башын къолу бла сылады.

Басдырыкъланып, тин-тери басып, жанындан тюнгюлюп уянгандан айтхан сёзюю адам иш эшитмеге эди деп, алгъа тегерегине, андан сора терезеге къарады. Нек десенг, Аллахны атын айтхан, анга жаханымге айланган кибик эди. Мюйюше тужур ундурукъда атасы жатыпды. Сыртындан жатханды да, аяусуз хурулдайды. «Мен халкъ жауу эсем, атанг Ортай да халкъ жаууду». Барайны айтханы, анга жетдиргенлери эсине тюшдю. Андан бери ай озгъанлыкъгъа, ол жүрекни теренинден чыкъгъан сёз мынга шибиляча тийген эди, жүрегине чыгъана шинжича тюйрелип къалгъанды. Ол кюнден бери асыры тынгысыздан, кече жукълаялмайды. «Бу да халкъ жауу иш болгъан болурму? Къара кюн келлик. Атасы халкъ жауу бола тургъанлай, букъдуруп турады деген хапар ОГПУ-гъа жетсе не этерикме?!» «Андан сора сен да халкъ жаууну жашыса» деп тохтаса уа? Муну энди болгъанындан болмагъаны игиди. Ашарын ашап, жашарын жашагъанды. Елсе да жаназы, дууа этерге керек боллукъду... Эрттен-ингир къымылдагъанына кёре, бир ишеклиг' а барды». Жауат ол кече кёз къысмай, кирпиги илинмей, тангын аман бла атдыргъан эди.

* * *

Бугъа-бугъа барып, суу боюнунда улуу къара ташны жанында къыртышге чепкенин жайып намаз эте тургъан атасын кёзю бла кёрюп, бугъа-бугъа, ызына къайтды. Ол кезиуде адамны жоюп иерге андан улуу сылтау ким табарыкъ эди? Анданмы болур эди, ол кюн Жауат бек жарыкъ эди.

— Атынгы ыржыгъа ётдюрюп, ючаякъ кишен салып къойгъанма. Арт аягъы бла эслетмей сермеген къылыгъы бар кёреме, сакъ бол, жаш.

— Ата, тамбла бек эртте туруп, бу жашырын къагъытны Нальчикге элтмей боллукъ тюйюлдю — деп, пашот эритилип, юсюне мухур басылгъан конвертти атасына кёргюзтдю.

Қырал ишге бек керекли қяағытды. Кесими заманым жокъду. Башха адамға ышанырға болмайма. Жолда бара, ары-бери, киши юйюне зат бурулма. Адам тюбеп қяалып, қяайры барғанангы сорса: «Шхалукъада черкесден нартох аллыгъым бар эди да, ары барама», — деп қюоярса. Неда: «Мал излей айланама», — деп қюойсанг да боллукъду.

* * *

Ортай харип, сау кюнню узунуна ауузунда суу жокъ, Чёжек қяабакъда ана қяарындашы Жанмырзаны юйюне бурулуп, суусап ичерге да бир болду, алай жашыны аманатына хьянат эталмай, озуп кетди. Тохтамиш қяабакъда черкес шагъырелери Хатуулагъа да қяайтмады. Кёбюсюне таша, кысха жолла бла бара эди.

Жашы алай буюргъанды. Нальчикде гепоуну кюлуна берилирик «аманат қяағытны» қяарт, тюшюрюп иш қюоярма деп кюркюуп, қяапталыны ич хуржунуна салып, қяатынына башын тикдирип қюойган эди. Қяарт атындан тюшюп, ташаракъ жерге такъды да, экинди намаз этди. Қяаратор алашаны суху жюрюшю бут шаугютлерин талчыкъдыргъан болур эди, намазгъа да қяыйналып ийилди. Ийилген сайын а, ич хуржунунда тигилип турган конверт чыкъыр-чыкъар этип, «мени унутма, хуржунунгдама» дегенча, кесин билдиреди.

— Сакъ бол, угу-жугу этме.

— Аллах буюргъан эсе, ниш Аллах, ингирде сени керекли адамынга жетдирirme, — деп, хуржунуну тышындан сылап қюояды. Жашы атасына ышанып, быллай жашырын қяағытны ийгенине атасы қяалай ёхтемлене эди! «Сенден башха адамға ышанмайма!» — дегенин эсине тюшюрюп, жашына болушлугъу тийгенине кюуана-кюуана, атына кёз жетдире эди. Жашыны эллилерине қяатылыкъ этгенине дыгалас эте, жаны ауруй эди. «Не этсин ол да, кече деп жокъ, кюн деп жокъ, бир тынчлыкъ жокъ. Властыны кючлеген тынчмы сунаса?!»

Қыртишде жантайып турганлай, Ортайны эсине жарлы Барай тюшдю. «Ярабий, бу қяағытны берир жерге бергинчи окъуна аны бир сурармедим? Саудаи ёксюз болган сабийлерине бир хапарын билип барсам иги боллукъ эди», — деди кеси кесине.

Нальчикни тар орамлары төгerek ташла бла сырылыпды. Тебинип, хыны этгенликге, ат ташлагъа кирирге суймейди. Атны налларын аяп, къарт жолну къыйыры бла жоргъа жүрюшге салып келеди. Къарлы таулары башларын алтын кирик жылтырата, кюн батып барады. Хар болунган ишге башындан бийикден къарап тургъан Бызынги таулары шагъат болгъан сунарса. Алай а, ингир аласында ожакъладан чыкъгъан къара тютюн бирге къошулуп, сахарда болунган кюйсюз ишлени тауладан жашырыгъа кюрешгенча, къара жабыу болуп жайылыргъа кюрешеди.

Къарт Ортай, кеплени жутхан желмауузча, ауузун ачып тургъан бу сур дунягъа энип барады. Акылы-эси, ниети да кирсиз, эсинде жаланда жашына болушуу...

* * *

Жалгъан дау бла тутулуп кетген къарт Барайдан бир хапар билирге умут этип, сурай-сурай, Ортай төгерегине бийик буруу этилип, юсю шинжи темир чыбыкъ бла сырылгъан юйге келип тирелди. Ол юйню терезелери гитчечикле, темир чалдишле бла бегитилип эдиле. Юйню мюйюшлеринде, къабакъ эшиклени аллында узун быргъылы ушкокла такъгъан къалауурла кёрюнедиле.

Атына къамичи жетдирип, жууукълаша баргъанынлай, сюелгенледен бири, ушкогуну быргъысын Ортайгъа буруп: «Стой!» — деп къычырды. Ала да алай эте тургъанларынлай, юйню ары жанында къангадан ишленген орундан, хурт-хурт эте, тогъуз-он тонгуз чыкъды. «Тюу, налат боллукъ», — деп, Ортай бир жанына къарап, жерге тукюрдю. Ол такыйкъада, дауур-дууур, кюлкю къатыш: «Аллах!» — деген ауаз эшитилди. Ол ауаз къалай эсе да таныш ауазгъа ушады. Элгенип къарагъанында, кёзю бла кёрген затына ийнанырын-къалырын билмей, санлары зызылдап, атдан жыгъылыргъа аз къалды. Бирини юсюнде аскер кийимлери, бирси экиси бош кийимлери бла бир адамны экиси эки къолундан соза келип, силдеп ийгенлеринде, ол жарлы тепленген жерге бауурундан тийди. Эки кёзюн къаты къысып, «Аллах бирди, Аллах шагъатды», — деп, кеси кесин къорууларгъа кюрешди. Къолундагъы агъач саплы сибиртги да арлакъгъа чартлады.

Чачы, сакъалы юйюгюп, къуру сиеклеринден сора жугъу къалмагъан тутмакъ къартны бетинде сепгил табын эслеп, Ортай аны бек терк таныды. Хау, хау, олду, Хасан хажиди, кесиди. Сау кёреме, харип. Аллах, сен сакъла, мен жажаним-

ге келипми кьалдым? Бу кьабакъ жаханым эшиклеми болурла? Алай эсе, акъылбалыкъ болгъанлы бери, ауузунда ийманы, кьолунда келамы, Аллахха кьуллукъ этип, мангылайын намазлыкьдан айырмагъан хажи мында некди? Къыямат кюн жууукълашхан болур ансы... Хажиге зор бла тонгузланы тюплерин ариулата болурла. Этин аша деп окъуна кьыса болурла, мынафыкъла, динсизле. Была не аман ишден да артха турлукъ тьююл кереме!..

Ортай, ол зорлукъгъа-зарауатлыкъгъа андан ары къарап туралмай, атыны башын артха тутду. Кетип барады. «Кёрдюнгю ол зорлукъну. Я Аллах, сен сакъла дуния азабындан, дуниянг аман болса, ахыратынг игими боллукъду», — деп, кеси кесине селеше, узайып бара эди. Алайсыз да ёчюлюрге тебиреп тургъан кёз чыракълары жилимукъдан толуп, къарап тургъанынлай болгъан бу хорлукъ жюрегин титиретип, санларына ие болалмай бара эди.

* * *

Бир эки-юч ай мындан алда Гюдюргеде Хасан эфендини кьабырлада кёргени эсине тюшдю. Аны жыл саны тёрт жыыйрмадан озгъанлыкъгъа, атламы, аякъ алышы тири, бетинден нюрю тегюле, акъ сакъалы бир алакат чырай бере, келбети-кьууаты бла тура эди.

...Атын излей келип, кюнлюм жанында дуппурдан къарап кёрюп: «Бу муслийман ёлюк ким эсе да, барып бир дууа этейим», — деп келгенинде кёрген эди хажини. Келсе, бир кьауум абадан адам, бири кьалмай бир бек мудах. Ортай ол алайдагъыланы барысын да таный эди. Ала аны келгенине артыкъ бек онгсунмагъанча кёрюндюле. Ким билсин, жашыны кьамасындан къан тамгъаны ючюмю эте болур эдиле. Бир бирге лакъырда этип ойнаучу тенглери окъуна бу арт эки жылда Ортайны кёрмегенча этип, озуп кете эдиле. Адамла андан нек юркгенлерин ол биле эди. Не амал этсин...

Была да, кёз-кьаш бермей, сууукъ саламлашхан кибик этдиле. Ёлюк сабий ёлюге ушай эди. Баш агъачы, ёлчеу чыбыгъы да кьысхала кёрюндюле.

Ортай, дууа этдирип, кьайгъы сёз бергенинде, кьыйырда сюелип тургъан женгил акъыллыракъ Талипден сора анга жууап берген адам болмады. Ысламны жангыз жашы эди. Бу ссийрге-тамашагъа кьалды. Ким Ысмайылды ол? Алайы ётюрюк сылтау этип кьутулур жер болмагъаны себепли, Хасан эфенди, Ортайны соргъанларына иги кьулакъ салып тынгылай кетип:

— Ортай, — деди ол. — Кесинг билгенликден, ол жол

юйлени тинтип, дин китапланы кеслери ойгъан межгитни арбазында къалау-къалау этип кюйдюргенлерин билесе. Сен анга ыразы болмагъанынгы барыбыз да билебиз. Къолунгда къуранынг болмаса да, ауузунгда ийманынг барды. Бир шауданны сууундан ичип, бир Аллахха ийнанып, бирибизни ызын бирибиз басып жашагъанбыз. Китапланы кюйдюре туруп, кёлунг толуп, «Аллах, Аллах» дегенден ары сёз айтыргъа базынмагъанынгы эслеген эдим. Энди тёрюбюзден эсе кёрюбюз жууукълаша барады. Бош адамла туююлбюз. Ахлу-жууукъ окъуна болмасакъ да, дин къарындашлабыз. Мындан ары нелляй бирни туз гыржын татарыгъыбызны жаратыучу уллу Аллах кеси биледи. Аллахха шукур болсун, бир бирни жанына да тиймегенбиз.

Бу кезиу — муслийманланы башларына бир къайгъы тюшген кезиудю. Сен да былайгъа Аллахны буйругъу бла келгенсе. Аллах утагъаладан жашырмагъаныбызны сенден жашырмайбыз. Айтайыкъ ичибиздегин, ачайыкъ жүрекдени. Алай ёлюп жерге киргинчи чыгъарма ичингден бу сырны. Не да болсун, жашынг Жауатха иш билдирме.

...Эй... Амалыбыз тауусулуп, онгубуз къуруп, дыгаласха къалып, бир иш этдик биз бююн. Бу — адамны къабыры туююлдю. Бери муслийман динибизни, сыйлы фыйгъамбарыбызны (Аллахны саламы болсун анга) келамларын асырагъанбыз. Отда кюйгенден эсе, мында тургъанларын тийишли кёрдюк. Гюняхлы иш этген эсек, Аллах кечсин. Алып къачып, жахиллеге тапдырмайбыз деп, дорбунлада букъдуруп, хуна тешиклеге сугъуп да кёрдюк, болалмадыкъ. Талайын аякъ тюп этдирип, отха кюйдюртдюк. Энди, ма, жүрекдени байлап, кёрде уа излемезле деген ниет бла къалгъан-къулгъанларын кёрге басдырдыкъ.

«Ким биледи, Аллах дин исламгъа бир онг берип, ызына къайтса, къурманлыкъ-садакъа этип, Аллахха шукур этип, чыгъарырбыз сыйлы китапланы дунягъа. Ёлмегенигиз ол кюнню да бир кёрюрсюз! Инш Аллах»...

Бу сёзледен сора хажы, ауузундан сёз чыгъаралмай, тюп эрини къалтырай, кёзлери жилимукъдан толдула да, акъырын-акъырын акъ сакъалын жуууп баргъан тамычыланы балан бармагъы бла саркъдыра, бурунун тарта, шум болуп къалды. Керти окъуна, алайдагъыла бары да жүреклеринден тарала эдиле. Ортайны да, санлары титиреп, жүреги эриди. Жерден жугарны алып, «Бисмилляхий» деп, топуракъ къуя башлады. Эм ахырында сыйлы тёбечикни къол аязлары бла сылады.

Кишиле алайда жерге чёгюп бир кесек мычыдыла. Китапланы чиримезча этип, дунягъа белгили Кавказны бир жеринде динни-ийманны чырахтаны болуп, нюр жаудургъан

желамланы жерге аманат этип басдыргъанлары жүреклерине хошлукъ бергенча эди.

Амалсыз ишни этгенликге, хар бирини кёкюрегинде къадау ташча бегинген ийманны, жүреклерине жазылгъан сыйлы дууаланы бир тюрлю бир къара кюч ёчюлталмазлыгына, аны киши сыйыралмазлыгына, кюйдюралмазлыгына ишексиз эдиле ала.

...«Хау, андан бери иги кесек заман болады», — деп, Ортай болгъан ишни эсине тюшюрю.

* * *

Ол кёргенине асыры ангкы-тенгки болгъандан, шашаргъа аздан къалып, Ортай жашы ийген аманат къагъытны теркирек несине берип, бу жаханым жерден, артына-аллына къарамай, кече бла элине кетери келди.

Аны кююнундагы жашырын къагъытда: «ОГПУ-ну Нальчикдеги Чрезвычайный ёкюлю Қъаныу, сизге! Ма бу Ортай дегенни халкъ жаулары бла ниети бирди. Аны сизде тутулуп тургъан Барай да айтыр. Жашырын намаз эте тургъанын кесим кёзюм бла кёргенме. «Бисмилляхий», «Аллах» деген сёзле бир кюн да муну ауузундан кетмейдиле. Туугъан атам болгъаны себепли, кесим тутуп келтиралмадым. Быллай халкъ жауу бла бир къазандан аш ашап, иш бардыргъан къыйынды. Қъалгъанын кесигиз табынлай этерсиз... Атны жүгенин чырмашмазча этип, бошлап кюйсагъыз, элге кеси келликди. Родинама халал кюуллукъ этеме! Жауат. 1938 жыл, 16...» деген жазыу бар эди.

МЭЛС

Бу харип адам, бу уллу кертме терекни тюбюнде кесине ышыкъ тапханлы эки-юч жылдан озуп барады. Артдагы къатынындан айырылгъандан сора, тарыгъа-жюрюй кетип алгъан эки отоулу фатарын жангы микрорайонда бир фатарлы отоугъа алышханды. Ол фатар болгъан юй а шахарны тау жанында, дачаланы къыйырындады. Уруш-даулашдан асыры башы безигени себепли, ол къатындан башын алып чыкыгъанына асыры кюуаннгандан, таукел болуп, алышып кюйгъанды. Насыбы тутуп, тап жер болуп тюбеди.

Тёгереге тюкенден топпа-толу, базарчыкъ. Алайдан узакъ болмай сыра сатхан тыгъырыкъ. Барындан да аламаты уа — кеси кесинги суймей, башынгы сугъаргъа жер тапмай, кенг дуниягъа сыйынмагъан кезиуледе бу жүзжыллыкъ терекни ауанасын айтсанг а.

Жангы кёчюп келген жеринде ол бир ауукъгъа дери, сюрююнден ажашхан ата къаз кибики, ангкы-тенги бола турду. Ол кезиуде кеси да белгили сылтау бла ишден къысталып, партиядан чыгъарылып эди. Алай, эрттенликде эртте туруп, сыланып-сыйпалып, шоткаланып, кийинип, ётмек, сют, гара суу дегенча, аллай бек керекли затларын алып келиучюдо. Андан сора арбазгъа чыгъар да, ишсиз-кючсюз, эки къолун артына тутуп, ары-бери айланыр. Артха-алгъа барыр. Сора сыра сатыучу келир заманнга, бир жанына голчаракъ болуп, ары таба аунар.

Ол жангызлыкъны азабындан да кёп бармай къутулду. Мында да нёгерле тапды. Бек алгъа бу районда эрттеден бери жашагъан Макс бла шагъырей болду. Арбаз сыйпай айланган иничкебоюн, жугъурбет, гуппур, арыкъ, сары шинли кишини биринчи эрттенликде окъуна эслеген эди. Андан сора аш-азыкъ сатхан тюкенни аллында жюк арбачыкыны тартып айланганына кёзю жетгенди... «Къыртчыгъа кибики, кёремисе аны къымылдауун. Эки жерде ишлеп, эки иш хакъны къобара болур. Жапысына кёре, муну жашауу да артыкъ зауукълу уа болмаз...»

Андан сора шагъырей болгъан адамы математик-доцент — баймакъ Созар. Хы, ол аллын доцент эди. Бусагъатда не ишлегенин айтмайды. «Аллахха шукур, алыкъа кишини къолуна, хуржунуна къарамайбыз», — деп, кёкюрегин кереди. Бир кезиуде, ашагъаныны-ичгенини татыуу алыкъа ауузундан кетмегенча кёрюнеди, дёрденчигин турдургъанына кёре: «Мен, сизнича, ахыргы атлауучха тигелемегенме. Алыкъа уа, къайда...» дерге хаппа-хазырды. Андан билимли жан алыкъа дунягъа жаратылмагъанды «Мен хар нени жикжиги бла сюзючюме. Затны ангылагъан манга къыйын туююлдо» — дейди ол, бирсилени аллай хунерлери болмагъанына ишексиз болуп. Къысхасы, Созар болгъан жерде бир-силеге сёз жетмейди. Хар неге да багъа бичген олду. Совет Союзну дунягъа белгили саясатындан башлап, Мэлс бла Макс тартхан кезиуде аланы даулашларын да ол сюзючюдо.

Ала бир бири бла къалай танышханларын да айттайыкъ. Бу бир кезиуде учуз чагъыр къыт болгъан заманда очураны аллында, тартма боюнун соза, сюелип болады. Бетин кюелчен басхан бёкем киши, адамланы инбашлары бла тюрте, араларына сугъулуп кирди.

— Ай, жаш, манга бир шеша ала чыкъ, маржа, ахчасын берирме.

Алып чыкъды. Чот этишгенден сора кюелченбет къара, олду-буду деп къарамай, арсарсыз, къалыубаладан бери танышдыча, буйрукъ берди.

— Кел, жаш.

— Къайры?

— Ары... Ашыкъмай, тынгылы олтуруп ичерча тап жер барды. Кетдик.

Экиси да, бир бирни жеталмай, жёбелеп барадыла. Терек бахчаланы къыйырларында иничке жолчукъ бла барып, дуппурда солуу алдыла да, уллу кертме терекни тюбюне барып тохтадыла. Мэлс, жашагъан дунясында быллай уллу, быллай базыкъ терекни биринчи кере кёрюп, сейир этди. Къалай эсе да, мал аягъы зат жетмегенденми болур эди, кертме терекни бутакълары, энишге айланып ёсгенча, жерге тиерге жетипдиде.

— Тапды да былайы? Къуш уя кибик, фатаргъа кирип тургъандан эсе...

Жан-жанына, сейирсинип, суюсюне къарап иги кесек тургъандан сора, алааматды деп, башын энишгерек ийип, ыразылыгъын билдирди. Жангы танышхан шуёхла, жонулгъан стаканла бла бирерни аудургъандан сора, игирек шагъырей бола тебиредиде. Созар аны атын эшитгенинде, эки кёзю тёппесине кетип, сагъышланып къалды.

— Ай жаш, — деди андан ары шуёхлукъну кючлер муратда, эрттеден шагъырей адамча, — санга Мэлс деп нек атагъанларын билемисе? Созар, башын къымылдата, кюлалгъаныча кюлдю.

— Эй, зауаллы таулу, — деди бир заманда, тёртюсюн да бирге тийишдиргенин кёремисе аны. Бири тамамлыкъ этмегенча, экисин, ючюсюн, тёртюсюн бирге тизип, бир ат этгенин кёремисе?! Тёртюсюнден бир ат!..

Ол жангыдан кюлдю. Кёз жилямукълары минчакълача тёгюлдюле. Ол бири да бир кесекни амалсыз болуп турду, сора кюлген кибик этди. Ол ат аны жашагъан дунясында кёп кере амалсыз этгенин ол, бир жаннга билдирмей, ичинде чиритип жашай эди. Ол кезиуде, сабий заманында, школгъа барыр жыл болгъан бир иш эсине тюшдю.

Бир айны атасы отпускасын алып, сабийине ана тилин билдирип мурат бла атасыны къарындашыны юйюне тебиреди. Алай аны ары барырына жашчыкъны анасы ыразы туююл эди. Анасы не бек тырман этерге кюрешсе да, атасы къулагъына алмагъаны эсиндеди. «Шахарда юйренген сабий элде тураллыкъ туююлдю, элтме», — деп кюрешди. Болмады айтханы. Атасы жашны тебиретмей къоймады. Кетип тебирегенлеринде, анасы, бир жан суюгине къолун салып, экинчи къолуну балан бармагъын чюелтип: «ол анда бир ауруу тапса, не анга бир зат болса... андан сора кёрюрме сени», — деп жаныгъаны эсиндеди.

Аланы келгенлерине элдеги жууукълары асыры къууангандан, абызырап окъуна къалгъан эдиде. Сабийге асыры

ариу айтхандан, асыры ийнакъялагъандан, къучакъларына асыры къысхандан... Бютюнда къартланы ариу сёзлерин толу ангыламагъанлыкъгъа, кесин эркелетип, аланы къучакъларыны жылыуу эсиндеди.

— Сабийни жюрекчиги бизге асыры илешгенден, атасындан-анасындан иш да бек жууушханын кёремисиз, — деп махтай эди къарт аппа. Хей... жашым атынг неди?

Алай къысха соруулары тауча ангылай эди, ол.

— М-э-л-с-с! — деп кесгин айтды жашчыкъ. Ол заманда аллай атны биринчи эм экинчи тауушларына басым тюшюрюп алай айтычу эдиле.

— Оу, кюнюк. — Къарт къатын жашчыкъгъа бир затдан сескеннгенча, эринлерин къаты къысып къарады.

— Не зат дейди? — деп, къарт киши да гуппур болуп, жашчыкъны атасына соруулу къарады.

Ол, элде туууп, элде къартайгъан къартлагъа кёлкъалды болмай, жашчыкъны атыны магъанасын ышара-кюле ангылатды. Тёрт бачаманы да атларын, ала бош адамла болмагъанларын къарт да биле эди. Алай ала тёртюсю да муну юйюне бирге кирип келгенча, къарт, бир ауукъ тынгылауну басып турду да: «Астофюруллах, астофюруллах», — деди. Къарт къатын а, къартны «астофюруллах» деп къайтарып-къайтарып айтханына ауузун ачып къарап турду да, бир заманда, кюллюгюн тыялмай, эки кёзюн къаты къысып, башын тобукъларына салды. Кючден-будтан кюллюгюн тыйып:

— Айымыды, — деди, солууун теренден чыгъара. — Сиз жети атагъа дери таулу атла бла жетген эсегиз, не дединг атына? Хы... Мэлс да Аллахны буйругъу бла аталгъан ат болур. — Къарт да, алайды дегенча, башы бла белги берди.

— Ол алай болсун, ол тёрт бачама, биз эшитгеннге кёре, тёрт миллетдендиле, динлери да башхады. Бизни жашчыкъ ол жаны бла къалай боллукъ болур, эке? — деп, атасыны кёзюне къарап тохтады.

— Ыхы, энди сен а бир жукъ эшитсенг, аны элтип диннге такъмай къоймазса, — деп, къарт къатын эрине тырман этди. Бачамаланы андан сора ишлери жокъмуду?

Хапар атыны юсюнден баргъанын жашчыкъ сезип турду. Аны эшитгенлей, атасы да ичлеринде болуп, алагъа кюлкю тарыгъанындан, артыкъ аламат аты болмагъанын ангылагъанды. Къарт ынна атын эшитгенлей, ит чибин къапаханча, элгеннгенин унутмагъанды. Болсада жашчыкъ арсарсыз къарт ыннагъа кесин атды, кёкюрегине къаты къысылды. Сабий заманында эшитгени абадан болгъанда артыкъ хычыуун кёрюнмейди. Атасына жаш туугъанда къууанып атагъан аты уллайгъан чагъында бир ауара этериги кимни эсинне келлик эди? Аз тюрюлү ат атамайдыла адамлагъа.

Ёгюз кибик — Бешли, кьой кибик — Токълу деп да атагъандыла таулула сабийлерине. Алагъа кюлген адамны ким кёргенди? Алай эсе, муну атын тюз эшитгенлей, бирине къалмай кюлкю къатылып нек башлагъанын ким билсин!

Алай, мен ангылагъаннга кёре, ол дуняда тынч жатмаз эсе, палах Сталинден чыкъгъанды. Ол заманда бу ючюнчю классда окъуучу эди. Атасы ишден, таулуланы кёчюрген кюнча, «къара кийип» келди, ох-тух этип, юйге кирирге да унамай, арбазда нартых машокну юсюне олтуруп, баштёбен болуп къалды. Анасы да анга къошулуп, ол а жилиямукъларын жаулукъ къанаты бла сюрте, иги кесекге дери олтурдула. Жашчыкъ «былагъа не кыйынлыкъ жетгенин» сорургъа базынмай, бушуулу хапарны эрттенликде школда эшитди: Сталин ёлюп къалгъанды.

Жилияу-сыйытны кёзю бла кёрген Мэлс ол заманда не сагъыш этгенин бусагъатда эсине тюшюраллыкъ туююлдоу. Жилиягъан устазла, окъуучула кёп эдиле. Аны уа кёзюнден жилиямукъ таммагъанды.

— Хей, сен нек жилиямадынг? — деди, жилияу бошалгъандан сора шуёху — къазакълы жашчыкъ.

— Небилейим...

— Ташжюрексе, — деди шуёху, жетген кишича. Ангыласанг, бек алгъа сен жилияргъа керек эдинг.

— Не ючюн?

— Къарачы телиге! Дагъыда не ючюн деп сорады. Жилиярыкъ туююл эсенг, аны атын нек жюрютесе да?!

Жаш, тюз адетде болгъанча, сагъышланып къалды. Атыны тёрт этип, тёртден бири Сталинни юлюшю болгъаны эсинде да жокъ. Аны юсюнден ол сагъыш этип кюрешмегенди. Жюрек жилиямаса, кёз къайры жилиясын? Ким биледи, кёчгюнчюлюк азабы окъуна кьойгъан болмаз эди аны жилияргъа.

Уллу киши болгъандан сора да артыкъ бек сокъуранмагъанды ол кюн жилиямагъанына. Жилиялмагъан иш туююл эди, кюлалмагъан андан аман палах кёреме. Битеу терслик вождну хатасыды.

Сталин вождубузуну ёлююмю, элия ургъанча, халкъны бир симсиретген эди. Атындан къаргъанып, къол аязыбызда жюрютген бачамабыз мурдар болгъанына уа энди не айтхын?!.. Адамны игисин кьоймай, анча заманны ичинде ненча сабийни ёксюз этгенди, ненча юйню отун ёчюлтгенди? Ахырында ненча миллетни ата журтундан кёчюртгенди? Адам ийнанмаз... Алай ийнанмай не этгин! Хрущёв къарындашыбыздан башлап, бири къалмай налат бергендиле сора.

Халкъ, аны бла бирча атасы-анасы окъуна, Сталинни юсюнден тауушлукъ тюшлеге ушаш хапарланы сагъынган заманларында аны кюулагъына алмагъанды. Жаланда ол

талай халкъны алчы адамларын илишаннга салдыргъанын эшитген заманда сабий жюреги жарылыргъа аздан къалыучу эди. Аны юсюне шуёху: «Сен нек жилимадынг?» — дегени уа бютюнда жюрегинде къадау таш болуп орналды.

— Хей, энди не этериксе? — дейди, кесине санап.

— Не этериксе дегенинг? — ол ангыламады.

— Атынга не оноу дейме.

— Да не этерикме да?!

— Уой юйюнге эмина кирмезлик... Сени атынга Сталинни баш харфы турмаймыды? — Мэлс, биреу тѣппесине жагъа таш бла жетдиргенча, ангкы-тенгки болуп, боюну мугурайып, сын болду да къалды. Ол мурдарны биргесине айландыргъаны эсинде жокъ.

— Хой, кетер да къой, — деп кѣл этдирди шуёху, созма узакъгъа, къорат. Артда бир палах болмасын. Билмеймисе битеу портретлерин кетергенлерин?

— Қъалай этип кетерейим?

— Кетер, къорат! Мэлс деген бла Мел дегенни не башхалыгъы барды? Адамлагъа экиси да бир киби ангылашыныусуздула. Не къуранда, не инжилде аллай ат' жокъду.

Мэлс сагъышха кетди. Сталинни юсюнден ол эшитген хапарлагъа кѣре, ол жангыз бир харф алтындан окъуна эсе да, арсарсыз атып къояргъа боллукъду. Арсар этген зат — аталгъан атны бир харфын тюрлендирирге адамны эркинлиги бармыды огъесе жокъмуду? Туугъанына шагъатлыкъгъа берилген къагъыт а эсинде да жокъ. Ол харфны не кеси, неда классдагъы нѣгерлери кетерирге боллукъ сунады.

— Давай, къорат, — деп, шуёху ѳр жанындан болуп къоймайды, — алай туююл эсе... Мэл дегенликге не боллукъду! Сабийлеге мен кесим айтырма.

Мэлсни этер амалы къалмады. Қъуйругъу къырккъылгъан тай киби, ушагъыусуз боллугъун биледи. Алай дунягъа къыйынлыкъ жетдирген адамны атыны баш харфын ат къанжыгъасына къысханлай, ѳмюрден-ахыргъа, жерге киргинчи, биргесине къалай жюрютсюн? Былай иги сагъыш этип къарагъанда уа, ол кесини ишиди. Кимни да аны аты бла бир тюрлю бир кагы жокъду.

Экиси сѣз тауусдула. Ол кюнден башлап, ол Мэл болду. Кѣп хапар керек туююлдо. Шуёху башларыкъды ангылатыу ишни, сѣзсюз. «Мэл» десе, «не» дерикди. «Мэлс» деселе уа — эшитмегенча этерикди. Ол оноугъа бирсиле сыйыныргъа керекдиле. Алай бу зат ала суннганча тынч тюрлениу болмады. Ол «Мэлс» деп айтыргъа юйреннгенле аланы бир бирлерине не атагъанларын ахырда къулакъгъа алмай къойдула. Қбулакълагъан болса да, ала бир бирни эркелетип айтхан сундула. Ибрахимге Ибра дегенча болуп къалды. Шуёху иши

алгъа бармагъанына жарсыды. Мэл деген сёз сабийлени араларында, базарда сатылмай къалгъан зат кирик, учуз болду, кишини эшитири келмеди. Ой ююю къурумагъан, ол къадар сабийден бири бир Мэл десе уа. Мэлсден жангыз «с»-ны къораталмагъанларына экиси да амалсыз болуп, не этерлерин билмедиле.

— Бу къурурукъну аты бла не ишигиз бар эди сизни? — деп тырман этди шуёху, терсликни кеси юсюнден атар муратда.

— Мени не терслигим барды, мен алай атагъыз депми къысханма? — деп чарлады Мэлс.

— Кертисин айтсам, аллай ат атагъан атанг, ананг да артыкъ акъыллы адамла болмазла, телиле кирик, — деп тереннге кирди, шуёху. Таулу ат табылмагъан кирик, не ишлери бар эди бачамаланы тизип!

— Не зат дейсе? — «телиле кирик» деген сёз ачыу тийип, Мэлс секирип турду. Энтта бир айтчы!

— Алай туююмюю да? Менми атагъанма сени атынгы, атанг-ананг атамай?

Мэлс арсарсыз жумдургъун шуёхуну бурунуна жетдирди. Ол да алай этди. Экиси туюлю-башлы болдула. Къатларында ёрюш этер адам жокъ. Анымы сездиле, жагъалашуну къююп, экиси да жерге чёкдюле. Сора, бир жуку да болмагъанча, шуёху:

— Уой, биз бу жангыз харф ючюн бир бирибизни нек туюбиз? — деди ол сабыр ауаз бла. Мэлс не Аллахберди деп биз кесибиз атамагъанбыз. Экиси да алапат атла туююлдюле. Тёзерге керек болур...

— Да сени атынг, не болса да, кеси миллетиингде жуююген атды.

— Ай-й... шуёху къолун силкди. — Онг болса, мен да атымы туюлендирер эдим. Мени Аллах берип, бирсилени уа файгъамбар берген кирик...

Алай бла муну «Мэл» деген аты жангыз бир адамны ауузундан чыкъмады. Жаланда шуёху «Мэл» десе, бу, ышарып, ыразы болгъанын билдиреди. Ол уллу жаш бола баргъаны сайын аны шуёхлары бегирек лакъырда эте тебиредиле. «Мэл...», «Мильтон» — дей башладыла. Тёзгенден башха амал жокъду. Къозуса, бютюн аман боллугъун биле эди.

Аны себепли, атына ыразы болмагъаны жуюрегини теренинде орналыпды.

Ким да болсун, атын айтхан адам анга эриши кёрюннгени анга эски ауруу болуп къалды. «М-э-л-с-с» — деп, бир-бирле созуп айтханда уа, «с» харфны палахын халкъгъа ачыкъ этип, аны сындырып сёлешген сунуп, баштёбен болуп къалады.

...Политехникумда окъугъанында, бир ариу къызны сую-

ген эди. Ёмюрюнде сыймеклик дегенни сынагъаны ол эди. Сен сыймекликни сынагъан иш этгенмисе деп сорсанг, ол арсарсыз хау дерлик эди. Аллахха туурады: элли жылдан атлагъандан сора да, ол къыз эсине тюшсе, кёлю толургъа аздан къалады. Бир къауум кюнню ичип-ичип аязса, бек алгъа эсине тюшгени, кёзюне кёрюннгени да ол къызды. Бир-бирде уа жүреги чанчып, солуу тюрленип, санлары айтханын этмей тургъанлай окъуна, кёз жиямукъла анга сормай, къуюлуп къаладыла. Жангыз отоулу фатарны терезесинден ургъан жарыкъ анга жашауну жилтинин кёргюзтмейди. Ичги шаугютлерине дери сингген санларын кючден-бутдан кымылдата кетип, тирилип, балконнга чыкъса, кёзюне къатыны — Оксана — кёрюнеди.

Андан сора Мэлс аракъыны аузуна салмазлай болуп, жийиргенеди. Кесин ёлюп сау болгъан сунуп, аяусуз жуунады, адам сыфатха киреди. Эсинде — Оксана. Бир бирлеринден алай байтамал айырылып къалгъанларына башы хайранды. Бютюнда эсинде къалгъаны — къайын атасы татарлы, къайын анасы оруслу болгъанлыкъгъа, киеулерин жаратмагъанлары жүрегин ачытады. Кеси таулу бола тургъанлай, аты Мэлс болгъанына ала да бир да ыразы болмадыла. Ол къара шинли, сыйдам бетли ариу тиширыу эки тирмен ташны арасында къалды. Айырылыу кърккунчу аны бир кюн эсинден кетмеди. Айырылдыла. Татарлы юйдегиси бла бирге Къазан шахаргъа кёчюп кетди. Мэлс, кюйген юйде къалгъан киштик кибик, мугур болду да къалды. Ма ол кезиуден башланган эди шеша бла, стакан бла «шүёхлугъу». Кёз-кзулакъ болур адамы болмай, кимлеге болса да тагъыла тебиреди. Бир къауум замандан а жууугъун-тенгин да кююп, тукъумуну ичинден чыгъып, Нальчикге келди. Къоллары алтынды, билмеген заты жокъду. Анга иш тапхан кыйынмыды! Сыфаты-сыны бар, ариу тилли адам. Тишируланы да алдаяллыкъды. Аны жаратханла да болдула. Кертиси бла, сыйгенле окъуна болгъан болурла, аны ким биледи. Алай, Мэлс бир жылдан кёп къазанлашмай, алгъан къатынындан ёнгеленип къалады. Аны сылтауун бир Аллах, андан сора кеси биле болур...

Ол затладаң сора мынга келген кюн а ма буду. Уллу кертме терекни тюбюнде сыртындан тюшюп, бийик бутакъланы башларында насыбын излегенча къарайды. Терекни бутакъларын бюгюн кёргенча.

Жаз кетип, кюз башланыр кезиу. Мэлс тёппесинден куйгъан кезиу. Не кюн, не ючюн ичип башлагъанын кеси да билмей къалады. Бек алгъа эки мияла аякъ бла бир сыра ичючюдю. Жаланда эки аякъ. Андан сора андан кючлургин, къатырагъын излей башлар. Аш орунун бир кыйырында

от кѡбыннганча бир кѡызгѡан жери болады. Алайгѡа уа иги кѡуймасанг, ёчюлмейди. Аны ёчюлтюрге керек болады. Сора ол а кюнле бла созулуп кетеди.

Ол кюн кёпге барлыкъ ичгини башланнган кюню эди. Жазны узуну кесин бир иги сакълай келди. Башлагѡан а Созарны хатасындан этди. Аналитик, баймакъ доцент. Озгѡан ыйыкъда аш-азыкъ сатыучу тюкенде тюбеп кѡалып, тюпден-башдан кирди:

— Хей, сен кѡайда тасса, кѡуллукъ ишми алгѡанса? Кѡарындашынгы башын сау этер акѡылынг зат бармыды? Огѡесе хуржунунг тешикмиди?

Ёмюрде кишиге жокъду демеген Мэлс бир кесек жунчуду. Анга борчу болгѡан киби, доцентге терк-терк кѡарайды. Акъсакъ Созар аны терк окѡуна жумушатханын хайырланып, анга буйрукъ бере башлады:

— Алай эсе, кел. Кѡарындашынгы башы жарылады. Огѡесе ахчанг жокъмуду?

Мэлс а жокъду дейми биллик эди, барды деп мурулдады.

— Бар эсе, кетдик! Сен сыра сатылгѡан жерни унутмай турамыса?

— Хоу бирда... — Бир кёпден бери излей айланнган заты табылгѡанча, ол да жарыды.— Алайны унутуб' а, юйюнге... Эки аякъ...

Сёзюн бёле, айланчук киби бурулуп, баймакъ Созарны ызындан, дингил киби, тёнгереп кетди. Андан бери ма бешинчи кюн. Жаппа-жангыз деменгили кертме терекни излеп келеди. Эрттенликде сырагѡа келиучюле бла тюбешгенден сора, кѡалын кырдыкны жастыкъ да, тёшек да этген кезиу. Терек тюбюнде, тау хауада жукълап, жукъусун кѡандыргѡандан сора, ингир ала уа биягѡы не чагѡыр, не сыра излей кетер эди.

Кюн сайын бир ыз бла барады. Бир кюн туююл, эки кюн туююл, кѡутургѡан ит суу башына баргѡанлай. Жазны иссилиги сел болуп, кёкде темир бетли булутла кёпден-кёп бола тебиредиле. Кюз жауунла жаууп, тереклени чапыракълары тюрлю-тюрлю бояулагѡа бояла башлагѡандыла. Кёп бармай ала саргѡыл бет алып, ахырында, ариу-ариу бурула, агѡа башладыла. Кечени бла кюнню арасын сыра сатхан юйчюкню аллында айырыучу Мэлсни табиигѡатны ариулугѡу бла ахырда иши жокъ эди. Ол затланы эслерге окѡуна сюйменди. Танг атханлай, пальтосун желпегей кѡаплан, аякъларын бийик-бийик ала, ашыгѡып кетеди. Жаякъ тюклери, шинжиле киби, чюйре болуп, боюнсадан ычхыннган арыкъ ёгюз киби, тентирей, абына барады.

Айтдым да, бизни Мэлс сыра сатхан тюкенчикни кѡатына жууукълашды. Кюн сайын аны алайда сакълаучу ичгини

тенглери, бир-бирде андан алгыаракъ болуп, не чагыр, не да сыра табып, жылынып да туруучудула. Ол затны бютюнда Созар бла Лёл иги мажарыучудула.

Бир кюн тюз аллай бир ахшы танг атды. Созарны кыатында эки жаш. Ол танымагъан адамладыла. Алай хуржунлары бош туююдю. Бет кыанларына кёре, аман жерде «отламайдыла». Баям, Созар окъутхан жашла болурла.

— Хей, жаш, кыатынынгы кыойнунда кыалгъан кибик, тюшге дери кыайдаса? — деп, «аналитик-математик» лакырдасы, кертиси кыатыш кюлдю. Тюздю. Ол эки-юч шешаны башын кёрсе, анасындан жангыдан тууучуду.

— Жукълап кыалгъанма... Мэлс, дерсге артха кыалып келген сохтача, кирпиклерин терк-терк кыагъа, бурунун тартды.

— Уой, сени огъесе. Мен болмасам, сиз не этерик болур эдигиз? Келигиз, кетдик.

Жыйын терк окъуна жерин тапды. Жангы шуёхла да, танг бёрюлери кибик, иги этлери тири жашла кёре эдим. Бир-эки тартхандан сора, сёзге кыошулуп, чаришде баргъан атла кибик, чепкен туюгюч кибик, хыр-хыр болуп, эски бетренин туюбюнден жуп-жукъа чач туюклери кыарап тургъан Мэлсни энди эслеп, Созаргъа:

— Профессор, бу жашны танытмадыгъыз,— деп, бир тюрлю туюбюндюрген сыфатда, кыарадыла.

— А-а... Мэлс-с... ди...

— Мэлис... мэл... с...

Аш орунуна жюз элли грам барып, эсин жаппа-жангыдан жыйгъан Мэлс, атын эки кере бир бири ызындан айтхан жашха артыкъ ыразы болмады. Ол а стаканын, иллеулары бла ойнагъан сабийча, тегерек айландыра, баштёбен кыарыгъанлай: «Мелис, Мэл...с...с», — деди.

— Не залим ат атагъан эдиле,— деп, бурунуну бир жанын сызгырта тартып, кюлюп ийди.

«Ай, кыан жауарыкъ». — Мэлс, биягъы атына ыйлыкъсынып, жер тешик болса кирип кетерча болду. Аны атын эки-юч кере айтып, бир уллу ахшылыкъгъа туюбегенча, кыуанган жашны кёзюне кыараялмай, амалсыз болду да кыалды.

— Хоу, бизни жашны аты алай бош ат туююдю, — деп, Созар онгмагъан да жана тургъан отну ышырды.— Аллай ат кеп адамгъа аталмайды.

Андан кыалгъанла ючюсю да харх болдула. Бу да, амалсыздан, бир кесек ышарды. Болсада, этиучюсоча, хапарны бир жанына бурургъа кюрешди. Ёзге мадар жокъду. Тюнене кече телевизордан жарты-кыурту эшитген бир затны ангыларгъа суюгенча, ючюсюне кезиу-кезиу кыарады. «Сиз билемисиз? — деп адыргы этди.— Сиз билемисиз?»... Созар да

жангы танышларына бир жукъму айтырыкъ болур, эке, дегенча, тынгылайыкъ деген белги берди.

— Сиз билемисиз... Бусагъатда не этерге керек болгъанын... Бек керекли зат... Бек магъаналы иш...

— Хей, айт. Айтырыкъ эсенг, ауузунгда къууунгму барды? — деп, хыны болду.

— Айтама, Тамата, бусагъат. Айтырыкъма. Бусагъатда бек керекли иш буду. Биз социализмни жер туюбуне сугъаргъа кюрешибиз. Бош, керексизге. Энди... не этерге керекбиз.

— Къой, бир жукъ да этме. Социализмни сёгюп, жаннет излегенле артда жукъ эталгъанларын а туурадан бир къара. Сени аны бла ишинг болмасын, ахшы улан. Бозанг болмагъан жерге къалагъынгы сукъма. Сыра таба эсенг, аны ичерге кюреш, бююнча.

— У-у-гъай, Созар, алай боллукъ туююлдю. Болмаз! — Мэлс, сёзю бир жанына бургъанына къууанып, даулаш терк бошалмазлыгъына ышанып, кесин шинтикге иги бегитип олтурду. — Биз... барыбыз да обществону членлерибиз. Аны себепли хар ишге жууаплыбыз.

— Ий-ий, кет, сандыракъ этме! — Ол экисинден бири, ит ёлюкден жийиргенгенча, бетин бир жанына бурду. — Идеологиягъа кирип кетдинг да сен, харип. Биз ол затны эртте унутханбыз.

— Угъай, алай боллукъ туююлдю!

Мэлс, къолларын столгъа тиреп, ёрге турду. Сора, олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарай, «сиз къаллай къарангы адамласыз» дегенча, балан бармагъын чюелтип, битеу ичиндегин тёкдю.

— Сиз не тукъум адамласыз, жашаудан тышында къалыргъа жараймыды?

— Ичинде туруп да кёргенбиз. Энди тышына чыкъгъанбыз. Сен бар да, жангыдан кир!

— Да сиз бу къыралда жашамаймысыз?

— Да не этейик да сора? — Биягъындан бери тынгылауну басып тургъан жаш, Мэлсни сёзюн бёлюп, юсуне секирирге хазырланды.

— Как не этеринги билмейсе сен? Жангыдан нормальный общество къуараргъа керекди.

— Не обществоду ол? Не затды?

— Нормальный жашау!

— Къарачы жашха! Къарачы къытайгъа!

Мэлсни ауузун къысыдыргъа кюрешген жаш бет шаугютлери башха-башха къымылдап, кёзлери, къутургъан бугъаны кёзлерича, къызардыла. Аны алай женгил тепгемине артыкъ уллу ыразы болмай, нёгери уялып къалды.

— Хей, санга не болгъанды? — деп, аны таба ийилип,

сабыр бол дегенча, кѳолун столгѳа басды. Ол а Мѳлсдеп кѳзюн алмайды.

— Уой, тыпырсыз,— деп, хылликкя этди.— Мыжыкѳ! Кѳтен а жериндеми кѳояды!

Мѳлс, ол адамны нек ачыуланганын да иги ангыламай, болсада тѳююш жууукѳлаша келгенин сезип, жерине олтурду. Мени не терслигим барды дегенча, кѳатындагѳылагѳа кезиу-кезиу кѳарады. Созарлары да ол халда эдиле.

— Эй, кѳоюгѳуз даурну, андан эсе тартхан этейик, — деп, Созар таматалыгѳын хайырланды.

— Нек бош сѳз болады? — Энди кѳаугѳа излеген жаш секирип турду.

— Быллай мангкѳуртла эслерине не келсе, аны жаншап айланадыла. Биз а юре турсунла, жаншай турсунла дейбиз да кѳоябыз. Быллайланы тишлерин ауузларына кѳуяргѳа керекди.

Мѳлс, олсагѳат аны кѳулакѳ жанына жумдурукѳ тиерине хазырланп, шинтикни эки жанындан эки кѳолу бла кѳаты тутду. Жумдурукѳну тиерин кѳзлерин кѳысып сакѳлады.

Насыбына, жумдурукѳ жетмеди. «Кѳой, не этесе, эслемей бир сѳз ычхындыргѳанлыкѳгѳа, кечерге керекди», — деп Созар ариу айтханына ыразы болду Мѳлс. «Кѳой энди, кѳой боллукѳду», — деди нѳгери да. Алыкѳа кѳзлерин ачмайды. Аны олтургѳанын-кѳалгѳанын да кѳрмейди. Тишлерин кѳыжылдатханын эшитеди.

— Ычхындырылгѳан сѳз! Алай ычхындырадыла была! Харам тулукѳла-а!.. Кѳаугѳачыла!

Мѳлс кѳзлерин ачды. Жаш жерине олтургѳанды. Алай, кѳзюнде огѳу болса, арсарсыз атарыкѳ эди. Алай эриши кѳарайды.

— Алан, сен бек эриши ачыулана кѳреме, — деп кюлдю Созар. — Ай юйюнге, бир бош зат ючюнге... Ол даулашхан обществогѳузну Мѳлсжан кѳурап кѳоярыкѳ кибики... Не эди ол этгенингѳ?! Алыгѳыз, андан эсе тартхан игиди башыгѳызгѳа. Мѳлсбек, кѳой, сен мудах болма, ал аягѳынгы кѳолунга.

— Бу жашны бир сейирлиги барды, — деп башлады, кѳабынын жутар-жутмаз стол таматасы нѳгерлерине, кѳлкѳалдыны унутдуруп ючюн,— муну, Мѳлсханны. Сиз муну керексизге терследигиз. Дуниягѳа Мѳлс болуп жаратылгѳанына, Мѳлс болуп айланганына бу терс тѳююлдю. Алай тѳююлмюдю?

Доцент ючюсюне кезиу-кезиу кѳарады.

— Хау-у. Мѳлс болгѳанына бу терс тѳююлдю. — Созар сѳзюн кѳайтарып айтды. — Алай, адамла муну атын эшитселе, кѳозугѳан этедиле. Биягѳында сен да алай этгенсе... — Ол

жашладан бирин бармагы бла кӛргюзтдю. — Сен а кюлген этгенсе. Ётюрюкмюдю?

— Кюлген ол бошду. Бир жол, муну бир шуёху... Созарны кюлкю кысыды, алай ол кюллюгюн, жӛтел этген кибик этип, ичине жутду. Тамагындан энишге тигелетип ийди, Шуёху атынгы бир харфын, ахырдагы «С»-ны кетер дегенди. Сталинни сӛкген заманда.

— Хо-о-у бирда!

— Керти айтама, — деп, Созар Мӛлсге кыарады. Угъай дерге аны амалы жокъ эди. Хау дегенча, башын кымылдатмай болалмады. Кюлген да, жилигъан да угъай, бир тюрлю мудах ышармиш этди.

— Кӛрдюгюзмю! — Созар, бир уллу иш этгенча, шинтикге жауурунларын тиреп, кӛл аязларын жайды, — Алай, Мӛлсбекни не терслиги барды?

— Тюзю! — Бурунуну кыйыры агъара, не этерин билмей тургъан жаш, жумдурукъну кӛюп, штап деп, кӛл аязын столгъа урду.

— Не заты тюздю?

— «С»-ны кетериги тюздю.

— Не сейир адамса! Алай этген ким кӛргенди?

— «С»-ны угъай, «Л»-ны да кетерирге керекди.

— Андан сора не кыаллыкъды?

«Мӛ... Мӛ... Мӛ! — Мынга ала да боллукъдула.

Созар андан арысында хапаргъа уллу кыошулмады. Харип Мӛлс да аны атын харфлагъа, бӛлюмлеге юлеше тургъан жашланы чий терини созгъанча, сандыракъларын тюшюнде кӛргенча, анда-санда эшитеди. Муну атын тюз бюгюнча хыликъя этгенлерин кӛзю бла кӛрюп, кыулагы бла ёмюрюнде эшитмегенди. Аллахны буйругъуму болур, ичгини ызындан ненча жыл сюрсе да, бюгюнча кӛлю аман этип, кыусарыгы бир заманда келмегенди. Тюз бусагъатдан кыусама деп кӛоркӛуп, кӛоллары бла бети кыатыш ауузун жабаргъа кӛорешди. Болсада ол эки жашны ауазлары, урудан эшитилгенча, тунукъ-тунукъ эшитиледи.

— Алай эсе, анга жаппа-жангыдан башха ат атаргъа керекди... Энди харфладан ат кыураяллыкъбызмы?

— Кыурамай а. Ол экисини терсликлери жокъду.

— У-у-гъа-й... Ол боллукъ иш тӛйюлдю. Давай, жангыдан башха ат атайкыкъ мынга...

— Башындан тартып, алып келген атынг бар эсе, бер да кыой!

— Не эди да, табарбыз ат. Тапдым. Кылтамакы!

— Кыыл-та-макы... Ох-хо...

— Угъай — Гаккыбаш.

— Аха-ха-ха...

Мэлс ачы сапыран ёнчеги таба ёрге уруп келгенин сезди. Жутаргъа кюрешип, иймезве кюрешгенликге, болалмады. Ёрге уруп, амалын кѳурутду. Алай амалсыз болуп борбайлары кыйылды!.. Унамасанг, башын столдан бир жанына окъуна буралмай кѳалды.

— Ой тыпырынгда тыпырдагъын...

— Тфу, гяуур азирейли!

Мэлс, кѳалтырай-кѳалтырай, олтургъан жеринден турду. Аркъанда баргъан кѳумукълу гепсорка кибик, мыллыгын эшикге атаргъа кюрешди. Сора, жангы атлай башлагъан сабийча, даттий эте кетип, эшик жаннга таяна, босагъагъа аягъын салды.

...Ол кюз арты сууукъла башланган кезиуле, мазаллы терекни аллына кѳысылгъанны кѳоюп, ичерин ичгенден сора юйюне сюркелир эди. Бююн не эсе да биягъы тау таба тюртюлген кюнюдю. Аякълары андан-санда бир абынганлыкъгъа, жолдан шашмай келеди. Кѳкню сур булутла басыпдыла. Бир деп бир жан кѳымылдамайды. Сапыран чыкъгъандан сора, кѳкюреги ариуланганнга ушайды. Алай аш орунуна мыдых кибик кѳыздыргъан бир зат жанын кѳыйнайды. Жолда келе, Мэлс аш орунуну кюйгенинден сора дунияны башында бир зат сезмейди. Олсагъатдан жерге тѳнгерепп, жаны чыгъарына ыраыды. Алай, ол ичинде жаннан от кѳоймайды. Голчасына бара, тау таба келирге кюрешеди.

Деменгили терекни тѳююне жетип тохтады. Тау табадан кюз артында уруучу сууукъ жел урады. Анданмы эди, небилейим, Мэлс, эки жанына бара, тобукълары тутмай, бир жерде эки аягъын тенг басып сюелалмады. Алай «тепсей» тургъанлай, бийик терекни тѳппесине кѳараргъа кюрешди. Мындан алда жашил чапыракълы субай терекни чапыракъларынмы излейди, огъесе кѳара бутакълары сюелип кѳалгъан сыфатынмы жаратмайды, жаны кибик кѳрген, жанына ырахатлыкъ берген кѳарт кертме терегин таныялмагъан эсе да, ким билсин...

ТЫНГЫСЫЗ КЕЧЕ

— Тынгылап турама!

— Ариужан, не эте турасыз? Сау-саламат болугъуз! — Телефонну бургъан тишируу ёпке солуу этгениге ушайды. — Саулукъ кѳалайды?

— Сау бол, — Ариужан абызырады. Бираз жунчюуракъ, ким болур, эке, десе да:

— Ауазыгъызны таныйма...

— Менме, Ариужан, — Сафуа.

— Сенмисе, кечгинлик, мен не эсе да сени ауазыпгдан таныялмай къалдым.

Ариужан жунчуп жууап этди.

— Кесигиз тынч-эсенмисиз?

— Аллахха шукур, сиз эшитмеген зат жокъду. Жашчыкъ бираз уллучукъ болгъанмыды? — Сафуа энди ашыкъмай сёлешеди. — Хы, Ариужан, санга андан сёлеше эдим. Чыгъар айны биринден башлап, багъала биягъы кётюрюлген этерикдиле деп эшитеме хар кимден. Сен сабий бла юйден кеп чыгъала болмазса. Базаргъа да аягъынг жетала болмаз. Эшпуню да хазна хапары жокъду. Андан сёлеше эдим. Ёнкючлерибизни жыймасакъ, боллукъ туююлдю, Аллахакъы. Тизмеге къарагъанбыз да, сизни да берлигигиз бар кёре эдим. Кесигизни да эсигизде болур, беш минг сом. Э къыз, адамла депозитге салып окъуна къоядыла. Биз а алай эталмайбыз, нек эсе да. Аны бюгюн-тамбла дегенлей къайтарсагъыз эди. Сизни онгугъузну да билебиз. Алай бизге ахча керекди да, андан сёлешеме ансы. Кесигизде жокъ эсе, биреу-миреуден алсагъыз окъуна, — деп, сёзюню ахырын чорт кесди.

— Хау, хау, Сафуа, сау болугъуз! Керекли кюн угъай дегенгиз. Ёнкючге алгъан ахчаны бермей а. Алай тюз бусагъатчыкъда санап берирге ахчабыз жокъду. Къайырбек да ауруп, больницагъа тюшюп къалгъанды да, бир ай жатып чыкъгъанды. Инфляцияны заманында ёнкюч ахча алырлай туююлдю, — деп, Ариужан да «культурна» билдирди.

Ариужан болушун айтды.

— Ариужан, айта кетсенг, сылтау кепдю. Тамбла-бюрсюкюн дегенлей ахчаны сакълайбыз. — Сафуа сёзю кесип айтды. Телефонну гук-гук этген тауушу Ариужанны кёлюн аман этдирирге жетдирди. Башы-кёзю тели айланып, амалсызгъа къалды. Алайлай эшикни кьонгуроуу зынгырдады. Къолунда дипломаты ауурлукъ этип, Къайырбек юйге кирди. Дипломатын жерине окъуна салгъынчы, Ариужанны бетине бир тюрлю ариу ышара къарады.

— Ариука, бюгюн сени кьол аязынг иш кичигенми эди?

— Не, ахча ишми алгъанса? — Ол да эрине кюлюмсюреп къарады.

— Озгъан эки айны премиясын алдыкъ. Адамланы бир къууандырдыла. — Къайырбекни ауазы уллуракъ эшитилди.

— Сабийни уятаса, акъырыныракъ сёлеш, туюбю туюшген темир челек кибик, не зынгырдайса?

— Да, не этгин да, жаратылгъанлы алмагъан ахчаны алсанг. — Къайырбек дипломатын ачып, ичинден эки шеша «Распутин» аракъыны чыгъарды. — Аш бармыды? Жууабыз. Онгмазлыкъла. Бетлери жокъду. Эки шешагъа эки жюз сом.

— Сен шашханмы этгенсе? — Ариужан, ачыуланып, юй тубюнде ары-бери бара,— эки шешагъа эки жюз сомну берип келесе, белибизге дери борчха батып тургъанлай. Андан эсе балчыкъгъа батып тургъа эдим. Робертге эки минг сом. Аликге жети минг сом. Сафуагъа беш минг сом.

Ариужан кёзлерин халатыны этеги бла сюртдю. Къайырбек да баш энишге къарады. Жукъ а айтмады. Ариужан чукук эте сёлешди:

— Кёп болмай Сафуа сёлешгенди. «Бюгюн-тамбла ахчаны келтиригиз», — дейди.

Эри тынгылап турду. Къолундагъы аракъылыны стол юсюне салды. Сора тиширууу бла сёлешди.

— Бир кесек сабыр бол. Бир амал этербиз, жарсыма.

— Не заманга дери тёзерге боллукъду? Эрикгенме ёнкюч алгъандан. Уялып бередице ансы, не ыразы болуп, не башханы сагъышын этип бермейдиле бергенле. Сабийни ёшюнюмден айырып, ишге кирликме. Юсюбюзге тагъаргъа бир адетли кийимибиз жокъ. Къарачы адамланы кийингенлерине. — Ариужан керти да ариу жанды. Бир заманда аны ауузундан бир жараусуз сёз не къаргъыш эшитмезсе. Аны ол къылыгъын ангылап, Къайырбек, эки-юч сабийни атасы болгъунчу, бир кере, бир окъуна зыбыр сёлешмегенди. Ариука, жумушакъ тырманчыкъ эте, ушхууур хазырлады.

— Мени къой, сабийлеринги юслери-башлары тозурап барады. Къайырбек къолларын жуууп, ашха бисмилля этерден алгъа аракъы шешаланы элтип бир жанына салды да, къаптагъы жууукълашды. — Боллукъду, ичерик туююлсе. Юйге адам келип къалса, уялып, жан-жанымы къармап къалама.

— Биягъында айтдым да, эки кварталны премиясын алып келгенме деп.

— Нелляй бир алгъанса? — Ариужан Къайырбекке къарады. — Сафуаны ахчасын бераллыкъбызмы?

— Онтёрт мингден артыкъ... онбеш мингге бир кесек жетмейди деген сёзю эшитгенде, Ариуканы эси азаргъа аздан къалды. Эки жюзю аракъыгъа, къалгъаны уа тургъанын ангылады. Сафуаны ахчасын къайтаргъандан сора да он мингге жууукъ ахча! Ариужан, биягъындача болмай, бир кесек жумушады.

— Алай эсе, ол Сафуаны ахчасын тамбла окъуна элтип берчи. Квартплатаны берирге керекди. Эт алыргъа керекди. Сабийле шорпа суусуз болалмайдыла. — Къайырбекни аллында чын аякыгъа шай къуйду.

— Бек татыулу аш этгенсе. — Ариужан ышарды. — Жашла, жыйылып, ресторанга кетгендиле. Манга да бек къаты болдула, алай барыргъа унамадым.

«Кертиси бла, мен терс бола болурма. Қъайырбекни гышында ичип келген тѳреси жокъду. Бюгюн премиясын алгъан эсе, мен нек тырман этеме, ичсин». Ариужан, орунуздан туруп барып, биягъында теренге сукъгъан шешаланы бирлерин келтирип, эрини аллына салды.

— Саулугъунгу сагъышын этип ич. — Қъайырбек, шешаны башын ачып, рюмкагъа къуйду да, уяла-уяла ичди.

— Юч сабийли болдунг. Акъыл тохтатыр заманынг болгъанды. Бир тюз оюм этерге керекди.

Эшикни къонгуроуу Ариужанны сѳзюн бѳлдю. Ол барып эшикни ачды. Тѳртюнчю классха жюриген абадан жашчыкъ кѳре эдим. Школдан келгенлигиди.

— Бетинги-къолунгу жуууп, ашынгы аша, — деди атасы.

— Ала, мал дохтур киеуюнге барып, бир къой жаздырып алсанг а.

— Ол итден бир заманда бир жукъ алмагъанма, аллыкъ да туйюлме. Берсе, ол бирси къайынларына беричюдю, кереклисине уа мени табуучуду. Мени жашларын-къызларын окъургъа салгъанда, эрге бергенде, къатын алгъанда излеучюдю. Бютюнда мындан алгъа болгъан ишден сора уа... Жашчыкъ, келип, бош шинтикге олтурду. Ариужан, жашына аш узата:

— Анга ариу айтып, анда-санда бир семиз къой жаздырып ала турмай, керексизге дауур болгъанса. Мюлк жарлымы боллукъду? Нѳгери да айып этген болур эди...

— Кесиндеди терслик! Мен анга киеу деп, адам сунуп, тѳрде олтуртуп, намыс этип, тапханымы аллына тѳгюп кюрешсем, ол а, ушхуурсуз къалгъан гырайыт кибик, усхопчук эте, элни аманын айтып башламаймыды. Барып тургъан мыжыкъ кѳре эдим. Манга бек ѳтгени не болду? Рюмкадагъы аракъыдан ауузун топпа-толу этеди да, сора, ичине жутарны орунуна, айландырып рюмкагъа къуяды. Бир ненча кере алай этгенден сора айтдым: «Ой Билляу, этме алай, айыплы затны. Ичалмай эсенг, къой», — деп кюрешдим.

— Юй сени юйюнг, арбаз сеники. Ол сенден таматады, Қъайырбек. Кечсенг боллукъ эди.

— Сен сейир адамса, Ариужан. Рюмкадагъы аракъыны ичди. Бир кере угъай, эки кере угъай, ауузун тыймай, сора орусча анамы махтады. Мен, нѳгеринден кечгинлик тилеп: «Бу тохтарыкъ болмаз, кесигиз олтуругъуз, мен аш юйге барайым», — деп кетип тебирегенимлей, биягъы анама жылы жыйрыкъ кийдирди. Тѳзалмадым, къаным башыма чабып, къакъдым къулакъ жанына. Чулгъанды да тюшдю. — Қъайырбек къатында ашай тургъан жашына кѳз жетдирди. — Сен аны жарамагъан, сылыкъ сѳзле айтханын эшитген эдинг да? Жашы башын къымылдатды, хоу деп, — Мен аны къылы-

гына тѣзалмадым. Олтургъан жеринде къалай сыйпагъанымы кесим да билмейме. Жагъасын тутуп ёре турдурдум да, юйден сюрюп чыгъардым. — Қъайырбек биягъы жашына къарады. — Сен не айтаса? Тюзюм этген эдим мен, огъесе терсеми?

— Аламат тюз этгенсе, атам. — Жашы атасын тюзге санады. — Манга биреу алай айтса, мен этерик да ол эди.

— Хы, алай десенг а! Терслик толусунлай кесиндеди.

— Мен аш юйде эдим, ол затланы кѣрмегенме, Аллахакъы. — Ариужан да тюзюн энди билди.

— Алайды, харип, Ариужан, ансы мен шайтанлымы болгъанма! — Ариужан сабийге къараргъа кетди. Телефон зынгырдады. Қъайырбек телефонну чолпусун алып тынгылады. Сѣлешип бошагъандан сора, чолпуну жерине салды. Қъатыны къатына келип чѣкдю. Жашы дерслерин этерге чыкъды.

— Чыкъынжик кибик, ол чакъ-чакъ этген ким эди, атанг ѳлмесин? — Ариужан Қъайырбекке къадалып тохтады.

— Жамалны къайын къызы. Бир предметден борчлу болуп къалгъанды. Жууукъ заманда бермесе, институтдан къыстарыкъдыла, — дейди.

— Жанлары тамакъларына тирелсе, была бири къалмай сени излейдиле. Мындан алда кимни эсе да шахаргъа тох-ташдырдынг, прописка этдинг. Бир юч ай мындан алгъа биреуленни ишге жарашдырдынг. Адилгерийни тюрге кирир жеринде къутултдунг. Қъарындашынгдан туугъанны окъургъа салдынг. Быладан жангыз бири сени ахшылыгъынгы билмейдиле. Не заманда да, ким ючюннге да болсун, къанат битип чабып айланнган — Қъайырбек. Аны халын, саулугъун соргъан бир жан болса уа.

— Аны Қъайырбек да биледи. Алай не этгин? Қъолунгдан келсе, къайсы бирине да болушургъа керекди. Бир билмесе да, бирсиси билир, таланнган.

— Керти айтама, Қъайырбек сен жаланда бизге, бу сабийлеге керексе ансы...

— Нек, жарашыргъа барыргъа, жууукъ юлюш бла барыргъа, киеу нѣгерге барыргъа, ахча бериллик жерге чакъырыргъа бири да унутмайды мени.

Былайда экиси да амалсыздан кюлдюле.

— Кертиси бла, балалы тауукъ кибик, бирини къолундан тутуп, бирин кѣтюрюп айланнган мен.

— Бир бирибизни эгеп не этебиз? — Андан эсе башха хапар итсанг а!

— Бюгюн, сюзюлюп, къубулуп, эки къыз келгендиле. Салам-келам жокъ. «Биз Чегемден келгенбиз. Қъайырбекни ичлерибиз! — деп, арсарсыз тѣрге ётюп тебиредиле. Мен

адаммамы, бодуркѳумамы, сан этмей. Аман ачыуландым. «Кѳайрысыз?» — деп, хыны этдим. Бусагѳатда аз тюрлю адам айланмайды. Аллах билсин... Мен алай хыны сѳлешгенимде, дыркѳ деп, кѳуругѳан турукѳлача, сюелип тохтамайламы? Кѳзлерин жандырып, манга иги жаратмай кѳарадыла. Андан, кимле болгѳанларын, ким ийгенин соруп билгенден сора, эшикни иги да кенгиге ачып: «Уч мидей», — деп, черкесча айтып, кѳыстап ийдим. Бир бет бура билмегенле. «Оу кюнюм, энди кѳайры барайкѳ?» — деп, сагѳышланып, бир бирге кѳарадыла. Асыры боялгѳандан а! Французлу кѳызла аланы кѳатларында отузунчу жыл туугѳан кибикдиле, анам ѳлмесин. «Кѳайры сѳйсегиз, ары барыгѳыз. Нальчикде кѳонакѳ юйле азмыдыла?! Бош тургѳан санаториялагѳа барыгѳыз», — дедим.

— Ким болур эдиле, эке, ала?

— Ким боллукѳ эдиле, биягѳы Тѳбен элни кѳызлары, сени «кѳайын кѳызларынг» — Кѳайырбек харх этип кюлдю. — Сени «кѳайын кѳызларынг».

— Жууукѳ жетген адамла болур эдиле. Айыплы болмайыкѳ, ы-ы. Бош кѳыстагѳанса, — деди Кѳайырбек, Ариужаннга кѳлкѳалды этип.

— Эртте сен институтха жарашдыргѳан Зояны эгечлери. Аны окѳургѳа жарашдырып, адам кѳурамына кѳошханлыкѳгѳа, окѳуп бошап, дипломун алгѳандан сора, сени танымагѳанча этип кѳойгѳанын билеме. Тѳрт жылны ичинде уа туз гыржыныбызны андан кѳызгѳанмагѳанбыз. Алаймыды?

— Зояны эгечлери эселе, тюз этгенсе. Иги этгенсе. Сен да бир кере бир кѳатылыкѳ эте билгенинге ыразыма мен. — Кѳайырбек азчыкѳ ышарды. Ариужан да бу жол тюз айтханын, тюзлюгю чыкѳгѳанынамы кѳууанды, ол да ышарды. Дууа тутханча, эки кѳолун жайып, Кѳайырбек таба бурулуп:

— Ненча жууугѳунг, эллилеринг, шагѳырейлеринг, танышларынг келип тургѳандыла! Сени бетингден жангыз бирине бир кюн кѳарангы болгѳанмамы? Кертими айтама?

— Кертиге керти дерге керекди. Барысын да билеме.

— Ой анасы, Тѳбен элге ненча кере баргѳан эсем да, ол сени жууукѳларынгдан жангыз бири юйюне чакѳырып, суусап окѳуна ичирмегенди. — Ариужанны сѳзюн телефонну тауушу бѳлдю. Чолпуну Кѳайырбек алды. Телефонну бургѳан Салим деген тенгини кѳатынчыгѳы болду.

— Ариужаннга салам айт. Салим бюгюн Москвагѳа кетгенди. Салимни кандидат диплому келген эди да, аны жууаргѳа элден эки кѳой кесип ийгендиле да, бир кѳойну этин сизге бер деп кетгенди. Аллахчу, келип, аны бир элт.

— Сау бол, Раузат! Кесигизни да кѳоранчыгѳыз аз тѳйюлдю быйыл. Бош кѳыйналасыз.

— Аллах бизге буюргѳан бизники, сизге буюргѳан сиз-

ники. — Къайырбекни бети кызаргъан угъай, кызгъан окъуна этди. Алай Раузат кьоймады:

— Шуёхунгу заданиясын толтурама. Келмей къалма. Биз ары-бери кетерик туююлбюз, юйде боллукъбуз.

Къайырбек юй бийчесине:

— «Элден кьойла кесип ийгендиле да, кел да бирин элт»,— дейди, мен, барып, алып келейим. Бармасам, кёллери къалыр, — деп, хазырлана башлады.

— «Аман жууугъунгдан эсе, иги тенгинги тут»,— деп андан айта болурла. Этибиз жокъду, бар, Аллах ючюн, алып кел, — деди Ариужан.

Ариужан юйню жыйды. Адырланы жууду, сабийни бешик быстырларына итиу салды. Кёп турмай, кьолунда уллу къара сумкасы бла, Къайырбек да жетди. Терлеп-тепчип, халек.

— Барыпмы келдинг? — Ариужан сумканы ачып къарады. — Оу харип, муну къалай кётюрюп келгенсе? — Ариужан сумканы аш юйге кийирди. — Нечик иги болду! Энди бир кесек эт салсанг эди. — Юйдегиси угъай демеди.

— Алай эсе, сен да болуш. — Ариужан Къайырбекге мюйюзсап бичакъны узатды. Сора Къайырбекге:

— Хар ингир сайын былай болуп турса эди. — Ала дагъы-да бир ауукъгъа дери ушакъ этдиле.

— Къайырбек, ким эсе да келген болур дейме? Турчу, эшикни ач. Эшикни кьонгуроуу иги кесекге дери зынгырдады. Къайырбек: «Кечеги башын кьолуна алып айланган, бу кимди, эке?»

— Бусагъат, бир кесек сабыр бол, ким эсенг да.

— Эшикни кьонгуроуу биягъы зынгырдады. — Ой, не тёмсюз адам эдинг. Бир тохта, маржа.

Къайырбек эшикни ачса — тышында Абдул бла Сютдюн.

Къайырбек экиси бла да кьучакълашып саламлашды.

— Тур, ала, теркирек. Жангыз къайынынг бла Сютдюн келгендиле. Ариужан кьонакъла бла жарыкъ саламлашды. Гёрге ётдюрю.

— Элден не хапар? Автобусдан бусагъатда тюшгенлигигиз болур. Хайда, маржа, Ариу, ушхуур этерге къармаш. — Къайырбекни сёзюн Абдул бёлүп жиберди.

— Ушхуур-мушхуур деп гузаба болмагъыз. Биз, шай ичип, «Къара-Суугъа» барлыкъбыз. Келининги къарындашларына, — деди.

— Охо да, биринчи кереме барасыз?! Бизни юсюбюз бла атлап аз кетмегенсиз. Буюрулгъан туз гыржындан сора барырсыз. — Къайырбек, биягъындача болмай, басымлы сёлешди:

— Мен ёмюрюмде «Къара-Суугъа» барып кёрмегенме,

алай, барып-келип тургъанланы айтханларына кёре, узакъ туюлюдю.

Ала залгъа кирип олтурдула. Ариужан терк окъуна аш этип келтирди.

— Бек ашыкъгъанча кёрюнесиз. — Ариужан Абдулгъа къарады. — Бизни тамата къарындашыбыз хар заманда да алайды, мындан алда да тюз бу заманда келдигиз да, танг ата чыгып кетдигиз.

— Бу хар заманда ашыкъгъанлай турады.

Сютдюн кертиси бла кюлдю.

— Кесинги халынг нечикди? Биягъы ишингдемисе? — деп, Қъайырбек Сютдюнге къарады.

— Хар не да тапды, башха ишге жарашханма. Энди жашауну жангыдан башлагъанма. Да, не? «Къара-Сууда» бир къысыр къатын барды да, аны алмай амалынг жокъду деп, къарындашынг, аллына этип, сюрюп баргъанлыгыды. Ким биледи, эртте эфенди айтханлай: «Герпегежден келгенди, эри эртте ёлгенди, башыбызгъа жаратсакъ, Аллах бизге бергенди», — деп. Ары ашыкъгъанлыгыбызды, — деди Сютдюн.

— Бек сейирлик адамласыз сиз. — Қъайырбек башын чайкъады. Сейирге къалды. — Бир кере бир окъуна кёрмеген, танымагъан тиширыуну келтирирге барасыз. Айтханыгъызгъа кёре, алып окъуна кетериксиз, ол хау десе. Ол базардагы хайыуан, неда тюкендеги хапчук туююл ушайды да. Ол жаш тиширыу сени жаратырыкъмыды, жаратырыкъ туююлмюдю, аны да билмейсиз.

— Бу сен айтханны мен да айтхан эдим. Абдул: «Барып, къолундан тутуп, алып келликбиз», — деп къойгъанды, — деди Сютдюн.

— Мындан алда кёргенме. Сёлешгенме. Чирий тургъан бай къатынды. Эри ауушханлы, эки жыл. Жашчыгына эки жыл бла жарым болады. Жарагъан юй, гараж, жаш къатын, атасыз сабий, иесиз къургъакъсып тургъан «Волга» автомашина да аланы юсюне. Кеси бийик билимли экономист. Тиширыуну айтханына кёре, атасы уллу къуллукъда ишлеген адамды. Кеси уа жаш адамчыкъ. Сыфатына-сынына не айтърса! Орта бойлу, толу санлыны бек айырмасы... Биз кеси-биз окъуна учуруп кетер эдик, амал жокъду ансы. — Абдулгъа тынгылап тургъанла харх этип кюлдюле. Алай этмей да амал жокъ эди.

— Жолоучу болуп, арып келгенсиз. Суусап болурсуз, бир жукъ уртлайыкъ. — Қъайырбек башланган шешаны столгъа салды.

— Суусап болгъаныбызны уа Аллах кёреди. Мындан сора башланмагъан шешанг жокъмуду? — деп, Абдул кертисин айтды. — Сютдюн босагъангдан биринчи кере атлагъанды. —

Къайырбек уялып къалды. Ышаргъан окъуна этди. «Керти, алай кёреме», — деди ичинден. Жеринден турду да, ачылгъан шешаны бир жанына сала башлады.

— Аны да турма къой, аллыбызгъа келген ырысхыбызны сыйырма, — деди Абдул. Ариужан шай келтирди. Барысына да шай къуюп, кеси, эр кишилени къангаларына къошулмай, арлакъда чёкдю. Къайырбек рюмкалагъа аракъы къуйду.

— Хы, андан бери алай этсенг а, — Абдул кюлдю. — Ал, Сютдюн, тартайкъ. — Къайырбек Абдулгъа:

— Солуугъа ишми чыкъгъанса? — деп сорду.

— Угъай, таматадан бир эки-юч кюннге дери тилеп келгенме, — деди Абдул.

— Сабийле уа къалайдыла, неге жарайдыла? — деп, Ариужан да сёзге къошулду.

— Турадыла, жокъду хаталары. Уллу болгъандыла.

— Келин аш орунундан тарыгъа туруучу эди, бусагъатда печикди? Къаратыргъа, бакъдырыргъа керекди. Таулу адам, аурууун оздургъунчу, тёзюп туруучуду.

— Келинигиз да биз барлыкъ элдеди. — Абдулну орунуна Сютдюн жууап берди. — Къарындашыны юйюндеди.

— Да эртте окъуна анда хапары бар эди да. Андан бери къайырмагъанмыды да?

— Угъай.

— Хей, элде сабийлеге уа ким къарайды? — Къайырбек сейирсинип сорду.

— Сабийлеге къоншу тиширыула болуша турадыла. Къарап да не къарарыгъы барды! Ашлары бар. Кийимлери барды, бирсилени сабийлеринден иги киймей эселе, аман киймейдиле. Кишиге жалынчакъ туюлюбюз.

— Ол ангылашымлыды, жаланда бир затха сейир этеме.

— Къайырбек, сен сейир этерча зат жокъду, — Абдул сермеп шешаны алды да, Сютдюнге да, кесине да аракъы къуюп, рюмкаланы къагъышдырып, ичдиле.

— Мен сизни бу жолоучулугъугъузгъа бек сейир этеме. Юйюгюзде сабийлеригиз. Аны кибик дуня бла бир малыгъыз арбазыгъызда. Кесигиз ишлеген этесиз. Жууаплы ишигиз барды. Келин юйюнде тургъанлы юч ай болады. Ол юч айны ичинде сен ючюнчю кере келесе. Бу тёртюнчю келгенлигинди.

— Э-э-э, сен не айтыргъа суйгенинги энди ангыладыкъ. Сен айтханнга кёре, биз бери келирге керек туюлюбюзмю?

— Абдул, сизге бери келмегиз деп киши айтмайды. Келигиз. Алай сиз: «айланганнга жёрме, айланмагъаннга берме», — деп алай окъуна суна болурсуз. Мен а: «Айлана кетсенг, не сюек, не саякъ табарса», — деп алай сунама ансы.

— Биз бош эрикгенибизни кетерип айланмайбыз. Юйдеги

бла эгечден туугъан жашны къатыны бек ауругъанды да, анга къолубуздан келгенча болушмай амалыбыз жокъду, — деди Абдул.

— Не болушлукъду ол? Бир да болмаса да, кеси кёзюбюз бла бир кёрейик дерча не дохтурла тюйюлсюз. Алай болса — бир иш. Алай окъуна болса да, юч айны ичинде юйюн-юйдегисин къоюп айланган ушамайды. Сен сейир адамса. «Келининг бла эгечден туугъанны къатыны» дейсе. Мындан алда келин, алып келип, танытхан эди. Бек къонакъча кёрюп ийген эдик. Сёз арасында: «Сабийлеринге жарсымаймыса? Аланы сагъышын этмеймисе?» — деп сорсам: «Къарындашынг а, къарындашынг? Ол юйдеди», — деп къойду. «Да къарындашым совхозда ишлеген эте ушайды да», — дейме. Андан сора жукъ айталмай къалды. Ауузланып бошагъаныбыздан сора: «Жашчыкъ, келчи къарындашымы Долинскеге элтип, эрикенин кетерип келейик», — дейди. Аман ачыу тийди ол сёзю уа. Аны къарындашы менден беш жыл кичиди. Ауругъан келини уа эсинде да жокъ. Мен ишден бошайламын, кеслери кетдиле. Келинни сумкасында бир полуштоф. Бу уа ненгди дегенимде: «Къарындашымы эрикдирмез ючюн, ресторандан алгъан эдим», — деди.

— Жууукъ дегенинг игиди. Къатыны ауруп жатхан заманда кёлюн кётюрейим дегенлиги болур эди.

— Охо, келинибиз эки эгечден туугъан къарындашыны кёлюн кётюрсюн дейик. Ол аны жууугъуду, не этгенлери бла мени ишим жокъду, — Къайырбек Абдулну бетине къарады. — Сен а, сен ма бу жол тёртюнчю кере келесе. Хар келгенинг сайын ашыгъып, урушха баргъан кибик, алай кетесе. Бизни кёлюбюзге, жүрегибизге бир ыразылыкъ нек болмайды? «Къайырбек, не эте турасыз, жашауугъуз-ашауугъуз?» — деп бир сорсанг а. Биз аман окъуна болайыкъ, туугъан анангы окъуна сагъынмайса. Биз бир къарындан чыкъгъан къарындашла тюйюлбюзмю? О хахай, кетеме! Къайры? Келининги туугъан анасыны эгечинден туугъаннга дейсе. Алай эсе, бу юй, туугъан къарындашынгы юйю болмай, ким болса кирип кетген харчевнамыды? Келгенден ары бир кече окъуна къалып, хапар айтып, басымлы, сабыр, кесибизни аууздан хапар айтып, биз да санга тынгылап, тамата къарындашыбыз келгенди деп, бир-эки адамы башын тийишдирип, бир басымлы, адепли адамча кетсенг, не боллукъду?

— Былайда Къайырбек бек тюз айтады. Абдул, бюгюн ёртениге чапханча этмей, тамбла барсакъ да боллукъду, — деди Сютюн, уялгъанмы этди, огъесе керти кёлюндегисинми айтды.

— Хау, алай этигиз. Ариужан Абдулгъа къарады.

— Угъай, бюгюн бармай боллукъ тюйюлдю, мында неди,

анда, «Қъара-Сууда», игирек, зауукълуракъ боллукъду, — деди Абдул. Ол биягъы аракъы къуйду. Биз ары барсакъ, къой кесилликди. Сыйлау боллукъду, хурмет этилликди.

— Ма, кёремисе, иш недеди? Санга къарындаш угъай, стол, ащ керекди. Эшитдигиз да? — деди Къайырбек.

— Сауутлары къургъакъсып, къазаны энишге къапланып, шахарда жашагъан жууугъунгдан эсе, жаулу жёрмелени чёргегең къайынларыбызгъа жетсек, сокъуранырыкъ тьююл-бюз.

Абдул-келюне келгенни жашырмай айтды.

— Таулулада: «Не аман эсем да, къайынларына таянган киеуденми аманма?» — деген сёз барды, Абдул, аны унутма, эсингде тут.

— Охо, биз аман окъуна болайыкъ. Сен алапат бол. — Абдул кыза тебиреди.

Къайырбек бош рюмкалагъа аракъы къуйду да:

— Угъай, Абдул, сен мени тамата къарындашымса. Аны себепли, мени бир бетим барды, эки тюрлю сёлешаллыкъ тьююлме. — Ол кьолуна рюмкасын алды.

— Алгъа муну тартайыкъ да... — Къайырбек керти окъуна ачуланганда этиучю кылыгъын этди. Ол, кишини сакъламай, рюмкасында аракъысын жиликча жутду.

— Ой, алай тьююлдю, сен сунганча, мен санга кертисин айтайыммы?

— Аит, айтырыкъ эсенг, ким тыяды сени ауузунгу!..

— Алай эсе, тынгыла. Биринчиден, сен жууукъ-тенг дегенни билмегенсе, кесингден кичилеге кёз-къулакъ болургъа бир заманда суймегенсе. Сен эт жууукъларынгы... жууукъларынга алышыучунгу къой.

— Къайырбек, харип, сёлешсек — биз да табарыкъбыз айтыр зат. Сен манга тамата къарындашынгача къарамагъанлыкъгъа, мен сени кичи къарындашымча кёргенден башха терслигим жокъду. Бююн да сен быллай бир чартларча мени терслигим жокъду. — Абдул энди ачылды. Къарындашыны бир-бир сёзлери Къайырбекни дыгъылына тийдиле.

— Кичи къарындашым деп бир заманда жанынг аурумагъанды, бош къургъакъ сёзден сора. Къуру сёз бла къургъакъ къашыкъ бирчадыла.

— Къайырбек, не болса да, Абдул сени тамата къарындашынгды. Ол сенден таматады, кёлюне тийме, — деп, Сютдюн арагъа кирди.

— Сютдюн, сен бизни арабызгъа кирме. «Къарындаш къарындашны игилик кёрююн да, ёлююн да суймез», — деп сёз барды. Къайырбекни жүрегине сыйынмай тургъан бир зат барды да, энди аны чыгъарсын тышына. Жюрегимде бир тюрлю бир къара зат да жокъду, сохураным да кьоз-

гьалмагъанды. Алай санга бир сорлугъум бар эди. Анга жауап берсенг, болду. — Къайырбек бошагъан чын аякъны Ариужаннга узатды.

— Ол не сорууду? Къайырбек да къадыргъа минипди.

— Тапхан анабыз ауруп, къарар керекли болуп тургъанда, сен анга нек жан аурутмадың?

Къайырбек эрттеден бери жюрегине тюйрелип тургъан сорууун сюнгюча тиреп тохтады. Аны эшитгенде, Абдул да, ушкок тауушдан элгенген кийик кибик, сагъайды.

«Э-э-э, биягъындан бери Къайырбек сени нек эгеп кюрегенин ангыладыкъ. Мен а къарындашла не юлеше болурла деп турама. Бир бирни таш бла урмазла. Андан ары озуп тебиреселе, кюрюбюз. Мени нем къорарыкъды? Жашауда бу да керекди. Экисин да жарашдырсам, манга олду игиси». Бу Сютдюню фикири эди.

— Олму эди сорлугъунг? — деди, артыкъ уллу сан этмеген кибик этип.

— Сен алгъа жауап бер.

— Анга къаллай жауап берирге боллукъду? Анабыз ауруду, сен келдинг. Дохтургъа кёргюзтюрюкме деп, Нальчикке элтип кетдинг. Ажалы жетди да, ауушду.

— Ажалыбыз жетсе, барыбыз да ёллюкбюз. Алай иш анда сунма. Иш башхадады. Тенглерим бек болушдула. Кереклиде дохтурла, медсестрала юйге келип окъуна къарап тургъан эдиле. Тёшекге тюшюп, терезеден тышына термиле къарап жатханында, сиз кечегиз-кюнюгюз да бек ырахат турдугъуз. Анабызны халы къалай болур, харип, деп, ай сайын угъай, жылына эки кере окъуна келалмагъансыз. — Къайырбек андан ары жукъ айталмай, тыгъылып къалды. Биреу тилин темир къысхач бла къысханча, жаны къыйналды.

— Юйде сабий-субюйге, маллагъа къарар адам болмады.

— Абдул, ол сылтау тюйюлдю. Сабийле, келин нек къарамайдыла?

— Ол да базардан бир жукъ тюшюрмесе, мени иш хакъым аланы юслерине-башларына жетмейди.

— Болсун алай окъуна, сен кесинг къайда къалдың? Туугъан ананг, сени къарынында тогъуз ай кётюрген, бокъдан бюртюк этген, ёмюр берген ананг тюйюлмю эди? Аллахынг ючюн айтчы.

— Совхоз ишден бошайлмайбыз, — деп, ариуларгъа кюрешди кесин Абдул.

— Угъай, Абдул. Сен айтханла бош затладыла. Сен анангы тогъуз ай угъай, тогъуз жыл аркъанга кётюрюп айлансанг да, ананга борчунгдан къутулаллыкъ тюйюлсе. Кёргенбиз, анасыз ёсюп, ана жылыууна термилген жашланы да.

Ана хакъы дуняда угъай, ахыратда да борчду. Охо, онгугъуз болмады дейик. Беш айны ичинде жангыз бир кере телефон бла сѣлеширге боллукъму эди? Ариужан, отпускасын алып, къатында турду. Аныкъы тауусулгъандан сора, мен алдым. Биз аны ючюн кесибизге ыспас излемейбиз. Аузуна къабаргъа бир татыулу зат, бир жарар дарман излерге кюрешдик. Аллахны ахшылыгъындан, хар не да табылып турду. Алай ананга сени бир ариу сѣзюнг керек эди. Не медет, ол аны эшиталмай, керти дунягъа кетди.

— Да сен алай акъыллы эсенг, бусагъатда айтханларынгы ол заманда нек айтмадынг? — Абдул Къайырбекге къарады.

— Сен хар нени да кесинг бек уста билесе. Ауруу къызуу хорлай баргъаны сайын, къатындан кетерге онг болмады. «Эки дегенинг бир кирик, бир дегенинг жокъ кирик», — деп шыбырдады ёлрюнюю аллында. Ариужанны таматасына айтып ангылатханыбызда, ол анга келир жылны отпускасын да берген эди, сау къаллыкъ. — Къайырбек юй бийчесине къарады.

— «Насыплы бол, санга ыразыма. Туугъан ананга къарагъанча къарадынг», — деп, бетими сылап, ыразылыгъын бериучю эди. Жаннетли болсун!» — деди Ариука.

— Ананг Нальчикдеми ауушхан эди? — деп сорду Сютдюн.

— Хау, ма бу сен кѳрген юйде кетди керти дунягъа. Кеси умут этгенча, Аллах аны топуракъ юлюшюн ата-бабалары жатхан жерге буюрмады. Ары элталмадым... — Къайырбек, рюмкалагъа аракъы къуйду да:

— Хар ким ниетине жетсин, — деди. Аны айтханын ангыладыламы, ангыламадыламы, ичдиле да, барысы да рюмкаланы тюплерин, таууш этдирип-этдирип, женгил, шахматчыла фигурала ургъанча, столгъа-столгъа урдула.

— Алан, сен ишге барлыкъ тюйюлмюсе? — деди Ариужан, эри аракъы иче тургъанын кѳрюп.

— Бармай а, барлыкъма. Сагъат неди? — деди Къайырбек. Сютдюн буун сагъатына къарады.

— Танг атып турады да, онбеш минутдан алты боллукъду.

— Эрттеден бери жюрегинге тюйрелип тургъан затларынгы айт. Башлагъанса да, башлагъанса. Айт, айтып къал. — Абдул кѳлкъаралыкъны жангыдан къозгъап, къызгъан кесеулени ышыра башлады. Сора, ёпкелеген ауаз бла:

— Бу жолдан сора не келирбиз, не къалырбиз.

— Туугъан къарындашдан угъай, бош адамдан окъуна киши къачып кеталмайды. Алай анабыз санга термилип жатханда, келмей, энди къатынынгы, туугъан къарындашы угъай, эки эгечден туугъан, экиге айланган жууугъуну къа-

тыны ауругъанды деп, кечеги башыгъызны къолугъузгъа алып айланганыгъызгъа ачыуланганым кертиди. Ол затха жаным къыйналады ансы. Озгъан ишге ёкюнюп, хайыр болмазлыгъын билеме, ангылайма. — Къайырбек сабыр-сабыр, ауазын кётюрмей, сёлешди.

Абдул Сютдюнге сагъатны тюз ненча болгъанын сорду. Сютдюк сагъатына энтта бир кере къарап, алты болгъанын айтды.

— Алай эсе, турайыкъ, не олтурабыз. «Къара-Суугъа» автобус сагъат алтыдан башлап барып тебирейди. Эрттерек жетсек, кесибизге игиди, — деп, Абдул жеринден турду. Сора кийине башлады. — Кичи къарындашыбызны юйюне барабыз деп, къанат битип келип, тюгюбюзню жулкъдуруп кюйдукъ. Ёлгенибизни, сауубузну да тойдурду. Бу жолдан сора бу юйню босагъасындан атласам, босагъам кзурусун. — Абдул юйден чыкъды. Алай шош чыкъмады, эшикни занг деп урду.

— Жангыз къарындашынгы кёлюн къалдырыпмы ийдинг? «Ичер сууунгда ит ёлтюрме», — деучю эдиле да акъыллыла. — Ариужан эрине къарады.

— Мен Абдулну кесине жукъ айтмагъанма, аны жанына тиерча. Оу да-шау да къылыгъын айтханма.

— Сен дертчи болма. Къарындаш сеникиди, — деди Ариужан Къайырбекге.

— Угъай, ол зат къачан болса да айтыллыкъ эди, бир кюн бир. Андан сора да бар эди айтырыкъларым, алай, не медет. Сютдюнден къарыу тапмадым.

— Иги этгенсе кёп къозгъамагъанынгы. «Багушну къозгъасанг, ийис этеди». «Ана къарын ала болмаз», — дегендиле. Мен айтхынчы, анабызны тобугъуна жетген болур, жаннетде жатсын. Анабыз манга да кёп зат айтыучу эди. «Саулугъумда сен быланы Къайырбекге иш айтма, къызым, ол зоржюрек адамды. Бир бирге кёлкъалды болмасынла. Алай болсала уа, мен ахыратда да тынчайырыкъ туююлме», — деучю эди. Сен анангы сёзюк эсингде тут, — деди да, Ариужан шум болду.

— Не айтхан эди, айтчы?

— Да бош, алай ууакъ жарсыула. Тамата къарындашынгы этгени тукъумну, жамауатны аллында да ушамайды. Болсада сёз тышына чыкъмасын.

— Да, ол кесинден сора кишини суймейди. Абдул институтха окъургъа киргенде, мен техникумда окъуучу эдим да, андан ол институтну бошап чыкъгъынчы, мен техникумну кюйдум да, элге келип, ишледим. Ол окъуп бошагъынчы, иш хакъымы анга ийип турдум.

— Аламат иги этген эдинг!

— Къуру олмуду?! Атам-анам туугъанлы бери шай-шай, сом-сом жыйгъанчыкъларын аллыма къуюп: «Машина сатып ал да, къалгъанын сберкассагъа сал», — дегенлеринде: «Угъай, артда керек боллукъду», — деп, унамадым. Ма андан ары битеу ахча Абдулну къоранчларына кетди. Қъайырбек сокъураннганын сездири.

— Ол къадар ахчаны ангамы къоратхан эдигиз?

— Хау. Бу бусагъатдагъы келинибиз аны ненчанчы къатыныды билемисе?

— Кёп къатын алгъанын адамладан эшите тургъанма. Алай ненчанчы къатыны болгъанындан хапарым жокъду.

— Абдул жаш заманында бек аман къанбуз эди. Энди бир кесек акъыл жыйгъанды башына ансы. Сен айып этме, туугъан къарындашын сөгеди деп. Ким биледи, «бир къарындан ала да, къула да тууады» деп сёз барды, мен терс окъуна болурма. Алай а, мени анам бирди. Қъарт аналарыбызны уа сен да, мен да танымайбыз. Ала Қъазақъстанны аулакъларында жатадыла. Ма бу келинибиз бешинчисиди.

«Бу бешинчисиди» дегенни эшитгенинде, Ариужанны кёзлери чунгурларындан чыгъаргъа аздан къалдыла.

— Кертими айтаса?

— Керти болмай а. Ол, ол кир ишлени барысын да эте туруп, атабызны-анабызны къолларын алай жалан этген эди, тюз соуп терилерин алгъанча. Андан сора бу келинибизни келтиргенде: «Энди болду. Бу къатынынг бла жашап къалсанг, машина алып берирме», — деген эди жарлы атабыз. Тюзю уа ажалына кёрюннген болур эди.

Атабыз бек онглу адам эди. Эллилери аны атын бир заманда унутмайдыла. Аны аты сагъынылгъан жерде: «Асыл адам эди, асыл атдан тюшмез», — деп, къысха багъа берип къоюучудула. Сен аны кёралмадынг, — Қъайырбек терен ахтынды. — Машина бла авариягъа тюшюп ёлдю, мархум, деп анабыз айтычу эди.

Ариужан, башын чайкъап, бир затха сейирсиннгенча болду.

— Баштёбен адамдан къууанма дейдиле, керти эсе да, ким билсин. Ананг, харип, жаннет ахлусу болсун. Манга бек ышанычу эди. Ичги сёзюн жашырмаучу эди. Ёлю кертиге ёпкелемесин, санга айтма дегенлерин айтмагъанма. Аладан бирин бюгюн айтыргъа тюшеди.

— Ол не эди? — Қъайырбек Ариужаннга бир жукъгъа термилип къарагъанча къарады. Қъатыбызда адам жокъду, жаланда сёзюбюзню бир Аллах эшитеди, кёреди. Ариужан, айтчы Аллах ючюн, жүрегими къыйнамай, ол не зат эди?

— Биз, «Жарлыгъын жашыргъан бай болмаз» дегенлей, онгубузгъа кёре, комсомол той этип юйдегили болгъан эдик.

Ананг ауруп къалып, бусагъатдагъы къатыны бла къарындашынгы келгени эсингдемиди?

— Хау эсимдеди.

— Ол заманда ананг, иги кесек ахча жыйып: «Къайырбекге бер, жангы келинге менден салам айтырса. Огъурлу кюнде келсин. Бу да бир затларына жарар», — деп, бир минг сом ахча ийгенин айтхан эди манга.

— Ой, Аллах, сен сакълагъын харамдан. — Къайырбек сархош болду.

— Дагъыда бир затха тынгыла!

— Айт!

— Биз фатарда жашагъаныбызда, къарындашынг, юйге келип: «Ала шахарда фатар тутуп, кыйналып жашайдыла. Къайырбекге бла келинге болушуп турургъа керекди. Ахчачыкъ бере турсанг, почта бла ие туруп эдим», — деп, хар ай сайын, анабызны алдап, ахча алып тургъанды. Сен анга не айтырыкъса? Ким биледи, ийип окъуна тургъан эсе да.

— Аллах кёрсюн. Аллах туурадады. Мен анамы айтханына ийнанам. Ол бир заманда бир сёзню буруп сёлешмегенди. Биягъында аны нек айтмадынг? Сютдюн да къарап тургъанлай, аны ачыкъ этерик эдим... Алай не этгин? «Игилеге аман туумасын, тууса, туусун — кълмасын», — деген сёз барды.

* * *

Бир жол жираф тюеге: — «Тюе, Аллах ючюн мен санга бир сорлугъум бар эди», — дегенди.

— Сора эсенг, айтырма.

— Сени боюнунг былай кынгыр-мынгыр некди?

Тюе, харх этип кюлгенди да:

— Да, жираф, харип, мени санларымда тюз зат къайда кёргенсе?» — дегенди.

КЪУРТА ПАРИЙ

Мен терек салкъынында неда босагъа аллында жатхан, къартдан тюеннген тишсиз ит кёрсем, жазыгъым келип, жаным инжиледи. Кёзюме ёлген парийбиз кёрюнеди. Ой анасыны, къалай огъурлу жаныуар эди!

Кёп болмай Я... деген элде аш юйню аллында анга ушагъан салпыкчулакъ, талгъыр парийни кёргенимде, андан кёзюмю айыралмай, кёп къарап турдум.

Аны кшошдан келтиргендиле. Ол энди кыйыр сакълар-

гъа жарамайды. Алай анга бир адам да хыны этмейди. Ол да кишини элгендирмейди. Алайгъа ким барса да, анга жалынчакълы къарайды. Ким биледи, ыстауат сакъларгъа юйреннгени себепли болур, адамдан а къоркъмайды.

Мени эсиме сабий заманымда болгъан бир зат тюшюп, аны энгта да унуталмайма.

Ол заманда биз Къазакъстанда жашаучу эдик. Биз, жангыз тамата къарындашыбыздан сора ишлеп хайыр этерге адамыбыз да болмай, аууруракъ юйдеги эдик. Анабыз а алты сабийни айыпсыз ёсдюрюрге борчлу бола, колхоз ишге да болуша эди. Тамата къарындашыбыз, алыкъа акъылбалыкъ болмаса да, къанлы къазауатны кезиуюнде къарындаш къазакълыла бир сюрюу къойну анга ышанып, кютерге берген эдиле. Бизге, ууакълагъа, Шагъабаннга болушургъа да тюше эди. Школда окъургъа да ол жыллада онг аз эди. Абаданла, сакъатла, урушха болушлукъ эте, эл мюлкде урунадыла.

Шагъабаннга къой сюрюу бла бирге бир ит, бир эски кийиз юй, бир эски къурум къазан бердиле. Сюрюу бла бирге уа Тайкъашха деген талгъыр къурта ит келеди. Къурта кюндюз да кёбюсюнде сюрюу бла айланнганды. Биз аны юй хайыуанларыбыздан да бек сюе эдик.

Бир кюн сюрюуден къайтханымда, къарт парий, кёзлерин ачалмай, ырахын болуп, арбазда жата эди. Мени кёрюп, кёзлерин ачды да, сора кюден-бутдан къобуп, тентирей, дууал¹ жанына барып, эки ал аягъына башын салып жатды. Мен, таягъымы дууалагъа сюеп, эски габарама чёкдюм да, анамдан сууссап тиледим. Анам бетими, къолуму жуудурду:

— Жашым, Жумакъуллагъа бар да, ырдауунлукъ алып кел, — деди.

Мен алашы юйлерини къатына жетгенлей, ёрекъулакъ кёк ит къамиш буруу бла секирип, мыллыгын орамгъа атды. Кюн сайын кёре тургъанлыкъгъа, итден мен къаты сескендим. Аны тауушун эшитгенлей, Аскъар, юйден чыгып:

— Бёрютут! Бёрютут! — деп, итни арбазгъа чакъырды. Ит къулакъларын алгъындан да бек тургъузуп, мени арбазгъа кирдирмез муратда, къабакъ эшигинде тохтап юрдю. Аскъар, такъыясын къой оруннга сызды да:

— Бёрютут, бар келтир! — деди. Ит чалман башы бла секирип барып, такъыяны ауузуна къабып, мени таба тебиди.

— Тохта! Тохта! — деген буйрукъну эшитгенинде уа, эшик юсюнде чёгюп тохтады. Жаш, ит айтханын этгенине махтана:

— Кел, къоркъма, къабарыкъ туююлдю...

¹ Дууал — балчыкъдан къуюлуп этилген буруу.

— Асем апа ¹ юдемиди?

— Апа! — деп анасын чакъырды.

Тешигине мамукъ буштукъ этилген, бояуу асыры къоп-хандан къолан бетли гитче кружкагъа айрап къуйдуруп, алып чыкъгъанымда, Аскъар биягъы ит бла кюреше эди.

Мен анга сукъландым, итине кёзюм къарагъанын сезип, бир жыжым хурттакны арлакъгъа сызып, биягъы:

— Келтир, терк! — дей эди. Жетип барып, жыжымны иесини къолуна туттурду. Аскъар аны эркелетип, сыртын сыйпагъанда, жюню къундузча жылтырады.

— Аскъар, залим итинг барды.

— Атам шахаргъа баргъанда, узбекли шагъырейи бергенди.

— Ит болса — быллай болсун ансы!

— Сизни да барды да итигиз! — дегенинде, бизни парийни хыликкя этгени бирден белгили эди. Аны себепли уа мен да:

— Да ол да керекли жеринде жарайды, — дедим.

Ол кезиуде:

— Ой Алий, нек тураса, сют суууду, — деген ыннаны огуурлу ауазы бизни ушагъыбызны бёлдю. Мен терк-терк юйюбюзге жёбеледим. Арбазгъа жетгенимде, Къуртаны кёзлерни къалай эсе да суулу болуп, жан бере тургъанча кёрюндю. Ол манга бир тюрлю эриши къарагъанча эди. Мен ол кезиуде андан теркирек къутулуп, Аскъарны итича, ёрекъулакъ болурун тилей эдим. Бизни юдегибиз аны барысы да суююп тургъанларын билип турсам да, хар заманда да сёзюмю жерге салмаучу ыннама, ышанып:

— Бу къарт гыбынаны бир жары элтип, ажашдырып кетсе, иги боллукъ эди, ынна, — дегенимлей:

— Ол не сёздю, жашым! — деди ынна, сейирсинип, сабыр ауаз бла.

— Да кючюк асырагъанлыгъынга, ол да жашай турса, Тайкъашхача, къартайыр. Хар зат, адамла, хайыуанла, жаныуарла, унамасанг, агъачла да жаш кезиулеринде къарыулу, ариу, суюдюмлю боладыла. Къурта болмаса... — дегенлей, эшикден анабыз кирди. Ынна аны къолундан тели хыярны тышындан этилген бууалдакъ суусун орунну алып, чюйте такъды.

Анам ол кезиуде бал чюгюндюрде ишлеучю эди. Ол суу сугъарып келгенди. Суу кийимлерин алышындыра:

— Алий! Парий не эсе да бир бек апчыгъанды. Жылы аш берип, кёз-къулакъ бола турсанг не болады!

— Тирилик, бош кёзлерин кысып жатханлыгъыды.

¹ Ана — ана деген сёз.

— Угъай, жашым, ол сени ёлюмден кьутхаргъанды.

— Да не этейим да кьутхаргъан эсе? — деп, эшикге чыгъып кетдим.

Ушхуур ашагъандан сора, биягъы ынна анама: «Келин, Кьуртагъа аш бермегенмисе?» — деп, тынгысыз сорду. Эшитип турама.

— Аш а берген эдим, ашаргъа унамагъанды ансы.

Мен а: «Теркирек ёлге эди», — дейме ичимден. Сабийлени «Алийни Кьуртасы», — деп хыликкя этгенлери эсиме тюшюп.

Ол кезиуде чалман башы бла секирип, Аскъарны Бёрютуту арбазгъа тюшдю... Мен: «Хир!» — деп хыны этгенимлей, юсюме атылды. Алайлай Кьурта жетип, Бёрютутну желкесине илинди. Эки ит аяусуз талашып башладыла. Сейирге кьарап кьалдым. Бёрютут бла Тайкъашха кьарт угъай, хайт деген заманыча сермешди. Бёрютут не аямай кюрешсе да, кьарт парий аякъларыны юслерине ёрлешип чайнашдыла, сора тёрт аякъларын тиреп, хырылдашдыла. Дагъыда бир ненча кере биягъы итле башлы-тюплю болдула. Бу сермешуле кьарап-кьарагъынчы болгъан эдиле.

Бир заманда анамы:

— Нек кьарап тураса? — деген ёхтем хынысындан элгеннген окъуна этдим. Анам бир челек суу алып чыкъды да, итлени юсюне кезиу-кезиу къуйду. Итле айырылышдыла. Бёрютут, сынсып-сынсып, юйлери таба ташайды. Ол кюннге дери итле талашсала, суу къуюп айырычуларын мен билмей эдим. Кьурта уа, жан солуу эте, мени кьатыма келип, къуйругъун кымылдата, кьарыусуз ауаз бла «хаф», «хаф» — деп, бир-эки таууш этип, арлакъ барып жатды. Ынна да, харип, этеклери жер сыйпай, тири-тири келди да:

— Кьурта, харип, Кьурта, — деп итни башын сылады. Кьарт парийде кётюрюлюр кьарыу болмаз эди, Тайкъашха мудах кьарап, къуйругъу бла жерни аз букъу этдирди.

Мен къууанырымы, жилярымы да билмедим. Ынна, аркьасын дууалгъа таяндыра, Кьуртаны кьатында чёгюп, аны жарылгъан эринине кьарап, кёп сагъыш этди. Бизни ыннабызча акъыллы кьартны бир ит жаныуар ючюн аллай бир сагъыш этгенне тамаша болдум.

Биз барыбыз да арбазда, шургулу адамлача, шош эдик.

Эрттенликде анам танг аласында, жабу-жубу этип, барыбызны да уятды. Парийни ёлгенин бизге хапарлады:

— Алгъаракъ чыгъып айырсакъ, ким биледи, ёлмезге болур эди.

Манга хыны кьарай:

— Ма бу уа, аланы айырырны орунуна, сейирге кьарап тургъанды!

— Мен къалай айырлыкъ эдим, ала бир бирни кесе турсала?! — дедим, кесими кѣпдюрюп.

— Аланы талашхан себеплерин сен билмеймисе? Къурта, сени Бѣрютутдан къоруулай, сени ючюн ёлдю. Ма муну бла экинчи кере ол сени ёлюмден сакълайды. Ол аман тишли ит сени къапса, сен да сау къалмаз эдинг. Ит жаньюарлада аман тишлилери болады. Аллай аман тишли ит къапхан адам, мал да ёлмей къалмайды, — деп, бизге сабыр-сабыр ангылатды ыннам.

— Бу жолдан сора уа къачан? — дедим.

— Жашым, бу ит бизге жангы жерде насыбыбызгъа кѣре тюшген болур эди. Бизге аны, таза къумалы итни, артыкъ тырнакълы къойчу парийлени тукъумларынданды деп, къойчу Жюнюс берген эди. Ол биз мында къой кюте башлагъандан сора экинчи жыл эди. Бир жыл къоншу колхозда анангы эгечи онгсузду деп, сууукъ хапар келди. Къыш чилле, мардасыз сууукъ, боран. Эшикге чыкъсакъ, кирпичклерибиз бирге жабыша, бузлайдыла. Сени гитче заманынгда ананг сени аркъасына кѣтюрюп кетди. Мен бирсилеригизни къоюп баралмадым. Олсагъат, сизни бла Къурта да тебиреп, ызыгъыздан кетди. Эрттенликде «Къалмакъ дуппур» табадам бютюнда уллу жел туруп, биягъы боран башланды. Ананга, жол ачылмаса, анда сабыр бол деген эдик. Ана къайры тынчайырыкъ эди! Жолгъа чыкъгъан болур эди. Биз да амалсызгъа къалып, дыгалас эте, ингир болду. Жатдыкъ. Бир заманда, кече ортасы аугъан болур эди, Къурта, эшикни тырнап, сынсый башлады. Эшикге мыллыгын атды ыннанг. Ыннанг сени аурууунгу алсын, балам. Аллай итге къара, болгъаны, чанагъа жегилген атча, буз чакъмакъ. «Эшигим жабылгъанды», — дедим ичимден. Ит аллымда, мен ызындан — барабыз, къула тюзге къарап. Дангыл ёзен, жол жокъ. Аулакъ. Боран кѣз ачдырмайды. Сюрюлген сабан ызда бара болур эдик. Абына да жыгъыла, аманны кебинден къоба, барабыз. Къарангыдан кѣзню кѣзге урсанг, жукъ кѣрюнмейди. Бир насыпха, Къурта менден узайып кетмейди. Къара кюнлю болуп жетгенимде, ананг, Аллах насып этип, бир салам тишни чунгур этип, ары кирип, сууукъдан къалтырай. Сени тон габарасына чѣргерге кюрешгенди. Сен онглуракъ, ол хариб'а сѣлешалгъан окъуна эталмайды. Жаякълары къурушхан эди.

— Къурта уа, Къурта? — дегенимде, ынна:

— Сени анангы бетин, къолун къар бла ышып, сени да этегиме чѣргеп, анангы да къолундан тута, артха айландым. Биз юйге жетгенде, боран да шошайып, бурун тауукъ къычыра эди.

Мен, ыннаны хапарына тынгылай, болгъан ишни суратларын кѣз аллыма келтире, кесими дуняда бек акъылсыз сабийге санадым. Болсада, Къуртаны сау этерге уа онг жокъ эди.

УСТАЗНЫ ХАТЫ

Бизни эски элибиз Акътопуракъ аллай бир уллу эл да туюл эди. Алай бизни элден къазауатха жюз элли жаш кетген эди.

Аладан бири Огъары Къапхакъда жашаучу ана къарындашыбыз Бекирбийни жашы Исмайыл эди. Аскерге кетгинчи, ол устаз болуп ишлей эди. Мен экинчи, классха жюрию эдим. Устазыбыз Кязимни назмуларын бла Будаиланы Азретни «Мараучуну хапары» деген поэмасын кѣлунден окъуп тебиресе, бизни ауузубуз ачылып къалыр эди.

Дерсни кезиунде ол мени къуру махтагъанлай туруп эди. Дефтерими ёрге тутуп: «Къарачыгъыз, къалай ариу жазады», — деп, окъуучулагъа кѣргюзтюр эди.

Аскерге кетер кюн Исмайыл мени да юйлерине чакъырды. Сабийди деп, сансыз этип къоймады. Арбаз адамдан топпатолу, жууукъларыбыз жыйылып, хар бири аны ийнакълайды. Жарлы анасы Миндауатны кѣзлеринден тѣгюлген жилямукъла минчакълача тѣнгерей эдиле.

— Жияма, тири бол, белинги къаты къыс, аман къууум этме. Жашны жюрегин инжилтме, бирсилени да апчытма. Буюрулгъанны кѣрюр, адам зорлугъу жокъду, кеси ыразылыгъы бла Ата журтун жауладан къорууларгъа тебирейди. Эшитемисе, келин? Сенден бирси анала да ашыргъандыла жашларын къазауатха, аланы жанлары да эрий болур балаларына. Аланы жашлары да сеникичадыла. Аланы да жокъду экишер жанлары. «Кѣп бла кѣрген — байдамлыкъ, жангыз кѣрген — къыйынлыкъ», — дейдиле. Иншаллах, тили бар, къагъыты бар, сау-эсен къайтыр журтуна, — деди, жыйылгъанланы бек таматалары Жалдуз, Миндауатха кѣл этдире. Жыйылгъанла бир аууздан:

— Алайды, алайды, аурунг — дедиле.

Исмайыл устазыбызны да кѣлю такъырмы болду, небилейим, кѣзлери мылы бола, анасы бла къучакълашып, айырылышдыла. Ол къыйын такъыйкъалада дуняда бир бирге кѣзбаусуз хар пени да кечиучю, арада бир бирге не аз да ишеклик болмагъан бек жууукъ жанланы — ананы бла баланы — жюрек таралыулукъларын кеси кѣрмеген, сынамагъан адамгъа ангыларгъа бек къыйынды. Къадар сизге

аны сынатмасын! Аланы жүректери ол кезиуде ачыуну не да асыуну сезгенлерин киши да билмей эди.

Исмайыл, анасыны жылы кѳучагындан кючден айырылды да, эрлай мени кесине тартып, жаягынын жаягыма салды, сора кѳалтырай турган эринлерин бетиме жетдирди. Устазны жүрегини теренинден чыккѳган халаллыгынын сезип, мени да кѳлюм толду. Жиярыгыым келди. Ол халымы абаданлагѳа сездирмезге кюрешип, бетими бир жанына бурганлыкѳга, кѳз жашларым, манга бой салмай, тѳгюлюп-тѳгюлюп кетдиле. Мени ол халымы кѳрген тишируула, тѳзалмай, жияп жибердиле. Кими ал ботасы бла, кими жаулукѳ кѳанатыны кѳыйыры бла кѳзлерин сюрте, бурунларын терк-терк тарта эдиле.

Биринчи харфны танытып, дунягѳа кѳзлерибизни жангыдан ача тебиреген устазыбыз:

— Сау кѳалыгыыз, тауларым, сау кѳалыгыыз, атам, анам, эсен кѳрүшейик, жамауат! Энтта да Чегем сууундан татаргѳа болурбуз, — деп, нѳгерлери бла, ол заманда колхозда болуучу полторка машинагѳа минип, Нальчик таба кетди.

...Исмайыл кетгенден сора, бир кѳауум кючден кѳагыт келди. Миндауат харип, эски гюлмендисини кѳанатлары созула, чабып, бизни арбазгѳа кирди. Кѳолунда — ючмюйюш кѳагыт. Биз барыбыз да, аскерчилеге буйрукѳ бергенча, аякѳ юсюбюзге болдукѳ.

— Жашым, кѳайдаса, кѳор болайым, окѳучу, жашым, — деп, ынна кѳагытны манга узатды.

Мен, кѳагытны женгил окѳуна ачып, кесиме таныш хат бла жазылгѳанны, тирелмей, окѳуп чыккѳдым. «Анам, барыгыызгѳа да тансыкѳлыкѳ салам айтама», — деп жаза эди солдат кѳагытыны биринчи тизгинлеринде окѳуна.

— Оу, ананг сени ачыуунгу кѳрмей кетсин! Санга кѳор кѳатсын. Окѳучу, балачыкѳ, энтта бир кере окѳучу, — дей, ынна кѳагытны кѳайтарып-кѳайтарып окѳутду. Тынгылагѳанла уа шум болуп тура эдиле. Мен да эринмей окѳуйма. «Элибизде, битеу жамауат — уллу, гитче да, биз сорлукѳла сау-эсен тура эселе? Мени соргѳанланы барына бирча менден соруп салам айтыгыыз. Бусагѳатда Кѳызла Кѳаласы шахардан узакѳ болмай тохтагѳанбыз. Юйрене турабыз, алыкѳа урушдан узакѳбыз...»

Жыйылгѳанла, кеслерини жашларындан кѳагыт келгенча, кѳууанчлы эдиле.

Ингирге дери ынналагѳа адамла кѳуру келгенлей турдула. Мен да ары-бери чыкѳмадым. Школ, жарыкѳ кенг классыбыз. Кѳабыргѳада класс кѳанга. Класс кѳанганы ѳрге жанында, тюз да кѳабыргѳаны ортасына, маршал Будѳнныйни портрети. Устазыбызны дерс бериучю заманлары.

Ол суратла мени кез аллымдан кетмей эдиле. Окъуй билгенле къагъытны кеслери окъуйдула, окъуй билмегенле уа уллу ышаныулукъда къагъытны манга окъута эдиле.

Эрттенликде ынна эртте туруп келди. Биз барыбыз да, басынып, Исмайылгъа къагъыт жаздыкъ да, олсагъат окъуна почтагъа тапдырдыкъ. Почтадан къайтып келе, ынна манга:

— Сенден суйген жаны жокъ эди, харип, хариб' а сени жауунг болсун,— деп, «харип» деген сёзню ырыслай, ынна, жашын эсгерип, дагъыда бир сытылды.

— Ынна, сен къуруда почтагъа жюриуп турма, къагъытланы мен келтире турурма, охому? — дедим.

— Ыннанг санга къор къатсын, охо, жашым, охо, — деди да, ыразылыгъын билдирди. — Ана къарындашынг урушдан къайтса, сени ол алим этмей къоймаз, балам.

Хар келген къагъытны почтадан алып, ажашдырмай, ыннаны къолуна тапдырып, къууандыргъанлай турама. Исмайыл да, къагъыт жазгъан сайын, мени унутмайды.

Кюз арты. Тюз да дерсен чыкъгъанлай, почта таба тебиредим. Қъагъыт келмегенли, бир-эки ай бола болур эди. Бюгюн да ыннаны къууандырмаймы къояма деп, ичими къоркъуу алып келеме. Почтаны таматасы, мени кёргенлей, мияланы ары жанындан ышарып къарады. Ол суйдюмлю ышарыу къагъыт келгенин билдирген ышарыу эди.

— Бюгюн мен сени къууандырама, жаш.

Қъагъыт жокъду деп барсам, ынна, мудах болуп, къайгъы этип башлай эди. Жаш кёргенин унутмаз деп, бюгюн кибик эсимдеди. Миндауат жашыны кийик улакъчыкъны терисинден этилген кечеги бёркчюгюн ийисгеучюсю, сора бёркчюкге жиялумкълары тамычусу.

Мени почтадан чыгъарымы марап тургъанча, жел уруп, бир сууукъ жауун жаууп башлады. Чарыкъларымдан да суу ёте, хуна жанларына къысыла келеме. Аллымда шайтаңдан бир кюн алгъа туугъан хыпьяр Чотур тюбеди.

— Қъолунгдагъы неди?

— Қъагъыт.

— Кимденди?

— Не ишинг барды?

— Кёргюзтейим санга мени не ишим болгъанын! — деп, къолумдан къагъытны къагъып алып, къачаргъа тебиреди. — Ыхы, сен, ыннаны алдап, бал тузларын ашап тура кёреме, алаймыды?

— Сен неле жаншайса, тели? — дедим да, бир жютю отлукъ ташны жерден сермеп алып, Чотурну уругъа керилдим. Ол, терк окъуна къагъытны жауун суугъа быргъап, чий териден этилген тюклю чабырлары бла балчыкъны шыпал-шупул этдире, думп болду.

Ючмюйюш кѳагъытны сермеп алып, сууун саркытыргѳа кюреше, хуна жанында иги кесек мычыгъандан сора, юйге тебиредим. Исмайыл кѳагъытларын хар заманда шакы кѳарандыш бла жазыучу эди да, суугѳа тюшгенликге, кѳагъыт бютюн иги окѳуллукъ сунуп, кесн кесиме кѳл этдире келеме.

Юйге кирип, китапларымы тапкагѳа салдым да, кѳагъытны акырынчыкъ ачып кѳарадым. Шакы кѳарандаш бла жазылгъан кѳагъыт, суу мылыдан бузулмай, айтханымча, шакы бла жазылгъанча болуп тура эди. Юйде адам жокъ, от жылыу да жокъ, сууукъ. Кѳагъытны ыннагѳа элтирден алгѳа кѳурутдум.

Сора, ёпке солуу эте, чабып келип, ыннагѳа окѳудум.

Ол дуниясы кепг болсун. Миндауат харип ол кюн бир бек кѳууаннганы эсимдеди. Аны бети алай жарыкъ, алай кѳууанчылы эди. Къынгырбурун Чотурну этгенин а мен ыннагѳа айтмагъан эдим.

ЖАНГЫРЫУ

Бизни ауузну адамлары намысха бек кѳаты бола келгендиле. Ол ёмюрледен келе келген иги тѳреди. Кѳарыусузгѳа болушуу, ата-ананы сыйлау, абаданнга хурмет этиу, тиширууну намысын кѳтюрюу дегенча ахшы адетле кѳаныбызгѳа сингип кѳалгъандыла. Бу затланы толтуруу бизге фарызды. Кесигиз билгенликден, бу адетле багѳа жетмез хазнадыла. Алагѳа биз юйренчик болуп окѳуна кѳалгъанбыз.

Алтындан, кюмюшден багѳалы алаамат тѳрелерибиз сансыз болуп, аякъ тюбуне тюшгенлерин кѳрсенг, жюрегинг ачымай не этгин? Ярабий, биз жашаудан артхамы кѳалгъанбыз огъесе адетлерибиз бла тѳрелерибизден алгѳа озупму кетгенбиз деп, сагъысха кѳаласа. Бирсилени кѳой да, кеси кесингден кѳлюнг чыгѳа башлайды.

Антмы этдиресиз, мен айтырыкъ башха эди. Менича халкыбызны ахшы тѳрелерин суйгенле, тюзлюкге кѳол кѳтюрюлюкле дагъыда табылырла.

Кѳауум жыл мындан алгѳа такси болмаса, женгил машинагѳа чѳкемгенле азмы эдиле! Алай энди, Аллахны ахшылыгындан, тюрю-тюрю маркалы машинала арбазлада кѳпден-кѳп бола барадыла.

Мен сизге айтырыкъ хапар бир «кѳан кѳайнатхан» председателъ башчылыкъ этген колхозда болгъан эди. Жаз башы. Ашыгъыш ишим болуп, Нальчикге атландым. Жол кысхартыр мурат бла колхозну терек бахчасыны ортасы бла барыргѳа тюшдю. «Москвичде» ючеуленбиз. Юйдегим, кесим, жаш-

чыгъым. Алгъын шахаргъа барсакъ, элни кыйырында чайыр жол бла барыучу эдик. Алайны барсанг, жол игиден сора да, улоу аз жюриюдю. Бек аламаты уа ол жол бла «ѣхтем председатель» жюриюмейди. Бу жол бла барыуума олдамы себеп болгъан болур эди, билмейме. Сагъат экиде школда дерслерим бар эдиле. Ары дери къайтмай амалым жокъду. Ол умут бла бара эдим бахчала ортасы бла. Хы, тапдынг кысха жолну.

Аллыбызда эки кычырымдан сора ауузланыр жер барды. Анга да жетдик. Терк окъуна экишер шишлик алдыкъ да, биягъы жолубузгъа атландыкъ.

Тау этегинде сыйдам жол бла «Москвични» сюзюлтюп келеме. Тегерек асыры ариудан кѣз къаматады. Терекле, мамукъ кирик, чыммакъ чагъып, дунягъа къууат кийиредиле. Жер юсюнде булбулла былайгъа жыйылгъан сунарсар. Тегерекде къанатлы тауушдан сора жукъ эшитилмейди. Бийикде, тау башларында чыранла кюмюшча жылтырайдыла. Терен сызгъала бла къол ичлеринде алыкъа курт эримегенди. Кѣлюбюз жарыкъ, «Москвични» орта терклиги бла келебиз. Ай, алайлай жол жанында алма тереклени ичинден къапкъара «Волга» акъырын, ашыкъмай, жилинча, сюркелип келип, аллыбызда тебиреди. Иги эслеп къарасам, председателини машинасы. Сюйсенг-сюймесенг да, теркликни тыйып, акъырын кымылдаргъа тюздю. Озуп кетерге уа... Мени кирик орта школну орталыкъ устазы угъай эсенг, район таматала эслеп саламлашыучу председателини битеу республикада таныйдыла. Хапаргъа кѣре, колхозну планын не амал бла да толтуруп, ауузун тыялмагъанны абындырыучу бакъыюндю ол. Район толтуруу комитетни председатели да аны кѣрсе, чибин къоругъан алаша кирик, башын эки жанына кезиу-кезиу атып, кирпичлерин терк-терк къагъып къалыучуду. Ма энди ол машина бла мени аллымда кетип барады. Машинада андан сора да кимле болгъанларып эслеялмадым. Бир зат урлап баргъанча, солуууму чыгъармай, моторну шошуракъ ишлетирге кюрешеме. Юй бийчем бла жашчыгъым машинаны жюзаякъ кирик нек жыйырылтханым кыайдан билсинле! «Э киши, теркирек барсанг а, жолубуздан къалабыз», — деп, тишируум тынгысыз бола башлады.

Бир сагъат чакълы заманны ичинде эркин жолгъа чыгъалмай, дерсге да кеч къалдым.

Чайыр жолгъа бир кычырым чакълы къалгъан болур эди, къара «Волга» терк окъуна бир жанына бурулду да, арты кызыарып, дуппур артына ташайды. Мен а жол ачылгъанына къууанып, газгъа къатылдым. «Москвични» чайыр жолда, чууакъ кѣкде къарылгъач учханча сюзюлтдюм. Алайлай инспектор къолан таягъы бла «тохта» деген белги берди.

Тохтамай да бир кёр... Не эсе да кьоркьгъанлыкь сезим бийлеп, машинадан тюшдюм. Ол да «жаналгъыч» таягъын энишге тутду.

Жолда жюрюуюн жоругъун ашыгъып баргъанлай бузгъан эсем, иш кыртыды. Инспекторгъа да «кюйсюз» председателни айтханы законду. Эркинлик кьагъытымы элек-элек этерге боллукъду. Бу жолдан сора бу шайтан кьаргъагъан жол бла бир да бармаз эдим деп, кеси кесиме шыбырдай, кьагъытларымы кьолума алып, инспектор таба атладым. Ол, мени салам берганиме бир тюрлю ышарып:

— Тамата санга намыслы жаш деп, ыспас этип озду, аны айтырыкь эдим, кьагъытларынгы хуржунунга сал, — деди. «Мамуладан» хатасыз кьутулгъаныма асыры кьууаннгандан, анга чес берганими да билмей кьалдым. Дерсге кеч кьалгъаныма бир сылтау табылыр эди, алай инспекторну хыйлалы ышаруунда кьалай эсе да бир хыйсап бар эди.

Бир кьауум кюн озду. Юйде олтуруп тургъанлай, телефон зынгырдады.

— Терк жетигиз, тамбла математикадан сабийлени олимпиадагъа хазырлауну программасын жарашдыргъанбыз.

Биягъы ашыгъышылыкьны амалсызлыгъындан терек бахчаны арасы бла барыргъа тюшдю. Жол жюрюуюн жорукьларын эсде тута, «Москвични» учуруп келеме. Инспектор кёрюнмейди. Тёгерек шошду.

— Ыхы! Тюз элге кире тебирегенлей, инспекторну «жаналгъыч» таягъын кесинден алгъа кёрдюм. Жолдан бир жанлыракь тохтадым. Инспектор сын ташча сюеледи, жеринден теберча кёрюнмейди.

Къаршы келип саламлашдым. От тюшгенча, кьайры ашыгъаса? — деп, мени ёмюрде биринчи кёргенча, сууукь бет алып къарады.

— Да, угъай, тейри. Теркликни мардасындан оздургъан болмам, аппаратыгъыз тюз кёргюзте эсе?..

— Аппаратда сылтау жокъду. Юч сом, — деди да, эрттен хазырлагъан квитанцияны кьолума тутдурду.

— Охо, охо, — дейме, хуржунларымы къармай. — Тамата уа игими? Саулугъу кьалайды?

Ол, манга акъылдан шашхан адамгъача къарай, айтды:

— Кетгенди.

— Къайры?

— Кетер жерине... Айырдынгмы? Тюнене партиядагъы-ланы тизгинлеринден кьысталып, ишден эркин этилгенди.

— Тоба, тоба! Алай кьалай болуп кьалды?

— Болгъанды алай. Бар энди, сен жолунгдан кьалма «намыслы жаш» деди, — масхара этип.

— Да, сиз да анга къарс ургъанладан эдигиз, — дедим,

машинаны эшигин ача. Аны гур-гурууна уа кѳулакѳ салма-
дым. Тапсыз ышаргѳаны уа алыкѳа эсимде эди. Аны юсюне
ол кюн «кѳюсюз» председателден иѳменип, аны машинасы-
ны букѳусун бла жалынын жутуп баргѳаныма асыры сокѳу-
рангандан жан-жанымы талай, кеси кесиме айып эте ке-
леме. «Диктатордан» аллай бир нек сескеннген эдим? Ау
тюбюнде тургѳан келин киби, нек бет бура эдим мен андан?
Баргѳанымлай барып, уруп, озуп кетсем эди да! Мени озар-
гѳа кѳоймагѳан адеплилик угѳай, хомухлукѳ болгѳанын
инспектор окѳуна сезип, андан ышаргѳанын энди ангылагѳан
эдим.

«Ай, хомух»,— деп, кеси кесиме айып эте, бурун сюекле-
рим туруп келеме.

Алайлай, бир кѳара «Волга» кѳенделен жолдан шырт деп
чыгѳады да, биягѳы жолну кеси алып барады. Биягѳы мен
ѳгюз арбада баргѳанча болдум да кѳалдым. Машина дыркѳ
деп тохтагѳанлай, аны уругѳа азчыкѳ кѳалдым. Апчыгѳа-
нымы кѳрюп, инспектор алдагѳан этген кѳреме. Ангылаусуз-
лугѳума ѳкюне, кѳара «Волганы» ызындан келеме. Биягѳы
кеч бола турама. Бир заманда кѳара машина экинчи кере
тохтады. «Волгадан» оруслу жаш чартлап чыгѳып:

— Чего ты преследуешь? — деп, юсюме болду.

Не дерими билмей:

— Извините, извините, — деп, машинаны номерине кѳа-
расам — башха. Эскирек машина. Эс жѳыйып, ѳлю мыллы-
гымы «Москвич» бла бирге алгѳа атдым.

Энди кеси кесиме кюлеме. «Оу, харип сен, жазыкѳ сен!
Ауанангдан кѳоркѳуп жашагѳан жарлы». Алай бла, кеси
кесиме тырман эте, сахаргѳа да жетип кѳалдым.

Андан бери талай заман озгѳанды. Алай сизге бир сор-
лугѳум барды. Кѳайда, жолда болсун, сахарда болсун,
кѳара «Волга» кѳрсем, кѳзлерим ауруйду. Аны ичинде «дик-
татор» председатель олтургѳан сунама. Ким биледи, сиз
анга тюбегенигиз иш болгѳан эсе, ол энди не ишлейди? Кѳа-
ра «Волга» бла уа кѳаллай адам жюриѳ болур экен? Ол да
жангыргѳанмы этерик болур?

ТИЛКѳАУ

— Уой, Жамал! Жамал!

— Не этесе?

— Ол анда келген атлы Сейит тѳуйюлмюдю, бир кѳа-
рачы.

— Хоу бирда, кѳайры Сейит болады! Оруслу болур... Ат

лох этген сайын, кѳуйругѳу иерден айырылгѳанын кѳрмей-мисе?

— Оруслу уа мында не этерикди?

— Ат иерде жайралгѳанына кѳре, оруслуду, баям?... Райондан келген биреу болур...

— Угѳай, ала жангызлай айланмаучудула.

Жаубермезланы Сыртда кѳош ишлей тургѳан адамланы Батталны бла Жамалны ушакѳларына кѳулакѳлары иги да сагѳайды. Ала да ишлерин кѳоюп, жууукѳлаша келген атлыны бет сыфатына бла кийимлерине эслеп-эслеп кѳарадыла. Ёребаш Солтан, газет журунга иги эркин салынып махорка тютюнѳн да кѳабындырып, ауузун да кѳыйыгѳына ийип:

— Кѳп болмай, Трофимов деген бир оруслу, Гепѳу болуп келгенди деп, хапар чыкѳгѳан эди. Эштада бу ол болур,— деди, саргѳалгѳан бармакѳлары бла тютюнѳн ауузундан ала. Жангы хапарланы ол бек терк билиучѳдѳ.

— Кѳой, кѳуллукѳчу жангыз айланмайды...

Кѳарасакѳал Баттал, бет сыфаты тюрлене, Ёребашка кѳарады. (Солтаннга алай айтыучу эдиле.)

— Нек айланмайдыла, айланадыла!

Баттал айтханны Ёребаш огѳурамады. Аны бла даулашыргѳа болмай, Баттал тютюн кѳыйырында аякѳ буруну бла иги тынгылы ѳчѳлтѳп, бир жанына бурулду. Кѳазакѳ атлы быланы кѳатларына жетип тохтагѳанлай, аладан бек кичилери Жамал, таулу адетге кѳре, барып, жюген билекликкеге жабышды. Жашха ыразы бола, жолоучу доп деп, секирип, атындан тѳшдѳ. Анга бир отуз жылдан озгѳан болур эди. Кѳайкѳы бурунлу, сары шинли эр киши. Сары мыйыкѳлары жютю кѳарамына бир тюрлю бир сакѳлыкѳ бергенча. Заба салам кирик, сары чачы сахтиян фуражкасыны тѳбѳндѳн кѳарайды. Тѳртден эшилген кѳамичесин эки бюклеп, чурукѳ башына сукѳду да, кѳк кѳзлерин сюзѳлте, таматалары бу болур дегенча, алаша базыкѳ, кѳалын сакѳаллы Батталгѳа кѳолун узатды.

— Здравствуйте, товарищ! Здравствуйте, товарищи!

— Здирас-сдирас!

— Ну как дела?

— Здирас, сдирас!

— Еще раз здравствуйте!.. Я спросил, как ваши дела?!

Сахтиян картузлу былагѳа энтта да бир кѳз жетдирди. Кѳош ишлегенле кѳлгенден башха жукѳ айтмадыла. Бир кесек арсарлы болуп тургѳан кѳонакѳ энтта сорду:

— Как работаете?

«Работаны» таучасы «иш» болгѳанын Ёребаш ангылады.

— Работ хорош, работ хорош!

— Хорошо говорите?
— Ха-а-у, хорош... Эй, твой кыто?! Трахимоп?
— Да, я Трофимов Гавриил Иванович. Давайте познакомимся. Вас как зовут?

— Солтан, бу не дабай-дабайгъа къалды?
— Атынг неди деп сора болур дейме. Айтчы!
— Атым — Баттал. Колхозчу. Бригад ма буду — Солтан.
— Так... как я понял, товарищ, вас зовут Баттал. А вы — Солтан Сарбашев?

— Да, Солтан. Моя — бригад начальник.
— А-а, вы бригадир.
— Хау. Мой — бригадир — начальник. Иета акъсакъал Баттал Байрымов, колхозный. Иета — Жамал Сабанчиев. колхозный. Барыбыз да къош, сарай справляйт.

— Понял-понял. Значит, кош строите, коровник ремонтируете, да?

— И-и, и-и. Кароба ыремент, сарай ысправляйт.
Гавриил Иванович, аллында, сын таш кибик, шиш болуп сюелген, иги саубитген, ёрежаякъ, атбаш, макъакёз Солтанны «кароба», «ыремент», «ысправляйт» деген сёзлерин ангылагъанына ыразы болуп, эринлерин ышартды.

— Бригадир, а где председатель?
Солтан, ангыламай, Трофимовну бетине тюрслеп къарады.
— Молла Холаева спрашиваю.
— Молла!.. А-а, Молла Никкола ту-у кетди.
— Никкола?!... А это что, разве не Николай?
— Молла ту-у Никкола... — Ёребаш къолу бла бийик сыртланы кёргюзтдю.

Трофимов сагъышха къалды. Тюнене ингирде: «Товарищ Холаев, завтра, в 10 часов, встретимся в Никола. Я буду там ждать. Трофимов. 15.IX.1937 г.» деген къагъытны Акътопуракъдан келген бухгалтерге берип ийгенин, кеси уа, жангылып, Никколагъа барама деп, ажашып, Сыртлагъа келгенин энди ангылады. Трофимовну ол халын сезген, 30 жылдан оза баргъан, айыу кибик, мазаллы жаш — Темир, базыкъ ауазы бла сёлеше, самаркъау этди.

— Тауча эки сёзю бирге къошуп айта билмеген не тукъум тамата боллукъду бу?

— Нек болмайды?
— Мен артыкъ уллу ышанмайма.
— Хей, ауузунгу кысып тур. Оллахий, анга алай айтханынгы Бекболатланы Азнауур эшитсе, Ташкесгенден¹ келтирир тауушунгу, унамасанг а, халкъ жауу этип иерле агъач кесерге, Сибирьге.

¹ Ташкесген — Ташкент шахар.

— Къой, маржа, къой!.. Не керек эсе да, бир сор, ангы-латаллыкъ эсенг.

— Оллахий, Темир, сен да бек сейирлик адам кёреме. Сор кесинг, сорлукъ эсенг, мен а орусча бир аламаты сунаса?

Быланы ынчхагъанларын артыкъ бек жаратмай, бек кичилери Жамал сёзге къошулду.

— Да Солтан, кесинг: «Орусча он сёз билсенг — биргатса, жюз сёз билсенг — запперма, минг сёз билсенг — пирсида-тилсе, аллай закон барды», — деучюсе да? Ол айтханынг керти эсе, бизни бригадха он сёз да тамам боллукъду. «Какой-такой» деп башласанг а!

— Къой, боллукъду, — «чорт-морт» деп, Жамалгъа не айтханын кеси да билмей, Солтан хыны-хуну этди. Баттал бла Темир кюлюп ийдиле. Ёксюз сабий кибик, жан-жанына къарай, район НКГБ таматасыны экинчиси: «Мен таматамамы, туююлмеми?» — дегенча, сир къатып къалды. Энди ол ачууланнганын букъдурмай, «сиз» деп угъай, «сен» деп сёлешип тебиреди.

— Товарищ, почему сердисься?! Давай, лучше посмотрим ход работы. — Бригад инбашларын къымылдатды. Не айтханынгы ангыламадым дегенлиги эди ол. Нёгерлери да орусуну айтханларын ангыламадыла. Жаланда ангылагъанлары, кесин къонакъгъа угъай, таматагъа санагъан Трофимовну ызындан, пленнге тюшген солдатлача, тизилип тебиредиле. Трофимов жонулгъан агъачлагъа, къошха керекли башха къурулуш кереклеге иги кесек къарап турду.

— Когда закончите работу?

Солтан аны бетине иги эслеп къарады. «Керекли затланы сора болур», — деп ишекли эди. Тютюн хуржунчугъун чыгъарып, тютюн бурду. Сора, тютюнюн къабындыра:

— Ничеуа-ничеуа. Чюйле азыракъдыла ансы. Псё эст, — деди жарыкъ ауаз бла.

— Товарищ Солтан, я очень сожалею, что ты не знаешь по-русски. О чем это ничего-ничего?.. Я спрашиваю, когда закончите работу? Ведь зима на носу.

— Работ карош, работ карош!

— Ну темнот-а-а!.. Слушай, бригадир, мы как немые, друг друга никак не поймём. Что делать?

— И-и-и, делайт-делайт. Къош битерикди. Ийнекле ма ол жол бла суугъа тигелеп барып, суудан къанып, жылы орунларында жатарыкъдыла.

— Ты случайно не ругаешься, а?.. Что такое сука?..

— Сука угъай, суугъа — вода.

Ёребаш начальникни ауузун тыйгъанына биягъыла кюлдюле.

— Су?!... А-ха, — вода. Инек — корова. Интересно. Инек — корова. Надо запомнить.

— Хау-у, ийнек — кароуба.

— А-а-а, как будет, ну к примеру, вон та дорога?

— Жашла, муну дароугасы не болур?

— Жолну кёргюзте болур дейме. Жолгъа — жол десенг а.

— Э-э, иета — жол.

— Жол?... Значит дорога — жол да?

— Ха-у. Жол — дароуга.

— Жол — дорога... Слушай, бригадир! Это как стихотворение получается: инек — корова, жол — дорога, а!

Район начальник бу сёзлени къайтарып-къайтарып нек айтханын ангыламай, Темир:

— Солтан, бу тилкъау орусуну тилин ачдырдынг дейме, оллахий. — Нёгерлери алгъындан да бек кюлдюле. Ол жазыкъла, ол кюлкюню арты жияу боллугъун сезмей эдиле. Алайсыз да жангыз бир сёзлерин ангыламай, армау болуп тургъан Гавриил Иванович, ичинден ачыуланса да, кюлгенлеге жукъ сездирмегзе кюреше, ётюрюк ышарды. Ауазын созуп, да-а-а деди. Кеси тауча билмегенин унутуп, бютюнда бу тёртеулен, ажирле кибик, орусча билмегенлерине, ичине от къуйгъанча болду. «Бирда болмаса да, бирлери бир айтханын айыртса уа». Чурукъ башындан къамичисин чыгъарып, эки-юч кере чуругъун тыркъ-тыркъ этдирди. «Амал жокъду, бир кесек чыдаргъа керекди. Айтханынгы угъай, кёргюзтгенинги окъуна ангыламагъан, быллай адамла бла ишлеген къыйынды. Къыйын болгъанлыкъгъа, биз, большевикле, муну да хорларгъа керекбиз!» Бу Трофимовну ахыргъы оноуу эди.

Болсада, тёзалмады. Къошдан арлакъда, узунуна ишленген мал орунлагъа, ийнек саууучулагъа деп ишлене тургъан юнню къурулушуна, ариу сайланып тургъан къурулуш кереклеге, узакъда тик чегетде, зурнуклача тизилип, чалгъы тартхан жашлагъа, къолан кюйюз кибик, кёз къаматхан биченликлеге, бош тыш адамча, сансыз къарап турду. Бир заманда: кишиден да болушлукъ, адеплик излемей, саскы къапханча, секирип турду да, тор жоргъагъа минип, сау къал, сау бар болмай, атын лох этдирип, келген жолуна кетди.

Ол адепсиз айырылышыугъа сейир этип, ызындан къарап тургъан тёртеулен:

— Ма санга, ийнек — кароуба, жол — дароуга! Бу жангы къуллукъчу, ышара келип, къашларын туююп кетгени иги туююлду, — деп, сын болуп къалдыла. Кюлмюш кибик этерге кюрешдиле. Ол заманда тохташдырылгъан низамгъа кёре, ич къоркъууларын а бир бирлерине ачалмадыла.

1937 жылда 28-чи августда, колхозну бек алчы ишчиси, Батталны, адам тынчайгъандан сора, бир бек къарангы кече, жюзюнчю гебенин сюеп, келип жатханлай, алып кетип, ол кече окъуна илишаннга салгъан эдиле. Хар кимге да жан татлыды. Ол жыл колхозну иши бек алаамат баргъанын къартла кечгюнчюлюкню кезиунюнде окъуна айтып туруучулары эсимдеди. «Жаш кѳргенин унутмаз», — дейдиле.

АЖАЛМЫ ЭДИ, АЖЫММЫ ЭДИ?..

Ол кюн школдан кечирек къайтхан эдим. Орамны кетип баргъанымлай, Шамса, аллымы тыйып, арбазларына къайтарды. Юй ичинде кимни эсе да бир бек ексюген тауушу эшитиледи. Папкамы бла къапталымы шинтик юсюне атып, ич отоугъа Шамса аллымда, мен ызындан кирдик.

— Зауур, аурунгалайым, бизге болгъанны сурама! Бу жангыз чирчикни халына бир къара, къор болайым жанынга, — деди, жиямуқълары бетин жууа, — ичип, эсирип келгенди, жарлы жан. — Шамсаны бетинде къаны жокъ. Акъ кекеллери, тозурап, жаулугъуну тубюнден къарайдыла. — Сен айтханны этер эсе уа. Къурманынг болайым, бир сѳлеш.

Ич отоуну эшик жабыуларын бир жанына сыдырып, кирип барсам — отоуну башы тубюне болуп. Ундурукъну юсюнде тѳшекден сора бир зат жокъ. Жууургъан, жастыкъ, болгъан юй тубюнде жайылып. Бир жанына гямпик болуп тургъан ундурукъну бла китап тапкаланы арасында Зафир тѳнгереп. Юсю-башы да сени жауунг кѳрсюн.

— Кетерикме! Жи-бе-ри-гиз! — деп, ол, бир тюрю сыгъынып, кычырыкъ этди.

Эгечи Анисат да, къарындашына айтханын этдиралмай, башы хайран эди. Мени кѳргенлей:

— Ичги дегенден ахырыда хапары болмаучу эди, къалай юйреннген эсе да, — деп, амалы къуругъан адамча, жарсып сѳлешди.

— Сен ѳлмегин, Зауур, жашым, аузуна да алмаучу эди. Муну бир башха кыйынлыкъгы барды, биз билмеген, — деп эриди анасы Шамса. Анасы, не кыйынлыкъгъа тубесе да, Аллах берди, мен кѳрдюм деп, жарсыуун жамауатха чыгъармагъан бир тѳюзюмлю, бир басымлы, бир адыллы тиширыу болуучу эди. Кюндюз колхозну къара иши... Ингирликде мал къайгъы. Кече болса, тиширыуну ѳмюрте тауусулмаучу ишлери... Аллаи ауарала бла адам къурамына кѳошхан Зафири къайгъысына къайгъы кѳошуп, аскерде башындан жаралы болуп, келтирип, атып кетгендиле. Ёзге тиширыу болса, терсни-тюзюню сюздюрюп, гузаба этип, ашырып келген

офицерни жагъасындан тутуп, закон излер эди. Эри да дуниядан замансыз кетип, атаны-ананы борчун да кеси боюнуна алып, алайсыз да жарым-жан болуп келген жангыз сабийине ичинден не бек кюйсе да, кёз жиялмугъун кёргозтмей эди. Тышындан къарагъаннга къайгъысын билдирмезге кюрешип. Тёбен элден кызын, къайынларын зат да жыйып, тенглерин-жууукъларын да чакъырып, бек уллу кърманлыкъ этген эдиле.

— Э жаш, жарлы, бююннге дери къоншубуз Сейит тыйып тургъанды ансы, агъачха кетип окъуна къаллыкъ болур эди, — деп таралды анасы, жашына эшитдирмей, сабыр ауаз бла.

Андан ары тэзюмюм жетмей, Зафирни кълотугъуна жабышдым:

— Къарындашым, башынгы ёрге тут!

— Н-е-е?

— Келчи, турчу ёрге, башынгы бир жуу. Не этерге кереклисин андан сора айтырма...

Ол манга бир бек эслеп къарады.

— Мен Зауурма да, танымаймыса?

— А?!

— М-м... хау...

— Кел сора, мен болушайым. Терк окъуна жайыгъып кълаллыкъса.

— Сара... Саратовхамы? — Ол, ойсурагъан санларын тиргизип, секирип турду. Саратов шахарда аскер кълулукъда тургъан эди. Амалым къруп, ётюрюк айтыргъа тюшдю.

— Хау... ары. Алай бек алгъа кълунгу, бетинги, башынгы жууаргъа керекди.

Тыш эшикни босагъасындан атлап бара: «Былай жашагъандан эсе, асылып ёлген игиди», — деп мурулдады.

Мен башын, кранны тюбуне тутуп, жууа башладым. Ол кезиуде тюз тэппесинде суюм тенгли бир уллу тапны эслеп, кёлом тэзмей, башымы бир жанына бурдум. Башынгы эки этерме деп, адамла туююшгенде бир бирге айтычуларын бу адамны юсюнде кёрюп кълалдым. Ким этгенди? Нек этгенди?

— Сабийлик, жашлыкъ этген эдим, — деди Зафир, башын жуууп бошап, эсин жыйгъандан сора. Ол алай терк жайыгъырыкъ сунмагъан эдим мен. Не айтырымы-кълалырымы билмей, бираз жунчудум. Бир кесекден, госпитальдан чыкыгъанда жазып берген кълагъытларын да, дохтур тохташдыргъан диагнозун да окъудум. Анда: «Саусузну ачыуландырыргъа жарарыкъ туююдю. Аллай кезиуде аны терк окъуна эси аууп кълалыргъа къркълууду. Тынчайып турса уа, ол зат болмазгъа болур», — деп жазылып эди. Муну бу халы ичги бла угъай, мыйысына чып тюшгени бла байламлы

болур. Ансы ичгиден эсирген адам алай терк жайыгыргыа амалы жокъду.

— Къаным асыры къайнагъандан... уу ичсрге... уу... — де-ди Зафир, тили бюлдюргю эте.

— Ангылайма, — дедим мен, аны тынчайтыр акъылда. Ангылайма.

— Ууну уу бла иги этедиле, — дейдиле оруслула.

— Да, алай окъуна болур, къарындашым. Кеси кесине ачуланып, ичип тургъанлыкъгъа, адамны саулугъу къайыты-рыкъмыды? Ийман а, дин а, муслийманчылыгъ а?

Зафир башын уллу жан жаулукъ бла бир кесек чулгъап турду да, ашыкъмай сюртдю.

— Мени аурууум тутхан ауруу туююлдю, дертими жет-дирмей, жайыгырыкъ туююлме.

— Эр киши аз затха тубемейди, — дедим мен, ариу ай-тыргъа кюреше.

Быллай кезиуледе адамны жанына жандауурлукъ болур сёз айтхан уллу асыуду, сууапды. Мени айтханымы ол жаратдымы, жаратмадымы — небилейим... Уллу къара кёзле-ри чыракъ кетип, иги кесек турду да:

— Бир-бирде кеси кесинги суймей, дуниядан кетип къа-лыргъа ыразы болгъан кезиуле боладыла.

— Жанынгы къыйнамай, айт айтырыгъынгы. Жюрегинги чёкдюр...

Ол ыразы кибик кёрюндю. Экибиз да тютюн къабынды-рып, арбазда жапма тубюнде тапчаннга барып олтурдукъ.

— Бирсилеча этмей, аскер жорукъгъа бек терк бойсун-нган эдим. Аны ючюнюмю болур эди, сержант Яковенко ал кезиуде мени бек ариу кёре эди. Алай аны айтханын этме-генлени уа аталарын кёзлерине кёргюзтюучю эди, — деди Зафир, къашларын туююп, кёзлерин чырдыгъа къаратып — Башы онгсуз этип тебиресе, хар заманда алай этиучю эди. — Хау, ол суймегенлерине не зорлукъ да этиучю эди. Бютюнда карантин бошалып, ротагъа тюшген кюнюнгден башлап, Яковенко кеси жаратмагъан салагаланы «къартлагъа»¹ ийиучю эди. «Къартланы» къолларына тюшсенг а, сержант-ны тегерегине маскеча айланырча этмей къоярыкъ туююл-дюле. Алай, тынч турсам, ол къыйынлыкъдан къутуллукъма деп, умут этме. Сени багъанг пол жуугъан быстырдан да учуз боллукъду. Къысхасы, огъары жанынг — чынгыл къая, тёбен жанынг — туюсюз кёл. Мени бир терслигим — «къарт-ланы» кюн сайын излеген къатылыкъларына бла къысыу-лукъларына юйреналмагъаным. Туююн айтсам, къадыр аллына барсанг, ауузу бла къабып, жанына жууукълашсакъ,

¹ Къартла — дедовщина.

артын буруп табанлайды. Сора не этгин? Къалай эсе да ол кюн бузулуп эдим. Жатардан алгъа, чурукъларыма жау сюртюп къояйым деп, коридоргъа чыкъгъанымлай, Яковенко тюбеп къалады. Мени ол тютюн алып кел деп ийди. Тютюнню уа бытовкада Гога деп биреу берлик эди. Барсам, ол мешича жангъдан келген юч салаганы къол аязларын жерге тиретип, бармакъларын кирза чурукълары бла аясуз малтап, азап чекдире турады. Алайда дагъыда экеулен аны «жигитлигине» къарап турадыла. Ол халны кѳргенлей, къаным башыма чапды. Болсада, ол халымы билдирмезге кюрешип:

— Сержант тютюн керекди дейди, — дедим сабыр ауаз бла. — Бар да, бери чакъыр! — деп къыжырыкълады Гога. Кимге ачыуланнганы да белгисиз эди манга. — Чапхан эт!

Мен, чапхан угъай эсенг, бек акъырын атлай эдим.

— Бусагъатдан мен сени быладан да аман этерме, — деп силкинди шайтанлы Гога. Айтханын къулакъламай, кетип тебирегенимде, жетип келип, къулакъ жаныма жеттирди. Тентиреп барып, эсимден азаргъа аз къалдым. Не болса да, терк окъуна эсими жыйып, ол юсюме атылгъанында, иги, адамча сакъал тюбуне жеттирдим. Алайлайын, къаугъагъа къалып, «къартла» манга чапдыла. Артда, госпитальда эсими жыйгъанымда билдим башыма шинтик бла ургъанларын. Башымы сюегин ичине батдыргъан эдиле. Дохтурла аны иги эталмай, беш ай кюрешгендиле...

Алай сѳлеше тургъаныбызлай, Шамса бизни ушхуур ашаргъа чакъырды.

— Къайгъы этме... Терк окъуна иги болурса, Аллах айтса, — дерге кюрешдим, тынгылап къояргъа болмай. Зафир бош алай, ышангысыз ышарды. Терк окъуна башын тапчаннга таяндырып:

— Аллах онг берсе, небилейим. Алай болмай, не ауузунг къынгырына кетип, не кѳзден сокъур болуп жашагъандан эсе, ѳлгеним иги болур, — деди да, тютюнюн арлакъгъа атып, биягъы кѳзлерин бир жердеп айырмай, кѳп турду. Ол кюн къалай эсе да тѳгерек да тынч эди.

Узакъ да бармай, район окъуу бѳлюмге чакъырып, мени бир къыйыр элге школда ишлерге ийдиле. Танымагъан жер, танымагъан жамауат, иш кѳп, Зафирден да хапарым болмады. Бу жалгъан дуняда аз тюрлю ишле болмайдыла. Хар кѳргенинги, билгенинги жюрегинге туююп, къайгъыны сургенлей турсанг, адам темир туююлдо, санынг талчыгъып, кѳлжюнгю тот басады.

Бирде ашыгъыш иш бла шахаргъа бардым. Автостанцияда адам кѳп. Озуп баргъанымлай, бир гитчерек автбусну ал жанында «Сыртлыкъ» деген жазууну эследим. Бир бирин

тюрте, ашыгъып, автобусха кирип баргъан адамланы араларында Зафирланы къоншулары Сейитни эслеп къалып, этегинден артха тартып тохтатдым. Саулукъ, тынчлыкъ сорургъа ашыкъдым.

— Хар зат да тапды, тынчбыз, саубуз, — деди ол ашыгъышлы.

— Зафир а, Зафир?..

— Эшитмегенмисе?

— Угъай?

— Ауушхан эди, харип.

— ...Къалай? Қъачан, жазыкъ...

Ол кезиуде машина жюрютючю сигналып къычыртды.

— Барлыкъ эсенг, теркирек мин, — деп ачыуланды билетлени тинтиучю къыз, — расписаниядан беш минут урладыкъ. Хайдагъыз!

— Кеси кесин асып, — деди Сейит, ашыгъа. Ичип келип этгенди.

— Саратовха баралмагъанмы эди, харип?..

Ол, чабып барып, автобусха кирди. Сора, тебиреп кетип баргъан автобусну терезесинден башын къаратып:

— Баргъан а этген эди. Алай офицерле тутуп, биягъы бери дери келтирип кетгендиле, — деди. — Дертин жетдиралмады жазыкъ.

Автобус, моторун къыздырып, терк окъуна кѣзден таша болуп барады. Мен, борбайларым къыйылып, атлаялмай, иги кесекни турдум.

Артдаракъ Зафирни жаназысына баргъан адамлагъа тюбеп, толу хапар билген эдим. Зафир сакъат болуп къайытхандан сора, ол къадар зорлукъгъа чюйре болуп, дертин да жетдиралмай ауушханда окъуна, кѣзлери къысылып тургъанлай, ышарып тура эди дей эдиле. Аркъанны илинмегинден ычхындыргъанда да, жуууп, кебин салгъанда да ышаргъанлай къалгъанды. Билмейме, аны рухун солдат чурукъла бля малтагъан, бир къауум жалдатны хыликъя этип къюлген болурму эди? Огъесе Саратовдан экинчи кере келтиргенлеринде: «Энди келсенг, ѳлтюрюп къоярыкъбыз», — деп къоркъутханларынамы кюле болур эди? Огъесе Зафир аскерден тели болуп келгенди деп хапар жайгъанлагъа: «Сиз не билесиз, сизни бир затдан хапарыгъыз жокъду», — деп ышармышмы этген эди?

Бу дунияда ангылашымсыз затлагъа ышара-кюле жууап этиучю Зафир, ол дуниягъа да суйдюмлю ышара кетгенди.

АСЛАНЫ КЪОЛ ЖАЗМАСЫ

Кесигиз билгенликден, Къара улуну жазгъанлары газет-леде бла журналлада угъай эсенг да, китап болуп да бек терк чыгъадыла. Къайнайды, къуллугъу, машинасы, дачасы. Шахарда тёрт отоулу фатары, элде юю. Ашаууну-жашаууну уа несин айтаса! Ол кимге не айтырын-къалырын да билген, сагъыш этип сёлешген, эслеп атлагъан адамды. Орамда тюбегенлени бир къауумлары бла къысха бармакъчыкъларыны къыйырчыкъларын тутдуруп саламлашханлыкъгъа, «тёреде» олтургъанла бла уа къучакълашхан окъуна этиучюду.

Аны бир сохтасы болуучу эди, Аслан деп, — жаш жазуучу. Уллу эди жарлыны фахмусу. Жашлай чачырап кетди. Алай кесидамы этди кесине, мискин жан? Ауузунда къылычы бар эди. Абадан, асыулу жазуучуладан окъуна буюкъмай, бет бурмай айтыучу эди «тюзлюкню». Ачыкълыкъны кезиусюз башлагъан адам. Тюзлюкге жетгенде, «уллулукъну», къуллукъну да кёрмеді. Ол алай сюжетлени къайдан да таба болур эди, таланнган? Ол адамны кёзюне кирпиклерин къакъмай къарагъанына сейир этер эдинг. Алай сабийлигинде ачыкъ-жалангачлыкъ сынап, хар къыйынлыкъны кёзю бла кёрген жаш, жашау чюйреликлени тюз болушунлай ангылагъаны себеплими болур огъесе, терслик, артыкълыкъ асыры акъырын кетериле башланганларына тёзалмай, аланы не бла бошаллыкъларына асыры ашыкъгъандан кюйюп-бишип, сабырлыгъы тауусулупму?

Бир кюн ишге бара тургъанлай, экеулен китап тюкенни аллында ушакъ эте тургъанларын эслеп, ала таба бурулдум:

— Салам алейкум!

— Уа алейкум ассалам, — деп, ала бир аууздан жарыкъ саламлашдыла. Жаш, ушагъын андан ары бардыра, мени таба бурулуп:

— Сизге тюберге деп келгенме. Алгъын жол тюбегенимде, жазаргъа кюреш, кеси кесинге ийнан, ышан. Кёп окъу. Ма ол заманда аламант жазуучу боллукъса, — дегенигиз эсимдеди. Кёрюгюз, къарагъыз жазгъанларыма, алып келгенме. Жаратмасагъыз, айымыды, аз жерде аз къыйыным зыраф болмагъанды. Кётюргючюнг болмаса, бу дуняда жашау жокъду, — деди.

Бир-бирде ол бир шашхан адамгъа да ушата эди кесин. Жазуучуланы ёмюр жолларын къара халкъда ангыламангъанла азмыдыла? Тема, сюжет излеп, ары-бери жортуучула азмыдыла? Алай жаза билгенге жазар зат табылмаймыды!

...Къара улуну оноуу бла жаш жазуучуну жарыкъ умтарын ёчюлтмейим деп, къол жазмасын юйге алып келдим.

Ол кече окъуна окъуп чыкъдым. Бир да болмагъанча уста, жютю тил бла жазылгъан хапарлагъа сейир этдим. Къозгъагъан затларына да не айтырса. Ол кишини да эниклерге кюрешмейди. Кёкден тюшген бир фахму!

Кертисин айтыргъа керекди. Бир жерде шахар комитетни чимдийди. Обкомну къуллукъчуларына окъуна «аркъан атаргъа» кюрешгени сезиледи. Аллай затланы кеслерин малкъар литератураны бел жигине санагъанла окъуна айтыргъа базынмаучудула. Мюлк оночуланы, къазаннга къуюп, къурмашча окъуна къуурсун, угъайым жокъду. Алай бир-бирле чыгъарма жазгъанда, «эт да чий къалмасын, шиш да кюймесин» деп, табийгъатны ариулукъларын суратлай келип, эски төрелге къажау кюрешге артыгъыракъда эс буруучудула. Бизни жангы жазыучубуз а ол затланы унутуп, жангырыуну жолу бла барыр умут этеди.

Эртте туруп, редакциягъа келгенимде, жаш мени сакълап тура эди. Тюгел саламлашып да бошагъынчы, тюненеги ниетинден таймай, кимлени эсе да жаныды.

Жашны сермеп алып, къучагъыма къысдым.

— Сау бол, къарындашым! Сау бол! — дедим.

Экибиз да редакциягъа келдик. Асыры жарыкъдан, аны аякъ тюбюнде чёп сынмайды. Олтуруп, иги кесек сёлешгенден сора жашны баш редактор бла шагъырей этдим. Хапарланы магъаналарын айтып, магъаналы иш болгъанын ангылатыргъа кюрешдим.

Эки-юч кюнден сора, ишге бара, жашха биягъы тюкен аллында тюбедим. Чабып келип, саламлашды.

— Нек сёлешмегенсе андан бери? — дедим.

— Заманыгъызны алыргъа уялып.

— Не жангылыгъынг барды?

— Журналда бир хапарымы чыгъарыргъа айтхандыла, небилейим...

— Ол бек иги ишди. Алгъышлайма.

— Ала мени жазгъанымы ангыламагъандыла, — деди ол.

Журналны бёлюмюню редакторун бек эрттеден таныгъаным себепли, аны бла кёп сёлешип, жашха болушханы ючюм ыспас да этдим. Ызы бла китап басмагъа келлим къара улуна тюбей айланыргъа да артыкъ суймей, тююнлей директоргъа кирип, жаш жазыучуну юсюнден сёлешдим.

— Бизге да аллай чыгъармала керекдиле. Рецензиягъа берип кёрейик. Келтирсин, — деп, сау къаллыкъ, ат бергенча, къууандырды.

Бир къауум замандан директор, баш редакторгъа да тёмей, хапарла жыйымдыкъны окъуп кёрюп, рецензиягъа бердиреди. Рецензентлени гынттыларын билебиз. Алай директорну ауузундан чыкъгъанны жерге салмагъанла да барды-

ла. Болсада бу жолгъу иш а мени жүрегими бек ачытды. Жашны хапарларын, ташын ташда кьоймай, ууатып, кьол жазмасын кесине кьайтаргъанларын эшитдим. Андан ары иги кесекге дер жашдан хапар болмай кьалды.

Кюнлени биринде жаш жазыучуну, ауруп, больницагъа тюшгенин билдирдиле манга. Аны кёрю акъылда жолгъа атландым.

Къыш чилледи. Сууукъ эрининги, бурунуугу къабады. Аманни кебинден жетеме барыр жериме. Жаш жатхан мекям больницагъа арталлыда ушамай эди. Тар бёлюмде — сегиз саусуз. Хауа жетишмейди. Асланны кёз тюплери кьаралыпдыла. Къарамы да бек мутхузду. Кёлюм такъыр болуп, жиярыгъым келди.

— Не болду, жаным, санга? — дерге тилим кючден айланды.

— Ой, таланган, Омар, кьайдан чыкьдынг? — деп, жаш ёрге кётюрюлдю.— Тейри, ёпкелеринге сууукъ жетгенди дейди дохтур. Къан тюкюреме... Жюрегим да бир да тынчлыкъ бермейди.

Нарт санлы, жигит Асланны жаланда сюеги бла териси кьалгъандыла. Бир кесекден керекли дарманла табылмагъанларын айтып, жарсыды.

— Быйылгъа бериллик дарманланы алып бошагъанбыз, ким биледи, жангы жылны башында бир зат юзерге болурбуз,— деп кьойгъандыла мында ишлегенле.— Жаш ол сёзлени кёлю толуп айтды.

Бек мудах болдум. Сора: «Бу жаш фахмугъа болушур ючюн кьолумдан келгенни энтта да артха салмам»,— деп, эки кёзюм артха кьарай, тышына чыкьдым.

...Алай, кёп да турмай, аман хапар эшитдим: «Аслан дуниядан кетгенди», — деди.

Андан эсе ол жашны танымай кьалгъа эдим. Кьаллай фахмулу адамдан айырылдыкъ. Болсада аны чыгъармаларыны жашаулары уа ёмюрлюкдюле. Ала Асланча бошбелле туююлдюле, не тюрюлю болумда да кеслерин кьоруулаялыкъдыла.

АТА-АНАЛА БЛА БАЙЛАМЛЫКЪ

Гюняхы керек туююлдю, окъуу бёлюмню таматасы жыылыу сайын:

— Ата-анала бла байламлыгъыгъыз жокъду, — деп тырман этеди. Устаз Чёпени уа кьуруда махтагъанлай, андан юлгю алырыбызны тежегенлей турады. Ол хар кюн сайын юч-тёрт ана-ата бла ушакъ этеди. Дневниги барды, ийпан-

май эсегиз, сизге айы, кюню, сагъаты бла айтырыкъды: «Немеланы Немени ата-анасы бла сѣлешдим».

Ма, олтургъанла барысы да Чѣпеге къарадыла. Чѣпе да баш тѣбен болду. Аны халын менича бир адам да билмейди. Кюнню кюн узуну кеси къайгъысын этгенлей турады. Сора бу не заманда болдурады ол «жетишимлени»?

Бирде барып, аны бла ичгисинип сѣлешдим. Ол, кюле-кюле, манга ышанып:

— Жашауну билирге керекди, къарындашым,— деди, ол уллу башын бармагъы бла тыркъ-тыркъ этдирип. — Къой, къой! Не бек чарыкъларынгы жыртып, юй сайын калак ит кибики айланганлыгъынга, жанлары ауругъанны къой, ыразы болмай, къынгыр къарагъанла окъуна бардыла, атамы жаны ючюн. Ангыларыкъ туююлдуле устазгъа болушлукъ кереклисин... Бир дефтер ал да, жазгъан кибики эте тур. Сен да тынч, завуч да тынч.

Мен ол этгенча этмедим. Окъуучулары ата-аналары бла сѣлеширигим келип турду. Таукел, юйден чыкъдым. Биринчи юйге келдим.

— Бизни Мурка (Мурат дегенлиги эди) сендеми окъуйду? — деп, сейир этди юйню иеси, — къарыусуз окъуйдуму дейсе?..

Юй бийчеси да ушакъгъа къошулду:

— Бу хайырсыз, тюз юйге киргенлей, баш тѣбен болуп, тохтамай бир затны жазгъанлай турады. Не жазгъанындан, не окъугъанындан хапарыбыз жокъду...

— Кел, кел! Юйге жууукълаш, бир ийманлы адамгъа ушайса, — деп, жарыкъ болду экинчи юйню иеси. — Бизни жашха класс таматалыкъ этгенли, эки жыл болады дейсе? Да, ол а бек игиди. Алгъыннгы класс тамата жаныбыздан тойдургъан эди. Журналын къолтугъуна кысып, чап да кел, чап да кел. Солургъа кетгени нечик иги болду аны. Шуѣхум, бу арт кезинде жашын алай этди, жашын былай этди деп, устазлары кѣбюсю тарыкъгъанлай турадыла. Ол угъай эсенг, бир жол келгенинде, бир бирибизни жагъаларыбызгъа жабышыргъа аздан къалгъанбыз. Эй, сабийни биз юйретирик эсек, устаз неге керекди? Къырал ахча нек береди? Сени хапарынгы да эшите турабыз, узакъ адамыбыз туююлсе. Русик бир кесек эрке ѳсенг, сиркиуюрек сабийди. Тамата къарындашы туююлмюсе, кѣз-къулакъ бола тур, маржа.

— Бизни Хусей аман окъуйдуму дейсе? — деп, башымдан аягъыма дери, аягъымдан башыма дери тинтип къарады ючюнчю юйню иеси. — Да, юйюнге ахшылыкъ, ол хар кюн сайын «беш» алдым деп келеди да?! Чакъырчы бери, не болду? Ойнаргъа кетгендими дейсе? Охо. Келир бир ингирде. Мен аны кюнюн берирме.

Алайлай, жан суюктери бла бели бирча толу, тулукъ кибик суюлген тишируу, эрине бир къарагъанлай окъуна, эрини ауузун тыйды.

— Да не этериксе... Сабий — сабийди,— деп мурулдады.— Биз да болгъанбыз сабий. Аллай кезиуюбюзде биз да...

Тёртючю юйню иеси юй туюбуне жайылгъан куююзною юбуне бауурундан туюшуп, эки къолун да кенгиге жайып жата эди. Эки абаданыракъ жашчыкъ да сыртына минип, «трамбовка» этедиле.

— Энишгерек... Энтта... Ой, ачытдыгъыз!..

Аналары хыны этди. Жашчыкъла юйден чартлап чыкъдыла. — Юйню иеси энди тап олтурду.

— Куюню узунуна аягъы юсуюбюзге туруп, ишден арып келебиз. Арт кезиуде белим тынчайтмайды. Дохтургъа барыргъа да онг тапмайбыз... Жаш а жаныбыздан тойдургъанды. Айтыр ючюн да къалмайбыз. Къулагъына жукъ кирмейди. Ангыламайма былагъа не болгъанын. Нек окъумайдыла? Тохта бир! Сегизинчини бир боша ансы, ушхууур ашынгы ашагъынчы, тешегинге кирирча этерме мен сени!

Бешинчи юйню атлауучларындан атлай баргъанымлай, бир къара шинли жашчыкъ, топча чартлап чыгъып, кесин манга урду. Ким болгъанын иги эслеялмай окъуна къалдым, думп болду.

Юйден ачыуланган тишируу ауаз эшитилди.

Эр киши ауаз андан да эриши эшитилди.

— Не дертинг барды сабийге? Къолларынг къурурукъ!..

— Итден туугъан, бусагъатдан школгъа барып, устазынгы да, сени да...

— Устазы не терслиги барды, къарындашым?

— Сабийлени юйрете билмейди. Эслемеймисе, сохталары бири къалмай хулиганладыла.

— Сенсе хулиган...

Ингирде, сагъат сегиз бола, юйге жыйылдым.

— Айлан алай, хаулесине, — деди юйдегим.

— Не болгъанды?

— Жашынг «эки» алгъанды. Къылыгъы ючюн.

— Кимден эшитгенсе?

— Кёп болмай устазы келип кетгенди...

Хурулдап жукълагъан жашыма къарап турдум. Аллай къайгъысы кёрюмеди. «Охо, — дедим ичимден, — андан эсе тынчайыкъ. Тамбла дерсге барыргъа керекди».

Ундурукъгъа аудум. Арыгъанлыкъгъа, этген ишиме ыразыма. Бюгюн, беш юйге барып, ата-анала бла сёлешдим, байламлыкъ тохташдырдым.

Энди окъуу бёлюмню таматасы не айталлыкъ болур, бир кёрейим!

АЛЫШ-БЕРИШ

Азамат кёгюрчюнлени бек суююучюдю. Ачахматны кёгюрчюнюча, кьолгъа юйренген кёгюрчюнню ол эрттеден излей эди. Бир кюн, кёгюрчюн сатып ал деп кьысады ата-сын. Атасы уа: «Сен алыкъа гитчечиксе, кёгюрчюнлеге багъаллыкъ туююлсе», — деп, тюкенден бир ариу топ алып берди.

Азамат, тобун да кьолуна алып, арбазда сюелип тургъанлай, кьолунда кёгюрчюню бла бир жашчыкъ кетип баргъанын кёрдю. Ызындан кьуууп жетди.

— Кёгюрчюнню мени тобума алышамыса? — деди. Жашчыкъ топну, кьолуна алып, тегерек айландырып, сора жерге уруп кёрдю.

— Атам тюкенден тюз бусагъатда алып келгенди, — деди Азамат анга.

— Хау, жангыды, кереме. Мени кёгюрчюнюм да кьарт туююлдю. Сен аны кекде кьалай ойнагъанын кёрсенг эди!.. Бийикден-бийикге учуп, тюз урчукъча бурулады, — деп, кёгюрчюнню башчыгъын сылады.

— Охо, алыша эсек, алышайыкъ! — деп, экиси да кьол тутушдула.

Азамат бек кьууанды. Асыры кьууаннгандан кёгюрчюнню кёргюзтмеген адам кьалмады.

— Бу алай бош кёгюрчюн туююлдю. Сейирлик затды. Кекде хайнукча бурулады, — деп махтана эди жетгенге.

— Алай эсе — учурчу, ойнагъанын бир кёрейик, — деп кьысыдыла сабийле. Азамат, кьулашчыгъын керип, кёгюрчюнню кекге бошлады. Башына эркин болгъанына кьууана, кёгюрчюн, кьанатларын терк-терк кьагъып, бийикден-бийикге учуп, сабийлени кез туураларындан таша болду. Андан сора аны киши кёрмеди.

— Тобунгу алышхан жашны юйюн таныймыса? — деп сордула сабийле.

— Таныймайма...

— Алай эсе, санга не топ, не кёгюрчюн жокъ, — дедиле тенглери.

Азамат алдатханын ангылады. Ол алдагъан жашчыкъны кюнюн берлик эди, тюбесе. Алай тюбемеди.

Атасы Азаматха экинчи кере да топ алып берди.

Быланы арбазларында, топ кирик, тёп-тегерек бир жубу маскечиклери болуучу эди. Ол ариу итчикни кьайдан эсе да аппасы алып келген эди. Итчик жыйыны иги билгени себепли, Азамат аны бла бугъумуч ойнап тургъанды. Кьалайда букъса да, ийисгей барып, аны табып кьоя эди. Бир жол Азамат итчиги бла эл кыйырда ойнай тургъан сабийлени

къатларына барды. Бир сары шинли жашчыкъ къайиш баулу сагъатны бууунуна къысаргъа кюреше тургъанын кёрдю. Азаматны эсине бир зат тюшдю. Акъырынчыкъ, аны къатына барды.

— Сагъатынгы мени итчигиме алышамыса? Бу бек акъыллы итчикди! — деди.

Керти окъуна маскечик, кимни да кёзю къарарча, топалашчыкъ эди. Азамат маскесин бек суйгени себепли, аны сагъатха алышханлыкъгъа, юлерине къачып келлигине ышанды. Сары шинли жашчыкъ, бел бауун тешип, маскечикни боюнуна такъды. Азамат а, тюз сагъат къолуна тийгенлей, аякъ тюбюнде чёп сынмай, чабып келип, орамда ойнай тургъан сабийлеге махтанды.

— Да сагъатынгы стрелкасы жеринден тепмейди да!.. — деп кюдюле ала. Сагъатны буруп кёрдюле, бурулмады. Къулакъларын салтып тынгыладыла — тауушу жокъ.

— Бу бузулгъан сагъатны къайда тапханса? — деди ле нёгерлери.

— Маскеме алышханма.

— Бузулгъан сагъатхамы? — деп сейирсиндиле сабийле.

— Охо! Бузулгъан сагъат окъуна болсун. Итим юйге къачып келликди, — деп, кеси кесине кёл этдирди Азамат.

Жарсыугъа, маске юйге къайтып келмеди. Маскени сары шинли жашчыкъ шынжыр бла арбазларында тагъып къойгъан эди. Азамат кесин экинчи кере да алдатханына бек ачыу этди.

ТАУРУХЛА

ТОГЪУЗ КЕШЕНЕ

Хар ким жашагъан жерингде жаша,
Тынчлыкълы урун да, къууанчлы аша,
Аллах ыразы болурча эт ниетинги!
Харам къайгъы бла жойма миллет бетинги.

Боташланы Магомет.

- Ассалам алейкум, Сегиз кешене!
- Уалейкум салам!
- Къайры къарайсыз, тынгысыз Тогъуз кешене?
- Таргъа. Дертден толгъан алам тенгизине...
- Сизге къарап, Тыхтеннген мудахды. Чалбаш Тыхтеннген сизге ёмюрден бери шагъат болуп къарайды. Къапчагъай да сагъышлыды. Сизге къарап, къая ыранлада артишле, жугъутурлу чатла мудахдыла. Сизни ёхтем сюелгенигизде бир хукмат барды. Къайгъыгъыз бекми кёпдю?
- Кёпдю.
- Сизни тогъуз хапарыгъыз бар эди да, биригиз а къайдады?
- Бирибиз замансыз оюлгъанды...
- Ким ойгъанды?
- Ой, ол узун, шургулу таурухду.

Хау, ол малкъарлылагъа ёмюрюнде, тайгъа тамгъа басханча болуп къалгъан, жүрек таралтыр хапарды. ...Бийтуу, бий болмаса да, бай, даулетли адам эди. Тёгереге къалын эди аны. Бар эди, аны сегиз уланы. Къатыны Сыйлыханны уа термилте эди Аллах бир къыз сабийге. Ата-ана, сегиз уланнга ийнакъ бола ёсерча, Аллахдан къыз тиледиле.

Бир кюн кичи жашлары Зулкъай, ойнаргъа Битикле таба

кетген эди. Бир ауукъдан, кьолуна бир жылтырауукъ зат алып, чабыч келди. Алай ол затны ата бла ана кьргенликге, айыраламай, хайран болдула.

— Бу не зат болур? — дедишдиде ала. — Накьутмуду, налмасмыды? Огьесе мермермиди? Угьай, башха затды. Жылгы сууу чыгьарып, муну жагьагьамамы атды?

Кьеп баш аурутхандан сора, Сыйлыхан аны кюмюшчюге элтди. Кюмюшчю — хахимлиги болгьан кюмюшчю — ол жылтырауукъ затны кьагьып-кьагьып кьрдю да, былай айтды:

— Эгечим, — деди иги кесекден сора ол, — бу бир кьый-матлы затды, жашыгьыз муну кьалайда тапхан эсе, ары элтип атсын. Мен оюмлагьаннга кьере, сизге кьыз сабий тууарыкьды... Ол кьыз сизге емюрде эсигизде кетмез кьайгьы саллыкьды, огьурлу сабий боллукъ туююлдю...

Сыйлыхан ююне бушман болуп кьайтды. Бийтуу да терен сагьышха батды. Болсада кюмюшчюню айтханын этерге таукел болдула. Зулкьай, жылтырауукъ затны ызына элтирге унамай, тирелип тохтады, ташдан-агьачдан кьапды, атасына жалынды-жалбарды.

— Таукел, мангылайыбызгьа жазгьанны кьюрбюз, — деди Бийтуу. Байрымдан кьыз тилеу насыбына чюйре келирин сезалмады Сыйлыхан да. Тейриден тилеген тилеклерин термилип сакьладыла ала. Берди тейри аланы тилеклерин.

Ма алай бла, тогьуз ай, тогьуз кюнден сора, Тыхтенген этегинде дунягьа жаратылгьан кьыз сабийни назик тауушу эшитилди. Назик, ачыкь кьууанчлы тауушха, булбул, кьанатлыла сейирсинип тынгьладыла. Ол таууш жетмеген не ёзен, не терен агьач, не емюрлюк чыран кьалмады. Аны нюрюнден биченликле, кьолан кюйюзча, жашнап, гюлле чакьдыла, сабанла, жибекча сюзюлюп, чайкьалдыла. Шауданланы кьзлери ачылып, таркьайгьан суула мол саркьдыла, таулада кийикле ойнакьлап, ташдан ташха секирдиде.

— Суююнчю! Суююнчю! Сыйлыхан кьыз тапханды! — Тереклени чапыракьлары, сабанлада будай башла ийилишип, бир бирлеринне шыбырдашдыла.

— Эшитдигизми, ангыладыгьызмы? Бийтуугьа кьыз туугьанды, кьыз! Тынчайыгьыз, адамла, тынчай, жамауат, огьурлу кюнде, огьурлу кюнде!

Бийтууну кьулакьла толун маллары, ууагьы-уулусу бир бирлерин ийисеп, ёкюрюшюп, билишдиде. Жан-жаныуар кьууанчда болуп:

— Билмеген эдик, эшитмеген эдик демегиз, Сыйлыхан...

Бийтуу, беш да тау элни жыйып, кьууанч этди. Кьурманлыкьгьа бурун кьорюшмеген-билишмеген белгили адамла жыйылдыла. Кьабартыдан, Кьарачайдан сыра кьошунла,

геммеш кърманлыкъла келдиле. Сабанчы бла малчы, кюмюшчю бла ат жерчиле тюрлю-тюрлю жасаула келтиредиле. Келген кьонакъла, Бийтууну арбазына, юйюне сыйынмай, элде юйлеге тохташдырылдыла. Саулай эл болуп, кьонакъ алдыла. Таулу таулу болгъанлы, быллай кьууанч ким кьоргенди?! Алам ачылып, адам тирилгенли, быллай сый ким кьурагъанды?! Адам дегенинг гумулжук уя кибик эди. Зауукълу эдиле адамла, бал чибинле бал батмандача.

Къызла, жашла бир бирлерин кьорюп, ойнай-кюле, таматаланы суйюндюрдюле.

Бийтуу ма аллай кьууанч этди. Келгенле бу кърманлыкъны унутмазча, келмегенле термиле къалырча. Ол кърманлыкъ айтхылыкъ кърманлыкъ эди. Мёлек сифатлы сабийни кърманлыгъы.

— Оллох-оллох! Быллай кьууанчны адамла не замандан бери кьормеген эдиле!

Бир кьауум кюннге созулгъан бу той-оюнну тамамлагъандан сора, сабийге Налмас атадыла.

Налмас, жаз башында ачылгъан гюлча, терк ёсюп, терк толду. Машалла!

Быллай ариулукъну эмчек анасы Тыхтенген кесин Минги таудан кем сунмай эди. Аны ариулугъуна кече ай, кюндюз кюн хайран эдиле. Налмас эшикге чыкъса, таулада гюлле чайкъалып, кьууанч эте:

— Къарагъыз, къарагъыз, Налмас келеди! — дей эдиле. Аны таба бурула, кеслеринден кёллери чыгъа эди.

...Ол кюмюшчю бу кьууанчда кьорюмеди. Ол бу халкъ жыйылгъан алабалыкъ кьууанч ючюн бир такъыйкъасын кёзю кыймады, кирмеди, келмеди. Бийтуу бла Сыйлыхан кюмюшчюню аман кьууумуна ичлеринден кюе эдиле. Аланы кёклерин бир къара булут келип жапханча эди. Кюмюшчюню айтханына ийнанырларын, къалырларын да билмей, онсегиз жыл жашадыла. Шукур, ол кезиуде бир тюрлю къайгъыбушуу болмады. Не медет, онтогъузунчу жылында кёкню жапхан къара булутдан къан тамычыла тама башладыла.

...Налмасны хапары тау ауузладан, Къабарты тюзледен озуп, аулакълагъа жайылды. Жайылгъанда алай жайылды, аны къатында патчахланы къызлары жукъгъа саналмадыла. Гъаршда хур къызла унутулдула. Бийтууну арбазындан келчиле кьурумадыла. Къартла да, жашла да. Келчиле Гюржюден, Къырымдан, Дагъыстандан, Дюгерден, Адилден ётюп окъуна келдиле. Несин айтаса, келгенлени санап саны болмады. Ата армау болуп, не этерин билмей, абызырады. Болмаз къалгъанда, сайлауну къызына берди. Налмас да аны ангылай эди. Алай ол кишини жаратмады. Келгенле,

ичлеринде суймеклик оту къабына, кери кетдиле. Келечиле, Налмасны кёрюрге тансыкъла келдиле да кетдиле, кетдиле да келдиле. Бийтууну юйюне барыучу тар жол, кенгерип, чучулуп, агъач тартхан илитирге ушаш болуп къалды.

Тауланы ары жанында, Тыхтенгенни башындан окъуна къарап кёрюнмеген, бир патчахлыкъ бар эди. Ол патчахлыкъны патчахыны тили — кылыч, кёзю — окъ, кьолу — асмакъ эди. Кюнлени кюнюнде ол да Налмасны атасына келечиле бла кесини жашын жиберди. Алай ала да аладан алгъа келгенлени ызлары бла къайтдыла. Ала патчахха къайтып келгенден сора, кызыны кылыгъына боюн салмай, кюч бла хорлап алыргъа оноу этилди. Келечиле зорлукъгъа ыразы туйюл эдиле.

Патчах, ачыуланып, сууукъ бет алды да, ёзюрлерин жыйып, кесини умутун айтды. Ала аны сёзюн ангылай, сакъ, сабыр сёлешдиле. Не аз да чырмау болсала, къара чибинни къанаты кирик да кёрмей, ол аланы жанларын жаханымге жиберлиги ишексиз эди.

Бир къауум адам Налмасны зор бла алып келирге атланды. Кёп бармай, жыйын башчыны бла аны нёгерлерини ёлюклери тар ауузунда къалдыла. Налмасны сегиз къарындашы алагъа Къапчагъай тарында тюбедиле. Сегиз къарындаш ала бла къазауат этип, окълары тауусулгъандан сора, къая башындан ташла тёнгеретип окъуна, халек эте эдиле.

Патчах сегиз къарындашны хорламын артыкълыкъ, кесине сыныкълыкъ деп ангылады. Аны ачыуу жерни титиретди. Мыйысы баш сюегин тешип, тышына къуюлургъа жетип, азап чекди. Патчахны амалсызлыгъын, дыгалас этгенин кёрген ёзюрле, араб, инди патчахланы юслеринден жазылгъан китапланы къалау-къалау этип, патчахха кётюрюп бардыла, сабырлыкъ тиледиле. Гюрен туруп, ушакъ этдиле. Ол, бироз шошайып, биринчи ёзюрге сёз берди.

— Сыйлы патчахыбыз, сизни къалагъыз бизни жаннетибиз кирикди. Ёмюрюбюзню унутулмаз кюнлери, къууанчлы сагъатларыбыз сени къалангда ётдюле. Биз сени халал къулларынгъыз. Мени жюз жаным болса, жангыз бирин кьоймай, санга къурман этер эдим. Болсада, бююн кёлюме келгенни айтыргъа эркин эт... Бу жол къан тёмке, жүрегинге сабырлыкъ ал. «Ажал терек ёсдюрген аны кёгетин кеси да ашаргъа къоркъууду», — дейдиле китаплада.

Патчах, сууукъ бет алып, экинчи ёзюрге къарады.

— Улуу патчахыбыз, аламда аллай патчахла бардыла, — ала дуняны биреуге саугъа орунуна берирге хазырдыла. Аланы жүреклеринде не огъурлулукъ, не тынчылыкъ орун тапмагъанды. Аллай патчахла кеслерини сейирлерни ючюм,

тюзлюкню жерге басдырып, терсликни уа сабанларында бит-диредиле. Мени уллу нем, мында аллай төре болуруна мен ыразы болмаз эдим. Мен акъыл этгеннге кёре, сютден таза бир гюняхсыз, асыл жанны напсыны отунда зорлап жандырыу, бизни патчахыбызгъа тийишли иш болурму?..

— Шахым, — деди ючюнчю ёзюр. — Ата-бабаларыбыз сыйлы китаплада жазып кетгеннге кёре, биреуню малкёзлюгю ючюн ашыгъыш башланган иш хычыуун кёрюннгенликге, ахыры огъурсузлукъгъа кетиучюдо. Шахым! Сен аны иги билесе. Къол бла тил гюняхны, зорлукъну жерлеринден биринчи болуп тепдириучюдоле. Биринчи — жараусуз ишни буюрур, экинчиси — аны буйругъун толтурур. Шахны душманларына бой салдырычу зиндан бла къабырды. Анга жуукълашдырыууу къамичиси уа къылычды. Алайды да, биз гюняхсыз, терсликлери болмагъан жанланы къылычны къыйырындан къан тамдырып, къул этерге неда къул этерге хазырланабыз. Неде аланы хаталары? Кёгет терекни кёгетлери ючюн сындырадыла. Насыпсыз Налмас ариулугъу ючюн азап чегеди. Аны сыфаты къылычладан къан тамдыргъанына ол ыразымыды? Уллу патчахыбыз, бу ишни болжалгъа сарыгъа болмазмы?..

— Жаллат! — Ажал кеси келип къычыргъанча къычырды шах. Олсагъат ёзюрлени тёммеклери къалып, башлары тёнгереп, тышына чыгып кетдиле.

Бир къауум кюнден таргъа палах кирди. Атланы аякълары жерни къыртышин къул этдиле. Кёп аскер, туман кибики, таргъа тыгъылды. Эй, тамаша, таргъа быллай бир аскер къалай сыйыннганды? Ала къара булутлача, жер кёчгенча келе эдиле. Тыхтенген къанлы къазауатха хазырланды. Зауаллы Къапчагъай душманнга ёшюн тиреп тохтады. Къолуна сауут алаллыкъ бир жан да артха турмады. Къарткъуртла, сабий-балий Битиклеге ёрледиле. Сегиз къарындаш къанлы жаугъа биринчи ёшюн урурдан болдула. Налмас сегиз къарындашы бла бирге, къубе кийип, къолуна къалкъан алып, белине къама тагъып, эрле бла тенг сюелди. Налмас кесини баш эркинлигин, намысын сакълар ючюн душманнга къаршы сюеле эди. Къарындашла алгъын уруш этген жерлерине тохтадыла.

Аллах-Аллах, адам улу бир бирге къажау бола келгенли, быллай алабалыкъ, быллай къазауат ким эшитгенди, ким кёргенди?! Сегиз къарындаш жерде къазауатха кирдиле. Юй тенгли ташланы сегиз жерден жибергенде, сау аскерни жети айры этип къыра эдиле. Ат кишнеген, адам къычырыкъдан къаяла зангырдап, машхар кюнча эди. Жалан бир къарындаш жангыз кеси жюз чакълы аскерни суугъа къуя эди. Батырланы къычырыкълары Къапчагъайны титирете

эди. Ёрге ёрлегенлерин сегиз къарындаш къылычла бла туу-радыла.

Уруш, къазауат кече-кюн да тохтамады. Кече къылычланы от чакъгъанлары Къапчагъай къаяны жарыта эдиле. Суу боюнунда ташладан эсе адам баш кёп болур дер эдинг. Душман кёп адамын тас этди.

Къазауат тогъуз кюн бла тогъуз кечеге созулду. Сегиз къарындаш суусапдан онгсуз болуп тохтадыла. Налмас алагъа суу ташыды. Суу жагъасында душман аскери болгъаны себепли, сууну узакъдан келтирирге тюшдю. Къыз суу ташып жетишдиралмады.

— Суу, — деп тиледи тамата къарындашы.

— Суу, — деди кичиси.

— Суу, — деди ортанчысы.

— Суу, суу, суу...

Налмас дагъыда суугъа чапды. Бир ауукъдан, ёпке солуу этип, чабып келсе, тамата къарындашы сойланып, кёкюрегинден окъ ётюр. Ортанчылары. Дагъыда бири... Дагъыда бири... Бири къалмай къырылып.

Налмас къарындашларыны ёлюклерин кезиу-кезиу къу-чакълап, сегизинчи къарындашыны къатына келсе, ол да жан ала. Зулкъай эгечини кёзюне ахыр кере къарады да, кёз жумду...

Налмас эрлик бла ёлген къарындашларыны ёлюклерине энтта да бир кере къарады да, кеси жүрегине къама урду. Кёкдеги Ай тутулду. Тыхтенген энишге чёкдю.

Бийтууну сегиз жашын бла жангыз кызын жамауат жыйылып асырадыла. Тогъузусуну ёлюклери да бир кюн жерге тюшдюле. Малы, мюлкюн берип, тогъуз кешене иш-летди, ёлгюнчю, алагъа, зияратха жүрюгенча, жүрюп турду.

Башында къара тюгю къалмай, чиммакъ болуп агъаргъан Сыйлыханни эсинден кюмюшчюню айтханы бир да кетмей, оуй-шауйи эте, кеси кесине мурулдагъаны къалмады. Бийтуу, анга кёл этдирирге кюреше:

— Угъай, кызынг санга кетмез тамгъа салмагъанды. Санга ол сый, намыс, ёчюлмез ёхтемлик бла келди дуниягъа. Хау, алайды. Дунияда баш эркинлиги ючюн жанын кърман этгенден уллу насып да, намыс да жокъду...

Андан бери жүзле бла жылла ётдюле, ётдюле да кетдиле... Кешенеле, Донгат къаяны къалауур этип, энтта да турадыла. Тогъузунчу кешене оюлуп, мурдору къалгъанды. Адамла аны эскиликни шагъаты сунуп, артыкъ уллу эс бурмайдыла. Жолоучула, артыкъ да курсабайла, алагъа бек къарап озадыла. Барын да кёрюрле, хапаргъа кириширле:

— Ассалам алейкум, Сегиз кешене!

- Уалейкум салам!
— Биягъы таргъа къарап турамысыз, Сегиз кешене?
— Айхай, къарап турабыз!..

* * *

Налмасны кешенеси оюлгъанды. Кешенени мурдор ташларын-дан тамычыла тама турадыла. Ким биледи, ала умутуна жеталмай кетген таулу къызны жилимукълары окъуна болурла.

КЪАРТ КИШТИКНИ ТОБАСЫ

Эртте, эртте, бек эртте заманда бир къарт киштик жашап болгъанды. Не кече, не кюн чычханлагъа тынчлыкъ бермей, аланы тутуп, ашап тургъанды. Чычханла уа, андан асыры кърккъгъандан, башын, узун мыйыкъларын угъай эсенг, къуйругъун кѳргенлей окъуна, къачып, тешиклерине ташайгъандыла.

Алай бла кѳп жылла озгъандыла. Бир заманда киштик къартайгъанды. Кѳзлери иги кѳрмей, къулакълары иги эшитмей, бир къауум тиши тюшюп, тырнакълары ашалып, чычханланы туталмай тебирегенди.

Киштик, аладан тюнгюлгенден сора, къарангы гумугъа барып, башха амал излей башлагъанды. Алай гумуда анга бюрчеле къадалып, аны бек амалсыз этгендиле. Чычханла уа, аны дыгалас этгенин кѳрюп, асыры къууаннгандан, ары-бери жортхандыла.

Къарт гырнау ёлюм жууукълашып келгенин сезе тебирегенди.

«Ай медет, къартлыкъ не аман зат эди. Алай мен сизге бир оюн кѳргюзтмей, бу дуниядан къалай кетейим?» — денди киштик кеси кесине.

Ол: «Тѳгерекде битеу чычханла, бири къалмай, бир кезиуге ныгъышха терк жетсинле, бир-эки сорлугъум барды», — деп, хапар бергенди.

Чычханла киштикни чакъыргъанын эшитгенлей, бир бирлерине билдиргендиле. Агъачдагъысы, ташдагъысы да чабышып, ныгъышха жыйылышхандыла. Ала да алай, чуу-чуу эте, бир бирлерине къысылып армау болуп тургъанлай, чюйрёмыйыкъ, хуна башындан къарап, жыяча къынгыр болуп, сѳлеше тебирегенди:

— Шуёхларым, къарындашларым, эгечлерим! Манга иги къулакъ салып тынгылагъыз. Мени кѳзлерим алгъынча жютю туюлдюле. Иги кѳрмейме. Мен сизге тансыкъ окъуна болуп

турама. Қелигиз берлагъыракъ, арталлыда къоркъмагъыз менден. Қъарыусуз, къарт да болгъанма. Ауазымы да сизге хазна эшитдираллыкъ туююлме.

Алай чычханла аны къылыгъын къайры унутсунла! Хуна жанына жууукълашыргъа унамагъандыла.

— Мен сизни аман ниет бла чакъырмагъанма. Ёлюр туюм чыкъгъанда, аллыгъызда тобагъа къайта, сизге бир-эки зат сорлукъма. Берирек атлагъыз, бери жууукълашыгъыз, шуёхларым, — дегенди киштик.

Ахырында чычханла, аны айтханына ийнанып, чуу-чуу эте, бир бирни тюрте, киштик таба атлагъандыла. Чычханла, ата-бабадан бери тынчлыкъ бермеген душманларыны тобагъа къайтханын кёзлери бла кёрюп, къулакълары бла эшитир ючюн, артагъылары алдагъыланы хуна таба сюрюшдюре, шум болуп тохтагъандыла.

— Багъалы шуёхла, сыйлы тенгле! Мен бюгюн сизге бек кёпден бери жүрегиме туюрелип тургъан сёзюмю айтыргъа суюме. Алай, аны сизге айтырдан алгъа, бир къауум осал къылыкъларыгъызны бла адетлеригизни да эсигизге салама. Сиз, жангыз биригиз къалмай, тирменледе мирзеу урларгъа башласагъыз, жарлыракъланы къапчыкъларына, тулукъларына къадаласыз. Ол бир осал ишигиз. Экинчиден а — тулукъланы, кюфлени башлары ачылып тургъанлай, барып, тюплериң тешесиз. Не тюрлю ишигизни кечсем да, бу тюрлю ишигизни кечерге онг жокъду! — Чычханла, не айтырларын билмей, армау болуп, бир бирлерине къарашдыла. Ай, алайына аллай къара киштик секирир эди хуна башындан! Чычханланы ары айлан да — къыр, бери айлан да — къыр. Қыр да къыр, къыр да къыр... Сау къалгъанлары кими таугъа, кими тюзге чач-тук болуп чачылдыла.

Ма ол кюнден бери, чычханла, къарты болсун, жашы болсун, киштикни тобасына ийнанмазгъа ант этгендиле. Кюфлени, къапчыкъланы тюплерин тешгенлерин а къоймайдыла. «Чычханлы баласы тулукъ тешер», — деп да андан айта болурла.

ЮЧ ҚЪАРЫНДАШ

Эртте заманда тау эллени биринде юч уланы бла бир киши жашагъанды. Жашланы аталары бек къарт болгъанды. Ол, ажал жууукълашханын сезип, жашларын чакъыргъанды да, былай айтханды:

— Уруда алтын, кюмюш, багъалы ташла: накъут, налмас, жаухар басдырып къойгъанма. Ёлсем, мени халкъда жүрюген адетге кёре асырарсыз. Андан сора уа, ол мен

кьойгъан байлыкъны ючюгюз да теппе-тенг этип юлешигиз. «Елгенни осуятын сау этмез», — деген сёз да жюрюйдю халкъда, хайт дегиз, — деп ахтыннганды.

Киши юч кюн ауруп, тёртюнчю кюн дуниядан кетеди. Жашлары аталарыны этген осуятына кёре асырагъандыла. Ашын-ташын этип бошاپ, бир кюн аталары кьойгъан байлыкъны юлеширге оноулашадыла. Барсала, уру ачылып, байлыкъны ким эсе да алып кетип тура эди. «Муну бизден башха жан иеси билмей эди. Ючюбюзден бирибиз этгенбиз», — деп, къарындашла даулашадыла. Таматалары: «Даулашны кьояйыкъ да, «Тёреге» барайыкъ», — дейди.

Жашла, «Тёреге» барып, дауларын айтхандыла. «Тёрени» таматасы:

— Ючюгюзге да бир зат айтайым да, андан сора дауугъузну сюзербиз, — дегенди.

— Бир шахарда бир жаш бла къыз, бир бирлерин суйюп, алыргъа-барыргъа сёз тохташдыргъандыла. Атасы бла анасы уа къызларын башха жашха берирге ыразы эдиле. Бир кюн къызны суйген жашы тюбеп: «Сен берген сёзюнге табылмай, башхагъа кетсенг, мени жашауум къарангы боллукъду, бир заманда да мен башханы сюяллыкъ туюлме», — дегенди.

Къыз а, сен аны ючюн къайгъы этме, мени башхагъа окъуна берселе да, баргъан кюнюмде санга тюбеп, ыразылыкъ алмай кетерик туюлме, деп, жашны толу ийнандыргъанды.

Кюнлени биринде къызны элтирге киеу нёгерле келип къаладыла. Къыз а суйген жашына берген сёзюн, жашырмай, киеуге билдиреди. Ол а: «Барсын, угъайым жокъду, кишиге билдирмей, сау-эсен къайтсын», — дейди.

Эркинлик алгъандан сора, къыз кетеди. Жолда бара, уручугъа тюбеп къалады. Уручу къатына жууукъ келгенлей, къыз, жүрексинип, жиляп башлайды. Уручу, сабырлыкъ этип, къыз нек жилягъанын сорады. Къыз болгъан ишни башдан аякъ санап береди. Ол заманда уручу былай айтады:

— Энди иш алай эсе, мен адепсизлик этмейим. Кел, хайда. Суйген жашынга тюбетейим.

Уручу бла къыз жашны юйюне келедиле. Жаш, тышында адам тауушла эшитип, арбазгъа чыгъады.

— Ма мен сёзюме табылдым, киеу нёгерле келгендиле, мени бюгече эрге береди, — дейди къыз.

— Да, жанымы къыйыры, бек сау бол. Алай, ышанып, сени бери къалай жибергендиле? Огъесе, эркинликсизми келгенсе? — деп соргъанды жаш. Ол заманда къыз былай дегенди:

— Мен бери жашырын угъай, эркинлик алып келгенме.

Барлыкъ адамыма экибиз этген тауусумну айтып ангылат-хандан сора, санга туберге эркин этгенди. Жолда келе туруп, уручугъа тубеп къалгъанма. Ол, къатыма жууукълаш-хавлай, жияп башладым. Санга тубемей, эрге бармазлыгъымы ангылатдым. Ол а мени бери ашырып келгенди.

Жаш, къызны сёзюне иги къулакъ салып тынгылагъандан сора, сени эринг, сабырлыкъ этип, бизни тауусумбузну буз-маз ючюн, бери жиберген эсе, мен адамсызлыкъ этсем — жарамаз. Энди бюгюнден арысында манга эгеч бол. Бар, халал эр бла къатын болуп, насыплы жашагъыз, мен экигизге да ыраыма, киеуге менден соруп салам айтырса, — деп, къызны терк окъуна келген жолуна ашыргъанды.

Къыз битеу болгъан ишни жашырмай, толусунлай киеуге айтады. Ала, тилеклерин табып, эр бла къатын болуп, ашап-жашап къалгъандыла.

Ол хапаргъа тынгылагъандан сора жашланы таматалары былай айтады:

— Киеу иги адам кёре эдим, некахлы къатынын алгъын-гы суйген жашына туберге эркинлик берген.

Ортанчы къарындаш а:

— Угъай, суйген жашы сабыр адам кёре эдим, къызны хыянатсыз, ариу айтып, эрине къайтаргъан, — дегенни айтды.

Кичилери уа былай дегенди:

— Керти да бек тёзюмлю уа гудучу эди. Кече ортасында инжи бла сырылгъан багъалы кийимлеге кёз къаратмай, къызны ашырып баргъан. Чомартлыкъ, сабырлыкъ, тёзюмлю-люк да аны юсюнде болур эдиле.

«Тёрени» таматасы, кичи къарындашны жууабын эшитгенден сора:

— Алай суна эсенг, ахшы жаш, атанг сизге арт асырау этип кетген байлыкъ сендеди. Барып, алып кел. Кертиси бла да, ахшы — ахшыгъа, таза ниетли — газа ниетлиге, уручу — уручугъа жууукъ болады, — деди.

Кичи къарындаш, суйсе-суймесе да, алтын, кюмюш зат-лавы, багъалы ташланы келтирип, «Тёрени» таматасыны аллына салды.

ХАРАМ НЁГЕР

Эртте-эртте бир Тюлкую жашап болгъанды. Бир кюн ол хар ишни кеси жангыз этгенден эригип, нёгерле излей кетгенди. Бара-барып, агъач къыйырында Айыугъа бла Бёрюге тубегенди. Сора айтханды:

— Келигиз, ортакъ иш ишлейик. Сизге да, манга да алай

игиди. Хайырын а тенг этип юлеширбиз. Сюйсегиз а, бирге ашап-жашап турурбуз. Айыу бла Бёрю ыразы болгъандыла.

Ал кезиуде, ала ючюсю да бек жарашып, бир бирни биллип, ишлеп тургъандыла.

Бир ай, эки ай, жарты жыл озады. Иш а бошалмайды.

— Къой, была бла тенг ишлеп турсам, менден къаллыкъ жокъду, кётюрем болуп къаллыкъма. Андан эсе башыма бир амал излейим ансы, деди Тюлкю. Айыу а, аны тынгысызлыгъын сезип:

— Тюлкю, не кеси кесинге шыбырдайса? — деп сорду.

— Къол аязым хупшежин болгъанды да асыры ишлегенден, анга тынгысызма. Анга бал тийирирге керек эди, — деди Тюлкю.

— Гумугъа кирсенг, къошун толу бал, тийреу бла бир сары жау, къайсындан сюйсенг да жетдир.

— Уой, Аллах санга игилик берсин, Айыу, къарындашым, — деди Тюлкю, жойкъулланып.

Терк окъуна гумугъа ташайып, балдан тоюп чыкъды да, къолуна юфгюрген кибики этди. Сынсый кетип:

— Оу кюнюм, къолуму ачыгъаны игирек болгъан болур дейме.

Бёрю уа, керексиз жойкъулланганын жаратмай, кюллюгю келе, бир жанындан бирси жанына аунап, жукълап къалды. Айыу а, Аллахны тюз къулу, биягъы тюлкюге жаны ауруп:

— Биз тамбла танг ата, чалгъы чалыргъа кетерикбиз. Сен эрттенликде эртте туруп кюрешме. Къолунг игирек болса, келирсе. Башха жумушланы да кесибиз этербиз, — деп, аны Тюлкюге биягъы жаны ауругъанын билдирди.

Экинчи кюн танг къарангысы бла Айыу бла Бёрю чалгъыгъа кетдиле. Тюлкю уа, иги жукъусу да къанып, ашап-ичип, чаллыкъ таба тебиреди. Жолда бара тургъанлай, анга бир къоян тюбеди. Тюлкю терк окъуна:

— Къоян, уой Къоян! — деп, аны аллына жууукъ барды.

— Не этесе, Тюлкю? Не тынгысыз боласа? Бёрю ишми кёргенсе? — деп, Къоянны эси ауаргъа аздан къалды.

— Мен бир сагъат тенгли бирден биченчи нёгерлериме барлыкъма. Сен бизни таба чабып кел да: «Элни администраторуна жаш туугъанды. Тюлкю ары келсин дейдиле. Къобузчу керекди», — де.

— Сен къобуз согъа билемисе да?

— Мен — хау, къобуз согъаргъа юйрене турама Къоян, — деп жалынды Тюлкю.

— Сора, нёгерлеринг ишлеп, сен а тойлада, къурманлыкъладамы айланырыкъса?

— Айыу мени ишден эркин этгенди, Къоян!

Даулаша кетип, Тюлкю бла Къоян тауусум этгенден сора, Къоян жолуна кетди. Тюлкю да, созула-созула, биченликке келди. Нёгерлерине болушургъа кюрешген кибик этди. Бёрю анга жукъ айтмагъанлыкъгъа, аны хыйла этеригине ишексиз эди. Къуруда кынгыр къарай, терлегенлери Ыара ишлей эди. Бир ауукъдан сора Къоян келди. Секирип, таш башына чыгып:

— Эй, аланла! Элни администраторуна жаш туугъанды. Къурманлыкъ этедиле. Къобузчу керекди. Тюлкюге ары келсин деп ийгендиле мени, — деп кычырды.

— Тохта, Тюлкю, сен къобуз согъадамы билесе? — дейди Бёрю. Аллай хунеринг болгъанын а ким билгенди?!

— Къарындашым, Бёрю, манга аллай хунер къайда... Энди юйрене тургъанлыгъымды ансы. Аны сизге айтыргъа уялып тургъанма эндиге дери, — дейди Тюлкю, къубула-къубула.

— Да, къол аязларынга хуппежинле чыкъгъан эселе уа?

— Да, бармакъ кыйырларым бла къобузну тюеклерин басаргъа кюреширме ансы... Да, айымыды, сиз угъай дей эсегиз, бармай окъуна къалайым.

— Бар, — деди Айюу. — Кюз артында файдабызны бла зараныбызны чот этерикдиле. Администраторну жанына тиерге жарарыкъ туююлду.

Тюлкю юйге къайтып келип, биягъы гумугъа кирди да, бал къошунну башын ачды. Иги тойгъандан сора, салкъында жатып, солуду.

Ингир ала Айюу бла Бёрю келдиле.

— Къурманлыкъ къалай эди? Жангы туугъан сабийге не атадыла? — деп сордула.

— Къурманлыкъны сейирлигин, анда монглукъну адам адамгъа айтып жетишдирирге кыйынды. Жашчыкъгъа уа Тапсашар атагъандыла, — деп жууаплады Тюлкю арсарсыз.

— Уой, нечик алаamat атды! Тапса ашамагъан а ким кёргенди?! — деп, харх этип кюлдюле экиси да бирден.

— Сен а неге жарадын? — деди Айюу.

— Адамла ойнадыла, кюлдюле, жырладыла, той этдиле. Мен а къобуз сокъдум.

Экинчи кюн биягъы Тюлкю нёгерлери бла ишге кетди. Алай ол ишге барырдан алгъа Къояннга тюбеп келишген эди. Тюз ала да ишни башлагъанлай биягъы Къоян, сырт башындан:

— Уой, Тюлкю! Тюлкю! Районну администратору кызын эрге береди. Сени ары чакъырадыла, терк жет, — деп кычырды.

— Ма-а, сейир десенг, — дейди Бёрю, секирип ёрге туруп.

Мында башыбыздан иш басып, белибизни тюзеталмай турганлай, не той-оюнду кюн сайын?..

— Да не этгин, — дейди Айюу, керилип, кимни эсе да бирни кьоркьутурукъча. Район башчы, эл таматасы бизге таянчакълыкъ этмеселе, жер юлюш, сабан жер да табылмаз. Тюлкючюк, бар, харип, сен да бир затха жарарса. Сени ючюн мен кесим ишлерме, — деди.

Тюлкю, кьууулуп келип, биягъыча гумугъа ташайды. Балдан асыры жутланып ашагъандан, юсю-башы кьуйругъуна дери булгъанды. Ол кюн да кюнюн алдау бла зауукълу ашырды.

Ингирде юйге жыйышхандан сора, биягъы нёгерлери:

— Кьууанч кьалай барды? — деп сордула. Тюлкю жукъ да айтхынчы окъуна, Бёрю:

— Аман болмаз эди, Тюлкюню балгъа батылгъанына кёре, — деп кюлдю.

— Хау, баллы, жаулу, хантлы ашла ашатдыла. Манга уа асыры ыразы болгъандан, асыры эркетгенден, юйге дери окъуна «Мерседес» бла келтиргендиле. Анда уллу, гитче предпринимательлеми дейсе, бизнесменлеми, кооператорчуламы дейсе, кьайсы бирин санагъын, кьолундан келген жашла кёп эдиле, — деп, уялмай, кьызармай, ётюрюкню жарашдырып айтды Тюлкю.

— Киеу кимден эди? Атына уа не дей эдиле? — деп, тынгысыз сорду Бёрю.

— Киеуге Коммерсант дей эдиле, — деди Тюлкю арсарсыз.

Экинчи кюн да Кьоян биягъы Тюлкюню кьурманлыкъгъа чакъыра келди. Ол кюн а эдни администраторуну жашын бешикге сала эдиле. Ол хапарны эшитгенлей, Бёрю:

— Дунияда тюзлюк болургъа ушамайды, — деп ачуланды.

— Элни администратору президент бла окъуна байламлыкъ жюрютген адамды, — деп, биягъы Айюу биягъынлай кесин бир жанына салып тохтады, желкесин къашый.

— Банкрот болуп, тирелип кьалсакъ, болушлукъ тилей кимге барлыкъбыз? Президентге! Алай эсе, бар, Тюлкю.

— Да, не этейим? Сиз айтханнга угъай деяллыкъ туююлме ансы. Ишден кьачхан жерим а жокъду, — деди, хыйлалы ышарып.

...Нёгерлери ишге кетдиле. Тюлкю уа кьошунну тюбюне дери жалап бошады. Сора кьошунну юзмезден толтуруп, башын жабып кьойду. Гумудан чыгып, эринин-бурунун жалап, тазалады.

Ахшам бола, арып-талып, Айюу бла Бёрю келдиле.

— Ыхы, Тюлкю, сен да келгенмисе? Бизге суусап ичир.

Чаллыкъны да бошадыкъ. Энди, кюн болса, дырын жыя-рыкъбыз, гебен этерикбиз. Бюгюн иги ушхуур да этейик. Алгъа бал бла бир шай ичейик.

Тюлкю, этген хыйлалары, аманлыкълары ачылады деп асыры къркъгъандан:

— Къарындашларым, мен сизге кър болайым. Бусагъат, бусагъат! Хар не да хазыр болур. Сизсиз хар ишни этген. Мен кърбуз сокъгъандан сора этгеним болмагъанды.

— Хы, Тюлкю, унутуп тура эдим. Таматаны жашына не атагъандыла? — деди Бёрю.

— Жаламиш атагъандыла.

— Сейир атды!

Кесин жумуш этерге чыкъгъанча кёргюзтүп, Тюлкю мыллыгын эшикге атды. Къачып барып, бир кърт эмен терекни тюбюнде чёкдю. Алайлай, бир аякъ таууш эшитилди. Бёрю кърууп келген сунуп, Тюлкюню ахысы кетди. Сора, огъары жанындан Кърюяны кюлген тауушун эшитди.

— Ха-ха-ха!

Кърараса— Кърюян бир пура тюрккюрню топулдата. Тюлкюню тили тутулуп, жукъ айталмай тургъанын эслеп, Кърюян аны жубатыргъа кюрешди. Ала Айыуну бла Бёрюню бир болуп алдагъанларына сокъурандыла. Тюлкю нёргерлеринден айырылды. Кърюян агъачха кетди.

Айыу бла Бёрю уа кършха хар затларын жыйдыла. Кюрфлерин мирзеуден толтурдула. Ташуул этдиле. Кършны кърш узуну зауукъ этип турдула. Тюлкю уа эринин-бурунун жалай, кимни от букъусу чыкъса, анга сукълана, тауукъ орунлагъа кърарай айлана эди. «Ишлемеген тишлемез», — дейдиле.

ЛОКЪМАН ХАКИМ

Локъман Хакимни жангыз жашы ауруп, этген дарманлары жарамай, ёлюп къралады. Ол заманлада окъуна адамны санларында белгили болмагъан хазна зат жокъ эди. Локъман жашы неден ёлгенин билир ючюн, жарып кърараса, ёпкелерини кърыйрларында мюрюз кибик ёсюп тургъан бир къраты зат табады. Ол къраты затны алады да, бичагъына сап этеди.

Андан, бир кюн айлана келип, бир харбыз бахчагъа тюбеп къралады. Бахчаны иеси, бир кърт киши, Локъманну хуан-харбыз бла сыйлайды. Кърт киши бла Локъман бахча ичинде айлана кетип, кърыйтып келселе, биягъында харбызгъа чанчып кетген бичакъны сабы жокъ — темири ту-

рады чанчылып. Ол заманда Локъман, ёкюнюп, эки кьолун бирге уруп:

— Акъылсызлыгъымы хатасындан, жашымдан айырылдым, — дейди. Аны дарманы харбызны татыуу кёре эдим дегенинде, бахчачы:

— Сени акъылынгы ол заманда биз билген эдик, жашынг бизге керек эди, — дейди.

Локъман элгенин кьараса, алайда кьарт да, бахча да жокъ — кьула тюз.

Локъман Хаким айлана кетип, бир элге келгенлей, аны бир бек ауруп тургъан адамгъа элтедиле. Локъман, саусузгъа кьарап бошагъандан сора:

— Юй ахлуларынгдан ыразылыкъ ал да, жолоучу бол, бир айдан ёллоксе, — деп кетеди.

Андан бир кьауум жыл озгъандан сора, ол адам, Локъманнга тюбеп:

— Сен манга бир айдан ууахтынг жетерикди деп кетген эдинг. Ётюрок нек айтхан эдинг? — деди, ачыуланып.

— Санга элия уруп ёлтюрген кьанатлы эт бла жилин уютхан кьой айран керек эди. Айран тапсам да, элия бугагъы уруп кюйген кьанатлы эт табарыкъ туююл эдим. Аны себепли, жолгъа чыкъса, Аллахны жаны ауруп, тюбеп иш кьалыр деп, андан айтханлыгъым эди. Аны амалсыздан айтхан эдим. Энди сен аланы кьалай тапханынгы бир айт, — дейди Локъман.

Андан сора ол адам:

— Астофируллах, сиз керти окъуна хаким кёреме. Аланы экисин да тапхан эдим. Алай мени аурууума не зат болушханын бюгюнлюкге дери билалмай тургъанма, — деп, хапарын айтханды:

— Мен, юй ахлуларым бла саламлашып, бир узакъ элде жашагъан жангыз эгечими кёрюрге жолгъа чыгъама. Иги кесек жол жюрюгенден сора, бир кьойчу кьошну эследим. Кьошха кирсем, бир деп бир жан жокъ. Олтуруп, солуп тургъанымлай, бир чайпалгъан таууш эшитеме. Кьарасам, табакъда сютге бир багъырбаш жилин тюшюп, чыгъалмай кюрешгенин эслейме. Бююнундан тутуп, чыгъардым. Ингирде кьойчула да келдиле. Ушхууур ашап, бир кесек солудукъ. Табакъдагъы айранны да ичдик. Мен алагъа, жийиргенирле деп, айраннга жилин тюшгенин айтмадым. Экинчи кюн жолгъа атландым. Келе-келе, кёк кюкюреп, жауун челекден къуйгъанча жауду. Бир заманда аллыма элияны чыбы жетген кёгюрчюн тюшдю. Бир бек ач болгъан эдим да, жауун тохтагъандан сора, аны чийли-бишли, кьан сууу бла ашадым. Андан, не айтаса, эгечим жашагъан ауулгъа келдим. Алай, узакъ жол жюрюп, талчыгъырны орунуна, санларым

женгил болуп, тирилгенча кёрюндюле. Жууукъларыбыз: «Сен, жаш адам кибик, къалай кефинг бла тураса», — дедиле. Сора, уялып, нек келгеними жашырып, бош алай, эрикгенден келгенме деп къойдум алагъа. Ма ол кюнден бери сау болуп кълалгъанма. Сизге тюбесем, бир масхара этерме деп тура эдим.

Ол заманда Локъман:

— Кёрдюнгю, къларгъа мадар табылады. Мен алай айтмасам, сен жолоучу боллукъ тюйюл эдинг. Болсада, эгечинге нек келгенинги айтмагъанынги иги этгенсе,— деди Хаким.

ДАРМАН ХАНС

Бурун заманда бир киши бла къланы жашап болгъандыла. Аланы юч кълызлары болгъанды. Таматаларындан эсе, кичи кълызлары тирирек, мажарыулуракъ эди. Бир кюн аталары ауруп кълалады. Ол заманда аналары:

— Кълызла, атагъыз бек ауруйду. Бир тауну башында дарманлыгъы болгъан ханс ёседи дейдиле. Сизден биригиз ол хансны табып келтирсегиз эди, атагъыз ауруундан жайыгъыр эди, — дейди.

Мычымай тамата кълыз жолгъа чыгъады. Бара-бара кетип, бир кълалын агълачха жетеди. Агълач ичи бла бара тургъланлай, аллына агълач киши тюбеп кълалады. Кълыз агълач кишиден асыры къркългъландан, тили айланмай кълалады.

— Ай кълыз, сен манга бир татыулу гыржын этип ашат. Алайсыз юйюнге иерик тюйюлме, — деп тохтагъланды агълач киши. Не медет, кълыз гыржын эте билмеучю эди. Аны себепли, айтханыча, агълач киши кълызны анда тыйып кълыйду. Андан сора экинчи кълыз жолгъа тебиреди. Гыржын эте билмегени ючюн ачууланып, агълач киши экинчи эгечни да агълачда тыйып кълыйду. Энди кезиу кичи эгечлерине жетеди. Ол да, бара барып, агълач кишиге тюбеди. Биягълы агълач киши анга да гыржын эт деп кълысды. Кичи кълыз анга бек татыулу гыржын биширип берди. Агълач киши, алгълыш этип, кълызны жолуна ашырды. Кълыз, бара-барып, бир къланы тюбюне келди. Кълараса, къланы эрининде бир терек, терекни башында уа кълуш уя. Кълуш балаларына аш излей кетип эди. Алайда кълыз кълая тюбюнде кълуш бала тыпырдай тургъланын кёреди. Кълыз, къланы башына ёрлеп, бу иги тюкленмеген кълуш баланы уясына кълалай салайым деп сагълыш эте тургъланлай, къланатлары жел эте, кълуш жетип кълалады. Кълуш, кълызны къл аязында баласын кёргенлей, къланатлары да кълагълып, аман ачууланады. Балалары уа, жабудан кълырып, анала-

рына хар затны ангылатадыла. Юч баладан бирлери, эсле-
мей, уядан кетгенин айтадыла. Ол заманда кѳуш:

— Ай сау кѳалгын! Сен бери кѳайдан чыкѳганса?
Былайгѳа сенден сора адам аягѳы басмагѳанды. Ол угѳай
эсенг, агѳач киши окѳуна бери чыкѳмагѳанды, — дейди.
Баям, сени бир амалсызлыгѳынг болуп иш айлана болурса
ансы. Болушлукѳ керек эсе айт, — деди. Ол заманда кѳыз:

— Тауну тѳппесине чыгѳаргѳа болуш, — деп тиледи кѳуш-
дан. Кѳуш аны тилегин арсарсыз толтурду. Тауну башына
чыкѳгѳандан сора, кѳызны кѳю бир ариу чагѳып тургѳан
хансха кѳарады. Ол эрлай, хансны дарманлыгѳы болгѳанын
ангылап, аны сакѳлап тургѳан мазаллы кѳушну сыртына
минди. Кѳуш аны, тилегине кѳре, агѳачха келтирди. Сора,
санга саулукѳ, манга эсенлик деп, учуп кетди. Кичи кѳызны
кѳууанчыны чеги жокѳ эди. Алай келе тургѳанлай, агѳач
кишиге жолукѳду, тамата эгечлеринден хапар сорду. Агѳач
киши уа: «Игиликге — игилик», — деп, эгечлерин экисин да
башларына эркин этди. Кѳызланы экисин да дорбуннга бек-
леп, алларына гыйы таш сюеп тура эди.

Ючюсю да анга уллу ыспас этип, ауруп кѳалгѳан атала-
рын кѳюрюге, дарман хансны теркирек жетдирирге ашыкѳ-
дыла. Сау-эсен юйлерине келдиле. Аналары кѳызларына бек
ыразы болду. Аталары да дарман хансны хайырындан сау
болуп кѳалды. Кѳп жашады. Кѳызлары да бирер жигит жаш-
ха эрге барып, юйюрюлю-юйдегили болдула. Тынч-ырахат жаш-
шап кѳалдыла.

БАЛА БАЛДАН ТАТЛЫ

Эртте заманлада бир кѳатынны бир жашы болгѳанды.
Ол жаш бек эрипчек, адам айтханны этмеген, келепен зат
эди. Анасына жаны аурумай, жаш, аны табып бер, муну
табып бер деп, анасын кѳыйнап тургѳанды. Ол да, не бек
кѳыйналса да, аны ыразы этерге кюрешгенди. Кюнлени би-
ринде уа, жанындан тоюп:

— Э жаш, манга да бир жанынг ауруса уа — сени ыразы
этеме деп, тынчлыгѳым кетгенди, жюрегим окѳуна ауруй
башлагѳанды, — деп жарсыгѳанды.

Аны эшитип, жашы анасына:

— Сени жюрегинг кѳайдады? Аны манга кѳргюзт, — деп
кѳойгѳанды.

— Ол мени кѳкюрегимдеди, сен аны кѳраллыкѳ туююлсе.
Мени жарсыгѳанымы да билаллыкѳ туююлсе, — дегенди
анасы.

— Сен мени суйсенг, жүрегинги мен кәрмез жерде тутмаз эдинг! — деп, жаш кычырыккы этип жиялганды.

Кез жиялмукуларын кел этип, сау эки кюнню ичинде кесине, анасына да тынчлыккы бермегенди. Анасы, этер ама-лын тауусуп, ауур сагышларын чачаргга жүреше, арбазгга чыгып олтурганды. Ол да алай турганлай, терезе ауузун тутуй кыуш келип кьонганды. Аны эслеп, тишируу:

— У-ой, кьанатлыланы патчахы, ариу тутуй! Сен айланган жерледе быллай иш кьргенмисе? Жангыз балам жүрегинги чыгырып, манга кьргюзт деп кысады. Не этейим? — деп сорганды.

Тутуй кыуш а:

— Аман сабийни жазасы тамбла боллуккыду. Ашыккыма, ана, тамбла жүрегинги чырдыгга таггарбыз да, андан сора не болганын кьрүрсө. Чыртда жарсыгган а этме,— деп, учуп кетгенди. Экинчи кюн, кьарасала — чырдыда бир зат тагылып. Кеси да дуниягга нюрюн теге. Жаш, аны эслегенлей:

— Чырдыны жарытып турган не затды? — деп сорургга кьалганды.

— Ол а, — дегенди анасы, — мени жүрегимди. Кьарай тур, биреу алып кетмесин — ол тас болса, мен да тас боллуккыма.

— Мен аны кишиге да берлик туююлме. Нечик жарытады юйню! Сен мени кьаллай бир суйгенинги энди билдим, — деп, жаш анасыны этеклерине чырмашханды.

Анасы уа, аны бир жанына тюртюп:

— Кет, керек туююлсе манга. Кезюме да кьрюнме, — мен сени суймейме.

Анасы анга алгын алай этмеучю эди. Жаш, аны ангыламай, ойнап айтхан сунуп, жангыдан, анасыны кьоюнуну кысылып, эркеленирге жүрешгенди. Анасы тюртюп ийгенде, жаш, тентирей барып, башын чигинжиге урганды. Кычырыккы этип жиялганды. Анасы уа боюнун буруп да кьарамганды. Жаш, жияй кетип, арбазгга чыккыганды. Терезе ауузунда кьонуп турган тутуй кыушну кьргенди да:

— Анам мени сан этмейди, — деп тарыккыганды. — Энди мен не этейим? Сен нени да билесе дейдиле. Манга болуш — анам мени алгынча сюерча эт.

Тутуй кыуш а:

— Сен ананга иги болмагганса, тынчлыккы бермегенсе, сора мен санга кьалай болушурма? — деп, учуп кетгенди.

Жаш насыпсыз эди:

— Мени ёз анам да суймесе, манга ёз анам да ариу айтмаса, ким сюеркиди мени?! — деп жияй эди.

Жияй кетип, башы сагышха кьалып, жаш, тюзлюк из-

леп, жолгъа чыкъды. Кече-кюн демей, кѣп жюрию. Кесини жашаууну юсюнден сагъыш эте, оюмлай, кылыгына бек сокъуранды. Адамны жанын кыйнау не болганын энди ангылады. Арып-талып, бир элге жетди. Элге кире барып къараса: сабийле, гюрен туруп, орталарында уа тутуй къуш бир хапар айта. Жууугъуракъ келип тынгыласа — хапар а аман жашны юсюнден. Ол хапарда кесин танып, жаш бек уялды. Сабийле уа, къонакъны кѣрюп, гюренлерине чакъырдыла.

Тутуй къуш, жашны танып:

— Бусагъатчыкъда мен сизге хапарын айтхан, анасына жан аурута билмеген жаш ма буду, — деди.

Сабийле бир жанлыракъ болдула, анга сейир этип къарадыла. Ортада кеси жангыз кългъан жаш а:

— Энди мен аллай туююлма! — Мен кѣп затны ангылагъанма...

Жашны хахай этгенине къарап, тутуй къуш сабийлеге:

— Не айтасыз? Бу жаш мындан арысында тюзелип кетеригине ийнанамысыз? — деп сорду.

Сабийле:

— Бу жол кечгинлик берейик, — деди, жан аурутдула.

Жаш анасына къайтды.

— Мен энди сени журегинги бир заманда да кыйнамам, — деди.

Аланы насыпларына шагъат болгъан тутуй къуш кыйры эсе да учуп кетди. Къууанчлы ана уа, анга къл булгъай, алгъыш эте кълды.

ИГИЛИК УНУТУЛМАЙДЫ

Бал чибин, уча келип, эслемей, губу аугъа тюшюп кълды. Гюняхсыз, хыянатсыз жанны ким болса да ёлом тырнагъындан къутхарыргъа керек эди. Аны аллай кыйынлыкъгъа кълып тургъанын жаз тауукъ кѣрдю. Ау эки терекни ортасында эди. Бу халал къанатлы уа, Чибинни къутхарыргъа амал излеп, ёрге-энишге жорта, жабудан кыра эди. Болсада, бир кѣрейим дегенча, тауукъчукъ ауну тюбюнден къарап тохтады.

Жарлы Чибин а аудан чыгъар умут бла, «з-з-з» эте, бютюнда чырмаша барады, аяз ургъан сайын, губу ау арыбери бара, жарлы Чибинни жаны чыгъыпмы кетеди деп болду, азапха кълып, ажал бла бетден-бетге тюбешгенин ангылай, бютюнда адыргы этди.

Хар не да, хар ким да кыйынлыкъгъа билип тюшмейди.

Эриши губу уа, гепсоркъа аркъан юсюнде баргъанча, ау

бла Чибин таба тебиреди. Бал чибинни узун аякълары бла чырмап, «татлы кѳабын» этерге, жууукѳдан-жууукѳгѳа жоргѳалап келеди. Тюз да ол кезиучюкде Жаз тауукѳ, гузабадан кѳырып, губу аугѳа кесин атды да, ауну хурттак-хурттак этди. Сормай-билмей тургѳанлай, Бал чибин азат болуп кѳалды. Кѳкню бийигинде кѳанатчыкѳлары жылтырай, душманны бугѳоуундан кѳутулгѳаныны кѳууанчы башын айландыра, ол, ѳлюмден кѳутхаргѳан шуѳхуна да ыспас эталмай, учду.

Кѳауум замандан ол тийреге бир огѳурсуз уучу келди. Ол, аллына кѳаллай жаныуар, кѳанатлы да тюшсюн, халал-харам демей, ѳлтюре эди. Уучу, кюнлюм бетде кѳнделен жолчукѳ бла ѳтюп баргѳанлай, Жаз тауукѳну жырлагѳанын эшитип, аны ѳлтюрюр муратда, кѳауалын кѳарап-кѳарагѳынчы жерледи да, тауукѳчукѳну туурагѳа чыгѳарын сакѳлап, ташха кѳапланып тохтады.

Ажалдан кѳутхаргѳан халал шуѳхуну окѳ ауузуна тюшгенин кѳрюп, Бал чибин учуп жетди. Тауукѳчукѳ да хансла ичи бла ѳрге айланганы, уучуну да сол кѳзюн кѳысып марагѳаны, Бал чибинни да, учуп келип, аны кѳол сыртындан кѳапханы тенг болдула! Уучу, ушокну сампалын тартхан угѳай эсенг, сауутун кѳолундан тюшюрюрге аз кѳалды. Жаз тауукѳчукѳ да, дыр-р деп, учуп, жухдан ары аууп кетди.

ЧАМ ХАПАРЛА

АЙЫУ, ТЮЛКЮ, МАЛКЪАР ТИЛ

Бир абынган минг сюрюююр.

Нарт сѣз

Жангы жыл жууукълашып келе эди. Бир ыйыкъ чакълы къалгъанда, мени малкъар тилден халек этип, «агъыздыла». Кертисин айтайым, хазырланмай кирген эдим. Терсме, терслигиме женгдиреме. Алай мени терс болуууму сылтауу бар эди. Биринчиден, бизни устазыбыз — Айжаякъ Сафаровна жаш адамды. Экинчиден, бек чырайлы къызды. Ючюнчюден, ол университетни тауусханлы кѣп болмайды. Тѣртюнчюден... Къалай да болсун, сылтау кѣпдю. Кесими юсюмден айтсам, орта школну бошاپ, эки жыл колхозда ишлегенме, эки жыл аскерде къуллукъ этгенме. Бирси студент нѣгерлериме кѣре, мен къабыргъасы къатхан адамма. Факультетде кѣпчюлюк-жамауат ишлеге тири къатышама, деканатда намысым иги жюрюйдю. Университетни бешинчи курсунда окъуйма, факультетде бек чырайлы жашха саналама. Бу айтханларым — омакъланмакълыкъ не махтануулукъ тѣююлдю. Мен андан... Айжаякъдан... Сафаровнадан эки жыл чакълы бир таматама. Мени акъылыма кѣре, ол мени «агъызмазгъа» керек эди.

Не медет... Бет жойдукъ. Тобарабий, быллай жазыкъсыныусуз къыз дуняда болурму?! Мени Сафаровнам чалбаш устазладан иш да къаты къысды. «Ана тилинде сѣлеше билмейсе, университетге да къалай киралгъан эдинг, беш жылдан бери сахар тюбюнде итле къууупму айланганса? Айып кѣз чыгъармагъанлыкъгъа, баш жармай эсе, уялмазгъаы керекди?» — деп, халек этди.

Сюрюююн бѣрюге къырдырып, таягъына таянып къалгъан

сюрюучюча, сын болдум да къалдым. Уялгъандан, жер тешик болса кирирча болдум. Бу сёзле мени ариу къызладан искилтин этерни ахыр амалыча кёрюндюле. Болсада, амалынг неди, эс жыяргъа кюрешдим. Кесими эринчеклигиме, «мархабатсыз» устазыма ичимден кюе, жүз кере, минг кере ёкюне, экинчи кере берирге эркин эт деп жалындым.

— Биринчи январьда, — Айжаякъ Сафаровна мени бетиме къара кёзлерин сюзолте къарады да, узун кирпичлерин къагып, — сагыат бешде кафедрагъа келип, жууап берирсе. Эсингде болсун, окъумай, хазырланмай келип, бералмасанг, кёлкъалды этме. Тийишли багъангы аллыкъса, стипендиясыз къаллыкъса, — деп эсгертди.

«Охо! Къоркъутхан окъуна эте кёреме! Сени да мени окъутхан устазла окъутхандыла», — дедим ичимден.

Юйге, мюйюзю тюшген ууаныкча, созулуп, къалай жетгеними билмейме. Сёз суюкден, таякъ этден ётеди. Жюрегиме жетдирип этилген тырмандан сора окъуна да, жолну узуну кеси кесиме, акъылдан шашхан адамча: «Жашды, жашды, алай субайлыгы уа жомакълада айтханчады. Айжаякъ деп бош атагъан болмазла. Май айда чакъгъан алма терекча, кюнден-кюннге нечик жашнайды! Аны жаны, къаны, субай саны, ниети таза, бек тазады. Аны ариулугъу бла суюдюмлюлюгю акъыл бла эсча бирликде болуп, бир тамаша кёрюмдю къурай, бир тылпыу сёзю окъуна ичинги жылытып, къабына тургъан жюрегинге, жаннган отха суу сепгенча, сериуюнлюк берир. Бал бетли бурма чачы, кенг мангылайы, токъ кёз башларына сызылгъан бир тюрсге иничке къашлары кёз жауунгу алып. Кирпиклерин къакъса, бир кёз башларын, бир а кёз тюплерин жабадыла. Уллу къара кёзлери, таймай ышара, кёзлеринги къамата, мангылай жарыкълы тиширыугъа табийгъат къызгъанмай, ёнчелемей берген субайлыкъны бир юлгюсюча, «кёр мени, къара, тамаша бол, суюсюн» дегенча, ёхтем къарайдыла. Уллулукъ. Ариулукъну уллулугъу. Бетинде агъындан къызылы аз хорлаяракъ, нюрлю жаякъларындан нюр тама, тап тохташхан сыртлы бурунчугъу, ышаргъандан артыкъ жукъа болмагъан къызыл эринлери акъ тишлерини юсюне сыйдам тартылгъанда уа, аз тегерек толу жаякълары — толгъан ай кибик. Машалла анга! Машалла!

Аны бет сыфаты ариулукъну, ушагыулулукъну ийнагъы бола, ортадан иги кесек озгъан боюна хар саны субайлыкъ къоша, тукъузгю чыбыкъча ийилир. Базыкъ да, иничке да болмагъан борбайчыкълары тап тохташып, сыйдам тобукъчыкъларына дери форель чабакъгъа ушайдыла. Андан огъарысы тюз къайнап, жан суюклерини иничке белинден аз айырылып чыкъгъаны, бели бла киндик орамыны тенг сый-

дамлыкълары керти таулу къыз болгъаныны баш илишангъады. Бармакълары кыйырчыкъларындан башланып, къол жиклеринде чунгурчукъларына барып батадыла. Къолуну къарысы жингиригине дери бир тюрге сыйдам тегерек, андан арысы уа аз тегерек болуп барып, сыйдам инбашларына ким да сукъланырчады.

Ичги дунясын ким биледи, алай таза жюрегинден таза тау сууча чыгып, санларына жайылгъан къанны шауданы — жюреги орналгъан кёжюрегинде тешню юсюнден энишге салынган базык чач эшмелерини экиден бири суу кылышча ийилип барып, базык бутларын ийнакълайдыла. Къайсы жанындан къарасанг да, кърчунг къанарык туюлду.

Анда бир тюрлю сакълык барды. Бир тюрлю эмилик сакълык! Ол сакълык бла эмиликлик ёмюрге дери сакъланырыкмыдыла? Угъай. Ала дагыда кеслерине тенг аллай бир кючге тюбел, кимни эсе да къучагына энип барып, насыпны тенгизинде чайкъала, толкъун болуп жюзерикдиле.

Кимни юлюшю боллук болур, кимни насыбы тутарык болур? Бу ариулук — игиликге болсун!» — дейме .

Юйге жетгенлей, малкър тилни окъургъа жиришдим. Жыл узуну къол тиймей, букъу басхан китапланы чапыракъларын ары да, бери да аудурама. Аны бла бирча къалын дефтерлеге конспектле жазуу къолгъа алынды. Сени жауунг да ана тилни хайырын билмесин. Билмей тургъанма мен малкър тилни хайырын. Айжаякгъа ана тилде селешгеним хычыуун болса, андан артык насып манга неге керекди? Энди уа кече, кюн да не солуу барды! Китапланы жастык тубюнден ким кетереди! Айтдым да, Айжаяк бла араны бузмаз ючюн а...

Алай бла беш кюн, башымы кетюрмей, солуу кюн солумай, хазырландым. Къанлы къарын кьутуртуп, ашаргъа баргъаным болмаса, бир жары чыкъмадым, кишиге тюбемедим. Жатсам, турсам да, кече-кюн да — эсимде малкър тил, Айжаяк Сафаровна. Жаланда телевизорда малкър артистле кёргюзтген «Сюймекликни поэмасы» деген пьесагъа къарадым. Анда да мени къадарыма ушагъан зат болмады. Болсада, Жангы жыл жуууклашып келе эди. Бал-маскарадха барыргъа таукел болдум.

Залгъа кирсенг, аллайгъа къара! Къуру хайыуан, жаныуар башдан сора башха зат кёрюнмейди. «Текеле», «эчкиле», «айыула», «бёрюле», «тюлкюле», «арсланла», «къапланла», «адакъала», «жюжекле» — бары да бар эдиле. Мен терк окъуна «айыу» болдум. «Айыу» болгъанлыкгъа, «тюлкюлени» алларында кесими айыу акъыллы кёргюзтмезге къаст этдим.

Анча кюн солуусуз билим алгъан тынч тюйюл эди. «Окбуу зйне бла кёр къазгъан кибики», — деп андан айта болурла. Теркирек, къызладан бирин къолгъа этип, башынгы бегитирге керекди. Айхай, аладан жашын-къартын, чырайлысын-чырайсызын къайдан билгин? Бири бети, саны, сезю бла ариу, бирсиси — иши, халы бла сайлама болгъанын эсде бек къаты тутаргъа керекди. Бюгюн а бири къалмай башларын хайыуан, жаныуар башла бла жапхандыла, не этсин адам? Алгъаракъ келгенлени насыплары тутхан кёреме деп келди кёлюме.

Тура келип, таукел болдум да, къыйырда тургъан иничкебел «Тюлкючюкню» тепсерге чакъырдым. Бир айланып чыкъдыкъ... Танышыр кезиу болгъанды. Атын сордум.

— Мени атым Тюлкюдю.

— Тю-л-кю-мю?

— Хау, Айыу, Тюлкю!

— Игиди, Тюлкючюк, игиди. Тюлкю къаргъа аунаса, тюгю ариуланып, къып-къызыл болуучуду.

— Къыш айыу куркасындан чыкъмайды, сен аны къайдан билесе?

— Билмей а, биз да агъачда жашайбыз. Алай тюлкюле айыуланы хар заманда алдап жашагъандыла.

— Да аны уа заман кеси кёргюзтюр.

Бал-маскарад къызадан-къыза барады. Мен да къызгъанма. Университетде малкъар тилден дерс береме дедим. (Мен бютюнда жашыракъ къызла бла танышханда, институтну илму къуллукъчусу, неда аспирант, не уа жаш устаз болуучума. Бюгюн да алай этдим). Ол ишиме бир кесек тыкъыл болсам да, аны къызгъа сездирмезге кюрешдим. Охо да, устазлыкъ да сыйсыз иш тюйюлдю. Бютюнда университетде. Къырал университетде! Мени кибики жаш устазла азмыдыла анда! Мени Тюлкючюгюм а философия кафедрада лаборантка болул чыкъды. Хата жокъду. Хар зат да тапды. Аны бла бирча, ол тюркологияны бек суйгенин эследим, алай алыкъа ангыламагъан кёп затлары болгъанына ёкюше эди. Мени болушлугъум бла тюркологияны тинтген алимле бла танышханына бек ыразы болду. Тюбешгенибизни хайырланып, менден бир къауум затланы башын ачаргъа суйгенин сеземе.

Энди уа не амал?! Малкъар тилден къутулалмай, къаугъалы болуп айланганлай, тюркологиядан тутулсагды да онгуна айланырыгъын! Не болса да, артха сырыныргъа жарарыкъ тюйюлдю. Хыйлачы Тюлкючюгюм къуйрукъчугъун булгъап, сорууланы сакъ жауунча жаудурду. Ал кезиуде бир кесек апчыгъанлыкъгъа, арtdан-артха чариште чапхан атча, туякъларым къызып, эс тапдым да, Тюлкючюкню сорууларына жууап берип башладым. Насыпха, мен арт кюнледе окбу-

гъаным аны сорууларына жарты-кърту жууап бола эдиле. Кесими эркин тутуп, университетни устазларын эниклей, адабият бла тил билимге, артыкъда лингвистика термишлени магъаналарын ангылата, керекли жерледе жазычуланы чыгъармаларындан юлгюле айтдым. Лингвистиканы илмуну башха бѐлюмлери бла бирликде болгъанын айта, бегирег' а тил билимде кенгирек хайырланылгъан терминлени санадым. Бютюнда грамматика, лексикография, лингвистиканы ёсюую бла байламлы «алломорфа», «аллофон», «глоссема», «глоссематика», «иерархия», «констеляция», «сегмент», «семиотика», «семилогия», «синтез» деген терминлени магъаналарын толу билмесем да, чѐплеу чѐплегенча чартлатып, минчакъ санагъанча санадым.

Бир жанындан кесими аллай бир билимлигиме бла тау-келлигиме хайран болуп къала эдим. Ай, не медет, бу айтханларымы Айжаякъ Сафаровна эшитсе эди. Аллай насып къайда!

Бир сейирим, мени Тюлкючюгом соруу соруудан, мен жууап бериуден эрикмедик. Бош тѐгерек бурулгъан болмаса, тепсеуден татыу да алмадыкъ. Жангы жылгъа малкъар тил бла тюбедик, вальс бла тамамладыкъ.

Андан ары мен малкъар тилден экзамен берлигими унутуп, къадарымы сагъышын этдим.

— Тамбла тюбешейик, Тюлкючюк! — Ол арсарсыз боюн салгъанын башын булгъап ангылатды.

— Къачан, къайда жолугъушурбуз?

— Сен айтхан жерде, Тюлкючюк.

— Алай эсе, тамбла университетде тюбеширбиз. Хо да? Сагъат бешде.

Сагъат бешде экзаменнге барлыгъым эсиме тюшдю.

— Угъай, мен тамбла экзамен... студентледен экзамен аллыкъма. Кесинг билгенликден, тѐппесин тешип къуйсанг да, башына жукъ кирмеген студентле бардыла. Ала, кеслерини онгларын билмей, заманларын бош затла бла ётдюрюп, аны бла халек боладыла. Ма аллайладан экзамен алыргъа тюшеди.

Тюлкю жууап бергенин къойду. Тыш кийимлерибизни киерге биринчи этажгъа «саркъдыкъ». Гардеробну аллы таммам бал батманни эшигине бал чибинле басышганча эди. Республиканы битеу жаш тѐлюсю былайдады дерчады.

Хар ким маскаларын — «баш къапларын» тешип, дауурдууруну ичинде жангыдан танышханчадыла. Биз да маскаларыбызны сыдырдыкъ. Ой тыпырсыз, тюшюммюдю, тюшюммюдю?! Аллымда Айжаякъ Сафаровна ууакъ-ууакъ ышара тура эди. Тюлкюле айыуланы женгил алдаучулары энтта бир кере:

эсеме тьюшоп, тобугъуна чычхын жетген бузоуча, артха ыхтырылдым. Сора ол, эки атлам алгъа атлап:

— Тамбла зачѣткангы келтир, унутмай, келтире кел,— деди.

Мени жууабыма бла кесиме ол къаллай багъа бичгенин Аллах билсин. Аны тамблагъы кюн кѣргюзтюрлюгюне ишек-сиз болуп, сын ташча, сюелип къалдым.

АКЪ АРАҚЪЫНЫ ҚЪАРА ҚЪАУГЪАСЫ

Эсибизде болмагъанлай, Алауганлары бизни къурманлыкъгъа чакъырдыла. Эки-юч артмакъны да тыкъма-тыкъ толтуруп, тебиредик. Қъырмауан, элтир затларын къызгъан-маса да, бираз бет алышып:

— Хар заманда тойгъа сен чыгъаса, къангада сен олтураса, биринчи болуп, къаугъаны сен башлайса. Не этими, не бетими къоймадың... Мен а санга къарс къагъып, сени кютгенден бошамайма. Аны ючюн санга къошулгъан акъылны, саулукъну да кѣрмейме. Айтмагъан эдинг деме: сен ич-сенг, мен да ичерикме.

— Тели болма!

— Да неди да, тиширыу адетде бир-эки уртлагъанлыкъгъа? Алай а бир бирге кѣз къыса турайыкъ. Аллах ючюн, аз ичерге кюреш.

— Охо! Болсун алай. Бирсиле жылыннгандан сора мен алай башларма. Алай этсем, бирсиле эсирген заманда мен жаланда жылыннган этерикме, — дедим, мурулдап.

Бу тиширыула дегенинг сейирликдиле. Нѣгерлеринг тепсей, харх эте турсала, бирсилери сарыбаш бозадан толу къара аякъны тѣгерек айландыра, Таукъанны жырын жырлай олтурсала, сен къарапмы турлукъса? Амалынг неди? Бир кере бир Қъырмауанны айтханын этмей да болмаз.

Биз келгенде, арбазда уллу той бара эди, мени да бизни кибики, бир бирге тагъыла келгенлеге жарашдырылгъан отоугъа элтип, тѣрде таматаны онг жанына олтуртдула.

Тѣгерек дауур-дуурду, чамла, лакъырдала... Қъонгуроу, таууш этген рюмкала ѳрге-энишге чыгъып, къонакъланы жарыкъ кѣллерине андан ары хошлукъ бергенча кѣрюнедиле. Стол артында къысха, узун мыйыкълыла олтурадыла...

Оноулашханыбызча, мен «жарашмайды» деген сылтау бла ичгиден кериме. Қъырмауан да баш бармакъ бла балан бармакъла чимдий тутхан, гитчерек рюмканы арсар болгъанча, сабыр сыпхарып, бояу сюртюлген къызыл эринлерин къол жаулукъчугъу бла шошчукъ сыйпады да, жаулукъчукъну женг къыйырына сукъду. Бир кесекден а, кюз чалгъычы

гыпы айранны тогъугъанча, не къуйсала да, къаплай башлады. Сора жашладан бирлери бла даулашып тебиреди:

— Сиз, месткомда ишлеген бир къауумла, тюз этмейсиз... Шуёхларыгъызгъа не керек болгъанын билмейсиз. Путёвка-ла тийишли адамлагъа берилмейдиле!..

Бизни Къырмауанны ангылауна кёре, бек: уллу ахшылыкъ — путёвка бла барып, тенгиз боюнунда солууду.

— Эслеп сөлеш, эгечим, — деди жаш. Бу кезиуде мен да арагъа кирдим:

— Къырмауан, къой, маржа, магъанасыз затланы, — деп кюрешгенликге, къатын бютюннда жалын тургъузуп:

— Ётюрюкмю айтама?.. Былайда барыбыз да кесибибиз, жашырмай айтырыкъма. Былтыр къайын анасына, къайын къызына, къайынына жай айлада, ючюсюне юч сахарда солурча путёвкала бергенди. Бу уммо уа (Къырмауан мени жингириги бла къагъып) путёвка алса, къыш къыямада алады. Бизге да бир кере бирсилеча солургъа боллукъмуду огъесе туйюлмюдо?

Ой, зауаллы аракъы! Бютюннда чагъыр бла бирге къошулса уа!.. Ичмеген адамны кёзю ичгенлени къатында къалай жютю болады. Эшик жабыла тургъанын ангылап, Къырмауанны къурманлыкъдан къоратыр къайгъыда, жеримден кётюрюлюп тебиредим. Хау санга! Юйге жибергенни къой, ёлгенле, саула бла къаргъандырып, жюз бла жарымны жутдурдула. Андан-мындан лакъырда, чам этген ауазла эшитдиле.

— Ыхы! Ай бир жаларынг къыйын эди ансы, энди уа тюшдюнг къолгъа, къыйын туйюлсе... Жюрегим бираз жерине келди. Эшикге чыгъып, къатын бла кесамат этдик.

— Энди къошма, эшигинги жабарса, биягъы къаугъа иш кётюрюрсе. Айтып къояма, дауну, даулашны башларыкъ эсенг, кетген этеме. Бар, шапалыкъ эт, аш юйде оноугъа къошул! Мен а эр кишиле бла олтурайым. Даражабызгъа сыныкълыкъ болмасын... Охому? — дедим.

— Сен айтхан.

Къууанч къызадан-къыза барады. Мен да «жалайма». Алгъа къоркъаракъ, азыракъ тамыза къуйсала да, зртда эслейирек къуйгъанларын шешаны къыл-къылындан окъуна ангыларгъа боллукъ эди. Къалай эсе да аллымда олтургъан чечекбет, къашхабаш сары манга арсланча секирирге хазырды. Мен а аны кёзюне Азрайил мёлекча къарайма. Жыртып, титип, ашап къоярыгъым келеди. Бир заманда хуртта сары, секирип туруп:

— Сен кимни къатынына кёз къысаргъа кюрешесе? Сен уллубыдыр, лохбай, — деп къычырды.

Къонакъла бары бирча бизге къулакъ салдыла. Бир жа-

нындан, Къырмауанны тырманындан къоркъа, экинчидеп, къонакъладан уяла, тонуму къолтукъгъа уруп, тышына чартладым. Мен эшикден чыгъар-чыкъмаз, жаналгъыч сары быргъагъан болур эди ансы, менден эсе арбазгъа бѣркъюм алгъа жетди. Алай юйню иеси кетергеми къояды. Аллахны, адамы арагъа салып, артха къайтардыла. Сары салам болгъан пасыкъ сарыны да андан-мындан къакъды-сокъду этип, тычайтдыла. Мен да анга къарамазгъа къаст этдим.

Бек жарыкъ, бек тап заманымды. Къырмауанны да мени къатыма олтуртхандыла. Эрлери бла келген тиширыула бир къауум жангы хапар жыйып, кимни келини айырылгъанды, кимни жашы жангы юйге кѣчгенди деп, ушакъ этип, энди бирер-экишер рюмка шампан уртлайыкъ, жѣрме къыйыр къабайыкъ деп ырахатланнган кезиуде, Къырмауан, «Тѣбенги къоркъууун жел этер» дегенча:

— Бирсилеча, биз да марда бла, адети бла ичейик. Бир бирге кѣз-къулакъ болайыкъ, — деди. Мен эсире башласам, ол мени аягъымдан басаргъа, ол оздура башласа, мен аны жаммызындан тюртюрге келишдик.

Къурманлыкъ этген эрттегили шуѣхум болгъаны себепли, бизни табыракъ жерге олтуртханлыкъгъа, онунчу аякъны агъызгъадан сора, кѣзлерим ау кѣрюп, Къырмауан къайсы жанымда болгъанын да унутдум. Къарайма да, аягъымдан киши басмайды. «Э-э... Алыкъа уа эсирмегенме», — дейме, кесим кесиме кѣл этдире. Кимни жаммызындан тюртюрге да билмейме. Шешала бирге къошулуп, адамланы бетлери да эки-юч болуп башлагъандыла. Не болса да, Къырмауанны жаммызындан юч да, тѣрт да тюртдюм. Дагъыда бир узалгъанымда уа — ол жеринде жокъ!

Ай алайлай биягъы къыямалыкъ сары секирип къобуп, жагъамдан алсын. Галстугуму иничке къыйырындан тартып, солуууму чыгъармайды. Насыпха, адамла арагъа тюшюп, айырыргъа кюрешдиле. Ол киши сѣзюм эшитмейди. Экинчи сермегенде, кѣлек тюймелерим буз жаугъанча, тѣгерекге чартладыла. Мени халым къыртчыгъаны тырнакъларына илиннген тауукъ баладан къолай тюйюл эди. Болсада, стол тамата, тѣзюмюн тауусуп:

— Аланла, сизге не къан жаугъанды, бизге да айтыгъыз? — деп, къанганы жумдуругъу бла ургъанда, къыйырда-бухчакъда тургъан рюмкала аякъ тюпге чартладыла.

— Да, къан а жауамыды, кечени кече узуну къатынынгы жаммызларына узалып турса?!

Бирле кюлдюле, бирле уа, сейирсинип, бир бирлерине къарадыла. Ай мен къыйынлы, алайлай сени жауунга алай Къырмауан алыныр эди! Арт этегими ал этип, айтырын айтып, къатели этген тууарча, кѣзден таша болду. Энди юйге

барыу жокъ, эшикде къалдым деп, кѣлюме алай келди. Олтургъан Қъырмауан сунуп, онг жанымда олтургъан къатангы сарыны къатыныны жаммызына жангылып къатылгъанымы энди сездим.

Не излеселе да, баргъан юйюбюзде Қъырмауанны табалмадыла. Ахырында къарт къатынла олтургъан юйню эшигинден къарадым, анда да эслеялмадым. Баям, ол кезиуде къоншуладан башха киши къалгъан болмаз эди.

— Мында сен излеген жокъду, — деп къюлдюле.

Иги эс жыйып къарасам, терслик Қъырмауанда да барды. Ол жангылычлыкъ бла, эшек шинжилеча, чюйремыйыкъ сарыны аягъын басмаса, акъ аракъыны къара къаугъасы башланмаз эди.

* * *

Эрттенлигинде Қъырмауан бла мен, неках этдирген къюнюбюзча, къууанчлы эдик.

— Қъырмауан, мен тюнене къурманлыкъда ким бла тепсеген эдим? Ол не эсе да санга ушамай эди. Алаша бойлу, бир толу, тыкъ тиширычукъ. Тукъумун, атын да билмейме.

Ол а, асыры къюлгенден чегилери туююле, манга сейирсинип:

— Оу къюнюм, сора мен а кимни аягъындан басып тургъанма?! Ишекли уа болгъан эдим. Бир гуппурбурун кѣрюнген эди. Асыры ариу айтхандан, мыйыкълары да эшек шинжиле кибик.

Мен, къатыннга къынгыр къарап:

— Энди ичгенни къойдукъ, чакъыргъанлагъа да бармайыкъ!

— Охо! Болсун!

КЪАНБУЗЛА

Къыркъ киши бир жанына,
Къынгыр киши бир жанына.

Нарт сѣз

Мени кезиуюм экинчи болгъаны себепли, юйге бара айланмай, сау сагъат сакъларгъа тюшдю. Кеси кесиме: «Ишге да жетерикме», — дедим. Алай доктор жарым сагъатдан да артыгъыракъ кечигип келди. Ол, этеклери алайда олтургъанлагъа тие, кабинетге киргенден сора, чыдамлары тауусулуп сакълагъан саусузла: «Келди, келди», — деп, бир бирге ал бермей сѣлешдиле.

Доктор къыркъ жылдан атлагъан, ариу агъачлы, ушагъыулу тиширыу эди. Ол келгенлей, ишни башлап къоймады. Дагъыда бир жарым сагъат сакъладыкъ. Кёрюп турабыз, доктор бла медсестра бир ненча кере тышына чыгъып, бир къауум ууакъ жумушларын этип келдиле. Алай ары дагъыда эки тиширыу кирип, артха чыкъмагъанларында, эшикни къатында биринчи болуп сюелген тиширыу, тѣзюю тауусулуп, эшикни жеписинден къарады, ичинден хыны ауаз эшитилди.

— Эт эшикни, биз мында ойнай турмайбыз. Керекли заманда кесибиз чакъырырбыз.

Ол тиширыу, абызырап, жукъ да айталмады. Баям, докторну ачыуландырырма деп къоркъгъан болур эди.

Сакълагъанла сагъатларына къарап, беш минутдан тогъуз бола тургъанын кёрюп, башларын чайкъадыла. Насыпха, бу кезиуде, медсестра эшикни ачды да:

— Кимни кезиуюдо? — деди.

Биринчи тиширыу кирип кетди. Қъалгъанларыбыз а ашыгъып сакълайбыз. Онбеш минут озду, алай тиширыу чыкъмады. Жарым сагъат, къыркъ минут, биягъы тиширыудан хапар болмады. Арлакъдан-берлакъдан тырман этген ауазла эшитилдиле. Бир къауумларыбыз а: «Сау къаллыкъ, ашыкъмай, иги къарай кѣреме», — деп, ыразы болгъаныбызны билдирдик. Бу кезиуде ауругъанладан бири:

— Угъай, доктор бла медсестра хапаргъа болуп, анда олтургъан адамны унутуп къойгъан болурла, — деди. Биз, кайран болуп, анга къарадыкъ. Бир заманда, эшик ачылып, кабинетден ауругъан тиширыу ойсурап чыкъды. Мен кабинетге кирирге тебирегенде:

— Сабыр эт, чакъырырбыз! — дедиле да, беш минут сюелдим. Ахырында уа кирдим.

Терезе аллында стол. Доктор бла медсестра аны къатында бир бирге айланып олтурадыла. Мен арлакъда шинтикге чѣкдюм.

— Тешин! — деп, доктор буйрукъ берди.

Қъапталымы тешип чюйге такъдым да, жалан кѣлек болуп олтурдум.

— Сора уа сора, эринги туугъан кюнюне атап не саугъа алдынг? — деп сорду доктор медсестрагъа.

— Жукъ алалмагъанма алыкъа. Фотоаппарат аллыкъ эдим да, игирегин тапмайма.

— Мен былтыр эриме не саугъа алгъанымы билемисе?

— Угъай. Не саугъа алгъан эдинг?

— Авторучка, — деп кюлдю доктор, — анга бир ыразы болгъан эди да. Анга жазар зат болсуи ансы, андан сора

бир зат да излемез. Энди жашыма не саугъа этерге билмейме. Онбеш кюнден анга жыйырма жыл толлукъду. Магнитофон ал деб' а кѣпден бери тилейди. Харипчик, музыканы бек суюди. Онунчу классны тауусханда, Ленинграддан бир транзистор келтирген эдим.

— Биз алагъа быллай бир къайгы этебиз. Бизге 8-чи Мартда не аллыкъ болурла? — деди медсестра, ахтынып.

— Былтыр эрим манга бек иги саугъа алгъан эди, — деди доктор, бууунунда гитче алтын сагъатчыкъны кѣргюзте. Сора, манга къыйыкъ къарап:

— Мен санга тешни деген ушайма да, не затха къарап турса? — деди, къашларын туюе. — Билмейме, была къаллай адамла болгъанларын, ауузларын ачып тургъан болмаса, бир зат ангыламайдыла.

Тынгылауну басханлай, ёрге туруп, кѣлегими бла майкамы тешдим да, шинтикге олтурдум. Медсестра термометрни къолтугъума салдырды.

— Бусагъатда тыкенлеге эр кишиледен эсе тиширыулагъа жараулу саугъала кѣбюрек чыгъадыла, — деди.

— Угъай, тиширыулагъа аз чыгъады, — деп даулашды доктор...

Алай бла, экиси да кеси айтханларындан таймай, бир бирлери бла даулашдыла.

Биягъы мен онбеш минут олтурдум. Ахырында уа сестра градусникни алып къарады да, иги бюсюремей:

— Температуранг нормальныйды, — деди.

Доктор, медсестра бла ушакъ эте, мени ёпкелериме кѣкюрегимден, ызы бла аркъамдан тынгылады. Сейирсинип:

— Ненг ауруйду? — деп сорду.

— Бир жерим да аурумайды, — дедим мен да, ёчюкленип.

— Да алай эсе, бери келип, адамланы заманларын нек аласа керексизге? — деди доктор, ачыуланнганын билдирмезге кюреше, сабырыракъ.

— Мен сизни заманыгъызыны бѣлмегенме. Кесими уа юч сагъат заманым тас болду, — дедим. Ол кезиуде докторну кѣзлери, чунгурларындан чыгъаргъа жетип, кюйсюз къарадыла:

— Мени аш орунум ауруйду, — дедим, мугурайып. — Кислотам кѣбюрек кѣрюнеди.

— Быллай къанбузла адамны ишлерге къоярламы дейсе! — деп, бурун къыйыры агъара, ачыуланды ол. Андан ары «Быллайла бла даулашхандан хайыр жокъду» дегенча, къолун силкди да, анализ алыргъа къагъыт жаз деп, медсестрагъа буюрду. Манга хыны этди:

— Тамбла ач къарангы лабораториягъа келип, сок алдыр, кѣрюрбюз. Сора, эшик таба къарап:

— Кимни кезиуюдо? — деп кычырды.

Тюп эриним салынып, терлеп-тепчип, юйге аманны кебин-деп жетдим. Экинчи кюн башха докторгъа барыргъа керек эди. Ары дери уа ма бу хапарны жазып, кёлюмю басдым.

ТЫПЫР ТАШ ТЕПГЕНДЕ

Тили аманны — кюню аман.

Нарт сёз

— Алан, сени бетингден табынг кыачан кырурукъду? Не болгъанды санга? — деп сорду бир жол Хашим манга.

— Бет не эди, бери бир кыарачы, — деп, кыалпагымы кыолума алып, башымы энишге тутдум.

Хашим, сейирсинип, артхаракъ турду.

— Оу-ой, оу-ой! Сени бу кюннге ким жетдиргенди?

— Оллахий, сен, — дедим.

— Кет, юйюнге, — деп, сейир этди ол.

...Кыоншубузну юйю тепген этиучюдо. Тепген сайын чабама да барама сора, экисин да жарашдырып, юйюбюзге кыайтама.

Хашим кыабыргъа кыоншумду. Башха болмай, туугъан кыарындашымчады. Арт кезиуге дери бек татлы жашагъанбыз. Бир бирге барып, тартхан зат да эте, ахшыбыз-аманыбыз да бирге. Кертисин айтсам, арт кезиуде ишибиз болмаиды. Аны юйчюгюню тыпыр ташы терк-терк тебип, юйдегилери эшикге кыачадыла. Тыпыр ташлары кымылдагъан сайын а келин манга сарнап келеди неда келечи жибереди. Малынг аман болса, сатып кыутулурса, кыоншунг аман болса — кыалай кыутуллукъса? Уялама да, барама. Мени кёргенлей а, Хашим биягъы кыаугъаны андан да уллу этип, жаннган отха жау тамыза башлайды. Бюгюн сейир этгенликге, мени бетиме, башыма тапла тышюрюп, тынчлыгымы алгъан Хашим кесиди. Жастыгъынгдан жилин чыкъсын деген бу болур. Билмейме кыайсы терс болгъанын, сермешде манга кыуруда кыол жетеди. Айырмай, кыараб' а кыалай тургъун? Айыпды.

Бир жол агъач чолпу тийип, кыаш башымы тешдирип келдим. Экинчи жол хынкял таякъ жетип, башым жарылады. Ючюнчю кере уа мюйюз саплы бичакъ кыулакъ жаным бла озду. Не сейир, не тамаша, кыыркышыулада аланы бир жерлери да сыдырылмайды. Не шайтан кыаргъагъанын билмейме, Хашим мени халек этеди. Арт кезиуде уа, айырмай, урушуп-урушуп кетеме.

Бир кюн, биягъы келин жилип, хахайны басып келди.

— Зауур, атангы, анангы жаны ючюн, милициягъа бир сѐлеш, — деп, эки аягъымы бир уюкъгъа сукъду.

— Чакъырайыммы?

— Чакъыр, — деди ол — бусагъат къырып къояды.

Милиционер келди. Не файда, кыйыным зырафына кетди. Кирип барсакъ, Хашим тепсей, келин а — къобуз согъа.

— Къайдады къазауат? — деп, хыны этди милиционер.

— Биягъында атыша тура эдиле...

Милиционер а манга тазир салып кетди.

Бир къауум замандан биягъы келинни кѐзлери «къандан толуп» келди:

— Аллах ючюн, биягъы ичип келгенди да, къутургъан бугъача, юйню башын тубюне этгенди. Тѐзюмюм къуругъанды. Бу бѐрюню тутдурурунгу тилейме. Жашауум къуругъанды, — деди.

— Болур, жаным, болур. Кечгинлик бер, аурукъсунуп турама. Менден сора да эр кишиси болгъан юйле бардыла...

— Атам ълмесин, бу жолдан сора кыйнамам. Милиция, сен айтмасанг, келлик туююдю...

— Сиз алай эте туруучусуз, юйренчик болуп кългъансыз.

Мен жеримден къобаргъа унамадым. Келин а: «Сени кибик къоншудан эсе, болмай кългъан кѐп да игиди. Хашим бла мен керекли кюнюнг сени да болур», — деп, ачыуланып, чыгып кетди.

«Сени къллы кълалайыкъ», — дедим ичимден.

ЖЕР ЭТЕГИНЕ

Ат къуйругъундан тутхан суудан чыгъар,
ит къуйругъундан тутхан суугъа кетер.

Нарт сѐз

Бахауатдин кибикле, кѐзлери теке кѐзлери кибик кыза-рып, тѐп-тѐгерек болуп, кѐз чунгурларындан чыгъаргъа аздан кълалып, кызлагъа лакъырда окъуна эталмай айланганлы, мен Хашиятны, тюлкю кибик, кългъа этип кългъанымы кѐрюгюз! Сау-эсен болсакъ, бир къауум кюнден бизни юйде, келин болуп, мюйюшде сюелир.

Тохта! Мен Хашият бла кълалай танышханымы да айттайым. Бир жол бир къауум кълтынсызла ресторанда ышым бауларыбызны бошлап олтура эдик. Кълншу столда уа — Хашият атлы бир мѐлек. Кългенине къларасанг, аман кѐзден кълалсын дерчады, кълнгуруу зынгырдагъан сунарса. Бетин-

ден ургъан жылыу а кюн таякъларыча жылыта, эки уурту кызыл ингиликча, жаякъларындан нюр тамады. Бир насылтыны баласына насып болур дерчады. Санларыны субайлыгъы уа, субайлыгъы! Субай нарат, бирси терекледен бийик ёсюп: «Манга къарагъыз, мен сизден айбатма», — деп, ёхтем къарагъанчады. «Къымылда, хомух, къымылда! Къымылда, ичингде жанынг бар эсе, тирил! Кёкде излегенинг жерге тюшюп, аллынгда турады», — дейме кеси кесиме.

Ма алай бла, битеу суймеклик хунерими жыйып, киришдим шагъырей болургъа. Чыкъдым чабыуулгъа. Шагъырей болгъандан сора, киногъа, театргъа дегенлей бара башладыкъ. Гюняхы керек туююлдю, къайры десем да, ресторан, кафеге да тартынмай бара башлады, сау къаллыкъ. Ичим къалтырамай да туююлдю. Арт кезинде алайда-былайда тюбешейик деп да башлагъанма. Угъайы жокъду, такъыйкъа саны бла, шыбырт деп, жетип келеди.

Алай бла, бираз этибиз юренип, ай жарыкъ кечелеге да жетдик. Бурун тауукъ къычыргъынчы ушакъ этип, бир бирибизден тансыгъыбызны алалмай, кючден-бутдан айырыла эдик. Суймекликни оту бизни кёп затлагъа, тюрю таурулагъа жетдире эди. Жюрегим къалтырай: «Сени ючюн жаннган отха, баргъан суугъа да секирликме. Къол аязымда жюрюте, жау ичинде бюйрек кибик тутарма. Кютю къой кибик, къолунга келип турурма. Жер этегине десенг да барырма», — дейме, амалсыз болуп. Суймеклик не айтдырмайды?! Хашият, тал чыбыкъча ийилип, къучагъымда эркеленеди. Алай бла, кёл бармай, къызгъа боюн салдырдым. Неках кюнюбюз да жууукълашып келеди. Хуржуиларымы къагъып, чюйре айландырып дегенлей, капек къоймай чыгъарып, къартладан да 300 сом юздюм. Элледи жууукълагъа, тенглегге хапар бердик. Кёкбоюнла, хажибаш шампанскеле келдиле, лёкъумла, тюрю татлы ашарыкъла биширилдиле. Къаршыларыбыз келип, бир къауум женгил машина, «Волга», «Жигули», «Москвич» бла къызны келтирирге тебиреп кетдик. Барсакъ — Хашият жокъ. Кирмеген тыгъырыкъ, излемеген юй, айланмагъан орам къалмады. Мен харип юлерин а сормагъанма. Арып-талып, ач, суусап къысып, айран ичер умут бла «Къонакъгъа» кирдик. Къарасам, Хашиятны тенг къызы анда. Асыры къууаннганымдан, не этерими билмей, борбайларым къыйылдыла.

— Хашият къайдады? — дедим, тобукъларым къалтырай.

Ол, тюнене ингирде Хашиятны темир жол станцияда кёренип, бир уллубыдыр эр киши бла поездха минип кетгенин айтды. Аллах мени эки къолу бла да ургъанын алайда ангыладым. Бедишлик болдум. Балтасы суугъа кетген сабынызындан ата эди деп, боюн тамырларым туруп, элден чы-

гъып, кетип барама. Аллым — «Жер этегинеди». Хашиятны тапмай тохтар акъылым жокъду. Жерге кирмеген эсе, табылыр. Чачылдым, тегюлдум. Башымы палахха сукъдум. «Ышанган башны ит ашар» деп бош айта болмазла.

«ОРАМ ТАЯГЪЫ»

Шахарны кыйыр орамларыны биринде букъу басхан «Волгадан» бир жаш адам тюшдю да, кийимлерини букъусун кяагъа башлады. Алайына аны къатына бир уллубыдыр киши келди.

— Элден келгенге ушайса, алаймыды? — деди бир узун къара, саламлашхан да этмей.

Жаш болушун айтды.

— Быллай жыйылыугъа кечигип келирге жарамгъанын билмеймисе? — деди киши анга. Жаш совхоздан эртте чыкгъанын, жолда машинасы бузулуп, шахарны кыйырына аманны кебинден жетгенин айтды.

— Быллай жыйылыугъа бузукъ машина бла чыгъаргъа жарамайды, — деди биягъы. Жаш жаппа-жангы «Волганы» ал чархына чюй киргенин айтды.

— Жолсуз жолла бла жюрюрге болмайды, — деди киши.

Жаш совхозну узакълыгъын, андан фермагъа жол балчыкъ болгъанын ангылата башлагъанлай, киши:

— Жол нек ишлемейсиз? — деп сорду.

Жаш фермадагъыла малладан бошамагъанларын айтды.

— Бу айда малланы бёрю ашамаучуду. Басынып, жол нек ишлемейсиз, понимаете?! — деди киши, билгичсинип.

— Тамата, мен аллайлагъа оноу этмейме. Мен да, бирси-леча, бош, къойчума, — деди жаш.

Киши бираз сейирсинди.

— «Волга» кимникиди?

— Кесимики.

— Фермагъа жол ишленгинчи, быллай машина нек алгъанса?

— Тамата, бизни ферма бир жерде турмайды.

— Аны тюз этмейсиз, — деди киши. — Бир жерде, кышыккълада туругъа юйренирге керекди.

Жашны тегюмю тауусула башлады.

— Тамата, жыйылыугъа кеч болама.

— Эртте нек келмегенсе?

— Да, сау къаллыкъ, айтдым да!

— Сен хал билгенге ушайса, баргъандан сора къуллукъчуладан кечгинлик тиле, — деди.

Жаш башы бла «хоу» деген белги берди.

— Къарындашым, — деди киши, олсагъат тынгысызланып, — таматаладан кечгинлик тилей а билемисе?

Жаш башын булгъады.

— Билмей эсенг, айтайым, жаш! Алгъа къалпагъынгы, то есть, бёркюнгю теш. Сора «хы» деп, тамагъынгы ариулайса. Тауушунгу артыкъ бек чыгъарма. Аллынга бираз ийилirse. Асыры бек ийилирге жарамайды. Андан сора «простите» дейсе.

— Проститеми?

— Ой, сен алыкъа жаш кёреме. «Проститеними» да билмейсе?

Жаш, бир кесек къызарып, ышарды, тили бюлдюрдю этди. Киши серлене башлады.

— Охо, аны билме! «Кечгинлик беригиз» дерсе.

Жаш, энди бир затны ангылагъанча, андан къутулургъа умуг этди да:

— Тамата, жетгинчи, кечгинлик тилерге юйрене барырма, горисполком къалайдады? — деди.

Киши, эски галстугун тюзете:

— Юй тас болмаз, къалай кечгинлик тилеригинги айтчы, — деди.

Жаш энди кюлдю. Киши ачыуланды.

— Къуллукъчуланы алларында кюлюрге болмайды, понимаєте! — деди ол.

— Сиз да къуллукъчумусуз?

— А как же!

— Алай эсе, кечгинлик беригиз, маржа! — деп, жаш машинагъа олтура башлагъанлай, киши, сейирлик къууанып:

— Эй, тохта, тохта! Ма энди тапдынг. Къуллукъчулагъа тюз алай айт. Ол заманда бек тынч къутулуп кетериксе, — деди.

— Машина бошду. Сюйsegиз бирге окъуна барайыкъ, — деди жаш, тилин тыялмай.

Киши артхаракъ турду.

— Нек артха турасыз? — деди жаш, ышарып.

Киши, иги кесек сагъышланып:

— Мени чакъырмагъандыла бу жыйылыугъа.

— Нек чакъырмагъандыла?

— Бир-эки кере бир къауумланы терсликлерин айтханым себепли, быллай жерге чакъыргъанны къойгъандыла. Банкетледе, то есть, къурманлыкълада сёз бередиле манга.

— Сиз къайда ишлейсиз, къарындашым? — деди жаш, жаны ауруп.

— Орамда ичги сёзлени айтыргъа боллукъ туююлдю, понимаєте! — деди киши.

Жаш, къууана башлап:

— Горисполком... — дей башлагъанлай, сёзюн бёлюп:

— Жигит, жыйылыу драмтеатрда бардырыллыкъды. Тюз ары барлыкъса, — деди.

— Ол къайдады?

— Эй, сен театр къайда болгъанындамы билмейсе?!

Жаш бираз уялды: «Айымыды, болмаса, милиционерге сорурма», — деп, педальны басды. Жаппа-жангы «Волга» бир азчыкъ тютюн этдирип тебиреди.

— Эй жаш, машинангы букъусун ариула. Театргъа бу халда барыргъа боллукъ туююлду.

Жаш кир машина бла шахарда айландырмайдыла дегенни эшитген эди. Ол киши аны айтырыкъмы сунду, небилейим, бир орам озуп барып, тохтады.

Машинаны букъусун сюрте тургъанлай, биягъы киши кёрдю. «Ма биягъы башымы безитирге келеди биягъы «къуллукъчу!» — деди ичинден.

— Ма энди киши болдунг! — деди киши. — Сен къойла кютюп нетесе? Бизге, то есть, бизни конторада шофёр болманга?

Жаш анга къынгыр къарады.

— Угъай, угъай, бош айтама, — деди ол. — Къойланы кютерге керекди. Не да болсун, адепли бол. Адам айтханны эте бил. Культура деген олду.

Жаш, машинагъа олтура, кеси кесине:

— Къалай артха къалдым, айыплы болурча болдум, — деди.

— Гюняхынг кесинги болсун, кеси терслигингденди! — деди киши. Хар заманда да запас заманынг, запас сёзюнг болургъа керекди.

Жаш, къошда сёлешгенча:

— Тюздю, — деп къойду.

Ол, театркъа жетгинчи, ол ишсиз айланган адамны асыры кёрюрге суймегенден, ызына бир кере да къарамады. Къараб' а! Ол орам таягъы эди.

«Ишлемеген тишлемез да тишлемез». Намысы жыгъылгъан а ишлемегенден да осалды. Базарда сатылмагъан, алтыннга табылмагъан намысынгы тас этмезге кюреш!» — деп келди жашны эсине.

УЗУНЧАЧ

Аталарыбыздан къала келген адетлеге кёре, къайсы таулу юй да къонакъбай болургъа хазыр болуучуду. Келгинчи, къонакъ уялса да, келгенден сора уа къонакъбай уялыучуду.

Биз да алай болдукъ. Болсада, юй бийчеми бохчасыны мюйюшюнде мугурайгъан къотур сомла бар эдиле.

— Мындан сора жокъду, ангыладынгмы? — деп, къатыным бир тюенни къолума тутдурду да, — биягъы, ол тюбеди, бу тюбеп къалды демей, къонакъланы сыйлар зат келтир, — деди да, къара сумканы къолума тутдуруп, женгил, тюкеннге ашырды.

Гелеулюде отлагъан ийнеклени айранларына юйреннген таулула Нальчикни сууукъ сырасына сукъланычулары да эсимдеди. Андан да болур эди, къонакъларым бет-къол жуууп, юслерин-башларын къагъып, жерлерине жарашхынчы, проспекте жетип къайтыр акъыл бла, абына-сюрюне, орамга чыкъдым.

Биринчи тюкеннге сугъулдум, не файда, Хожаны тоналгъан юйюне ушаш, ауузга къабар зат тапмадым. Сора, гастрономга барыр умутда, автобус тохтаучу жерге бурулдум. Аллым бла эки узунчач жаш оздула. Узунбутну таныялмадым. Толу тулукъ кирик, шалбары къуйругъуна кепленген, алаша, сыйдам жашны къайда эсе да кёргенме. Экисини да чачлары кёлек жагъаларын жапдырып, сейирлик узунду. Иги шарт танымагъаным себепли, саламлашырга ийменип, аргъы орам таба тебиредим.

— Хей! — деди ол бири. Артыма къарасам, кёнчек бухчакълары жерге ышыла, биреу келеди къатыма. «Бу гузабага къалып, къуугъунлукъ болгъан кимди?» — деп къарасам, ол а кесибизни Абу.

— Ай юйюнге, сени бу ишинг неди огъесе керти окъуна танымаймы бараса? — деди, ёпке солуу эте. — Огъесе экирикми болгъанса? — Къучакълап, боюнума тагъылды. Къуру къучакълагъан бла къойса уа — уппа-чуппа этди. Ауузундан тютюн бла аракъы къатыш осал ийис урду.

— Шуёхум, кечгинлик тилейме, — деп, бираз уялып, хуржунумдан къол жаулугъуму чыгъарып, бетимде аны шытыларын сюртдюм. — Керти, таныялмадым... Юйге адамла келген эдиле да... Кесинг да бир бек тюрленнгенсе, бай болур халынг барды.

Мен ёхчеге айтхан эдим.

— Ой, къой-къой! — деп, Абу кёкюрегин керип сёлешди. — Бусагъатда гыржин тапмагъан болмаз! — Ол, быхыла кирик, кёпчюген бармакъларын чыкъырдатып:

— Тютюнюнг жокъмуду?.. — деп сорду. Тютюн ичмеучюмю айтдым.

— Эй, бу чачынг а неди?

Узун чачын бир кере сыйпады да:

— Мода, — деди. — Биз жырчылабыз, макъамланы жарашдырабыз. Кесинг билгенликден, бизни танымагъан ша-

харда адам тапмазса. Санга — ётюрюк, манга — керти, бир-бирде ёмюрде кёрмеген адамларым окъуна: «Эсигиздемиди, алайда, ол бир орамны мюйюшюнде, гастронмну аумасында тартханыбыз?» — деп азла айтмаучудула. Оллахий, сенден башха адам болса эди, саламлашмай озарыкъ туююл эди... «Сен къуллугъунга кёре кесинги кётюрмейсе, уллугъа — уллуча, гитчеге — гитчеча, акъыллы адам алай болады», — дейдиле манга, — деп, аууз шытылары келгинчи жаншады.

— Алан, сен юй алгъансамы дедиле? — деди Абу, сёзю башха жанына буруп.

— Хау, тейри, алгъанбыз.

— Къалайда алгъанса? — деди нёгерим, бираз къашларын туююп.

— Къайда боллукъ эди, «Искожда», — дедим мен да хыныракъ.

— Да хау, сен а, харип, — деди ол, манга жан аурутуп: — Манга тёрт отоулу юйню сахарны ортасында бере эдиле, алмадым. Не ючюн десенг: слишком шумныйди. Энди «Союз» бир тап жерде лоджалы юй алып берирге дегенди. Бусагъатда уа дачадама.

Абу апчымады. Хапарны узакъгъа созду. Эки-юч жылны нчине поэзия, проза къоймай, беш китап чыгъаргъанын айтды. Сценарий, жыр, радиоочерклени санын да тапмазса. Литературада критика жанрны кеси къолу бла къалагъаны — бир жанына.

— Аман къарындашынгы творчество жетишимлери алайды, — деп, кёзюн къысыды да, бир мыйыгъын къымылдатып къойду.

Абуну хапары тауусулмазлыгъын кёрюп, юйюмде къонакъларымы къайгъысы жүрегиме кирди, адыргы болдум.

Олсагъат, мени насыбыма, бир автобус келип тохтады. Секирип ичине сыпдырылдым. Автобус тепчиди. Къарагъанымда, ал площадкада биягъы узунбоюн сюелип, апчып, артыма къарасам, къатымда да Абу хайырсыз.

— Абызырама, биз да центрге барабыз, — деди.

Ол бираздан сора биягъы узун хапарны башлады. Площадканы мюйюшюне къысылып, мен да келеме.

Анда-санда, чычхан марагъан киштик кибик, узун сары да бир кёрюнюп къалады. Узун автобус да акъырынды, бир алгъа, бир а артха къагъа барады. Мени кёлюме да кёп зат келеди. Абуну ауузуна да тынчлыкъ жокъду, быргъаялгъанын аямайды.

Сёзге болуп эслеменгиз, автобусубуз гастронмну алында тохтады. Басынышып, тюртюшюп тюшдюк.

— Хайда, алгъыш биргеди, мен ары таба кетдим, — деп, ачыкъ гастронмну кёргюзтдюм.

— Қбайрыса, қъачма, — деди да, Абу билегимден тутду. Алай бла, селеше, аллыбызда кенделен орамдан ётюп тохтадыкъ. Энди негерим аллымда тохтады.

— Кечгинлик бер, шуёхум, кёлюнг къалмасын. Санга айтмай болмаз, къарындашынгы ол биягъында пьесасыны премьерасы боллукъду, ары сени да чакъырама, келини да ала келирсе, кёрюрсе, прямо классика. Дачада кёргенле, къолуму тутуп, алгъышлагъандыла.

— Ахшы, барырбыз, билет берсенг.

— Ай юйюнге, мени ючюн 2—3 сомунгу кёзюнг къыймаймыды, айып туююлмюдю?

— Кёзюм къыяр, алай автор билет берип чакъыргъан жюрекге хычыуун болуучуду! — дедим.

— Ол алайды, алай гонорар кеп тергелгени себепли, авторгъа артыкъ билет бермейдиле, — деп, къуйрукъ булгъады.

— Ахшы, билет тапсакъ, барырбыз, — дедим, теркирек айырылыр ючюн. — Баралмасакъ, ёпкелеме.

— Ну ладно, тамбла пригласительныйни кесим келтирип берирме, — эски шуёхла туююлбюзмю! Сени адамлыгъынгы мен бир заманда унутмайма. Негерлериме хар заманда айта туруучума. Кёзюме махтады деме. Сенича жашла алай кеп туююлдюле. Ай медет, творчествону адамы туююлсе, жаланда жалнанг бла жашагъан жазыкъса. Жашауунг да къолай болмаз, — деп, манга жазыкъсынып, Абу аркъамы сыйпады. — Қъоркъма, къарындашынг сау болса, санга жарлылыкъ жетишмез. Санга эрттеден да борчлу эдим. Бу жолгъу гонорарымы сизге береме. Юй керек алырсыз. Биринчи машина алырынга ишексизме. Қъалгъанына уа гарнитур ал.

Абу чомарт, «Туумагъан айгъа салам бергенлей», хуржунларымы ахчадан толтурду. Ары-бери къыркъдырып да кёрдюм, ычхындырмайды. Қъатели этген тууарча, типискиледи. Амалсыздан, гонорарны алыргъа ыразылыгъымы билдирдим. Болсада, бир кюбюрчек ахчаны кёзю къыйып къалай бергенин а ангылаялмадым.

— Шуёх, бу оюн туююлдю! Келчи, шагъатлыкъ къагъыт жазып берейим, — деди.

Эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп, ахчаны къагъыт этди.

— Абучугъум, нечик тюрленнгенсе, кючден таныдым, — деп, харбыз ичинден чыкъгъанча, биреу чыкъды да, мант баш чапыракъ киби, жашил къалпагъын къолтугъуна уруп, Абуну сермеп алды да, узунчач тегерекке айландырып тебиди. — Алан, бюгечеги не болду, жилиги татыр затмы эди?

— Айтхан да этме, къарындашым, бир жангылычлыкъ этдик, — деди.

— Қъой, къой! — Базыкъ эринли къара, негерими кёзюне

къарады. — Бу жол мени жолум болмады. Аллах урду. Санга ётюрюк, манга керти, мен ол дуниядан келеме, точнее — ёлюп сау болдум.

— Не от тюшгенди?

— Айтайым, — Абу биягъы обур кылыкъ этди. Буштугъу чартлагъан шешача, ычхынды. — Ол былай болду. Тюнене сенден айырылгъандан сора, мен Шура бла кетген эдим да? Ол хайырсыз боллугъ' а, шахардан узакъ болмагъанлай, бир элде жашай кёре эдим. Такси бла кече ортада жетдик. Эм алгъа шахардан келтирген жангыз шешаны тунчукъдурдукъ. Женгил окъуна уртлап бошадыкъ.

«Омакъланнганынга кёре, къайсы насыпсызны къыйыны чача айланнган саякъса», — деп келеме. Келсек, ол а бир кьолайсыз зат. Кертисин айтсам, тюз кесиме ушаш, бир босяк. Бир ундурукъ кёрюнеди. Не болса да, тёнгерер орун барды. Кюн узуну аягъым юсюне тургъан факъыр, чириген терекча, аугъанма да къалгъанма...

Бир заманда элгенип уяндым. Сени жауунг аллайгъа къарасын! Эмеген кибик, бир уллу сары юсюме сюелип. Танг аласы, тауукъ кычыргъан заман. Жаным кьолума алып, кётюрюле тебирегенимде, сары алауган инбашымдан басды. Билегин бардыралгъаны къадарда артха созуп, жумдуругъун жетдирди. Артист насыплылыгъымы былайда сынагъанча, кёз акъларым айланып жатдым. Бу кезиуде къатыныны кычырыгъын эшитдим. Мени да тийишлим болду. Тиширюуну кычырыгъындан кьоркъду эсе да, эри кьулагъын кёкюрегиме жууукълашдырып тынгылады.

— Битди! — деди ол, жан-жанына кьоркъуп къарай, — жүреги жарылгъанды. Юйюбюз кьуруду, ауузунга сакъ бол, тилинги тишлеринг бла кыс...

Андан сора экиси да, кётюрюп, мени чыгъарып, арба юсюне атдыла. Къангагъа таркъ деп тийдим. Атха къамичини жетдирип келедиле.

Кёп бардыкъ. Бир заманда эски арба, чыкъырдап барып, тохтады. Женгил:

— Хайда, аякъларына жабыш! — Ол арбаны юсюне минди да, ёпке солуу эте, айтды:

— Кьоркъма, сау окъуна эсе да, ол сангырауду. Кели шабат кюн «Сосурукъда» тубербиз, — деди.

Бир кёзюмю кысдым. Энди арбагъа эри минди. Алай бла, эри бла къатыны бири кьолларымдан, бири аякъларымдан тутуп, быргъап ийдиле. Эски хунаны башы бла аууп барып, багушха тийдим. Къабыргъамдан барып тийген эдим. Мангылайымы шеша сыныкъ кесди. Хуна жанындагъы арба да, кёк кюкюреген таууш этип, ташайды. Жарты ёлген жилинча, жатама. Турур хал жокъ. Сууукъдан къалтырап, тиш-

лерим протез таууш этедиле. Қийим дегенден юсюмде жаланда къатынны кечеги кёлеги. Жоргъалап, бир уллу темир эшикни къатына келдим. Баям, ол эски гараж болур эди. Андан тюзюнлей тартып, аш базарны къатында эрттеден шагъырейими — Жабраилни юйюне келдим. (Ол юйдегисинден айырылгъандан сора, базар тийресинде бир къабартылыны юйюнде туруучу эди). Эшикни бир да аямай къагъама, алай Жабраил чыкмайды. Санларым буз болгъандыла. Кёрге кирмесем, ёзге барыр тыгъырыкъ жокъду. Аны себебинден, ачдырмай къоймазымы билдирир ючюн, эшикни аямай тюеме. Бир заманда, хыбыж эшик тёзмей, насыбыма, чыкъырт деп, къадау кеси аллына ачылды. Алай бла ёлюмден къутулдум.

Абуна кезиюу жетди.

— Да сен жигитлик этгенсе. Энди... Жабраилни бла мени бюгюн радиогъа чакъыргъандыла. Алгъа ары барлыкъбыз. Андан сора педучилищеде тюбешиу боллукъду. — Абу узунчачха къарады. — Ары сени да элтсек, къалай болур? Талантла кёп болсала, иги болур.

— Абучукъ хар заманда тап оноу этиучюю. Бармай а! Барыр.

Шуёхла ол халда «татлы» лахор бардыргъан кезиуде, — энди къутула болур эсем а, — деп, алгъа атладым. Абу, халпарны къоюп, аллыма кёндеден тюшюп тохтады.

— Къара, унутуп турама, танышчыгъыз, — деди ол, — бу бизни биринчи шуёхубузду эм фахмулу макъамчыбызды... — Абу сол жанындагъы узунчач сарыны кёргюзтдю.

— Кесинги танымасакъ да, макъамларынга бек суююп тынгылаучубуз, — дедим. Абу, тамагъын ариулай, бармакъларын чыкъырдатды.

— Тютюнюнг жокъмуду?

— Кёрмеймисе, — ёребаш эки кёнчек хуржунун да чюйре айландырды, — кесим да бек суююп тартырыкъ эдим.

— Сенден жукъ табыллыкъ туююлмюю? — Абу кълун манга узатды.

— Агуман болгъанса.

— Кеч! Кечгинлик бер, склероз... — деп уялгъан кибик этди да, — сен студент заманында да ичмеучю эдинг, энтта да тютюннге юйренмеген кёреме. — Сора, биреуню тохтатып, тютюн тиледи. Ол да, ичмегени себепли, тютюн чыгъармады.

— Муну ичмегенликге не боллукъду? Тёзалмаймыса? — дедим.

Абу сёлеше башлагъанлай, орамны ары жанында биреу тютюн къабындырды. Къычырып тохтатды. Мен да къачар акъыл этдим.

— Хайда, алгыш биргеди,— деп, къачып тебиредим. Ызымдан къуууп жетди да:

— Ы, маржа, чырмагъаныма кечгинлик бер. Бизни бюгон экранда да кёрюрсө, — деди.

— Жеталсам, юйге баргъанлай, къарарма, — дедим, кесими къутулгъаннга санап.

— Хайда, къууанч бла кёрюшейик, — деп, кълун узатды, — гонорарны алыргъа унутуп кълыйма. Шуёхум, — деди Абу, кълуму жибермей, — понимаешь, кризис. Комитетдегиле бла тюбеширден алгъа, тамагъыбызны бираз жибитген иги боллукъ эди. Бир жугъунг бармыды?

— Да жокъду ансы, — мен кертисин айтдым, шуёхума тюменни кёргюзтдюм. — Мындан сора жокъду. Айхай, кълонакъла келмесе эди!

Ахчаны кёргенлей, Абуну кёз гинжилери уллула болуп, кълумдан кёксюл къагъытны къагъып алды. Мен да, абызырап:

— Эй, эй... — дедим. — Юйде кълонакъла сакълап турадыла!

— Хата жокъду, — деди ол, манга кълыйыкъ къарап. — Кёлюнге тиймесин, не болса да, бу ахчаны энди санга берлик туйюлме. Андан эсе келишейик. Сени кълонакъларынг да, кесинг да ишчи юйюрден жайылгъан адамласыз. Биз а ол халкыбыз кълубултхан жашлабыз. — Ма алай бла ахчаны ууакъ бюклеп, кёзден думп этди да кълйду. Андан сора уа жапсарып, ариу айтып, аркъамдан кълакъды.

Бу кезиуде, кълайдан чыкългъанын бюгон да билалмайма, кълунда бир сары сумканы азыкълдан толтуруп, бир сары семиз кълатын тюбеди. Алайлай Абуну жумдуругъу, эслемей, кълатыннга тийип, аны таш кълумгъанча чартлатды. Сумка да арлакългъа тёнгереди, тишируу а, кълуден-бутдан кълбуп, жол жанында терекге таянып чёкдю. Алай Абу бу ишге не аз да жарсымады. Огъесе эслемейми кълалды, асыры кълызгъандан эсе да, сёзюн бёлмеди.

— Ой юйюнге, телими болгъанса? — дедим, ачыуланып. — Да танг къларыуунг барды, — бек иги симсиретдинг.

Бу кезиуде мен юйден чыкългъанда, кълызарып, дунягъа нюрюн тёгюп, жан-жанууаргъа кълууанч берген кълон, орамда тереклеге узун ауанала этдирип, батаргъа жанлагъан эди. Олсагълатдан, кълайдан эсе да бир милиционер чыгълып: «Орунугълуздан тепмегиз!» — деп буюрду. Кълачып кетер дегенча, милиционер менден кёзюн алмайды. Олсагълат кълабыргъласында кълызыл жорлу машина келип, семиз сары тиширууну кёзден таша этди. Мени да милиционер, лؤلькагъла олтуртуп, жел этдирип келеди. Милиционер, мени лейтенантха аманат

этип, чыгып кетди. Болган ишге башдан аякъ тынгылагъан-дан сора, лейтенант Абуну дагыда сорду.

— Къаллай затды? — деди, манга соруу эте, — акъылы тюзмюдю?

— Тюз болмай а, — дедим мен да. — Эслемей этгенди ансы, ол иги жашды. Ай анасыны, телевизор болса эди, ол бусагъатда андады. Кёргюзтюр эдим.

— Алай эсе, игиди, — деп, лейтенант мени бирси отоугъа элтиди. Сора, телевизорну къатына келип, олтурургъа диваны кёргюзтдю.

Заманында келгенбиз. Кёп турмай, биз келгенден сора, Абу айтхан литература берну башланды. Не файда, жазуучула бла жырчылада Абуну кёралмадыкъ не эшиталмадыкъ.

Сейир-тамаша болуп, бир бирге къарадыкъ. Бютюнда мен ётюрюкчю болгъаныма бек уялдым. Алай кыйын тийди, жер тешик болса, кирирча болдум. Аны бла бир кибиг' а юйде къонакъла эсиме тюшдюле. «Мен милицада, аланы уа кёллерине не келе болур?» Аны ючюнмю болур эди, бетим кыйп-кызыл болду. Ауузума сёз келмеди. «Тыпырынг къурурукъ, энишге къаратдынг», — деп, Аbugъа ичимден ачыулана эдим. Ёзге амалым къуруп, баш тёбен болдум.

Алайда протокол жазылды. Анга кьол салдырдыла да:

— Сиз эркинсиз. Алай бир бёлек заманга дери паспортугъузну бермейбиз, — дедиле. — Биз эркинлик бергинчин, шахардан кетмегиз. Командировкагъа барыргъа боллукъ туююлдю.

Алай бла, сагъатдан артыкъ соруу этип, кючден ийдиле.

Мен отделениядан чыкъгъанлай, ахчам болмагъанлыкъгъа, Ногмов орамда аш тюкеннге бурулдум.

Ким биледи, къоншуларым иш тюбеселе, ёнкюч ахча алып, юйге къурлай бармай, бир аш-маш алыргъа умут этген эдим. Ансы айыпды, алайсыз да чырпабашланы хатасындан... уялмай къонакълагъа къалай кёрюнюрюкме?

Къара сумкам кьолумда, адамланы арасында ары-бери чалише айланама. Таныш адам а жангыз да тюбемеди.

Ол халда эрикгенден сора, мудах болуп, тышына чыкъдым. Аллымда баргъан төрт-беш киши, ашыкъмай, ушакъны бардырадыла. Бирини желке чачы жагъасын жабыпды. Ауазы танышча эшитиледи. Балан бармагъын чюелтип, согъады хапарны. Жууугъуракъ барып къарасам, биягъы Абу. Къачдым бир жанына.

Юйде чыракъ жарыкъ кёрюнмейди. Жатхан болурла эшикни ачдым да, юйге кирдим. Аш юйде чыракъ жанады. Терк окъуна чурукъларымы тешип, босагъа аллына салдым да, мухарыкъчы киштик кибик, аякъларымы бурунларын-дан басып, аш юйге кирдим... Ол жатмай айланган а юй бийче кёре эдим. Ол да билеклерин жингирикге дери къайырып, жаягъына таянып турады.

— Келдингми?! — деди.

— Хоу, — дедим, ёлюмсюреп.

Бу кезиуде босагъа аллында шешаланы да эследим. Кёбюсю къуруду, жангыз бирини жартысы ичилмегенди. Асыры къууанингандан, къонакъланы халларын сордум.

— Къонакъланы не этесе, кыйырма сакълатырыкъ эдинг?

Мен, амалсыздан, сыра излеп сахарны ортасына баргъанымы, андан сора Абугъа жолугъуп, аны бла квалгъанымы, театр бу сезонну аны пьесасы бла башларыгъын, автор бизни спектакльге чакъыргъанын, бу жол гонорарын бизге берирге ышаныу къагъыт бергенин айтдым. Болсада, кесими милициягъа элтгенлерин а айтмадым.

— Мен сен энди келлик болмазса деп тура эдим, бер алгъан затларынгы! — Къатыным къара сумканы къарынын эки айырды да, сууукъ къарамы бла:

— Мен а тынгысыз болуп тургъанма, — деп, кёзлерин жандырды. Андан эсе кертисин айт, къайсы саякгъа «кърман» этгенсе ахчаны?!

Мен, амалым къуруп, ахчаны Абу алгъанын, ётюрюк болса да, тамбла келтирлигин айтдым. Сора хуржунумдан Абу берген ийнандырыу къагъытны кёргюзтдюм.

— Ол «къауалны» сагъынма! — деп, къагъытны да окъмай, хурттак-хурттак этип атды.— Бирсилеге бермеге эди да, кесине тамам болгъа эди!

Мен ёреме сын болдум. Сора, арыгъандан эсе да, къонакълагъа намыс этди эсе да:

— Охо да, — деп, бош сумканы эшик артына тюртдю.

ЛОХБАИ

«Жарыкъ танг» колхозуна «репортёрун» кётюрюп, эрттенлик автобус бла ашыгъып, муштухул жетген корреспондент не бек ашыкъса да, кёшха атланалмады. Аны себепли уа, бир жанындан улоу болмагъаны, экинчиден кюнню жунчуулугъуму болур эди, ол колхозну председателини отоууна, бир

баш бухгалтер бла аны болушлукчулары олтурган отоуга киреди, чыгдады. Колхозчула иште, бу уа, артыкк ёгюз кибик, ишсиз болганына инжиледи.

Колхозну баш эсепчиси, базыкк боюнун не аз да бурмай, (ол боюнун кеси буругга окъуна суйсе да, кючден бура болур), кшош четен кибик, уллу быдырын кёк жабыу жайылган столга тиреп, гумулжук уя кибик, бир кёп тарихли кьагьытладан кёз айырмайды. Жаланда анда-санда семиз билегини бууунундан алгасы тюлень куйругуча кымылдай, счётну туюмелерин шаркк-шаркк этдирип кьагга эди. Бир заманда, башын кётюрюп:

— Сен барлыкк ферма Кюнлю кюлну кюнлюм жанындады. Ары терк барырга сие эсенг, бююнлю бери былайны ненча туристчи автобус озганды, алагга нек кюл кётюрмейсе? Акк топураклагга дери ала бла барсанг, онг кюлгга бурулганлай, уллу жол барды, андан жаяу окъуна «атларга» боллукду. Сени кибик жаш адам тири болурга керекди, тири, — деди.

Корреспондент, кюн экиндиге жанлаганын кётюрюп:

— Ахырггы автобус шахарга ненчада кетеди? — деди, жүрексинип.

— Саггат алтыда ингирик автобус кетиучюю. Алай эллилени, турбазаны машиналары кечге дери жүрюучюю.

Корреспондент эшик таба атлап, узун отоуну ортасына жетерге, ол, кюргашин башын ёрге тутуп, семиз тамаггы, макка тамаггыча, был-был эте, айтды:

— Бери кьара, кьайдан келгенме деген эдинг? Жол кьагьытынгы кёргюзт, белги этейик. Кёп болмай газетден биреу келип эди да, тыпырсыз этип, дуняны материалын жыйып кетгенди. Сен да аллайладан иш болурса?.. Мен ким болганынгы, кьайдан келгенинги сормай турама, кечгинлик, кьарындашым.

Ол, аны кызыл кюнгур удостоверениясын кётюрюп, аны кьайдан келгенин, ким болганын билди. Аны жырлары радио бла берилиучюю эсине тюшдю.

— А-а-а, сиз Шакъаевмисиз? Комитетде ишлейсиз. Чам хапарла, жырла зат да жаза болурсуз? Сенича, тюз кёз кьарамлы, ариу ниетли адам келгени кьууанчлыды. Танышайыкк, жаншайыкк. Мен Союмберладанма. Малларыбыз семиздиле. Этден, сютден, жүнден планны толтурлуккбуз.

— Аллай белгили затла хар колхозда да бардыла. Ала жангылыкк туюлдюле.

— Болур, жаным, болур. Бизни колхозча малчы колхоз кьырал планны игирек, артыггы бла толтурган сунама ансы...

Корреспондент энди баш бухгалтерге ат башындан со-
руула бере башлады.

— Озгъан жыл мал кышлатыугъа кьолайсызыракъ эди.
Малларыгъыз жазгъа къалай чыкыгъандыла?

Бухгалтер жууап берирни орунуна, апчыйыракъ, олтуру-
гъуз деп, кесини къатында жумушакъ шинтикни кёргюзтдю.

— Бусагъат бизге барайыкъ. (Ол кезиуде кёз байлана
башлагъан эди.)

— Хоу бир да, кыйналмагъыз, мен шахаргъа кетерге
керекме.

— Ой, Аллах ыразы боллукъ, бир-эки кьонакъ кечинди-
рир онгубуз барды. Сабыр бол, тамбла ат, машина да табы-
лыр, кьошлагъа айланып къайтырса.

Ол радиокомитетни корреспондентине жойкьууллана къа-
рады, кюлюрге кюрешди.

Элни кыйырында башы тёртгюл жабылгъан алты отоу-
лу къанжалбаш юй баш эсепчини юйю эди. Аны ыржысын-
дан къарасанг, эл тюкенни эшиги, колхозну кладовою кё-
рюнюп туруучуду. Терек бахчасы уа колхозну терек бахчасы
бла чекди.

Ала келгенде, аны «перекетли» къатыны юйде жокъ эди.
Ол, ашыгып, аш юйге сугьулду. Бираздан хыны ауазы
эшитилди:

— Къайда эл тюбюнде айланаса? Къапталымы келтир,
чурукъларымы тарт. Эки жыйырма жылынг болгъунчу, чу-
рукъ тартыргъа юйренмединг. Тёбентин кьонакъ келгенди. —
деди, ынчай-ынчай. «Бу сабийлени аналарыды, — деди,
кьонакъгъа мияла аякъ бла айран узата, мудах бетли, узун
арыкъ сюдюмлю тиширыуну башы бла кёргюзтдю. — Къа-
тынынг ёмюрюнде таянчагъынгды. Кеси кесими халыма
кёре юйретгенме. Экинчи алгъанынг биринчингден иги бол-
майды деп бош айтадыла. Сен а юйдегили болгъанмыса?
Къайсы ауузданса?..»

Кьонакъ кесини ёмюр тарыхы бла кысха танышдырды
аланы.

Жангы бишлакъдан этилген хумжу хычинле, тузлукъдан
чыкыгъан баш жарты да келди къангагъа.

— Игиди, игиди. Сора биз экибиз бир суу боюнундан
кёреме. Мен да басханчыма, атам мында къатын алып,
къайынларыны къатында тохтап къалгъанды ансы. Мени
къарт анам да Жарахматладанды. Сизни тукъум бла ала
айырылгъан къарындашладыла деучюдюле.

Кишиси бла къатыны арбазгъа чыгып кетдиле. Аны,
кур бугъача, тапсыз гюрюлдеген ауазы эшитилди: «Кийим-
лерими, азыкъ хазырлап кьой, тамбла суу боюнуна тигеле-
рикбиз. Бираз эрикгенибиз кетмесе»...

Шахаргъа ашыкъгъан корреспондент бла бирча баш эсепчи да эртте турду.

— Былай эртте нек тургъанса, алан?

— Не болса да, фермагъа бара кетермем деп.

— Къайгъы этме, мени тор жоргъам бла барып къайтырса. Не да болсун, бери айлансаңг, бизни юйге бурулмай иш кетерсе, кълюме тиер.

...Бир-эки кюнден сора ол корреспондент «Къозу ойнагъан» бла Нальчикге тигелегенин эшитди.

— Ай анассы, не акъыл этип кетген болур? «Ныгъышда» уа айтыр да айтыр, алай халек этмеге эди ансы.

Алай бла, бир къауум кюн озду, корреспондентни келную да унутулду. Баш эсепчи бир кюн къурманлыкъдан ауур келип, къобалмай жата эди. Эрттенликде, ит чибин къапханча, телефон зыңгырдады. Ол председателни ауазын бирден айырды. Ол бир тюрлю ауаз бла узакъдан чабып келгенча, ёпке солуу бла айтды:

— Бизни мюлкню юсюнден бернуге тынгылагъанмыса?

— Къайда?

— Къайда боллукъ эди, къая ташда угъай, эфирде!

— Айтхан эдим да, кёп болмай радиокомитетден биреу келип кетди деп. Бусагъатда бизни мюлкню юсюнден жазгъан алай тынч туююлду. Ол хар журналистни къолундан келликмиди? Сора, анга эл ичинден ары-бери чыгъаргъа онг болмай, сау кюн тургъанды.

— Нек!

— Кюн кирши болуп.

— Ала жазаргъа, айтыргъа тебиреселе, сени бла менича туююлдуле.

— Мен анга мюлкню юсюнден жетишимлерибизни толусунлай ангылатып, юйге къонакъ этип жибергенме...

— Ма ол сени къонагъыңг... Аны тынгылы эталмагъан сен дуниядан къорар эсенг, юйюбюзге от сугъуп кетгенди. Радио бла бергендиле. Бары да сени хатангданды. Не да болсун, манга чалдиу этерге кюрешгенинги бир къоймадыңг сен.

— Мен, атамы жаны ючюн... Сен да, кесим да ёлмейим...

— Хорошо! Энди ким башха чыкъгъанын бир кёрейик. Аракъы берип алдачуларыңдан туююлме мен. Лохбай!

— Терсме, тамата, мен терсме...

Председатель трубканы зап деп урду. Баш бухгалтер башыны ауругъанын унутуп, секирип турду да, орамгъа чыкъды. Ол тюкенни эшиклери ачылгъанын юйренчик болгъан адети бла кёре, ана къарындашыңг къатынча къаргъай эди.

ЖАНГЫЛЫП АУРУУ

Сен ёмюрде ауруп иш кёргенмисе? Не башынг, неда къарынынг буруп кыйпалгъанынг зат болгъанмыды? Тишлеринг амалсыз иш этгенмидиле? Дунияда тюрлю-тюрлю ауруула кёпдюле. Аланы жаланда дохтурла санаяллыкъдыла. Алайды да, аланы санларын тапмазса, излеп, ауара да болмайыкъ.

Алай сизни биригиз да бизни Салимча ауруу сынагъан болмаз. Ол былай болгъан эди.

Сабийлени саурукъларына къарай, дохтурла келдиле. Биз, тешишип,— бирен-бирен алагъа къаратдыкъ. Кийинип кетерге тебирегенибизде, Салимни чакъырып, кёлуна справка бла рецепт тутдурдула. Ол а юч кюнню юйде багъылыргъа тийишли болду.

Салимни бети къагъыт кибик агъарды. Орамгъа чыкъгъандан сора справканы, артыкъда рецептни окъуп башладыкъ. Не файда, иги чыгъаралмадыкъ. Врачла да сабий болгъандыла, была ариууракъ жазмай, бу биз танымагъан жазуулары Салимни кёлуна тутдургъанлары ючюн ыразы туююл эдик. Солуу органларына сууукъ жетгенин аманны кебинден ангыладыкъ. Болсада «катар» деген сёз жашырын, ташада тургъанча кёрюндю.

— Сени ёпке тамырларынг ауруйдула,— дедим Салимге.

— Мен бу «катар» деген затдан аман элгенеме, кертиси бла ол иги ауруу туююлдю,— деди ол.

— Нек къоркъаса?

— Солуунг тохтаса, суююпмю ёлюрсе!

— «Катар» дегенни башха магъанасы болур, биз ангыламагъан,— дедим Салимни жапсарыр муратда.

— Хы...

Салим, мудахлыкъ кысып, созула-созула, юйлерине кетди, мен кесибизни къабакъ эшик таба бурулдум.

Портфелими ундурукъ юсюне быргъап, терк окъуна ауузланып, Салимлагъа жетдим. Келсем, ол юйлеринде жангыз, атасы бла анасы иште. Салим, ундурукъгъа аууп, ынчхай эди. Боюнуна грелка салып, башына эки жастыкъ, юсюне эки жууургъан жапханды.

— Бекми ауруйса, Салим?

— Солууум чыкъмайды, башым от кибик кызады. Аркъа сюегим узунуна ток баргъанчады,— деп, ойсуралды.— Сен рецептни элтип, бир дарман алып келсенг а.

— Ахшы, барайым. Ол «катар» деген сёз не палах эсе да, аны да сора келирме,— дедим.

— Аягъым-кёлум къурушуп, ичим буруп, онгсуз этеди, ах, ох,— деп ахтынады шуёхум.

Аны азап чекгенин, сытылып бурулганын кѳргенимде, анга жаным ауруп, жилярыгъым келди. Бу къайдан жабышхан зат болду? Не палахха къалдыкъ? Къаллай жашны ыжы этди бу ауруу! Битеу классда мындан тири, чѳрчек жаш жокъ эди.

— Къарачы,— деди саусуз, кѳзлери жилямукъдан толуп,— дуняда къыйышлыкъ кѳп кѳреме... Ахматдан бир сом алыгъым да бар эди. Аны да алырса...

— Кет! Бош затланы айтма...— Олсагъат эшик ачылды да, Аныуар кирип келди.

— Мени справкамь, жангылып, санга бергендиле, Салим,— деди ол.— Бир жерге бурулгъан эдим да, алайда кѳрюп: «Бусагъат жеринге барып жат»,— деп, медсестра сюрюп келгенди.

— Хоу бир да? — Салим секирип ѳрге турду.— Сен керексиз къаугъа этме, жаш,— деди Аныуар,— хайда, жеринге жат... Сен ишни башлагъанса, ахырына дери бардыр. Фельдшер урушса, мени ючюн Салим ауруйду дерме.

— Угъай, угъай! Ма справкамгы, ненги да... Мен саусаламатма, бир затым да аурумайды! — деп ундурукъдан къалай секирип тюшгенин кеси да сезмей къалды Салим.

— Келигиз, суу боюнуна кетдик! — деди Салим, юнден чыкыгъанлай. Дагъыда былай тиледи: — Сен, шуѳхум, мени ауругъашымы юсюнден къайда да кишиге зат ычхындырырса!

НАПАЛЕОН КЪАТЫН АЛГЪАНДА

Жаш ѳсдюре билмеген — къул этер.
Къыз ѳсдюре билмеген — тул этер.

Нарт сѳз

Жангы туугъан сабийге ат атай тебиреселе, бу бизни къарачайлыладан бла малкъарлыладан «нахал» болмаз, алан. Ала дуняны башында адам атланы кюбюрге жыйып тургъанча, айта-айта кетерле да, бир болмачы атны тагъарла да, олтурурла. Ол ат ушаймыды-ушамаймыды, ариумуду-ѳришимиди, аны ючюн баш аурутмайдыла, атайдыла да къоядыла. Ол атын атай тургъан адамларыны миллетин, ишин-башын да, къартын, жашын да, саулугъун да сурамайдыла. Ол адам ѳмюрюнде миллетине аманлыкъ болмаса, игилик окъуна этмеген эсе да, атап бошарла аны атын. Ол адам атды да? Адам атды! Аллай адам болгъанды да? Болгъанды! Сиз жарты миллионнга жууукъ къарачайлыланы бла малкъарлыланы атларын компьютерге салсагъыз, битеу

дунияны башында жашагъан миллетни угъай, тайпаланы адам атларын окъуна табаргъа боллукъсуз. Анга мен аз да ишекли туююлме. Биз жер юсюнде жюрюген атланы сабийлерибизге атап XX ёмюрню 30-чу — 40-чы жылларын-дан башлап тебирегенбиз. Бизде адам атла Американы биринчи президенти Авраам Линкольндан башлап, Тырнаузда базарком Колчакга дери бир тюрюлю бир чырмаусуз аталып тургъандыла. Жангы атланы миллетни ичине жайыу, бешжыллыкъ планны толтургъанча, ууакъ элlege дери аргарсыз жетген эди. Алгъаракъ туугъанла къутулгъандыла ансы... Ол замандагъы саясатха кёре, Стахан, Коммунар, Лилия, Сталин, Максим, Мэлс, Спартак дегенча, аллай атла аталгъан тыкыртабан сабийле орамлада чабып айланыучу эдиле. Бизни эл — кыйыр эл болуучу эди да, «кыйыр эл — кыйлыкъсыз» дегенлей, аллай атладан юркген адам болса, аны собраннагъа салыучу эдиле. Унамасанг, Совет былас окъуна бизни элде алай терк тохташып къалмагъанды. Къылжыу-мылжыула болгъандыла.

Къартла айтханнга кёре, бир кюн эки къарт къатын, хуна жанында кюн тууушха чёгюп, жюн тите болгъандыла, къош четенлени да къатларына салып. Алайлай эки сууукъ жюрюшлю атлы, жер тюбюнден чыккыгъанча, хыны-хуну эте, секиришип, атларындан тюшдюле да, ол эки чохбаш къатыннга соруу этдиле. Тукъум атларын, аталарыны атларын, саясатха кёз къарамларын, кыйдан келгенлерин, кимден туугъанларын, юдегилеринде ненча жан болгъанын, сабий-субюйлерини атларын, «эркегин-тишисин» да толусунлай сурадыла. Чохбашладан бири, Хабийбат, асыры жунчугъандан, атасыны атын унутуп, не кюрешди эсе да, эсине тюшюралмады. Къайры тюшюрлюк эди, мыртазакъла кёзюне-башына тебине турсала. Соруу этиу бошалгъандан сора: «Энди сиз бюгюнден арысында Совет властыны гражданлары боласыз!» — дедиле да, атларына къамичини жетдирип, бирси юйле таба жортуп тебиредиле.

Тиширыуланы аланы айтханларындан артыкъ уллу ангылагъанлары болмады, чыртда, кыйгъы этмедиле. Феодализмни заманында титген жюнлерин социализм жетгенде тите-тите турадыла. Къаугъасыз тите тургъан жюнлери, четенлери бла бир ёмюрден бирси ёмюрге, кёпюрден ётген кибик, ётуп кетгенлерин кеслери да сезмей къалдыла. Экинчи кюн да сезмедиле. Къайры сезерик эдиле, тюрленнген зат болмаса? Эл — жеринде, адамла — жерлеринде, юйле — юйлей, биягъы жюн — биягъынлай, биягъы кюлкю — кюлкюлей. Хар не да жеринде. Жаланда бир ай бла жарымдан сора Тюркге кёчюп кетген Мурашны юйюню эшик башына: «Къорсила бия, жашсынла жырла» деп жазылгъан бир кызыл

къумач журунну, ёгюз терини кергенча, керип, тот чойле бла урдула. Аны жазып къурагъан а — орусча «оппой олат» деп аман айта билген бир чойремыйкъ таулу келген эди да, ма ол эди. Нальчикде кампет этген фабрикде ишлеген ханарын айтычу эдиле. Алгъын элде жашагъанла айтханга кёре, бу чойремыйкъ, хайт деген таулу атын къоюп, Мардахай деген атны тагъып къайтханды деучю эдиле. Ол къызыл кисей журунга жазылгъан жазууну магъанасын а ол адам юч кюнден сора, тогъуз-он адам жыйып, ангылатды. Ол а чакъыруу сёзлю кёре эдим. Адамланы араларында жик туудуруп, бир бирге этер чакъырыула. Адамланы аркъа жиклерин къалтыратхан чакъырыула. «Къорасынла байла, жашасынла жарлыла!» Ма ишни башы къайдады! Была уа, таланган, аллай жазуу-чакъырыу бола тургъанлай, юч кюнден бери тынч-ырахат, мамыр жашап турадыла!

Адамла женгил ишге кирише тебиредиле.

Он кюнню ичинде байланы къара чёпге салып, жарлыланы бирге тийишдирдиле.

Экинчи айны ал кюнлеринде «Къорсила биля» дегенни кетерип, «жашсынла жырла» деген жазууну къойдула.

Алай бла, бек къыпырда элде жангы жашау — жарлыланы жашауу башланды.

Ма ол чохбаш, къара чикилясыны къыйыры да гиляу болуучу къарт къатынладан бирини жашындан туугъан Колай — эл тууарчысыды. Беш да жашы, беш да къызы. Он сабий. Аны бешинчи жашы туугъанда, жууукъла жыйылып, Напалеон деп атадыла тауча. О-суз. Элге орусча аман айта билип къайтхан Мардахай да сабийге Напалеон деген ат бек тийишли ат болгъанын айтды. Алай а, Напалеонну атын эшитген эселе окъуна да, не адам болгъанын иги билмегенлери себепли, жашны атасыны къарындашлары артыкъ бек ыразы болмагъан эдиле. «Напалеон Пранца деген къыралны патчахыды. Ол къыралны бек улуу аскери болгъанды, ол а — аскер командири. Аллай жашынг болса, эрингенми этесе, атама къой!» — деп, хыны этди бек таматалары Майыл.

Колай айтды:

— Анга мени угъайым жокъду, алай ол къырал бек узакъда ушайды да? Бу бизни Арисей тийресинде аны кибик бир жокъмуду дегенлигимди ансы. Анасы уа огура-рыкъ болурму?

— Барды, — деп, орусча аман айтыргъа биринчи кере юйренген таулупу жууукъларындан биреулен, экинчи сорууну да къулагъына алмай, — Котовске, Чаппай, Шорс, Будённа. Аллай атла аталып бошалгъандыла. Бирлери бизни

туйде да айланады аланы. Биз бирсиледе болмагъан жангы ат атайыкъ. Уллу болса, кеси да ыспас эте турур.

— Асыры узакъгъа кетесиз,— деди къайсы эсе да.

— Узакъ болуб'а, не узакълыгъы барды? Бу тар тауладан чыгъар заман болмагъанмыды. Алгъа, келир заманга къараргъа керекди. Ала да атайдыла бизни атларыбызны.

— Къаллай атланы?

— Битеу Амрика бла, ингилизлиле, немислиледе да Кондратдан кѣп ат жокъду.

— Кондрат?

— Къонгур атды да?!

— Ёзге уа. Къонгурат! Ала бизни малларыбызны атын скъуна атайдыла адамларына. Биз а адам атладан жийиргенсек, айып туююлмюдю? Аланы да къыраллары, бизни да къыралыбыз барды. Напалеон да бир уллу къыралны гражданиниди. Эшитсе, кеси да ыразы болур, ким биледи. Эшитмесе да, туугъан, тууудукълары таулулагъа ыспас эте жашарла.

«Орусча юйретген» чюйремейыкъ таулуну жашы, логика жаны бла алып къарагъанда, бирсилени хорлады да, Копайны кичи жашына Напалеон ататып, тынды.

Бешикге салдыла, къурманлыкъ этдиле, аты ёмюрлеге кетди. Копай сезикленнгенча, тиширыулада, насыпха, угъай дегени болмады. Охо да! Ол мен таныгъан чегемлиле сау болсала, анга асыры кѣп чам ат атагъандан Напалеонну унутдурурла.

Копайны къатынына, Напалеонну аягъы огъурлу болуп, андан сора да бир бири ызындан, заказ бла тапханча, беш къыз тууду. Ала да миллетчилик, тар, терс ангылам бла чекленип къалмай, Елизавета, Индира, Октябрина, Светлана, Маргарет дегенча дуниягъа белгили атлагъа ие болдула. Ыхы, энди ала алай ёсе турсунла...

* * *

«Копайны ол бешинчи жашы къатын алады»,— деген хапар саулай элге жайылды. Тукъумлары гитче болгъанлыкъгъа, аланы бир-бир сомахили къылыкъларын иги билгенлери себепли, эллилери хапаргъа иги да къулакъ салып тынгылай эдиле. Ала Напалеонну кѣрюрге тансыкъдан угъай, шайтан суудан тартыргъа ашыгъып, андан излей болур эдиле ётюрюгюн-кертисин.

Келечиле барып, сѣз тауусуп, неках этип, къызны атыны-анасыны адамча намыслары этилди. Эфендини да ыразы болуп кетген хапары бар эди. Унамасанг, арада доллар

жюрип, ол да бир кѳауумну кѳлюне жетди. Келинни келтирир кюнню тохташдырдыла. Эки жаны да тойгѳа кѳыстау хазырлана тебиредиле.

Алай бла бир айдан сора, Напалеонну кѳайынларына туура этип, келинни да, келтирген кюн окѳуна баш ауун алып, юйге туура этерге дедиле.

Сѳз тауусулгѳанлай, экинчи кюн окѳуна, Қопайны юйюне адамла жыйылып, кѳуш-муш болдула. Тиширыула да шыбыр-шыбыр болуп, сабий-субюй болгѳанны тышына кѳыстадыла.

Бу билмей тургѳанлай бир тапсызыракъ иш болуп, тукѳумдан тѳрт-беш адам, Қопайны юйюнде бек терен отоугѳа кирип, кѳпге дери ушакъ этдиле.

— Чылмыкъ! — деди, иги кесекни тынгылап туруп, Дуплукъ, жыйылгѳанланы бек кичилери, кѳаны кѳартыкѳгѳа сыйымай, ауузундагѳы сигаретни да чайнай. — Туугѳанда окѳуна даулаш туудуруп туугѳанды. Энтта да барады алайлай, бу мынафѳыкъ!

— Айыплы иш болду! — деди иничке бел бауу бла сырылгѳаныны тышындан белин, гумулжук кибик, кѳаты буугѳан бир арыкѳсуу кишичик да.

— Энди жамауатха бетибизни кѳалай кѳргюзтюрюк-бюз? — деди Буттукъ, кѳаны башына чабып.

Ол Қопай бла эки кѳарындашдан тууады. Қопайдан бир жыл кичи болгѳанлыкѳгѳа, атасы аны атасындан тамата болгѳны себепли, базынып сѳлешуучюю. Унамасанг, былай кесин кѳтюрюрек, керекли жерде жашлагѳа да, терсликлерин кѳрсе, хыны этерге хазыр болуучуду. Кесине базынган адам.

— Тоба-тоба, — деди Майыл кеси кесине, юйню башына кѳарай, Майыл кѳартла бла баш ашагѳан, жашла бла базук сындыргѳан, стаканнга да эрини жарашхан, жыйын адамыды.

Қапагада — аш. Адамла — армау. Хумжу хычинлени суууй тургѳанларын да эслеп, бисмилля этейик демедиле. Адамла асыры жунчугѳандан, аш алайлай кѳалды.

Қопайны кѳонакъ отоунда «чрезвычайный комиссия» ЦК-ны ишин сюзѳе тургѳан кезинде, битеу эл: совхозну директорундан башлап, аны тѳгерегиндегиледен, школну педсоветине дери жангы жууукѳланы кѳрюрге, жаш кѳауумла кими — кѳыз сайларгѳа, кими жашлагѳа кѳараргѳа ашыгѳа эдиле. Нек эсе да, битеу эл аягѳы юсюне болургѳа хатырдыла! Аллах, сен сакѳла арагѳа сууукѳлукъ тюшгенден, айтанын алдауундан!

Нек десенг...

Қысхасын айтханда, бир айдан сора қыатын аллықъ-Напалеонну чырмылтыны болгъаны билинди.

Бу бир тапсыз иш болду. Бу хапар жууукъланы, элия ургъанча, симсиретди.

— Ай, анасыны! — деп энтта да бир кере ахтынды Дуппукъ, асыры ачыуундан не этерин билмей, бурун жанлары терлеп.— Ай, юйюнг кзурумасын! Оу да-шау да ол бешинчи жашха кез-кзулакъ болалмагъан... Алтынчылары кыыз болмаса уа, не этерик болур эдиле была?! Беш жашны угъай, сюрюучю беш жюз кюйну окъуна кез туурасындан шашдырмай, кыйсы жерге жухун жетдиргенин, керюп турады. Тертюсю бир ышыкъ болгъан эдиле, бешинчиге жетгенде, не оттюшдю сизге?

— Да, кыалай эсе да, ишден бошаймай... Хазнамыды, биз мал ызындан айланганла, мал кибик, терслик биздеди,— деди Копай.

— Былайдагъыланы барысыны да барды ишлери, тонгузла кютмейдиле,— деп, Дппукъ олтургъанланы бетлерине тюрслеп кыарады.— Ма бек таматагъыз Майылны жети жашы, алты туудугъу барды. Айып эт, неях этиштенден сора, чырмылтын болгъан угъай эсенг, кыйрукъларына кыушкыйрукъ окъуна чыкыгъан эсе! Бу зат болмагъа эди да, «сучье вымя» окъуна чыкыгъа эди императоргъа. Керги айтама, тейри!

— Айтхан жерден Аллах кери этсин,— деп, кыарт, иги огъурмай, сакъалын сылады.

— Охо, сен сюрюу ызындан айлана кыалдынг. Кыатынынгы кезлерине уа не болгъанды?

— Ол да бош турмайды. Беш жашдан сора да беш кыыз барды да!

— Бедишлик болдукъ. Бедишни бек уллусу алыкъа алдады! — деди Дуппукъ, былагъа урушургъа, уругъа да мораль жаны бла правосу болгъанына ийнанып.

Ала алай гырам-гурум эте тургъанлай, халны билирге кызыны жанындан келген эки жаш да бир затха тынгысызлыкъны сезедиле. Дуппукъ, арбазгъа чыкыды да, кыйнай тургъан семиз токълу этни ийиси бурунуна урду. Ол кезиуде кыонакъ жашла экиси да юйден чыгып, кетип тебиредиле.

Алайсыз да кыая кыйырына тирелип, барыр жерине тюзелалмай тургъан адамча, тирелип тургъан кыартла бу хапар Напалеонну кыйынларына жетеригин билгенлеринде, кыара жер тешик болса, ары кирирге хазыр эдиле.

— Ыхы, энди не амал этебиз, аланла? — деди Дуппукъ, олтургъанлагъа кезиу-кезиу кыарай. Копайны уа, кезюнде:

огъу болса, урлукъ эди, хар неге да ол терс сунуп.— Не айтаса?

— Не айтайым мен?.. Аллах бир кьолу бла угъай, эки кьолу бла да ургъан эсе.

Бир кьалмай, эшеклери ёлген таулула кибик, олтура эдиле, шош, чибин учса, эшитилрча.

Бир заманда Майылны ауазы эшитилди:

— Бюгюнлюкге дери бир жукъдан хапарыгъыз болмай тургъан эсегиз, бюгюн а къалай билгенсиз? — деди ол, жыйылгъанланы барысын да терссинип.

— Нени? — деди Копай. Ол кеси кесине тырман эте олтура эди.

— Ангыламаймыса, бюгюнлю бери нек ангкы-тенгки болуп тургъаныбызны? Жашынгы не палахы болгъанын сорадыла, алан. Туруп-туруп, тюз къатын алып кюн!..— Ол, кюллюгю келип, башын бир жанына бурду. Эндиге дери эселеген эсегиз, адамланы быллай бир симсиретмей, быллай бир ауарагъа кьалдырмай, бюгюн а кьюгюз муну. Былай къарагъанда билинмей эсе, турма кьойсагъыз а муну, жюрюгенде чырмамай эсе. Эки элге да кюлкюлюк этмей. Керти айтама, тейри. Ажирликден кьалмай эсе, не дауур этип кьорешесиз да...— Дагъыда сорду: — Энишгесиндемиди. огъесе быгъынындамыды? Шахарда мени бир орусла шагъырейим болуучу эди да, аны сабийлерине бираз къарап турайым дер эдинг. Бютюнда — къызларына... Хур къызла кибик. Чырмылтын болгъанлыкъгъа уа...

— Майыл, сен сандыракъ этесе! — деп, Дуппукъ аны сёзюп бёлдю.— Былайгъа орусла къызланы ариулукъларын-эришиликлерин сюзерге жыйылмагъанбыз, жарлы. Аланы санга киши сормайды.

— Да мен сенден тамата ушайма да?

Майыл да, сакъаланы акълыгъына базынып, Дуппукъну «запретин» артыкъ уллу сан этмей, кёлюндегисин айтды. Дуппукъ эки сёзюп биринде «запрещается» деп кьошуучуду.

— Да,— деди Майыл,— Жангы жууукъланы бизни ич ишлерибизге къатышыргъа эркинликлери жокъду,— ол бир. Экинчиден а, ол туугъанлы алаймыды, огъесе ауур кётюрюп ишми?

Ол кезиучюкде Майыл, гоппан аякыны эки кьолу бла тутуп, айрандан бир иги тартайым дегенинлей, тюз да аякыгъа эринлерин жетдиргенлей, чачыгып, Дуппукъну бла аны къатында олтургъан биреулени бетине айранны бюркюп ийди. Олтургъанла да, Майыл кеси да кюлдюле. Дуппукъ биягъы не эсе да бир айтыргъа башлап, ауузун ачхан эди да, ауузу жууурт айрандан толуп кьалгъан эди. Ол бирси жазыкъ, ачыуланыргъа, кюлюрге да билмей, хуржунундан

кир кьол жаулугъун чыгъарып, сакъалчыгъын ариуларгъа кюреше эди, суугъа кетген киштик кибик, дыгаласха къалып. Сора, не айтырын, не этерин билмей, жунчуп тургъан Копай:

— Суу, суу!.. Теркирек! — деп кычырды юйден тышына.

Команда сакълап тургъан сунар эдинг, башында да чындай бёркю бла бир чёрчек жашчыкъ кьолунда кьумгъаны бла юйге кирди. Женгил окъуна таз керек боллугъун эслеп, аны да тийишдирди. Майыл алыкъа кюллюгюн иги тыялмай, жашха Дуппукъну бла ол кишини айран бетлерин кёргюзтдю. Бир бетни аты Томушай эди.

Экиси да бетлерин кезиу-кезиу чайкъадыла.

— Харам тулукъ! — деди Томушай, бетин сюртюрге кюреше, Майылгъа кынгыр къарап.— Бу фасыкъны ауузундан чыкыгъан айран аракы ийис нек эте эди?.. Олтургъанла бир бирге къарашдыла...

— Андан кёре эдим муну бизге насыйхат айтыргъа кюрешгени, тынгылай кетип,— деди андан бери сарыуу къайнап, ёрге тургъан Дуппукъ.— Аллах къурамагъан сени, бу элде болмагъан затны сен къайда табып жалагъанса, къурумазлыкъ тыпырынгъ!?

Майыл, сангырау адам кибик, тынгылауну басып тохтады.

— Айт, харам тулукъ, харам сууну къайдан тапханынгы.

Ол аланы айтханларын къулакыгъа алмады.

— Вот паразит! — деди Дуппукъ, кесин басалмай.

— Керти окъуна, къайда ичгенсе? — деп барысы да къаты болгъанларында, былай, сансыз, тюкен таба къарап, жууап берирни орунуна, бёркюн башына къаплай, кетер къайгыгъа кирди.

Томушай, Майылдан жукъ чыкмазын кёрюп, хананыу хапарланы кьоюп, «келигиз, ишигизни тамамлагъыз» деген белги берди.

Алай бла, Тобукъсузлада «Чрезвычайный комиссияны» оноуу бла Напалеонну дохтургъа кёргюзтюрге, амал болса, хапарны тышына чыгъармазгъа, бютюнда къайынларына билдирмезге кюреширге деп, бегим этилди. Ишни болжалгъа салмазгъа. Амал бар эсе, ол кюн окъуна, ишлеген жерине барып, тюшден оздурмай хирургга тюберге деп, къаты эгертдиле. Бу зат ол жыл хауа болумла бираз осал болуп, кюнню кызыулугъу бла байламлы эди.

«Чрезвычайный комиссияны» члеплери быллай кезиуде этилген операция бир-эки ыйыкъны ичинде игиге айланып, жарасы сау бола башласа, киеу жолоучу болургъа боллукъду деп тохташдырдыла. Аны бла Напалеон,— иши тамам болуп, къатын кьоллу болургъа керекди!

Томушай, кеси этген бегимге кеси ыразы болуп, мен да

бир шай иче кетейим «отсуда» деп, жангыз кеси кьалды. Ол орта жыл сандагыла уа, Майыл алларында, бирсиле — аны ызындан, зурнуклача тизилип, тюкен таба кетдиле.

Арбазда «кьантарылып» тургьан «Жигули» бла гетен-баш «Уазик» терк окьуна от алдырып, бири — Напалеонну, экинчиси хирургну излей кетдиле.

Юйню теренинде бек омакь жарашдырылгьан отоу Напалеонну эркинлигине берилди.

Энди адам тынчайгьан болур деген заманда, арбазны кече, кюн да жарытып туруучу чыракьны да ёчюлтюп, Напалеонну «скорая помощь» бла хирургиядан келтирип, отоуда жатдырдыла. Кече бла кьарачай кьумалы кьара кьойну терк окьуна терисин сыдырып, баллы-жаулу хант этип, Майыл бла Дуппукь, жюреклеринден ыспас эте, хирургну тангнга дери сыйладыла. Адам жыйылгьынчы, жарагьан хатерин да кёрюп, шахаргьа ашырдыла.

Кертиси, Напалеон алай бош орамлада хуналагьа таяна айланганладан тьююл эди. Ол да, бирсилеча, коммунизмни материально-техническе базасын ёсдюрюрге юлюш кьошханла бла бирге, совхозну гюрбежисинде матористни болуш-лукьчусу болуп ишлегенди. Бир-эки кюн бир бири ызындан ишге чыкьмагьандап сора, гюрбежини заведующиси Кьытай бла Қазбек юйге салып келдиле. Аланы да шо кьабакь эшикден киргенлери — Копайны да алларына тубегени, Сагьайып тура болур эди, кьыйынлы. Эрлай, кишиге эслетмей, ич отоугьа кийирди.

Терезе аллында — стол, столда — эки аракьы шеша, бир коньяк. Ишни юсю бла келген «келечиле», шешаны эслегенлей, жюреклери жибип, бетлерине кьан келди.

— Ашыкьмасын, жатсын иги болгьунчу, — деди кьарангы болгьандан сора, кетип бара, Кьытай, ары-бери сюрюше.

— Саппа-сау болгьунчу, турмасын жеринден, — деди Қазбек да, Напалеонну халын кёзю бла кёргенден сора.

— Быллай затны болжалгьа салыргьа болмайды... Ничего! — Ол, кёзлери тереннге кетип жатхан Напалеонну кёлюн кётюрюр муратда, — мени кьайыным юйдегили болгьандан сора, сенича болуп, больницагьа баргьан эди, сеники уа вахынгдады. Так что, сеники андан эсе женгилди.

Эрттенликде доктор Андрей (Адрай) келди. Ол да юй бийчеси бла бирге кече ортасында кетди. Аны кьатыныны бармакьларында тёрт жюзюгю — беш болдула.

— Жатма кьоюгьуз, — деди ол да. — Ненча кюннге дери досегиз да. Эки ай окьуна болсун! Ким биледи, проверка ит болса, больницадан бюгюн келтиргенбиз дерсиз, — деп юпретди юй бийчеси да.

Андан сора колхозну председатели келди. Аны ызын-

дан — парторг. Агроном, баш инженер да келдиле, саусузну сора.

Ала келиулени жашырын этерге кюрешгенликге, къара къаргъаны ызын ызлаучу чегемлиле ол затланы эслемей къоярыкъ туйюл эдиле.

Копай бла къатыны, къонакъланы сыйлагъандан эригип, тойгъа деп тийишдирген затларын бошай тебиредиле.

Келгенледен къадалып тилегенлери жаланда бир тилек болду: бу затны къайда да ичигизден чыгъармагъыз, маржа!

Барысы да «охо» деп, сѣз бердиле.

Напалеон бир ыйыкъ жатды — иги болмады, эки ыйыкъ жатды — иги болмады...

Копайлары типиски болдула. Дуппугъ' а, хар кюн сайын, хар ингир сайын, ишден келе, Напалеоннга къайтып, саулугъун сормай озмайды.

— Къалайса? — дер, босагъадан атлагъанлай.

Ол да ёлюм жолуна атланып, кетип баргъан адам кибик тынгылауну басады. Биягъы Дуппукъ келеди да:

— Къалайса? — деп къадалады.

Ол да, жууап берирни орунуна, инбашларын кымылда-тып къояды.

— Хей, иги боламыса? — деди эки кюнден сора биягъы Дуппукъ.

Болмады.

Ючюнчю кюн:

— Къалайса дейме да, юйюнге ёлет кирмеген, — деди, иги да хыныракъ этип. — Нек иги болмайса? Андагъыланы — анда, мындагъыланы мында термитип. Огъесе биз билмеген энтта бир сылтаунгму барды? Не, тиширыугъа жарамзачмаы этип къойгъандыла?

— Мен а къайдан билейим?

— Да, къуу тѣшекде жатхан сен билмей эсенг, совхоз иште айланган менми билликме?!

— Иги болмаса, мен а не этейим?

— Не затынг?

— Не затым боллукъ эди — жарам!

— Сен ишлерге артыкъ ёшюн урмаучуса, ёхчеге, ишден албугъартып жата болурмуса, хайырсыз? Он кюнню ичинде уа, тейри, не жара да саппа-сау болургъа уа керек эди.

— Ийнанмаймыса?

— Ийнанмайма. Хазыр ашынг. Башынгда — къуш жастыкъ. Тюбюнгде къуу тѣшегинг...

Алайлай Дуппукъ жашны жастыкъ тюбюнден башы къарап тургъан полуштофну сермеп алып:

— Бу не шешады? — деп сорду.

— Къайнагъан суу, — деди Напалеон, ышара.

— Сен ёлмегин ансы, къайнагъан суу! Ол санга не зат-ха керекди? — Напалеон, не дерге билмей, жерге къарады. Дуппугъ' а аны тюбуне тюшмейми къоярыкъ эди! Шешаны буштугъун чыгъарып, ийисгеп кёрдю. Бурунуна ышанмагъанча, бир-эки кере бармагъын сугъуп, тилине жетдирди. Сора, таза да аракъы болгъанына ишексиз болур ючюн, уртлап кёрдю. Дагъыда уртлады. Ахырында шешаны башы бла ки-юч кере къыл-къыл этдирип, къургъакъсып тургъан ёнге-чин жибитди.

— Аракъыды да,— деди, кёзлери ойнай.— Бу не ишингди, шуёх?

— Жашла терк окъуна иги болуп къаллыкъса дегендиле да...

Дуппукъ, бир кесек сагъышланып, стол юсюнде кружка-чыккыны сермеп алды да, шешаны жартысын ары къотарды. Къабарыкъ зат да излей турмай, жиликча жутду. Ол кечени кече узуну зоотехник бла тартып, амалсыз болуп тургъан адамгъа баш дарман болду, терк окъуна эсин жыйды.

— Эй, шуёх, сени бу жатыуунг жатыу туююлдю.— деди, анга жуугъуракъ барып, айтчы не умут этгенинги. Бир айдан сора, то есть, онтёрт кюнден сора санга къатын келтирирге барлыкъбыз. Сени хыяр башынг а бир жукъ да ангыламайды.

— Да не этейим мен, кесигиз туююлмюсюз...

— Сора сыртынгдан тюш да, ич да, аша да тур. Мен сени орунунгда болсам, он кюнден кёп жатарыкъ туююл эдим.

— Сен — сен, мен а — мен...

— Бу нахалны айтханын бир эшит! Жат сора...

— Энди сёлеширге эркинлигимдамы жокъду?!

— Сёлешме да, андан эсе теркирек аягъынг юсюнге болургъа кюреш. Битеу дукъумубуз-жуугъубуз бла башыбызны эшикге чыкъмазлыкъ этдинг.

— Аллахынг бла тилейме, мени терслигими бир ангылат!

— Атынг да, кесинг да бош зат кёре эдим? Хы, Напалеон...

Дуппукъ, асыры ачыуундан, не этерге билмей, аракъыдан иги ауузун толтуруп, эитта да бир кере жутду да, энди бу мени кълумдан ичиндеги тауусулмай кетерик болмаз чегенча, шешаны боюнундан буууп сёлешди.

— Биригиз кълмай малхунияласыз!

— Да сизден къатышханла малхуния угъай, тели болуп, позге кетмей окъуна иги турадыла. Бек таматагъыз — Майыл, тешден кетип жайылыр эсе. Экинчигиз — Къытай, Хутайлай болур эсе! Ючюнчюгюз — Томушай. Томуроу басар эсе аны да. Напалеон не бла онгсун, аллайланы оноуларына къарап кългъан? — деп, Напалеон анча кюнден бери жюрегине жыйылып тургъанны хайда тёк, хайда тёк...

— Туруп, туруп, энди уа, къатын алыргъа тебирегенде, кѳремисе быланы этген ишлерин. Болду, ауузунгу тый,— Напалеон не эсе да бир тапсыз зат айтыргъа тебирегенин биллип, Дуппукъ Напалеонну ауузун жапды.

— Тамбла энтта келирме. Иги болургъа кюреш,— шешаны артына чыкъгъандан сора, тырманны кѳююп, Напалеоннга эрип сѳлешди.— Аллах онг берсин, Напалеон. Қанишиа, санга Напалеон угъай, Бонопарт атасала эди, жашауунг былай чылмыкълы болмазгъа болур эди. Бонопартха кѳор болгъун сен,— деп кюлдю.— Таулу Напалеон Минги тауну тийресинде башына аман кюн келип, некаяхлы къатынына термилип жатханын эшитсе, ол жарлы французлу Напалеон Сыйлы Елена атлы айрыкамдан кѳобуп келир эди. Эшитген кѳулакъгъа ийнанмай, келип кѳрсе уа! Ха-ха!

Бизни Напалеоннга да не айып. Ол отоуну босагъасына дери сюркелип барып, артха бурулду, не этсин! Тюнкесин кѳурутхандыла кезиу-кезиу жюрюп, тырман бла.

— Аракъы ичме, хайырсыз. Сени юйюнгю кѳурутуп тургъан олду,— деди да, Дуппукъ, аякълары чалдише, чыгъып кетди.

Напалеонну халы кертиси бла да жууукъланы тынгысыз этди. Къызы келтирирге он кюн къалгъанда, Копайны юйюне биягъы «чрезвычайный комиссия» экинчи кере жыйлды.

Комиссияны оноууна кѳре, хыйны затмы этилген болур деп, эфендини чакъырадыла. Эфенди ары-бери тинтип, китап ачып, хыйны-хылмаш тапмады. Алайлай Майыл кирип келди да:

— Бир сагъатдан Москваны телевидениясындан Кашпировский чыгъарыкъды. Ол барып тохтагъан билгичди, шыйыхды. Эки жыйырма жыл тѳшекден кѳопмай жатханланы сау этип, чыгыр башха тюк чыгъарады, акъ чачланы кѳаралтады. Телевизорну Напалеон жатхан отоугъа элтирге керекди.

— Анда разетка жокъду, — деди юйюнде бола тургъан ишлени бек иги билген адам — Копайны кичи къызы.

— Алай эсе, ол хайырсызны телевизор болгъан отоугъа келтирирге керекди!

Тюзю алай этилди... Сеанс башланыргъа он минут тенгли бир къалгъанлай, Дуппукъ бла Томушай, кѳолтукъларына кирип, Наполеонну эрлай сермеп алып, аякъларын жерге тийдирмей, телевизоргъа туура жердеги диваннга жатдырдыла, ол сеансны кѳрюрге сѳююп тургъанла да, сабий-сѳубѳюй демей, ары жыйылдыла.

Сеанс башланды, Кашпировскийни кѳарамынданмы, огъесе кеслери кеслерин асыры бек ийнандыргъанданмы,

къалай да болсун, бир кесекден Томушай бла Дуппукъ теке къалкъыу эте башладыла. Сеансха аллын къарагъанланы айтханларына кёре, адамла Кашпировский кеси уятхынчы къалкъыргъа керек эдиле. Томушай бла Дуппугъ' а, ауукъ-ауукъ элгенип, уяна да, бир — Кашпировскийге, бир а Напалеонга кёз жетдире, не эсе да бир затла шыбырдай эдиле.

— Къалайса? — деди Дуппукъ, бир уянганында эки къарындашдан туугъан «императоргъа».

Напалеон жукъ айтмады.

Андан сора Томушай сорду:

— Жукъ хайыры иш сезилмедими?

Кашпировский сеансын бардыра эди. «Мен саусузланы атларын, неден ауругъанларын айтырыкъ туююлме. Мени айтханларымы шапагъаты уллу кючдю, ол кюч саусузланы кеси табарыкъды. Адамны чархында алыкъа биз билмеген бек кён зат барды. Мен анга толун ийинаныпма. Ол кючню биз бир заманда да туура эталлыкъ туююлбюз. Мени сеансларымдан сора ол сейирлик кючню къууаты сизни санларыгъызгъа къарыу берликди. Ол ауруу бла кеси кюреширикди. Сеанс баргъан кезиуде сиз бир тюрюю бир затны юсюнден сагъыш этмегиз. Негиз ауругъанын унутуп къояргъа окъуна боллукъсуз. Мени юсюнден тюрюю сагъыш этеригиз — ол да кеси ишигизди. Мени келюме зат келлик туююлдю. Нек десегиз, мен сизге жаланда саулукъ бла игилик тилейме».

— Алан, сен нек къалкъымайса, къыйыр сакълагъан къойчу кибик? — деп шыбырдады къарындашындан туугъанны къулагъына Дуппукъ.

— Не тумаланып жатып тураса муну, ачхан эт, — деди да Томушай, юдегилени унутуп, жукъа жууургъанны энишге тартды.

«...Сеанс бара турады. Сиз не этсегиз да эркинсиз. Юй-югюзге къоншуларыгъыз келселе, отда сютююз къайнап, ёрге урса, не бешикте сабийгиз жилияса, барып къарагъыз. Сеансны къудурети сизни табарыкъды, тау башында болсагъыз да. Энди уяна тебирегиз. Команда береме. Оннга дер санарыкъма. Бир, эки, юч. Сизни жукъу басып, сизге белгисиз бир уллу кюч-къудуретни сезип олтургъаныгъыз ахшылыкъны белгисиди. Тёрт, беш, алты. Энди уяныгъыз. Жети, сегиз...»

Сеанс бошалгъандан сора Дуппукъ бла Томушай Напалеонну биягъы отоугъа элтип, тынчайтдыла.

— Энди женгил окъуна иги боллукъса, — дедиле бир аууздан.

Дуппукъ жастыкъ тюбюне къолун сугъуп кёрдю. Алай ол излеген зат ол кюн жокъ эди.

— Жокъмуду огъесе башха жергеми букъдургъанса? — деди.

— Алайда терезе тубюнде тагъылып тургъан грелканы алчы...

— Маладес, — деди Дуппукъ, анасына улан туугъанча, кёзю-башы жарып. Дагъыда къалай эсе да тюрленип, — Алкаш! — деди Дуппукъ, грелканы башын ачып, — былай тартып, жатсанг, кёп жатарыкъса. Эшшиги, къанынга аракъы бир сингсе, Кашпировский да, Чумак да жукъ эталмай да турурла. Ангыладынгмы?

Къоншуда Кашпировскийни сеансына къараргъа кетген бир къауум тиширыу бла сабийле дауур этип арбазгъа киргенлеринде, Дуппукъ бла Томушай грелканы къоюнларына сугъуп, ич отоудан чартлап чыкъдыла.

Копайлары хар келгеннге бу болгъан ишни ичигизден чыгъармагъыз деп, хар келгеннге аманат этип кюрешгенликге, сёз аягъы бла жюрюйдю дегенлей, хапар Напалеонну къайынларына да жетди. Ал кезиуде ала ийнанмадыла. Хапар кюнден-кюннге жайылып тебирегенден сора, къызны атасы тынгысыз болуп, тюзюн билирге деп, Копайлагъа бир хадауусну ийди. «Не болгъанды?» — деп, тегерегинден алдыла тёзюмлери тауусулуп сакълагъанла.

— Бедишлик болдукъ, керти кёре эдим, жатып турады, — деди, жашны бети-къуту кетип.

Къатынла эринлерин къаты къысышып, бир бирге къарашдыла. Эр кишиле баш тёбен болуп къалдыла. Къыз а, юйге кирип, исси жилимукълары бла кёлек аллын кёл этди.

Ол кече аланы да юйлеринде «чрезвычайный комиссия» жыйылып, оноу этдиле.

Былай сыйсызлыкъны кётюралмай, къызны атасы, терк окъуна юйюм да сатып, Къарачайгъа кёчюп кетди.

Ол кюнледе Напалеон да игиге айланып, машинада олтурурча болгъан эди. Копайны жууукълары уа, жыйылып, байрым кюн жарагъан эки ирик союп, Напалеонну иги болгъаныны къууанчын этдиле. Бир Аллах, андан сора Кашпировский деп, сёзден айтып къоймай, Майылны оноуу бла Кашпировскийге телеграмма ийдиле.

Дуппукъ бла Томушай, Напалеонну иги болгъанын адамлагъа ачыкъ этер муратда, ингир ала аны машинагъа миндирип, элни ичи бла эки-юч кере ёрге-энишге оздурдула. Сора, юйге къайтып келе, совхоз конторну аллында Держинскийни эсгермесине гюлле салдыла. Была аны къатына келгенде, водовозну жюрютген Спартак эсгермени букъусункирин жуууп бошай, шлангаларын жыя, кимге эсе да элни аманын теге тура эди.

— Кимге айтаса ол кьадар аманны? — деди Дуппукъ, аны кьоркьутур мурат бла.

— Не ишинг барды, санга айтмайма да!

— Сора кимге?

— Бирине кьалмай.

— Да сора мен да ала бламамы?

— Бола эсенг, бол. Сен а аладанмы игисе?

— Кёп бла кёрген — байдамлыкъ, — деп кьойду Дуппукъ, кьууанчны бузмаз ючюн.

— Ёлетдеги заманда чекистлени таматасын келтирип былайгъа сюегенликге, элигизден уру кьурурукъму сунасыз?! Урлау былайдан башлана эсе да алайды, тейри. Аны бизни элге угъай эсенг, ауузгъа окъуна таягъы болмаса, аягъы тиймегенди. Бизни элден аны киши да танымайды. Келтирип, былайда аны кьатдырып... Кьатдыра эселе да, не этедиле муну жуудуруп? Дунияда адамны ёлюгюн бир кере жуумаймыдыла?! Кесин а шинели бла сюегендиле, жыйырылгъан жерлеринден а кири кетерге унамайды.

— Аны несине жарсыйса — суу бла талат да, барма кьой.

— Нек жарсымайма, бир рейсимден кьалдым.

— Спартак, бизни Наполеон сау болгъанды, — деди Дуппукъ, машинаны арт шинтигинде ол кеси келтирлик кьызча, кьубулуп олтургъан жашха ышара кьарап.

— Да иги болмай а, СПИД-ми жукъгъанды мынга?

— Жюз грамм тартырма эдинг?

— Угъай. Энтта бир рейс этерге керекме, кьурулушчула сакълап турлукъдула. Муну жуууп кюрешген кезиуге этерик рейсими этмей боллукъ туйюлдю, — деди, Держинскийни кьолу бла кёргюзтюп.

— Тамбла кьалып, бирси кюн киеу нёгер жыярыкъбыз. Сен да кел, охому?

— Не киеу нёгер хапарды ол?

— Да сен эшитмегенмисе да?

— Эшитгенме, алай а бараллыкъ болмазсыз.

— Нек? Неди ол дегенинг?

— Барлыкъ туйюлсюз. Жангы жууукъларыгъыз Къара-чайгъа кёчюп кетгендиле. Бир ыйкъ мындан алгъа. Чырмылтын жашха кьызыбызны бераллыкъ туйюлбюз деген хапарлары барды, — аны айтды да, машинасыны эшигин данг деп уруп, кетип кьалды.

Элия ургъан кибик, была бир бирлерине кьарап, жерлеринден тебалмай, Держинскийни эсгермесича сюелдиле да кьалдыла.

Ол кюн, кьарангы бола, хапарны кертисин-ётюрюгюн би-

лирге деп, Копай да жангы жууукълары таба «кьюугъун» ийди. Эрттенликде ол, къайтып келип:

— Кюлкюлюк болдукъ, керти айтадыла, — деди, налог алыучу полиция чакъыргъан кирик, бети агъарып.

Тукъумну ичинде даулашла жаз башында чакъгъан жанкъозладан эсе терк жайылдыла, бир — тиширыулары араларында, бир — эр кишилени араларында, бегирег' а — Копайны кесни юйюнде. Бири кълалмай терсликни Копайгъа бла аны юй бийчесине атдыла. Аланы талкъы бла ийлегенча, иги юйюкдюргенден сора уа, Напалеонну кълкъды-сокъду этдиле.

«Чрезвычайный комиссия» кече биягъы жыйылды. Комиссияны бегимине кёре, энди аллай сыныкълыкъдан сора ол элде жашаргъа болмазлыгъын энчи чертип, саулай тукъум болуп, Ставрополь крайда он къл сюрююню алып, ортакъ амал бла кютерге келишдиле. Копайны юйюн огъурсуз журтха санап, эшиклерини киритин окъуна этмей, аппа-алайлай, кенгнге керип, сабийле бугъумуч ойнай турурча, кълюп кетдиле.

Бир тогъуз-он кюнден сора Копайны юйюню орамгъа айланган кълбыргъасына уллу харфла бла камсык жашла:

— «Бу юйде 1972 жылда, 30 августда Банапарт Напалеонну чырмылтыны жарылып, некаяхы бузулду», — деп жаздыла.

Бу жазууну кёргенле ышармай озмаучу эдиле.

Дунияда таулу болуп туууп, таулу ат аталып, туугъан ташында жашагъандан уллу ахшылыкъ кълдайда!

ЖЫЙЫЛУУНУ ДА ЖЫЙЫЛУУ БИЛЕДИ АНСЫ

Жаз бла кълш айырылгъан кюн, радио бла да, телевидение бла да билдирилип, битеу юй хайыуанла бир жерге жыйылдыла. Кълраллыкъ сууал: бизнесге кёчюу. Бек алгъа жыйылыу барлыкъ жерни кълбакъ эшигинден, кълйрукъ жалы жибекча тёгуле, Кълратор Ажир киреди. Кёпчюлюк анга кълуанчлы тюбеп, тёрге олтуртадыла. Аны ызындан, юштёбеси эски ундурукъ кълулакълача чюелип, Кълонгур Бугъа да кёрюндю. Ол да, ашыкълары ашыкъларына тие, Бешли Ажирни кълатына барып чёкдю. Юсюне жабагъысы кълатхан, боюну башыны ауурлугъун кётюралмагъан Кълара Кълочхарны да ала бла бирге олтуртдула. Мюйюз тюплери иничкерип, бит басхан, кичиу кълсхан Къларт Теке да кесине тийишли жер алды. Биз бирер жыйыннга, бирер сюрюуге башчылыкъ этебиз деп ёхтемленирге кюрешгенликге, энчи

мюклени башчылары къалай къууатлыдыла, кёремисиз, — деп, тегерегиндегилеге шыбырдады Теке.

— Бусагъатда мени таматалыгъым кимге керекди? Ала энди алгъыннгы оноудан чыккыгъандыла. Бизнесге кечгенди-ле. Энди ала бизге башха тюрлю оноу этерге боллукъдула. Аны себепли уа араны бузаргъа керек туююлдо, — деп шыбырдады Къочхар.

Терк окъуна жыйылыуну башладыла. Жыйылыуда биринчи болуп, Ажир селешди. Ажир, бурун суюклерин тургузуп, ал туягъы бла бир-эки кере жер тырнап кишнеди да, жал куйругъу сюзюле, озгъан заманланы юсюнден сёз башлады:

— Багъалы къарындашларым, эгечлерим, — деп, Ажир куйругъун булгъады.— Октябрь революциягъа дери Беш да Тау Элде жайлыкъгъа, кесибиз ие эдик. Къалайда суйсек, алайда отлай эдик. Жайлыгъы, кышлыгъы да бизни эди! Жаз жылуу, кырдык ийис бурунубузгъа ургъанлай, тау жайлыкълагъа жайылып, кюз гюлле къаура болуп къатхынчы, дуня зауугъун кёре эдик. Тёлюбюз да, кесибиз да ёсе эдик. Таулуланы багъыр къазанлары берекетден толуп туруучу кюнлени къалай унутайыкъ?! Хар не да орунунда, жеринде эди. Октябрь революция кимге не ахшылыкъ этген эсе да, бизге уа кеп кыйынлыкъ жетгенди, элия ургъанча этгенди. Аны айтханым, байталла тай, къатынла сабий табаргъа унамайдыла. Бир бирибизни тюшюбюзде окъуна кёрмейбиз. Иелерибизден сыйырдыла да, кыралгъа бердиле. Кырал артельлеге, колхозлагъа жыйды.

Баш эркинлигибизден айырылдыкъ, тюрге жыйгъанча болдукъ. Къуш да, бёрю да, бизни ашап тебиредиле. Юлешу башланганда, ата-анадан, Ажир да юлюшюнден айырылып, жуукъ-тенг къалмай, къатышдырдыла да кыйдула. Андан ары империяны оноучулары бизни кырып тебиредиле. Атланы аскерге, тууарланы комбинатха, кыйланы конаклагъа кесип, эчкилени уа тюп этип кыйдула. Тегенекъуйрукъ ириклени, марка къозулары, асыралгъан ёгюзлени союп, таматаланы алларына сыйлы хантланы салып, ариу алгъышла этиучюлери эсима тюссе... Харам ёлюкле кёбейип, сыйбыз кетгенин кимден кёрейик, 70 жылдан бери кыйынлыкъдан башыбыз къутулмай, иесиз болуп, къолдан-къолгъа ётюп, тауусулуп барабыз. Бизни кютерге жер, жыяргъа орун табылмайды, жамауат. Бизни жашауубуз шахаргъа кечген таулуланы жашауларына ушайды. Башчылары да башларында бир жукъ бар! Эсе, туурап, сыгъып, чиритип берген биченден эсе, аягъы бла барып къапханы малгъа иги татыгъанын къалай ангыламайдыла. Саныбызда къарыу, этибизде татыу къалмады. Къышны къыш узуну силосха тиреп,

ёлгенибизни уа сапынга ётдюрююз деп кьоядыла. Бирин айт да бирин кьой. Къайсы бирин санагъын. Унамасанг, аягъыбызгъа нал салгъанны да кьояргъа кьоркьууду. Къабарты-Малкъар Республикагъа суверенитет берилгени керти эсе, таулу эллени башчылары бизни алгъыннгы сыйыбызны, деберибизни къайтарырла деп умут этеме.

— Къаратор бешли бир къауум затны кеппе-керти айтханды. Хар затны кёрюп, билип, оюмлап сёлешеди. Алай, энди жайлыкълада отлаугъа сукъланмасын. Таулада мал отлар жерлени асламысын ханс, кундуш басып барады. Семиртгичле себиз деп, уулу затладан толтургъандыла, кьолун, сыртын, ёзенни да,— деп, Бугъа башын бир-эки кере силкди. — Жашау мындан башха жанына тюрленирик туююл эсе, бизни кюнубюз къарангыды. Бизге башха тюрлю оноу болмаса, тонгуздан да учуз болуп къаллыкъбыз, кьууанчха, кьурманлыкъгъа, союлгъан угъай.

Сёз ючюн, алгъын заманда башыбызгъа алтын суу ичирилген неда кюмюш жүген, ёшюнлюк кьууушханыбызны кереклери окъуна къалай жылтыраучу эдиле! Жетген кьызынча жасаучу эдиле юсубюзню-башыбызны. Адамла къатынг бла озуп бара, сукъланып, сауурунгу сылап озгъанлары нени багъасы бар эди! «Ахшы ат — эр кишини къанаты», — деп айтыуда айтыла эдик. Нарт таурухлада, халкъ жомакълада бек алгъа бизни атыбыз айтыла 'эди. Энди уа, энди! «Къойчуну жауур атына ушаш», — деп, бедиге айтадыла. Жамауат бизни бир жанына нек тюртюр кьойгъанын ачыкъ этерге керекди. «Ёгюзге келген кюн бузоугъа да келир», — дегенлей. Барыбызгъа да аны юсюнден сагъыш этерге тюшеди, — деп, кёзлери тола, жерине барып олтурду.

Кезиулю сёзню Къашха ийнеке бердиле.

— Ме-ё-ё, — деп бурунун жыйырды да, терк окъуна тили бла эки бурун тешигин кезиу жалап: — Тапсыз заманнга къалгъанбыз. Багъала ёседиле, рынок борбайдан алгъанды. Фермада алтыбыз къалгъан эдик да, бирибизни сойгъандыла. Экибизни ташкёмюрге алышхандыла. Аллах, сен сакъла! Не этейик! сыйыгъыз тёппемде болсун. «Уллу иште уят жокъ, уялгъандан кьууат жокъ», — дегендиле бурунгулула. Энди бугъагъа да хакъ берген хапар барды. Ол кьумалы мал болгъаны себепли. Энди биз да сагъышлы болуп турабыз. Энци мюккле кьуралсала, совхозданмы кетейик, не этейик деп...

Андан ары Чемич эчки, чартлап чыгып, сёз алды.

— Бизни да халыбыз бек осалды. Бизни малгъа санамай кьойгъанлы не къадар заман болады. Тукъумубуз юзюлюрге аздан къалды. Оноучула бизге терс кёзден нек къарагъанларын ангыламайма. Этибиз барды, сютюбюз

дарманды. Жюнюбюз халкъла аралы валюта бла тергеледи. Бизден терк бир мал да кёбеймейди. Кёбюсюнде экишер улакъ табычубуз. Бизге кёз-кёулакъ болур адам болмаса, эрттегили таулу колхозланы эчки сюрюулерица, жер башындан кёуруп кетерге боллукъбуз. Болушугъуз, жамауат! — деп, эчки сёзюн бошады.

Огъурлу мал тукъумну келечиси — Къой да — сёз алды. Айтырыгъын унутханча, бир кесек чырмалып туруп, сора башлады.

— Къойну сютю да, жюню да алтынды. Этибиз да бизни багъалыды бирсиледен. «Тонлу — онглу», — дегенди таулу. Кийим да, кийиз да, тон да, къалпакъ, башлыкъ да, жамычы да, гебенек да бизни жюнюбюзден этилип тургъанды. Ол затланы биле, кёре тургъанлыкъгъа, бизни ыспассыз этерге кюрешген башчылагъа не айтайыкъ?.. Къайдадыла къарачай къойну маркъа кёзулары? Къайдадыла кёрпе тонла, къочхар тонла?! Къайдадыла жаз башында, сабаннга чыкыгъан заманда, таулу тишируула гумуладан чыгъарыучу узун-узун силинип къакъланган къакъ кёурукъла бла къабыргъала? Бусагъатдагъы къойланы кёурукълары уа, кийиз къамичи кибик, къабаргъа жукълары жокъ...

Таулу тишируу чепкен согъарны орунуна темир ийнелени туюп къалды. Таулу кишиле таулу къалпакъны туюшлеринде окъуна кёрмейдиле. Адамла юслерине жамычы, тон, чепкен, башлыкъ, къалпакъ киерге термилгенни къой, ол затланы музейде окъуна кёрлюк туюлбюз. Таулу къойну зоопаркъда табарыкъ туюлсе. Илму жетишимлери бла байламлы къойланы къолдан урукъландыруу деген палахны да адамла тапхандыла. Да сора, Аллах ыразы боллукъ, къочхарланы уа къырыпмы барайыкъ? Сюрюуде эркек кёзулагъа не сюрюучю, не башчы кёууанмайды. Къочхарланы бла башчыланы келишимлери къачан болурун билген къыйынды. Жылдан-жылгъа саныбыз азайып барады.

Маллагъа чекдирилген азаплыкъны иги кёулакъ салып тынгылагъандан сора, Ажир, бир-эки кере ауур-ауур тепчил, орунундан турду да, ахыр сёзге чыкъды:

— Багъалы шуёхла! Сизни арагъызда бизден кёп азап чекгенигиз жокъду. Сибирьни, къум тюзлени иссилигин да сынадыкъ, анга тёздюк. Озуп кетген затланы санап тургъандан хайыр жокъду. Биз адам улуну къыйынлыгъына тёзе-тёзе, тауусула барабыз. Андан эсе тамблагъы кюнню къайгысын кёрейик. Охо! Ашасынла, ичсинле. Жандауурлукъ нек жокъду? Адамлагъа барып, шафагъат тилерге керекбиз. Бек алгъа бизни бирикдирген орталыкъ межамыбыз, — ишчи-кёурау комитетибиз болсун деген предложение береме.

— Аллах боюннга кёре ой бергенди санга. Тюз айтаса! Тюз айтаса! — деп, жыйылганла, асыры тауушдан, ипподромну башларына кётюрдюле.

— Адамла берген компенсациядан фонд кзурап, бизнес этип башларгъа керекбиз. Ала жукъ бермеселе уа, биз да тёлю бермейик. Бу ишни быйыл жаз башында алынырыкъ тёлюден башларгъа керекди деди.

— Ажир !тюз айтады, ура-а! — деп, ипподромдагъыла къарс урдула.

— Биригиуюбюзню аты «Тёрт тюрлю мал» болсун деди-ле жыйылганла.

Алай бла «Тёрт тюрлю мал» деген биригиуу кзуралды.

Къаратор бешли — президентге, Къочхар — вице-президентге, Сары къашха Чемич — къагъытчыгъа айырылдыла.

Биригиуюю этиллик ишлерин бардырлыкъ малланы биригиуюю кезиуюю жыйылыуунда айырыргъа келишди.

Кёп туююлген гюе, анда кесини оюмун айталмагъанына жүреги къыйнала, кетди.

САУБАР БЛА ГЫЧЫ

Билмей турганлай, Нальчик аэропортда басханчы Гычы чегемли Саубаргъа тюбеп къалды.

— Саубар, къарындашым, сау-эсенмисе? Ол-л-о-о-х! Кючюкланы Мухаммат айтычулай, мен сени излеп айланганлы не заман болады. Ай таланган, былай хапарсыз-ошарсыз... Къайда тасса, къайда? — деп, ёлю мыллыгын чамчы тенгини юсюне атды. Тенгле бир бирлерин къаты къысып къучакъладыла. Саубар сёзю башлады.

— Да, тейри, тас болсагъа сен мени былайда хазна кёрмез эдинг, тюкаякъ басханчы. Чекле ачылганлы, тышындама.

— Тохта, коммерсант, неда бизнесмен иш а болган болурмуса?

— Хоу бирда, таулула къайда къалай жашаганлары бир кёрюп келейим деп кетген эдим да, ма андан къайта келгенлигимди. Ата журтха аягъым тийгенлей, биринчи тюбеген таулу сен болдунг.

— Да, бизни кзуандырырча не хапар айтырыкъса? Огъесе чегемли хыйла этеми тураса? — деп кюдю Гычы.

— Алан, Гычы, мен не этсем да, дунияны башында бир къауум къыралгъа жетип, гыржын ашап къайтдым, демократла мында кеслерин «ашдан тыя» айлангынчы.

— Тейри, Саубар, сен да тели Жанибек Къарачайдан Чегемге акъыл излей барганлай этген болурса ансы...

— Сен а къайрыса бу кытлыкъ къайнап, ёрге ургъан, хайнапа заманда?

— СНГ-да жашагъан таулуладан суююнчю алыргъа барама.

— Не ючюн?

— Басханчыла эски районну атын тохташдырып, жангы район къурагъанлары ючюн.

— Да, ол а бек иги хапарды, тейри. Энди, Саубар, кёпюр юсюнде тохтагъанча жол юсюнде тохтап турмай, былай ол эр кишиле олтуруучу юйге барып, бир суусап аякъ да кётюрюп, алай хапарлашайыкъ, маржа.

Тенгле экиси да ресторанны кирип, мюйюшедеги столгъа жарашдыла. Хапарны Саубар башлады:

— Америкада жашагъан таулулагъа бардым. Ала бла кёп ушакъ этдим. Ала да кеслери былай бир табын болуп жашайдыла. Аман тюйюлдю жашаулары. Бек иги тирнек этип кюрешедиле.

— Алан, Саубар, ол Демократия деген кишини иш кёр-медингми анда?

— Ай юйюнге, Гычы, мен аны къайдан кёрлюк эдим. Инглизлиле аны излеп тапмай айланганлы жети жюз жыл болады сора.

— Да аны кичи жашы бери бизге келе айланган хапары бар эди. Огъесе ол Доллар деген кишини жашымыды?! Не да болсун, Доллар деп биреу кыралыбызны экономикасын айнытама деп, сомну да магъанасын къоймагъан хапарын эшитебиз.

— Да, оллахий, ала Капитал деген бла къарындашладан туугъанла болурла дейме, тюзюн билалмайма.

— Алан, Саубар, ол Капитал деген адамны биз сабий заманда окъуна гым-гым къарт хапары бар эди, ол саумуду, ийманынг хакъына?

— Тейри, Гычы, аны да бир да дуниядан кетер умуту жокъду дейдиле. Ёлгенден сора эки жюз жылдан сора сау боллукъма деп, ёлююн холодильникге салдыргъан хапарын айтхан эди бир таулу миллионерчик. «Капиталистлени тукъумларына, аланы мюлклерине Арисейге 300 жыл оноу этген Романлары окъуна тенг болаллыкъ тюйюлдюле», — деучюсю эсимдеди къарт аппам.

— Да андан сора уа къалайгъа жеталдынг, маржа?

— Андан Тюркге, Къазакъстаннга, Къыргъызстаннга ётюп келеме. Оллахий, Гычы, жюрегиме асыу болгъан да, жарсытхан да неди десенг, ала къарачай-малкъар тилни бизден кем билмейдиле. Аламат ариу сакълап, ариу селешедиле сау къаллыкъла. Болсада Ата журтларына бек марласыз термиледиле.

— Да сизде уа не хапар?

— Да кесинг кёрюрге. Энди, Аллахха шукур, сау-эсен желдинг. Ётмек кюнден-кюннге багъа бола Ыарады. Сют алай, шекер алай... къайсы бирин санагъын. Кёнчеклерибизни жамап кьерге тюшмеге эди ансы. Жарсыугъа, бусагъат-да тиширыуланы асламысы кёнчекге угъай, машокга окъуна жамау сала билмейдиле. Алайды, оллахий. Сабийлеге окъуна кийдирмейдиле жамаулу кийим. Юйюнде машогу болмагъан аз адам болмаз. Сатып алгъаны кзуру кило бла болса... Жау кило, эт кило, бишлакъ кило, тюй, ун, пиринч, кило. Кило! Кило! Кило!..

— Аш базарда берекет къалайды, биягъынлай турамыды? Огъесе... Сени кымылдатханынгы артыкъ бек жаратмадым.

— Жаратсанг-жаратмасанг да, базарны халы ма былайды: ичгини къаллайын да, къаллай бир суйсенг да, аны кибик конфет-къалач. Арбангы жюкле да кет. Картофланы зыгыт этдирип, бадражанланы бла нашаланы акъкъалай орунлада баш къусдуруп окъуна сатадыла, тейри. Элт да балконунга сал да, ёсмеге кюй. Узун сёзню кысхасы, хуржунунгда бар эсе, излегенинги табып, суйген затынгы алып къайтырыкъса. Жокъ эсе, бутунг-къолунг талчыгъып, баш-тёбен болуп, къатынг бла озгъан шагъырейлеринги окъуна эслемей къайтырыкъса юйюнге.

— Бир такси тапсанг эди, кесим кёзюм бла кёрюрге сюе эдим не бола тургъанын, — деп, Саубар секирип турду.

Тарпан ажир кибик, такси Саубарны бла Гычыны алып тебиреди. Рульда бир сары шинли сары сакъаллы жаш. Дангыл жол бла машинаны сюзюлтюп келген шофёргъа Саубар, кёз кыйырын жетдире:

— Атынг неди, жаш, бизни жерибизде эрттеденми жашайса? — деп сорду.

— Атым Сергейди, акъсакъал. Молодцы балкарцы, кабардинцы! Не айтайым, Арисейден эсе жашау мында тапды, тынчды. Мен бери келгенли кёп да болмайды. Перестройка башлана туруп келген эдим. Тау этегинде дача алгъан эдим да, жарагъан юй салдым. Къатынымы жууукъларын да бери жыйгъанма. Ала Нальчикни бек жаратадыла. Биздеча, кыйыры-башы кёрюммеген очередъле жокъ. Жау ичинде бюйрек кибик жашайбыз. Молодцы балкарцы, тынч халкъды, кишиге заранларын тийирмеген, Аллах суйген, мамыр адамласыз. Тюз да Тамбов областьдача, битеу кырал махкемеледе кесибизни оруслула ишлейдиле. Сатыу-алыугъа да къармашадыла. Алгъа къолунга, андан сора кёзюнге къарайдыла. Миннгенлери иномарка, жюрютгенлери доллар. Не айтаса, Тюркде орус базарланы ала тутхан сунарса, тейри.

Нальчик мамыр шахарды. Молодцы балкарцы, кабардинцы. Кёбюсю элледе жашайдыла. Бютюнда жаш къауум квартир-леде тура кетедиле да, арта эллерине къайтадыла. Ну, молодцы балкарцы, кабардинцы, — деп, сигаретни, анасыны эмчегин эмгенча, зауукълу тартды.

— О-о-о! Да, Сергей, сен а бек эсли жаш кёреме да. Андан сора уа не жангылыкъ барды Нальчикде? — деп, Саубар, Гычыгъа кёз кысып, Сергей таба бурулду. Ол аны масхара этгенлиги эди.

— Тамата, мени атамы атасы да аскерде таулула бла бирге уруш этгенди, аланы аскерден кетергинчи. Сиз жигит миллетсиз деучюдо. Мен аны кёзюм бла кёрдюм. Молодцы балкарцы! Мында жаланда мен жаратмагъан бир зат — нек эсе да, эрменлиле, гюржюлюле, дюгерлиле, чеченлиле, бек кёпдюле. Мен ол затны жаратмайма, — деп, Сергей, бир жаратмагъан ашындан жийиргенгенча, эринлерин чюйюрдю.

— Санга аланы заранлары ишми тиеди, огъесе? — деп, биягъындан бери тынгылап тургъан Гычы сёз кюшду.

— Угъай, алай бош айтханлыгъымды, къарындашым, ала Арисейде да жашайдыла.

Сергей бла ушакъдан сора, Саубар бла Гычы базарда не бола тургъанын кёрюрге ашыгъып, такси бла эсеп-чот этип, къабакъ эшикден ичине кьутулдула.

Бизни Нальчик базарыбыз бусагъатда адамла кеслери да, сатхан хапчуклары да гокка хансла ёсген бир уллу ёзенге ушайды. Табийгъатны бир тамашалыкъ кёрюмдюсюча, бири — ары, бири — бери, кысыккъёзле, къаракёзле, бир бирине ал бермей, сатыу-алыу этедиле. Тогъуз-он тилде сёлешедиле. Алгъын базарны иелери чюйютлюлени да бир жанына сюрюндюргендиле. Багуш кьозгъагъан тауукъла кибик, анда-мында бирин кёреме. Ууакъ тюкенледе бла тапкалада терк-терк кымылдагъан бармакъла, кьобуз тюекле-ни басхан кибик, ахча санайдыла. Кими кюлюп, бири жиляп, бири улуп, — бир уллу сахнагъа ушайды.

Саубар, Гычы да биргесине, тюзюнлей эт сатхан павильоннга кирип, бек кыйырда Ставрополь крайны бла Къалмукъ республиканы кьойларын жыйырма жылдан бери бёрю жолла бла ташып тауусалмай сатып кюрешген къарамыйыкъ кишиге:

— Базар болсун, жаш, — деди.

— Сау болсун сени, — деди къарамыйыкъ хасалчы.

— Хей, алан, базар этиуюнг къалайды, алычуланы ырамы эталамыса? — деп, Саубар лакъырда халда сорду, орусча.

— Базармы? — деди, киши артыкъ жунчумай, этни базманга хыныракъ сала. Кеси жанына бир элли-жюз грамм ауарча.

— Ау, зиунагъуэрэ, бирде — базар, бирде — къазар деп эшитмегенмиди сени? — деп кюлдю, Саубарны бла Гычыны бир бирлерине тауча сёлешгенлерин эслеп.

— Базар кимники боллукъ эди?! Ким семиз мал «секиртип» келтирсе — аныды.

— Секиртип дегенлинг?

— «Секиртип» дегени, урлап дегенлигиди. Урланган малны этин учузуракъ сатаргъа тюшеди хасапчыгъа, — деп, Гычы Саубарны къулагъына шыбырдады. — Бютюнда жайгъыда эт бузулгъунчу сатып кетедиле.

— Астофируллах! — деп, чамчыла андан арысын айт дегенча, хасапчы кишиге къарадыла.

— Базар бюгюнлюкде доллар сатханла бла алгъанланыкъыды. Арисейден товар чыгъарып, товар келтиргенленикиди. Абхазиядан цитрус битимле ташыгъанланыкъыды, — деп, кесип айтды, — ала бири кёк бла, бирсиси жер бла келедиле, ангыладынгмы энди, таулу? — деп, тууарны арт бутундан гида балта бла урулгъан юч кило этге беш жюз элли сомну алып, картон ящикге атды да, экинчиси бла сатыу эте тебиреди. Саубарны бла Гычыны уа артыкъ уллу сан этмей, ишин бардыра эди къарамыйыкъ.

Алай Саубар а бир къадалса къойгъанмы этерик эди! Ол да, ёчюкленип:

— Алай эсе, сени ата-бабанг эт сатыпмы жашагъандыла, учузуракъ нек бермейсе? — деп къадалды.

— Жангыз мен учуз бергенликге, ол къайсы биригизни къазанын монг этерикди? Андан эсе, жолугъуздан къалмагъыз, — деди.

Саубар Гычыгъа къарады... Экиси да базарда кёп айланып, автобусну тохтамасына келдиле. Келселе, алайда чёгер не солур жер жокъ. Жолоучула сыйыннгысыз кёп. Тюз да жол жанында эки таулу къарт къатып, юслери-башлары да тозураяракъ, армау болуп сюеледиле.

— Кюн ахшы болсун, эгечлерим. Къайры ахшы жолгъа-сыз? Былай, жунчугъан халыгъыз барды, — деди Гычы чёрчегирек.

— Ахшылыкъ кёр, аурунг. Кёнделенден келген эдик да. излепенибизни да тапмай, гумулжук уя кибиб базарда айлана кетип, башыбыз тёгерек айланып чыкъсакъ, автобусубуз кетип турады.

— Да заманындан алгъамы кетген болур? — деп сорду Саубар.

— Билмейме, э жаш. Алгъын былай автостанцада саятатла зат тагъылып туруучу эдиле. Алагъа къараучу эдик... Алай болмаса да, кетер заманын айта-айта туруучу эдиле. Энди уа... — деди къартыракъ эгечибиз.

Экинчи тиширыу да андан да уллу жарсыуланы санады:

— Тоба, сен биле болурса, къарындашым, бизге бир ангылат, сау къалгъын. Бу мен айтырыкъны, къайсына сорсанг да, бир ядам тюзюн айтмайды. Солуугъа чыкълъан кълартла хакълсыз жюрюрюксюз дедиле да, бирер кълзыл книжка бердиле. Энди аны бла бери хакълсыз келтирсе, ары — ызыбызгъа — элтирге унамайдыла. Андан кълюп кетген болур...

Биягълъ абаданыракъл тиширыу ушакългъа кълшулду:

— Атамы жаны ючюн, бир кълралны ичиде эки тюрлю закон а болмаз, э жаш. Алай нек болады деп соргъланлагълъа: «Сиз энди кесигиз энчи район болгълансыз. Тырнауузгълъа бара туурсуз хакълсыз», — деп окълуна кълоядыла. Гяуур болсун билген...

— Ыхы, былай бир сабыр болугълъуз, мен автостанцияны таматасына бир тълбеп келейим, — деп кетди Саубар.

Иги кесек мычып, Саубар таматаны тапмай келди.

Гычы:

— Саубар, бийсиз чибинле кибик, зызылдап турмай, бу эгечлерибизни бир улоу табып ашырала эсек, радиокомитетге барып, «Малкълар тангла» кеч нек атханларын да бир сорурму эдик? — деди.

— Ол дегенинг?

— Ол дегеним а, арт кезиуде «Малкълар тангла» деген бериуню эшиталмай турабыз.

— Радио сълешмеймиди да?

— Угълъай, угълъай, иш анда тълъюлду.

Автобуса осал жюрюгенлерини хатасындан ишлеген кълъауумгълъа юълеринден эртте чыгъларгълъа тълшеди. Ол бир, экинчиден а, малкълар тилде бериуле бара туруп, адамла автобус сакъллап боладыла да, не иште, не юйде бир зат эшитмей кълаладыла, — деп, Гычы тарыгълъу этди шуълхуна.

— Не мадар этейик да?

— Да, этиб' а не этериксе? Радиогълъа барайыкъл да, Хожагълъа тълбейик. Не газетге жазайыкъл.

— Газетде чыгълармасала уа?

— Газетде чыгълармасала уа, парламентге жазарбыз, — деп, келишип, Саубар бла Гычы эски жырдан бир юч-тёрт тизгинни ариу макълам бла жырлай, Кълбарты-Малкълар те-
черадио компания таба кетдиле.

Тълкю бла Турна шуълх элле,

Ала къламиште кълш элле.

Биз экибиз керти шуълхла,

Кълалгълан шуълхла бош элле.

Ахыры иги бла бошалсын!

ХАЙДА, ЖУУАЙЫКЪ!

Мен тюкенден бир абери сатып алсам, неда бир иш кёрюмдюле болдурсам, уллусу-гитчеси да, таматасы-кичиси да: — «Жаламайбызмы, жуумайбызмы?» — деп тохтамай амаллары жокъду. Да анга уа ким угъай дейди, таплыгъы тюшсе, жуууп да, сыгъып да жёрюучюбюз. Ол затха мен къызгъанчлыкъ этмеучюме. Бютюнда гонорар алгъан кюннге тюшсе уа, жуу да жуу, сыкъ да сыкъ. Не аяу барды... Шуёхла да, жалаугъа тигелеген жугъутурлача, къулакъларын тургъузуп, бир бирге сакъ болурла. Бираз «жалагъандан» сора уа, хар ким да чомарт болуп, бир бирге ал кёймай узалырла хуржунларына. Аллай кюнледе мен башлап, жашла бошаучудула жууууну. Жуугъаныбыз, жууунганыбыз да, къучакълашып, къолтукълашып, айырылыучубуз бир бирден.

— Мен сенден таматама, мени ауузума чапма. Мени сёзюмю бёлме! Мен санга айтып къояма... Эсингде тут... — деген ауазла эшитиучюме.

Мен гонорар алдым да, юй бийчеми къууандырып бир зат алып мурат бла, тюзюнлей ЦУМ-гъа кирдим. Тийишли зат да тапмай, атлауучладан атлап тюшюп, экинчи этажгъа тебирегенлей:

— Салам! Салам! — деген ауазлагъа элгенип къарасам, Жаркъабаш жазыкъ бла Добар тыпырсыз, къолуму кезиу-кезиу къыса:

— Базар болсун, — деп, жарыкъ саламлашдыла.

Мен, бираз апчып, тиширыу туфлилени кёргозтдюм.

— Оллох, оллох. Ма туфли десенг а. Быланы жаланда къууанч жерге кийип барыргъа боллукъду. Былагъа сени къатынынг, сени къатынынга была тийишлидиле. Къалай эсе да, бир шагъырейлик бла алгъанса ансы... — деп, къатынынга бла туфлийлеге мени да къошуп, махта да махта, хайда махта.

— Хайда, жууайыкъ, — деп, Добар тыпырсыз къолларын бир бирге ышыды. Мени чомартлыгъымы сёзсюз хайырланыргъа умутлу эдиле. Аны мен да сезе эдим. Къолтукъларына кирип, тюзюнлей гастрономгъа тартдым. Адамгъа хурмет этерге мен бек сюеме. Юч шешаны ючюбюз боюнларын дан буудукъ да, терк окъуна кафеге барып, шешаланы стол тюбюне тизип, терезе жабыуну кыйыры бла жапдыкъ. Ашыбыз азыракъ, аракъыбыз кёбюрек болгъанына да уллу къайгъырмай, иги кесек олтургъандан сора, шешаланы тюплерине къарадыкъ.

Сора, орамгъа чыкыгъанлай: — Бир туугъанбыз, бир ёллюкбюз. Саулугъунгда аша, ич! Ёлсенг, бары да къалыр,

келигиз энтта да бир шеша тартайыкъ, — деп, тюкениге тартдыргъаным аз эсимдеди. Ма, чомартлыкъ!

Ол ингирде юйге къалай келгеними биле эсем, ёлюп къалайым. Экинчи кюн директорубуз солуу юйге солургъа барыргъа путёвканы къолума тутдуруп:

— Иги солу, Муса. Саулукъ болмаса, байлыкъдан да, ырысхыдан да не хайыр деп бош айтмагъандыла, саулу-гъунгу тюзет, — деди да, къолуму къаты къысды.

Нёгерлерим: «Иги къууум эт, иги тилек этейик», — деп чоуюлдедиле. Қъайсы эсе да бири уа:

— Тутчу путёвканы бир кёрейик, — деп, къолумдан сер-меп алды. Болсада жыйылгъанланы кёллерин къайры къан-дырлыкъса! Эрча, хуржунга узалып, бир сагъатны ичинде берекет жаудурдум. Тарт да, тарт! Тарт да, тарт! Қимни къачан, къалай, къайры кетгени эсимде жокъду.

Юйге кетип барама. Қъалай эсе да, башым бир жанына тартханча кёрюне келеме. Бир кезиуде барып, башымы терекге ургъанымда, эки кёзюм от чакъды. Орамда мени кёр-генле аз бек кюле болмаз эдиле.

Бир къауум кюнден Жаркъабаш жарлы бла Добар ты-пырсызгъа тюбегенимде:

— Муса, милицияда «солугъанынгы» жуумаймыса? — деп кюлгенлери манга эс жыйдыргъанды.

Атам-анам, ахшы адамла къойдуралмагъан аракъыны ма алай къойгъанма.

Ичги жашырын дертчиди. Жашырын дертчиден а ачыкъ тюртчю игиди.

КИМ БОЛГЪАНЫМИ СОРМА...

«Тюлкую тюкен ачханды, тюкен», — деген къууанчлы ха-пар Беш да тау элге женгил жетди. Аны бек алгъа эслеген а ауузун тыя билмеген, сёзчю Кукук эди.

«Тюлкую тюкен ачханды, тюкене ачханды...» — деп, битеу дунияны башына къычырыучу къычыргъанча къы-чырды.

— Тюкен къурагъандымы дейсиз? Э-э-эй а, таланган, не зат сатарыкъ болур, эке? — деп, баймакъ Айыу да боюнун соза сорду.

— Тыш къыралдан келтирилген товарла. Ашарыкъ, иче-рик, жау-бишлакъ, кёлек-кёнчек, кампет-къалач... — деп, Ку-кук терекден терекге, элден элге хапар этди. Аны бла тох-тамай, дагъыда къабарты элlege хапар берир муратда Чегет тала таба учуп кетди.

Терк окъуна агъачда жашагъан жаныуарла бла къанат-

лыла тюкен тургъан талагъа жыйылышдыла. Тюкю да, алтын тишлерин жылтырата, товарланы къалау-къалау этип жыяды.

— Бу Аслан жойюсханнга, бу Бёрю жолдашха, бу да...

— Манга да... — деп къычырды ёпке солуу этип жетген Борсукъ, бирсилени араларына сугъулургъа кюреше.

— Тюкю, жаным, манга да бир жукъ узат!

— Очурагъа тур, кезиунг жетсе, алырса сен да, — деди Тюкю, Борсукъну артыкъ уллу сан этмей.

— Тюкю тюз айтады, — деди Сюлесин, хырха тамагъы хырылдай.

— Кимни кезиую жетсе, ол аллыкъды. Ол сагъатдан Тюкю хапчукланы сайлап-сайлап, айыра башлады:

— Бу Айыугъа тийишлиди, бетине да иги жарашырыкъды, — деди да, моргъа боялгъан дублёнканы тапка мюйюшюне тюртдю. — Бу уа Қъапланны тюз юсюне союп къаплагъанча боллукъду... Айтыгъыз энди ким нени жаратханын!..

— Сыйгъа салыргъа жараулу бир жыйрыкъ беригиз, — деди Зурнук, къалгъанланы башлары бла боюнун созуп, Зурнук, жангы тюкен ачылгъанын кечирек эшитип, кеч келген эди. Болсада аны узун боюну очураны ортасындан къарай эди.

— Эрге баргъанла иги хайт деселе, сый бермей да сюйдюрлюкдюле эрлерине, къайын аналарына да кеслерин. Жангыз бир мажал жыйрыкъ барды да, аны Асланны къатынына тёрелеп турама, э къыз, — деди Тюкю, эки билегин кёкюрегине жор салып. Хайдагъыз, айтыгъыз кереклигизни. Аш-азыкъ затладан.

— Эки килограмм тууар эт бер, — деп, барындан да алгъа къычырды Қъаргъа, къанатларын къагъа, этни жулкъуругъу кёзюне кёрюнюп. — Ингирде къузгъунла къонакъгъа келлик эдиле, табу, — деп къошду.

— Не къонакъ хапарды ол? Қъонакъ сыйларыкъла этни базардан алычудула.

— Ма бу Чыкъынжикни юлюшюдю, — деп, эки кило этни ашыгъышлы тартып, бир жюз грамын да кесини файдасына, базманны бирси жанына аудуруп, салды огъаргъы тапкагъа. Алай бла Тюкю Қъаргъаны да ауузун тыйды.

— Манга жарты кило къоз берсенг а, — деп, назик ауаз бла сёлешди Эрлен. Алай аны айтханын киши да сан этмедди.

— Манга ич кийимле керекдиле, — деди Байрамжакъ.

— Манга да, — деди Биттиркоч.

— Манга кёнчек керекди, — деди Гылыу чычхан.

— Болду, болду, бир кесек сабыр болугъуз! — деп, Тюкю ачыуланды! Кёк кёзлерин гинасуу кибик ойната.

— Арыгъанма, бюгюн бир зат да саталлыкъ туююлме.

Тамбла хар биригиз аллыкъ затыгъызгъа Асландан эркинлик алып келигиз.

— Тюлкю тюз айтады, — деди Кирпи, аланы аякъ тюплеринде къалырма деп къоркъа, жютю жухчугъун шинжиле ичинден азчыкъ къаратып: — Эркинлик къагъыт болса, даулашсыз, очурасыз сатыу этген тынч боллукъду.

Алай бла Тюлкю тюкеннге келген хапчукну агъачда жашагъан «бийлеге» бла «бийчелеге» къуллукъларына кёре төреледи. Бирсилеге уа — зукку чибин...

— Сатыу этерик туююл эсе, Тюлкю тюкен ачханма деп, сау дуниягъа хапар нек этгенди? — деп сейирге къалды Гылын къуш.

— Бола тургъан ишлени кёзюнг кёре тургъанлай, сен а несине сейирсинесе? — деп кёлкъалды этди Сокъур чычхан.

— Тюлкюге сатыу-алыу керекми сунаса сен! Анга план угъай, плат керекди, таматала бла тап жашар ючюн. Тюкенни бегентге алгъанды. Суюсе — арендатор, суюсе — бизнесмен боллукъду.

— Платмы дейсе? Ол дегенинг бек багъалы затмыды? Манга жарты кило къоздан сора жукъ да керек туююл эди, — деп жилимсырады жарлы Эрлен.

— Ой, къуруп къалсынла бу Плат бла Тенгсизлик.

БИР ЖАМАУАТХА ЭКИ ОНОУЧУ

Битеую да эки жюз юйге жетмеген элге Аслан бла Къаплан (бирча оноу этерикдиле деген хапар элге, къоду къычыргъанча, терк окъуна жайылды:

— Бу оноу не оноуду, аланла?! Быллай башсызлыкъны, быллай эссизликни айтып окъуна эшитмегенбиз, кёзюбюз бла кёрген угъай эсенг, — деп, Гылыу чычхан, төгерегине къарай, чайнай тургъан къабынын кючен-бутдан жутду.

— Ёгюзге эришип, мюйюз чыгъарама деп, Эшек къулакъларын кесдиргенлей, Асланнга эришип, Къаплан неге кюрешеди? — деп, Тюлкю эрикгинчи кюддю.

Бир къауум кюн озгъандан сора ол хапарны элде уллу да, гитче да, жаш да, къарт да, киши да, тиши да аяусуз къыздырадыла. Бири айтханнга экинчиси ийнанмай, ючюнчюсю айтханны төртюнчюсю тюрлендирип, хапарны тюрлю-тюрлю макъамлагъа салдыла. Элни адамы эки къауум, эки шетли болуп, бир бирлеринне кёлкъалды этген адамла кюнден-кюннге кёбейип, тукъум-тукъум болуп, юлешинип, эркыатын окъуна хар бири кеслери жанларына тартдыла.

— Асланны бла Къапланны бу орам ушакъладан хапар-

лары жокъ эди. Ингир ала Гылын къуш, Асланны юйюне келип:

— Тамбла ингирде ныгышда уллу даулаш боллукъду. — деп билдирди.

— Неле, неле дейсе? Сен бу манга айтханларынгы Къапланнга да айтханмыса, огъесе?

— Угъай, анга Уку кетгенди. Бусагъатда башха къанатлыла уяларына къонупдула.

— Мен сизге аны ючюн келгенме, — деди Гылын къуш, бираз жунчюракъ болуп...

— Асланны эси азаргъа аз къалды. Мынча жылны ичинде арада жюрюген къойла бла шешалары эм башха саугъалары кёзюне кёрюнюп, бир тёбе болуп...

— Терк окъуна терек жанларына къысыла, Аслан бла Гылын къуш Къапланнга келдиле. Къаплан аланы кечеге жюрюшлеринден къоркъуп, бираз тургъандан сора, хапарларына башдан-аякъ тынгылады, сора сорду:

— Энди не амал? — деди Аслан, Къапланнга ишни болумун ангылата.

— Билмегениме, тейри, — деди Къаплан, баштёбен болуп.

— Бу палахла бир шинтикге экеу олтургъаны ючюн болурламы? — деди Гылын къуш, киши анга сёз бермегенине да къарамай.

— Бир ишге эки оноучу... Бир ууучха эки харбыз сыйындамайды. Бир шинтикде эки адам тынчаймайды. Аны себепли, къайсыгъыз болсагъыз да, биригиз шинтикни къояргъа керекди.

— Мен къояйым, — деди Къаплан.

Къаплан Асланны таматалыкъ хатеринми эте болур эди, аны Аллах билсин. Алай шинтикни къояргъа уа бири да суймей эди.

Уллу дауур, къозгъалыула бираз сабыр болдула. Адамла, жамауат да шошайдыла. Жашау ызына тюшдю.

Кёп бармай, биягъы Асланны къаууму тукъум-тукъумгъа юлешинип, арада жик туууп, биягъы кюреш башланды деген хапар, къауданнга от тюшгенча, терк жетип, эллилени саулай сагъайтды.

— Энди, хар зат да жерине келликди, бир къоркъууум жокъду, — деди Гылын къуш, бийик нарат терекни бутагъына къонуп.

— Эки ишни тындырыргъа чырмау болгъанны ёлгенинсауун, ата-бабалары кимле болгъанларын, ала не эте келгенлерин Къаплан жанлыла жыйылып, жарлысы бла байын, кимни ниети тюз, кимни ниети терс — аны кеслери къыл элек бла сюзюп, сыйрат кёпюрден ётдюрюклерине ишек жокъду.

БАЗАРДА

Бу дачала ишлеу башланганлы, адамланы тынчлыкълары кетгенди. Аны юсюне уа «Тура эдим жата, къайдан чыккъды хата?» — дегенлей, картоф салыргъа жерле деп да бир ауара чыгъаргъандыла да, шырт деп кийип чыгъаргъа ишчи кийимлеми табарыкъса?!

Шабат кюн танг къарангысы бла туруп, жинса кёнчек излей, Дагъыстан орамда, адамла бла чибинлеча жызылдагъан базаргъа. терлеп-тепчип, жаяу бардым. Терк окъуна адамланы аралары бла сыпдырылып барып, кёнчекле сатылгъан сатыргъа жетдим. Къарасам, десант аскерчилени кийимлерине ушаш, бир къолан кийимли жаш кёнчекле сата. Ауазын иги да кётюрюп сёлешгени алычуланы эслерин кесине бура эди. Иги эслеп къарасам, университетде бизни бла бирге окъугъан Мустафа. Асыры апчыгъандан, салам берирге да унутуп, тилим да тутулуп, эшек бузгъа тирелгенлей, тирелдим да къалдым. Алайды, алай, сау беш жылны бирге окъугъан тенгимди.

— Мустафамыса? — деп сордум, ол болгъанын кёре тургъанлай. — Мен а сен булунгучу сабийлени окъутхан сунуп турама.

— Дорогой товарищ, диплом эски чумаданны тюбюнде тургъанлы кёп заман болады. «Къолу кымылдагъанны ауузу кымылдар», — дегендиле бурунгулула. Диплом а ауузунгу кёп сёлешдиргенликге, къолгъа жукъ тюшмесе, билемисе, къарындашым?!... Аллах айтса, сау-эсен болсакъ, жашау бла бирге атлайбыз. «Юйюм деген юйю тенгли таш кётюредиде». Тюзюн айтсам, халкъны жумушларын жалчытабыз, къарындашым. Биз этген ишни къырал оноучула да терс кёрмейдиле. Вот так, жюйюсхан, — деп, шуёхум бираз кёлюмю ачды.

Тенгим темир тюкенчикни арт эшиги бла мени ичине кийирди. Сизге — ётюрюк, манга — керти, тюкенчикни арт гумусунда тыш къыраллы жинсаланы къалау-къалау болуп тургъанларын кёргенimde, асыры къууаннгандан борбайларым кыйылып къалдыла.

— Мустафа, тамбла картоф салыргъа барлыкъ эдим. Сау къалгъын, кёнчеклерингден бирин сат. Дачагъа жюриюгенде да кие турурча. Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтыр, — деп тиледим.

— Аланы нетесе, ала модадан чыккъгъандыла. Андан эсе «варёнка» ал, — деди.

— Ванёрка (дегенинг а не затды? — деп сордум.

— Да сен а жукъдан хапарынг болмай жашай кёреме

да! «Ванёрка» угъай — «варёнка». Къайнатылгъан жинс. Бигъа да туйюлдю — жюз бла онбеш сом.

— Да бжк багъалы жинса кёнчекге жетмиш сом дей эдиле да?! Аны къазаннга салып къайнатханлыкъгъа багъасын нек кётюресиз да?

— Алан, Заур, сен сейир адам кёреме! — деди Мустафа, беш жыл бирге жашагъаныбызны, ашагъаныбызны хатерин да этмей. — Багъала кечеден тангнга ёсюп баргъанларын сен кёрмеймисе? Ол бир. Экинчиден а, бу капративди, капратив! Охо, къалай-алай болса да, бир бирни эрттеден таныгъаныбыз себепли, бир жыйырма бешин тюшейим, сора аламыса?..

Мустафадан хатер тапмазымы кёрюп, айлана кетип, кёнчек да алалмай, базар ичинде капратив аякъ жолгъа кирсем, сизге — ётюрюк, манга керти, бизни курсда окъуучу къызладан бири — Катя, чыккыр-чукъур этдирип, ахча санай тура эди.

— Ой, Заурчик, мен сени кёрмегенли не заман! — деп, олтургъан жеринден ёрге турургъа эникледи.

— Хау, мен ол сен таныгъан Заурма. Сен а Катяса, — дедим Мустафаны ачыууна аны ачыуу да къошулуп. — Керти окъуна мындамы ишлейсе сен да? — деп сордум, келген ишими этерге да уялып, адам кёрмеге эди деп, тегерегиме къарай.

— Хау, мен Катяма, — деди ол къара бояу сюртюлген кёзлерин ойната. — Несине сейирсинесе? Эки жюз элли сомгъа сау жылны ишлегенме. Кертисин айтсам, бу ишге танышланы хайырларындан тохтагъанма. Бир сутка къалып, экинчи суткада чыгъама ишге.

Катя, ахчаны да ала, хапарны башхагъа бургъан кибик этип:

— Керти окъуна, юй бийченг ишлемей эсе... — деп, дыгъылыма къатыла башлады да, бир магъаналы зат айтырыккъча, бир кесек сабыр болду. Ол ачыуум-чочуум бла ёмюрюмде биринчи кере ётюрюк айтыргъа тюшдю:

— Угъай, ишлемейди, штатларын къысхартхандыла, — дегенимлей, ауузумдан сёзюмю къагъып алып:

— Алай эсе, терк окъуна такси бла бар да, бери алып кел, бизде бир бош жер барды. Ахчанг жокъ эсе, мен берейим. Аллыкъ хакъы да бек иги боллукъду, алайсыз тюшген хайырны уа санап саны да жокъду, — деди.

— Екатерина Ивановна, жан аурутханымг ючюн сау бол. Ариужан бери келирге тийишли болмаз, — дедим да, алайдан шампанскени буштугъуча чартлап чыкъдым.

Мен алайдан узакъ болмай, терезелери бузулгъан эски юй таба акъыртын атлай барама.

— Хычинле алыгъыз! Исси хычинле, — деген шагъырей ауазгъа бурулуп къарасам, бурунгу жыл бизни элде эл тамата бла жарашалмай, элде юйюн-мюлкюн сатып кетген Эчкибаш улуну жашы — Чипириу.

Къулагъына таякъ жетген танача, терк-терк атлап, эски юй таба ашыкъдым.

ТОЛМАГЪАН ТИЛЕК

— Алло, бу эл мюлк министерствомуду?

— Хау, ким керекди?

— Министрни экинчиси керекди.

— Министрни экинчиси тынгылайды.

— Амал бар эсе, бир тилеригим барды.

— Кечгинлик! Кимсиз? Ауазыгъыздан таныялмай турама.

— Керти окъуна танымаймыса, Асланбий?..

— Энди уа таныдым. Эрттеден бери тюбемегенибиз себепли...

Не ишлейсиз, саулукъ-эсенлик?

— Мен, белгили алим къарындашынг — Ахман улу. Тынгыла. Сизде, зоотехникми, агрономму, огъесе ветеринармыды, бир бош жер хапары барды. Ары бир жашны жарашдырыр онг бар эсе деп, андан селешеме...

— Штатны къысхарта турабыз. Адамланы ишге алынуу министр кишиге ышанмаучуду. Амал излеп кюрешейик. Атын, тукъумун айтсанг эди жашны.

— Саудюгерланы Созарбек. Жангылмай эсем, университетни эл мюлк факультетин бошагъанды.

Ол жангы къурала айланган ууакъ предприятияланы бирлеринде ишлейди. Бек чөрчек жашды. Нени да мажараллыкъды.

— Келсин, алгъа селешип кёрейик да, министрге тюбетирме.

— Тынгылы эт аны, эгечден туугъан!..

Бу къытлыкъ-жутлукъ заманда эл мюлкде ишлегенлени къайгъылары азмыды. Асланбий таулу мюлкдени аякъ юслерине салыуну юсюнден жарашдырылган къагъытла бла кюреше тургъанлай, биягъы телефон адамны элгендирирча ышгырдады.

— Алеу, бу министерствомуду?

— Хау.

— Асланбиймисе?

— Менме.

— Белгили фольклорчу къарындашынг — Саубар улума.

— Ыхы, саулукъ-тынчлыкъ къалайды? Курортда хапары-тъыз бар эди да. Сау-эсен келдигиз эсе?

— Не айтырса, «Исси сууну» исси сууна кирип, сууукъ сууундан ичип, ичибиз, тышыбыз да сyp-сыйдам болуп келдик. Этген хайырыбыз. Бир юч-тёрт къой баш да кемирдик. Сау болсунла, къарачайлы къарындашларыбыз да эрикге-нибизни кетере турдула.

— Акъсакъл, бошму сёлешесиз, огъесе жумушугъуз ишми барды?

— Да, иш деп ишим, жумушум да жокъду. Сен манга минерге ат, сабан сюрюрге ёгюзю берликсе? Бир къарындашчыгъыбыз ишсиз турады. Окъугъан агрономлукъгъа этерге кюрешгенди. Болсада коммерсантды дерге да боллукъду. Бек этимли, тири адамды. Настоящий талант. Сенде бир бош жер хапары барды. Аны алайгъа бир... — Тейри, тамата...

— Тейри, тамата, бир адам керекди. Алай агрономну угъай, экономистни жери... Охо да, келсин. Сёлешип бир кёрейик. Аты неди?

Тюз да телефонну чолпусун жерине салгъаны, биягъы звонок, жилауукъ сабийча, къычырыкъ этди.

— Асланбий Аслангериевич, трубканы алчыгъыз, прокуратураданма дейди, ким эсе да, — деди къыз, эшикни аз жепи этип.

Ол да трубканы алгъаны, бир базыкъ ауазлы адам жёлел къатыш:

— Ало, Асланбий, сенмисе? Сени тюнене шахарны толтуруучу комитетинде сёлешген сёзюнге алай суусабым къанды. Просто айтып ангылатыргъа къыйынды. Жангырыуну, ачыкълыкъны магъанасын хар башчы сенича ангыласа эди... Бир къауум совхоз, колхоз башчылары терилерин тулукълукъгъа сойгъанча этдинг. Молодец!..

— Айып этмегиз, сиз кимсиз?

— Кертиси бла, биз сен айтханча, эркин республика болургъа итине эсек, терсликерибизни теркирек тюзетирге керекбиз. Кадрланы, къоюлгъан къатын сабийлерин ызындан тагъып баргъан кирик, тизип айланмай, ала билирге керекбиз. Бир къауумланы юслерине исси суу къуйгъанча этдинг да къойдунг. Алапат тюз этгенсе. Кимле болгъанларын ала кеслери биледиле, баям. Просто мен бек ыразы болдум. Асланбий, сен керти окъуна мени таныялмаймы турса? Ай юйюнге, прокуратура жерлешинг Тутарбекме. Эгечден туугъан, сен министрни къатына чёкгенли, жууукъ-тенгни да жокъламай тохтагъанса.

— Ауазынгдан танымагъанма, тамата. Кечгинлик.

— Ийнанама, ийнанама, эгечден туугъан. Бир эллиле

туйюлбюзюмю, ахырысы-къыхасы? Бир бирибизге таянчакъ бола турургъа керекбиз. Алайды, жаным. Мен айтхан жаш иги кётюргючю болгъан, кесингча, тынгылы адамны жашыды. Отха секир десенг — отха секирген, суугъа секир десенг — суугъа секирген аллай жашды. Настоящий коммерсант-агроном. Бу дуня чайкъала тургъан кезиуде таянчакъ да керекди, къарындашым. Аны, бир амал этип, ишге ал.

— Да, нек эсе да бери ёшюн ургъанла кюнден-кюннге, кепден-кеп бола барадыла, тейри... Охо, келсин, сёлешип керейик. Аты, тукъум аты неди?

— Тукъум аты да кесини ишине, тирилигине ушайды, тейри Саудюгерланы Созарбек.

Экинчи кюн, кюн батарны аллында тийген ауана кибики, бир узун сары адам, кек кезлерин жандырып, Асланбийни кабинетине арсарсыз кирди. Эрттеден таныш адамча, узакъдан жия къынгыр болуп, Асланбий Аслангериевични къолун тутду. Арсарсыз барып, креслогъа олтурду. Сора, заба салам жокку кибики, жукъа сары чачын онг къулакъ башына жабышдырды. Къара кёзлюклерин да бурун сыртындан ергерек тюртдю. Мыллык излеген къуш кибики, тегерегине ышанлап къарады.

— Мен Созарбек Саудюгерова! — Кек кезлери гинасуу кибики ойнайдыла. Жукъа эринлерини къыйырларындан алтын тишле жылтырайдыла. Сизге ана къарындашыгъыз Ахман улу ийгенди. Саубар Сауаровну да таныш болурсуз. Хы, унутуп бара эдим. Ала сизге салам айтхандыла. Сизни терк-терк сагъынычудула.

— Сен шахарда туугъан болурса?

— Хау, мында туугъанма, мында жашайма.

— Агрономгъа окъугъан эсенг, тарыны бла туйню башхалыгъы неди?

— Башхалыгъы уа... Ым... м... Тары туйню анасыды.

— Ыхы, мулдах дегенибиз неди?

— Адамны тилеги толмаса, мудах болады.

— Бусагъатдагъы экономика къытлыкъдан къалай къутулуругъа боллукъ сунаса?

— Ол а... Бусагъатдагъы къыйын заманга адам угъай, ихча оноу этеди, тамата. Жашауну тюзетир ючюн, кезлеринг базман, тилинг ёлчеу болургъа керекди!

— Игиди. Атанг къайда ишлейди?

— Университетге окъургъа кире туруп да манга алай соргъан эдиле. Атамы иши сатыу-алыу бла байламлыды, товарла сакъланган базаны таматасыды.

— Къарындашым, биз кадрланы айырып, сайлап алыргы керекбиз...

Бир ыйыкъ озду.

— Алёу, бу эл мюлк министерствомуду?

— Ҳау.

— Мен экономика илмуланы доктору, профессор Ахман улума. Сен уллу, гитче дегенни унутулму кьойгъанса? Креслогъа олтургъанлы адамланы танымай тебиреген кёреме да. Бизни жашны нек мудах этип ийгенсе?

— Да кеси...

— Ол угъай, сен. Алыкъа алай бек аякъ (ургъан сунма кесинги. Кесингден башхаланы бурунлары бла суу ичген сунма, тейри. Дуния кезиудю, сау къал!..

— Асланбиймисе? Мен фольклорчу Саубарланы Саубарма. Сен ол бош тургъан жерге тау артындан магар будай келтирипми себериксе? Тохта бир. Мен айтханны эшит! Ол мен ийген жашдан экзамен алып, жер юсюндеги ёсюмлюкле бла тереклени атларын, экономикадан соруула берип, хыликкя этгенинг не ишинг эди? Тейри мен да республикада аты айтылгъан адамма...

— Алло! Прокуратураданма, Тутарбекме!

— Ана къарындаш.

— Сен энди жууукълыкъ угъай, сууукълыкъ излепенинги билдирдинг.

— Тамата, айырмайма. нек ачууланнганыгъызны.

— Сени къуллукъгъа сала туруп, биринчи таянчакъ болгъанланы унутуп!.. Всё! Мең санга айтырыгъым бек кёп эди. Алай аланы айтыр заман да табылыр.

Андан сора Асланбий терен сагъышха кетди да, ол адамланы сыфатлары бирем-бирем кёзюне кёрюндюле.

«КАПИТ»

Танг аласы. Донду телефонну ачы зынгырдагъан тауушундан элгенип уянды. «Ярабий, бу тангны атаргъа кьоймай кюрешген къайсы тыпырсыз болур, экен?»

Донду:

— Ой, — деди жукъусундан аяза.

— Менме, мен, — деди телефонну чолпусундан сабыр ауаз бла. Аны ким болгъанын ауазындан таныса да, танымагъан кибик этип, Донду:

— Менмени кьой, атынгы айт, атынг бош къалмагъан эсе, — деди.

— Мен Къондума, Къонду! — деди, чолпудан чыкыгъан таууш.

— Не болгъанды, маржа. Теркирек айт, — деди Донду, бираз жууашып.

— Къоркъмагъыз, тамата, сюйюнчю!

Дондуну жюрегине кьууанч кьонду. «Ай аперим, муну аллай бир заты болса, андроз-мандроз этиучюсюн билеме».

Тёбен Черек акционер мюлкню инженер-механигиди. Кьонду районну эл мюлк жаны бла баш инженери Жарашланы Дондуну этек тубюнде кечиннгенледен бириди. Жараш улуну Кьондугьа эрттеден этген бир аманат заданиясы бар эди. Бу жол Кьонду базынуулу ауаз бла:

— Ньюжурович, «капит», — деди.

— Кертими айтаса? — деди, кьууаннгандан ауазын кё-
тюре, Донду.

— Керти айтама, терк жетигиз. Алай болмаса...

— Охо, — деди Донду.

— Мен да бусагьат чыкьдым. Сен хазыр болуп тур!

Олсагьат Донду юй аллында хазыр 'машинагьа кьонду да, Тёбен Черек таба кетди. Донду акционер мюлкге жетгинчи, биз биягьында Кьонду айтхан «капит» деген сёзню ангьлата турайыкь. Ол аллай бир кьыйын сёз туююлдо, — капитальный ремонт деген сёзлени кьысхартсанг, кеси аллына кьошулуп кьалгьан бир сёздю.

Болсада, Донду жашагьан районда бюгюнлюкде андан магьаналы сёз табаргьа кьыйынды. Нек десенг, ол сёзню дагьыда бир магьанасы барды. Эсе да, жангыртыргьа жиберилген машиналаны биреу мияласын, биреу да бир башха затын чыгьарып, алып кетип кьаладыла.

Донду келгенде, Кьонду кесини кьабакь эшигини аллында, тузгьа тюшген кьурт кибик, дыгалас эте эди.

— Тюзюнлей гаражгьа 'жортайыкь, — деди ол, ёпге со-
луу эте.

— Кетдик!

Экиси да биригиуню гаражына зууулдадыла.

— Алан, бу ишни экибизден башха жан сезмеге эди, — деди Донду жолда бираз жунчюракь.

— Уой, ким билликди? — Бир жан да билмейди, — деп мурулдады Кьонду.

— Ай, небилейим, жаш, мен ол Жоргьа улуна бир бек ишеклиме. Билемисе, аны кьара шайтан окьуна алдаяллыкь туююлдо!

— Ол билмейди, Ньюжурович! Билмейди! Кьайдан бил-
ликди?

— Сен кьайдан билгенсе? Нек тынгьлайса?

— Мен бюгече Жоргьалада башын-аягьын билмей, эсирип, сандыракь этген Чомакны ауузундан эшитгенме, — деди Кьонду. — Бир-бирде эсиргенни да тиеди хайыры...

— Алай эсе, аны эшитгенле сенден сора да табылырла.

— Уу-гьай, Жараш улу, аны айтханын менден сора киши да эшпиталмагьанына мени ишегим жокьду.

Дондуну ичи артыкъ жылынмай эди.

Аны жүрегине кѳркѳуу кире бара эди. Қим биледи. Чомак да аман акѳыл бла да кишиден артха кѳалмаучуду. Жоргѳа улундан жашырыр деп билмейме. Угѳай, алай болукъ тѳуйюлду.

«Бир сабыр бол, — дейди ичинден. — Охо, чархлары да жарар эдиле бир жукѳгѳа уа... Радиосун эртте окѳуна алдыргѳан болурла...».

Ала гаражгѳа жетгенлей, кюн кѳызарып, уясындан жангы чыгѳып келе эди. Гараж тийреси шош. Жангыз бир деп бир жан кѳымылдамай эди. Ма анда, жатма тѳубюнде, Чомакны жаппа-жангы «газиги», эркек кѳаз киби, турады. Кѳалай залим машинады! Донду, машинадан секирип тѳушоп, Кѳондугѳа:

— Хайда, кир машинаны тѳубюне, — деди, акъ бояулу «газикни» бармагѳы бла кѳргюзтѳуп.

Кѳонду, чабакъ суугѳа кесин атханча, шып деп, машинаны тѳубюне сыпдырылады.

Терк окѳуна, саскы кѳапханча, башын да темирге уруп, чартлап чыкѳды «газикни» тѳубюнден.

— Хей, не болду?

— Муну эки мосту да жарылгѳанды да! Тѳунене экиси да саппа-сау болгѳанларын кѳрмеген эсем, кѳзлерим чыкѳсынла. Ой, анас-сы уа!..

Ачыуу буугѳан Донду:

— Ангыладыкъ, — деди, бети тюрленип. — Айтмагѳанмы эдим? Айтхан эдим! Жулик Жоргѳа улу аланы кѳолгѳа этмей не ишлерик эди. Бизни сакѳлапмы турлукъ эди ол? Кѳой, кетдик!

— Зауаллыла, тѳрт чархны да жерлерин тапдыргѳандыла. Бир да болмаса, чачылгѳан шариклени окѳуна жѳймагѳандыла да, — деди Кѳонду, машинаны тѳегерегине айлана.

— Эй, хапарны кѳой энди сен! — деди Донду, кертти окѳуна тишлерин кѳысып, машинасы таба атлап, жерге тѳюкюре. — Сен баламутну тѳоз ишинг болмагѳанды бир заманда да. Санга ийнанган мен да...

— Ньюжурович, мени не терслигим? Мен сизге болсун деген эдим ансы...

— Кѳой энди, аман сагѳатлы болсун, — деди Донду, кѳолун силкип, машинасына минди да, районнга уруп кетди. Кѳонду, темир кѳазыкъ киби, алайда сюелип кѳалды.

Бу кезиуде районну баш зоотехниги Жоргѳа улу биригиуню селекционер-зоотехниги Чомак арлакѳда кѳк кѳабакъ эшикли юйню терезесинден кѳарап, Дондугѳа бла Кѳондугѳа кюле тура эдиле. «Приватизация» кече ортасында окѳуна бошалгѳан эди.

НАСРАХОЖА БЛА АЗРАЙИЛ

Кюнлени кюнюнде Насрахожа, кыйын ауруп, тешекге лошгенди. Бир кяуум кюнден а аны жанын алыргъа Азрайил келгенди. Ол тюз да эшикден киргенлей, саусузну ундуругъуну баш жанына ётюп башлагъанды. Насрахожа аны жан алыучу болгъанын билип, аны баш жанына ётерге кыймай, аякъларын анга бура болгъанды. Алай бла, Азрайил Насрахожаны баш жанына ётерге бир ненча кере эшиклегенликке, ол анга кюруда аякъларын буруп, жанын алыргъа онг бермегенди.

Жан алыучу мёлекден жанын бермей кютулгъан да тынч туююл эди. Кыйын ауруп болса да, Насрахожа жан алычудан кютулургъа амал излеп, дыгалас этеди. Сора Азрайилге айтады:

— Сен манга эки рекагъат намаз этерге кый, жанымы андан сора алырса.

Азрайил терк окъуна гъаршха чыгып, Насрахожаны тилегин Аллахха жетдирди.

Аллах Насрахожаны тилегин кябыл этеди: «Эки рекагъат намаз этгинчи, ол мукъминни жанын алма», — деди Азрайилге.

Азрайил, жерге кыйтып иелип, Аллах утагъаланы буйругъун Насрахожагъа билдири. Насрахожа эрлай секирип туруп, аругъанын да унутуп, абидез алды. Сора, болжалсыз бир рекагъат намаз этип, кийинип, орамгъа чыгып кетди.

Азрайил, сейир-тамаша болуп:

— Кыйры кетип бараса, ёмюрюнг тауусула тургъанын ошмеймисе сен? Андан эсе Аллахдан тилеп алгъан эки рекагъат намазынгы бошасанг а, — деп, Насрахожаны аллын кыйып тохтайды.

— Ким айтханды мени ёмюрюм тауусула тургъанын? Аллах утагъала манга эки рекагъат намаз этгинчи жашаргъа эркинлик бергенин кесинг да билесе. Бир намазымы этгенме, экинчисин а не заманда суйсем, ол заманда этерикме. Аны бла сени ишинг жокъду. Бар да, кесинге Аллах буюргъан борчну бирси инсанла бла тамам эт, мени да жолумдан чырмама, — деп тохтагъанды Насрахожа.

Азрайил асыры жунчугъандан не этерге, не айтыргъа билмей, амалсыз болуп, Аллахха барып, болгъан ишни баям этгенди.

Къадаргъа мадар этгенди ол инсан, — дегенди Аллах Азрайилге. — Эки рекагъат намаз этгинчи жашаргъа буюргъанма. Энди ол экинчи намазын этгинчи, аны жанын алырса боллукъ туююлдо. Ол аны къачан этсе да, эркинди, —

дегенди, Аллах. — Андан эсе, ол адам ёлгюнчю, аны бла шуёх бол, — дегенди.

Экинчи кюн Азрайил, биягъы Насрахожагъа келип:

— Насрахожа! Кел, андан эсе, экибиз да дуняны башына айланайкъ да, саусузланы сау этип, кесибизге сууап-лыкъ табайкъ, — дегенди.

Насрахожа бла Азрайил, дуняны башында жетмеген жерлери къалмай, саусузланы кёредиле, кёплеге болушадыла. Аны хайырындан ёмюрюнде жарлылыкъдан къутулмагъан Насрахожа харекетли да болду.

Хожа, жарлылыкъын терк окъуна унутуп, ашай-иче, кюнлерин зауукълу ётдюре болгъанды, Азрайил а, мюлкню артдаракъ юлеширик сунуп, сакълап тургъанды.

Алай бла бир талай заман озады. Сора, Азрайилни тюзюмю тауусулуп:

— Насрахожа, энди мен ўжолума кетерге керекме, кел, жыйгъан ырысхыбызны юлешейик, — деди.

— Ашыгъа эсенг, жолунг мамукъданды, сени тыйгъан жерим жокъду. Алай бу «байлыкъ» дегенинг неди? Аны мен иги ангыламайма,— деп соргъанды Азрайилге, биягъы амап акъыл этип.

— Сен не билмеген кибик этесе? Битеу дуняны башына айланып жыйгъан ырысхыны юйюнде басдырып... — деп ачыуланнганды Азрайил.

— Да кесинг бир сагъыш этчи, характерлени, хапчукланы да ким мажаргъанын, — дейди Насрахожа. — Сен баш жанына баргъан саусуз ёлюп турду. Мен баш жанына баргъанла уа бир дерге бири къалмай тирилип, сау болуп кетдиле. Мени орунумда сен болсанг эди, айхай да, мюлк сеннки болур эди. Сен дуня жаратылгъанлы бери адамланы жауларын алып айланнганынгы ала билмегенми сунаса? Аны себепли жыйгъан харекетимден санга юлюш этерге тийишли кёрмейме. Ёлгенлеге бар да, хакъ сурап бир кёр, санга киши жукъ берлик эсе!

Азрайил, биягъы не этерге билмей, Аллахны аллына учуп жетип, Насрахожа аны экинчи кере да алдагъанын айтды. Аллах утагъала уа аланы этген ишлерин кёрюп тургъанды. Сора Азрайилге айтханды:

— Да не этгин да... бу жол да мукъмин Насрахожа тюздю. Аны бла даулашыргъа керек туююдю. Айымыса жашап турсун, — дегенди.

Алай бла, Азрайил экинчи кере алданнганына женгдирди. Насрахожа да экинчи рекагъат намазын кеси жашаудан эрнкгинчи этерге унамай, бай, даулетли болуп жашагъанды дейдиле. Аны кёргенле уа дунядан эртте кетген диле.

СУУУН СЫГЪЫП ИЙИГИЗ

Бир кюн эрттенликдеп 'ингирликге дери олтуруп, чам хапар жаздым. Зарфха ургъандан сора, къыркъ беш чапыракъ болду. Хапарны ариу жыйышдырып, журналны чамхана бѣлюмюне алып бардым. Бѣлюмню редактору, иги тынгылы окъугъандан сора: «Хапарыгъызыны магъанасы аман туююлду, алай алыкъа бишмегенди. Иги сыгъып, сууун кетерирге керексиз, энтта да бир 'къарап чыгъыгъыз», — деди.

Юйге келип, бир къауум жерлерин къысхартдым, арсарсыз. Анда энди редактор сылтау этер зат къоймагъаныма ишексиз эдим.

Бир къауум кюнден сора биягъы редакциягъа жетип келип, къол жазмамы редакторну аллына салдым.

— Айтханыгъызыны этип, бир угъай, бир ненча кере окъуп чыгъып, андан сора сууун сыгъып, къурутуп келдим, — дедим.

— Экинчи экземплярын а келтиргенмисиз? — деп ышарды редактор.

Экинчи экземпляр китап басмада излениучюсю эсимде эди. Редакторну чуруму аны энди «экинчи экзмпляр» болгъанын ангыламагъанымы сезип, мен жууап этгинчи окъуна: «Охо, арта келтирирсе», — деп къойду.

Биягъы окъуп кѣрюп: «Шуѣхум, игирек сыгъаргъа керек эди, жангыз тамычы сууу къалмасын деп», — хапарны дагъыда къайтарып къолума туттурду.

Юч кюнню ишден сора ючюшер сагъат олтуруп, дагъыда аяусуз къысхартдым. Тѣртюнчю кюн кеси телефон бла элге селешди.

Салам! «Минги тау» журналны редакциясындан кѣчешибиз. Хапарыгъызыны къысхартхан эсегиз деп, андан илей эдик.

— Хау!

— Бек иги этгенсиз! Теркирек жетдиригиз, эки кюнден ары созмагъыз.

— Болсун алай. Бусагъат барып, почта бла иейим.

— Почта не заманга жетдирликди? Кесигиз алып келигиз.

— Бусагъатда бизге автобус не башха улоу жюриюмейин, жол юзюлгенди. Кюн аязгъыпчы, жол ариуланырыкъ болмаз.

— Эй-а-а, таланган! Алай эсе, телеграф бла жибер.

— Телеграфха барып, къызла бла селешдим.

— Телеграфчы къыз, эсирген адамгъа къарагъанча, кѣзюме къарап, иги кесек турду да: «Тохтагъыз, муну саулаймы бирге дейсиз?» — деп, сейирсинип сорду.

— Жиберген этейик, алай муну ийгенибиз ючюн сизден неллай бир ахча аллыгыбызны билемисиз?

Къолума къалам алып, тергеу этип тебиредим. «Бу айттым узунуракъды, мынга жюз элли сом. деп, кеси кесиме мурулдадым.— Мынга элли сом. Мынга эки жюз бла жарым. Мынга да...»

Алайды да, къысхартыргъа тышдю. Къыркъ беш чапыракъдан, къысхарта-къысхарта, тогъуз-он айттым къалды.

Экинчи кюн биягъы редакциядан биягъы телефон бла сѣлешдиле.

— Аперим, жашагъа эдиле сизнича жазыучула! — деди редактор. — Сууун сыгъар ючюн къоймагъансыз, жаза билген къысхарта да биледи. Хапарыгъыз алааматды, — деп махтады редактор мени. Экинчи экземпляр неллай бир болса да боллукъду.

Экинчи экземплярны не болгъанын а тенглеримден сурап билдим. Хуржунунга, игиси уа къабарыгъы бла бирге дипломатха салып элтиучю. Аны не болгъанын а сиз да биле болурсуз...

КОМИССИЯ КЕЛЕ ТУРАДЫ

Дерсибизни бошاپ, ючеулен тыншчыкъ «ышныр» эте тургъаныбызлай, директор, кирип келип:

— Аланла, сиз не жукълап турасыз? Бизге келе турадыла. Ары-бери чачылып кетип, ишни как этмегиз, — деп эсгертди.

«Комиссия келе турады» — деген хапар коллективге элия ургъанча тийди. Алайлай устазла шыбыр-шыбыр, экеу-экеу, ючеу-ючеу, къуш-муш болдула, хапар, кенгеш кѣбейди.

— Кѣп болмай келип кетген эдиле да?!

— Ахырда кѣз ачдырмай къойдула да!

— Эрикгеңбиз быладан!

— Эслеп сѣлеш, алан, ала, мырхык кибик, бир илинселе, айырыла билмеучюдюле, билесе аны. Кемчиликлени ийисгеп биледиле деучюдюле алагъа.

— Устазланы кѣбюсю аллай хапарла айтып, гузаба болуп айланганларынлай, къалын портфельлерин къолтукъларына уруп, сабан агъачха жегилген гѣбел ѳгюзлени бурун тешиклерица, бурун тешиклери тылпыу эте, ючеулен кирип келдиле. Терк окъуна юс кийимлерин тешип, алхам алдырмай, устаз ишлерин тинтип тебиредиле инспекторла. Бютюнда бирлери — методист, методика жаны бла болушлукъ берирни орунуна барысындан да къырс болуп кюреше эди. Бѣрү жыйын чапхан къой сюрюу кибик, коллектив да,

окъуучула да, чепкен сокъгъанча, асыры сухудан бир бирге ал къоймай, этеклери жел эте, киредиле, чыгъадыла. Директор да, чоллакъ кибик, сууурулуп киреди, чыгъады.

Алай бла, ючюнчю кюн, кюн ортада къагъытчы къыздан, завхоздан башлап, школну директоруна дерн битеу ишчиле уллу залгъа жыйылдыла.

Биринчи болуп сёзню инспекторланы таматалары Таймазланы Созукку Дураевич башлады. Созукку Дураевич ариу, ашыкъмай, хуржунундан тиширыу косынка тенгли бир къол жаулукъну чыгъарып, кёзлюклери сюртдю. Сора аланы да, суу кылыч кибик, кынгыр бурунуна илиндирип, жётел эте, тамагъын ариулагъандан сора, залда олтургъанла тынгысыз бола башлагъанларында:

— Жолдашла, — деди, бир заманда жыйылгъанлагъа къарап. — Кесигиз билгенликден, бусагъатда бир киши бош турмайды. Бизде да план, иш да барды. Биз алыкъа бир къауум школну босагъасындан атларыкъбыз, жууукъ заманда. Задание алайды. Энди школда болгъан кемчиликлени айтып башласакъ, кюн батхынчы угъай эсенг, танг атхынчы окъуна тауусулмаз. Мен жаланда бек баш кемчиликлени айтырыкъма, — деп, бир стакан гара сууну ёнчегине куйгъаны бла мангылайыны терлегени тенг болду. Сора, терлегенин биягъы къол жаулукъ бла сюрте, мелте болуп къалгъан, арт бешжыллыкъда сатып алгъан галстугун тюзеди.

— Мени эслегеним — школугъузда бир къауумла низамгъа бузукълукъ этедиле. Анга ким жууаплыды? Ол кимни терслигинден болгъан затды? Айхайда, класс руководителени. Аланы ичлеринде башындан келген буйрукъну толтурургъа унамай, бурун суюеклерин турдургъанла бардыла. Мен ангыламайма, дерс бошалгъандан сора ала не ишлейдиле? Малларына багъып, бичен чалып кюрешгенден эсе, ата-анала бла нек ишлемейдиле ала?

— Бош заманында малынамы къарайды, къазаныны къасмагъынмы къырады, ол аны ишиди, — деп, къайсы эсе да залдан кычырып, докладчыны ауузуна чапды.

— Андан сора дагъыда бир эслегеним; дерследе наглядность жокъду.

— Наглядный пособие болмаса, аны къайдан табыныкъ? — деп, дагъыда биреулен сёз кьошду.

— Къайдан аллыкъбыз дегенинг? Не сорууду ол? Кёремисе аны айтханын... Кесинг эт! Бусагъатда кёкден ахча жаумайды. Сизден бирсиле да кеслери этедиле. Билим берген эм илму министерство наглядный пособияла чыгъармагъанлы жыйырма жыл болады. Аны не айтыры барды!

Залда олтургъанла докладчыны ауузуна чапханны къой,

кѣл жагъасында олтургъан макъала кибик, кѣзлери уллула болуп, олсагъат къобуп кетерге хазырдыла.

— Дагъыда бир эслегеним, — деди Созукку Дураевич андан ары. Дерсле жашау бла, экономика, рынок жолла бла байламлы бардырылмайдыла. Жашау бла бирге атларгъа тийишлиди. Айтайыкъ, хапар сатычу Сакийнатны юсюнден бара эсе, элде ишсиз олтургъан Салиманы, Жамиляны юслеринден жукъ нек сагъынылмайды? Не уа дерс «Черекни» юсюнден эсе, кюннге кюйген сабийни саулугъуна иги болгъаныны юсюнден дохтурла къуруда айтханлай турадыла. Сабийлени аналары суу боюнун элтип, ариу, таза хауада солуп, четенчикле кибик къарынчыкъларын жылтыратып, юзmezге аунатып, кюннге кюйдюрюрге жарамаймыды? Алай этселе, иги тюйюлмюдю, жолдашла! Дерслени ёмюр бла, жашау бла байламлы этип бардырыу ол заманда кёрюнюрюкдю. Андан сора да, бир кёзюме илиннген зат — школда кирсизлик жокъду. Школну завхозу итле къууупму айланады, кирсизликге къарамай?..

Таймаз улу айтырын айтып бошагъынчы, адамланы арасында биреулен къолун кётюрдю да, эркинлик тилей да турмай:

— Ма сиз айтханла тели ауруудан ауругъан адамны сандырагъына ушайдыла. Бош затладыла. Кёзлюклеригизни кетерип бир къарачыгъыз жыйылгъанланы бетлерине!

Залдагъыладан бир къаууму, текеле кибик, пырх-чырх этдиле, кюлгенле да болдула.

Созукку Дураевич а жукъ да эшитмегенча, жукъ да кёрмегенча, сёзюну бирси жанына бурду.

Дагъыда биреулен:

— Бизни районда творчествулу иш бардыргъанланы, окъутуу-юйретиу ишге бек уста, алчы устазланы юслеринден нек айтмайсыз? — деп, аны сёзюн чорт кесип тохтады.

— Да аланы атларын айтсанг-айтмасанг да, къайры кетерикдиле? Алагъа ишлерине кёре, жетишимлерине кёре, атла, разрядла берилгендиле. Бёркюнго ёрге атсанг, алагъа тюшерикди. Аланы санай турургъа заман къайда? — деп къойду Таймаз улу.

— Школда кеси-кесине башчылыкъ этиуге ие болуу эм финансированианы юсюнден устазланы билимлерин ёсдюрген институтну ишчилерини оюмун билирге болурму экен?

— Ма санга! Башчылыкъ этерге баш керекди. Эт, башынг бар эсе, ким угъай дейди санга?! Огъесе, биз сизни чырмагъан ишми этебиз? — деп, Созукку Дураевич ол сууалдан да, чабакъ кибик, бир жанына сыпдырылды.

— Тамата, бизге юлгюге бир къауум дерс къурап, ме-

тодикалыкъ болушлукъ этсегиз эди, — деди да бир жашыракъ тиширыу, иги да эслеп, докладчыны кёзюне къарады.

— Болмагъан затланы айтмагъыз. Сизге мындан артыкъ не болушлукъ керекди! Соруу бериу тохталсын. Сёлеширге суйген бар эсе, айтсын!

— Мен, — деди школну директору Самат Саматович. — Бу бизге келген комиссияла завхозну атын айтмасала, ашагъанлары ичлерине жарашмайды. Окъуу бёлюмюнде ненча адам барды? Барысы да тиширыула. Терслик излеген, аланы ишлеринде излесин. Тап, бюгюн тюкенде не сапын, не порошок, не сибиртги, не пол жууар зат жокъду. Ары ахча ётдюрген къая бузгъандан да кыйынды. Бухгалтериягъа барсанг, юсюнге секиредиле. Бир бирге атып, жанынгдан тойдурадыла. Сен иги киши эсенг, терсни-тюзню айыра кет.

Аны бла жыйылыу бошалып, кемчиликле да айтылмай, ашау-ичиу да болмай, устазла юйлерине, инспекторла шахаргъа кетдиле.

Хар зат да жериндеди.

«ЗАРЯДЛАННГАН» ХАПАР

Аллах уталагъа кесини кзулуна онг берирге суйсе, бек тынчды. Мындан алда не болгъанын билмейме, ингир аласында, терек аугъанча, санларым, кюлум-аягъым тутмай, ундурукъгъа кючден-бутдан жетип аудум. Билмейме, сууукъму болдум, кёзю тийди, не да болсун — аурудум. Ауругъанда да алай аурудум, эки къат жууургъан жапханлыкъларына, безгекден квалтырагъанча, квалтырадым. Андан бир заманда, аркъам, жауурунларым кзурушуп, аман сакъатлы болдум. Кёзлерим алас-булас кёрюп, бир затла кёрюндюле. Юйдегини да этмеген дарманы квалмады. Бир жукъгъа жараса уа! «Дохтурну чакъырымедик?» — дейди амалсыз болуп, этеклерин баса. Алайсыз да квалтырауукътийип тургъан адам, угъай деп, кюлум бла кёргюзтдюм. Дохтур келсе, укол этерикди. Жилиндан эсе, мен ийнеден бек къоркъама.

Экинчи кюн эрттенликде, зурнук кирик, боюнун созуп, гонгим Гюргюкк келди. Инбашларымы квалтырагъанларын кёрюп:

— Да сен а брэйк тепсей тураса да? — деди, тили тутуллукъ.

— Къара аны айтханына! Аллах сени мени орунума бир салгъа эди. Андан сора кёрюрем кюнюнгю, — дедим, лакъырдам, кертим къатыш.

— Да, бирда кесек-месек дегенлени сан этмеученг да,

керти окъуна ауруй болурса дейме? — деп дагыда дыгылыма къатылды, тенгим.

— Аптюекдеги къызланы танычу эдинг да, импортный дарманла бла бир-кёрейик.

— Ой, дарман-чарманны не этесе, мени къайыным да, мындан алда сенича болуп, кючден жайыкъгъанды. Александровкада бир уста къатындан зарядланган суу келтирип, ма андан сора жайыкъгъан эди, — деп, Гюргюкь адам умут этер хапар айтды.

— Ол сууунгдан жукъ иш къалмагъанмыды?

— Шеша тюбюнде бир кесеги барды, — деди Гюргюкь. — Керек эсе келтирейим.

— Хапарынгы артда айтырса. Теркирек алып кел, — дедим, тишлерим тишлериме тие.

Гюргюкь кёп мычымады, ёпке солуу этип жетди. Жанындан тюнгюлюп жатхан жан — мен шешада къалгъан сууну стаканга къуяр-къуймаз, жиликча жутдум, къылкъыл этдирип. Санларым къалай эсе да бир сериуюнлюк табып, терлей башладым, жукъу басып, къалкъый тебиредим.

Аллахны болушлугъу бла, экинчи кюн саппа-сау болдум да къалдым. Санларым асыры женгил болгъандан, уч да кет дегенча алай. Бир жол ортанчы жашны къарынына сууукъ кирип, онгсуз болуп къалды. Жилип тохтамагъандан сора, къол аязларым бла къарынчыгъын сыладым да, жарты сатгъатдан, чыбыкъ атына минип, жортдуруп кетди. Анымы эшитдиле: жууукъларым-тенглерим, къоншуларым, эллилерим, бир затлары ауруса, чабып манга жетедиле. Саусуз адамны кёюн къалай къалдыргъын? Атабыздан къалгъан Къуранны аллыма салып, келгенлеге энчи отоуда къарайма...

Кюн сайын онбеш-жыйырма адам желеди. Келген адам менден тамата — кичи да болсун:

— Салам берип кир, — дейме, иги эшитдирип, хыныракъ. Андан ол келген адам, аллыма чёгюп, ауругъаныны тарыхын минчакъча тизип, тарыгъа башлайды.

— Шекер келтиргенмисе? — деп сорама. Ол башын къымылдатады. Шекер бла бакъгъанымы барысы да биледиле.

— Кюннге юч кере шай ич. Эрттенликде ач къарангылай бу суудан юч кере уртларыкъса. Аурусанг, ары-бери ауна. Жаратхан Аллах жанынга саулукъ берсин! — дейме да, шекер бла юй бийчем хазыр этип тургъан шайдан ичирип, сууну да аллына салып, дууа зарядлап береме. Жюз аурууну башын кесерикди. Келген, ыспас этип, алгъыш этип: «Аллах ыразы болсун», — деп кетедиле. Артда эшите турама бир-бирле анадан туума сау болуп кетгенлерин.

Ма, алай бла, кесим да билмей тургъанлай, уста болдум

да къалдым. Хауа телефон деген ол туююлмюдю, арт ке-зиуде, атым саулай республикагъа айтылып: «Не заманда кёрюнюрге боллукъду, неллай ауруулагъа жарайсыз?» — деп асыры соргъандан, асыры кёп къагъыт келгенден, жууап этерге окъуна жетишмейме. Аны себепли, узакъдан келалмай, башы ауруп, бели чанчып, къарыны ауругъан адамла-гъа болушлукъ болсун деп, бу хапарны жазып, дууа этип, зарядлап кёйдум. Бу хапарны жүреги бла ийнанып, жа-тардан алгъа окъугъан адамла — кёян ауруудан ауругъан-ла, адамны сёзюн этгенле, къуллукъчулагъа улутха бергөн ауруудан, элгенип уянган деген затладан иги болуп кете-рикдиле. Аракъы ичгенле, тютюн ичгенле, ораза айда ниет этгенча, кесёрин тыярыкъдыла. Зарядланган хапарны хайыры болур ючюн, бир жангыз шарт: мени адресим бла бир тюмен ахча иерге унутмазгъа керекдиле.

Бююн бу хапарны жазып бошай тургъанымлай, асыры къууаннгандан ауузу да кёулакъ артларына жетип, Гюр-гюкъ кирип келди. Тас болгъан Гюргюкъ.

— Ой, иймансыз, хаким болгъан хапарынгы эшитип ке-леме, — дейди, дагъыда, чаришден келген ажир кирик, бу-рун сингирлери туруп, ол заманда къайын анамдан къал-гъан зарядланган суу санга къалай жарагъанын бир би-лейим деп келген эдим. Аны крандан къуюп келтирген эдим.

— Кет, мынафыкъ, эки эл ауузунга ие бол. Энди аны халкъгъа жайып айланырса сен! Ангылагъан эт, харип, кёп жаншасанг, сен да, ауруп, мени аллыма келликсе, — деп ачыуландым тенгиме. «Тынч турмасанг, биополеми санга буруп, кече сандыракъ этип, кёзюнюгю къысмай тангынгы ат-дырырма».

Мени хакимлик усталыкъ тапханыма ишекли болургъа къоркъуп, Гюргюкъ узун бююнун тюркден келген куртка-сыны жагъасына сугъуп, артына къарамай, думп болду.

ЖЕТИ АТА

Индираны биринчи классха жүрюген кызычыгъы — Изаура, жүрексинип жияйды. Индира, аш юйден чыгъып, къабынын чайнай, кызын эркелетеди.

— Не болгъанды, кызым? Не хахайды бу?

— Классная руководительница-а-а, — деди эрке ёсген кызычыкъ.

— Не этгенсе сен ол шештекбашха?

— Жети дедушканы билмейсе дейди... Тамбла билип келмесенг, «двойка» саллыкъма дегенди. И-и-и...

— Терк кѳорагъын, дегин, сен терк кѳорарыкъ! Кѳеремисе сен аны сабийге серленнгенин? Жюз жыл мындан алгъа сюеклери чирип, топуракъгъа кѳошулгъан дедушкаланы кѳабырларындан кѳобарыпмы сорайыкъ атларын? Тохта, жилима. Бусагъат бабулягъа сорайыкъ.

Индира, баппуш киби, жантая барып, телефон чолпун сун алды да, телефонну бурду.

— Алё, алё! Это Калмыков колхоз? Мамочка, сенмисе? — Мен Индама! Инда! Не тынчлыкъ хапар айтаса? Изаураны устаз киби, жети атангы билип кел деп, заданне бергенди. Биле эсенг, аланы бир айтсанг эди.

— А-а-а, айталлыкъ эсем — кѳерейим. Сени атанг — Малкѳарбий, аны атасы — Атабий, аны атасы — Дюгербий... Оу кюнум, Аллах эсимден алгъанын а кѳарачы! Унутханма, сен ёлмегин. Энди уа не этейим?..

— А, дядя Къасым а?

— Ол мени экинчи эрим эди. Изаурагъа ол ата болмайды да?

— Да, аны ким тинтип кюреширикди? Кѳошайыкъ да кѳояйыкъ.

— Аны уа кесинг суйгенлей эт, кѳызым...

— Так, тѳрт болду. Энтта юч керекди. Юч!

— Кесини атасыны атасы уа? Айырылгъанлыкъгъа, ол онгмазлыкъны кѳанындан жаратылмагъанмыды да?

— Мама, мен аланы атларын эшитирге да суймейме!

— Да, не этгин да, сабийни жарсытмаз ючюн, тѳз. Кѳош да кѳой. Андан сора экинчи эринги... Ючюнчюсюн а?! Ючюнчюсюн да кѳош да кѳой!

— Ах, гады! Кѳеремисе быланы излер кюннге кѳалгъаныбызны! Жетмей кѳаллыкъла, жетиге жетдиле.

— Жетдиле, кѳызым, жетдиле! Охо, сау кѳал, — дейди бирси чолпудан анасы, кѳылыкъсыз кѳызындан сау-эсен кѳутулгъанына кѳууана.

Индира, кѳолуна кѳалам-кѳагъыт алып, эт жууукъла бла кет жууукъланы атларын кѳагъытха тизди.

Экинчи кюн а Изаура школдан «бешни» плюсу бла алып келди.

КѳЕП СЕРИЯЛЫ КОМЕДИЯ

Кѳермей, эшитмей, жууукълукъ-тенглик жюрютмей, кѳолунг бла тутуп кѳермей, не жолоучу болмай, адамны ичине кирип чыкъгъан киби, кѳаллай адам болгъанын туура этген тынчмыды? Аттыу Таттыуну юсюнден бек иги оюм этип болгъанды.

Мен сени чынтты таулу, нартланы туудукъларындан сунуп турсам... Иги эс этип къарагъанымда уа?..

— Сора уа, сора?

— Сен а иги тартыргъа суйгенледен, тиширыула этек гюплеринде баш кечиндирген, хырез тиш кибик, бош хыбыл зат кёреме!

— Эшта, саиға аллай сводканы ким бергенди?

— Мен сени хайт деген жашладан бирлери сунуп турсам...

— Аны кимден эшитгенсе?

— Мен сени къой ауузундан чёп юзмеген, Аллах насыпха жаратхан жанладан сунуп турсам... Шош къапханланы кеслеринден кёреме.

— Сен ёлмегин, ангыламайма...

— Мен сени аракъыны татыуун билмеген, тютюн тартмагъан, илишаннга салсанг да, жалгъан сёлешмеген, тышына къарамагъан, арысы-бериси болмагъан юйюр ёсдюрген, идеальный адам сунуп турсам...

— Оказывається...

— Сен а барып тохтагъан башыбузукъ кёреме?

— Ха, бошадынгмы айтырынгы айтып?..

— Мен сени ийманынг болгъан сунуп турсам... Бар кёреме сенде уа! Ийманынг болса, адамлыгъынг болса, ичип келип, туугъан атангы акъ сакъалыны намысын этмей, аны бламы тьюйюшюрюк эдинг? Не уа къайын анангы пенсиясына ортакъмы болур эдинг?

— Хей, атам Ата журт урушда ёлгенди. Мен аны бла не заманда тьюйюшюрюк эдим? Къайын анам а...

— Кесинги не бек ариуларгъа кюрешсенг да, хоча таулу туююлсе.

— Мен сени бир ауур акъыллы, бир басымлы киши сунуп турсам...

— Хы, сунуп турдунг?

— Сен а чиппе-чий, суугъа тьюкюрген тели кёреме.

--- Асыры озуп бара болурмуса?

--- Мен сени адамгъа кёл этдире, къууандыра билген, кишиге хыянаты болмагъан, терсликни бла тюзлюкню пйыра билген адам сунуп турсам, бош, хайуан эт ашагъан зат кёре эдим. Аллай тьюйюл эсенг, ишлеген жерингде ишчилени болмачы чурумла бла ишден кыстай турсала, гурт тауукъ кибик, этеклеринги туюбюнге жыйып, суудан чыгъарып атхан чабакъ кибик, ауузунгдан сёз чыгъармаймы олтурур эдинг? Бир да болмаса да, бир жашыракъ адамгъа жеринги берсенг а!

Энди мен да бир айтайым:

— Мен сени орам сёзню эшитмеген, дауур-дууур бла

иши жокъ, кеси ишин билген адам сунуп турсам, сен хариб'а, тилчи, жалгъан дау бла жашагъан жарлыладан кереме. Сексуалист...

— Тохта!

— Мен сени, кютю кьой кибик, бир тюз боюнлу жолдашладан сунуп турсам, тюз да оуну оуу, шауну шауу болуп чыкъдынг да къалдынг!

— Аллахым сакъласын!

— Сен акъылдан шашхан адамса. Акъылынгдан шашмасанг, айла бла ыйыкъла бла тас болуп кетип, бетинг къап-къара болуп, кече къарангысында тишлеринги ачып, кезлеринги жандырып, терезинги къагъып, сабийлерингими къоркъутур эдинг?!

— Тохта, ол таурухланы санга ким айтханды?

— Айтайым ким айтханын. Тюнене кече балконда олтуруп, тынгылап турсам: къатынынг, эрини эринине тиймей, жилимукълары бетин жууа, кече сагъат югге дери санап бошайлмагъанды. Мындан да кеп эди, унутуп кьойгъанмансы.

Таттыу боюнун балкон таба созуп, кыйыкъ кезлерин балкон таба тюзетди да:

— Керти айтаса, бу кеп сериялы комедияды, къарындашым. Бюгече да баргъаны боллукъду, жукълап иш къалма, табу, — деди.

БИР КЮБЮР ХАРЕКЕТ

Дядя Атабий пенсиягъа чыгъып, солургъа таукел болгъанлы, кеп болады. Пенсиягъа чыкъгъандан сора, тюрю-тюрю ишлеге жух уруп кьргенликге, таплыгъы тюшмеди. Алгъын талай жылны председатель болуп, отоуна кирирге базынмаучула, энди анга оноу эте башлайдыла. Ол затха ыйлыкъсынганмы этди, намысына тийишлими кьрмеди, ишден арсарсыз кетип къалды. Болсада, югге «сыйынмайды». Машинасына минип, анда-санда таныгъан жерлерине, махкемелеге барып келеди. Баргъан жерине къурлай бармайды. Бирине сахтиян куртка, бирине норка бьрк, бухар бьрк дегенча бир зат ала келеди. Андан сора, «тамата» болуучу заманындача, эски блокнотун чыгъарып, барлыкъ жеринде къартланы, сабийлерини атларын эсине тюшюреди. Бара баргъанлай: «Ой, Омар, сау-эсенмисиз, уллу, гитче да тынчмысыз?!» — деп, къучакълашып саламлашады. Эрттеден бери тюбемегени себепли, харип Омар да: «Атабий, къарындашым, мени атымы унутмай къалай турады?» — деп, жюреги жибий башлайды. Ол а юйюне къонакъ да

ыспас этерин сакълайды. Алай бла, юйюне машинасын тыкъма-тыкъ этип, толтуруп къайтады. Атабий алып келген бир аскер куртка бла бёркню Омаргъа къояды. Омар, алгъындан да бек тирилип, аны ыразы этер ниетге киреди. Атабийге бир семиз къой иерге айтады. «Уой, кюн сайын бери келип къайры айланырыкъбыз», — деп, къойну сойдуруп, машинагъа салып, алып кетеди.

Бир къауум замандан, Атабий «Исси суу» базаргъа барып, биягъы учуз затланы жыйып, жолгъа чыгъады. Келекеле, къонакъбайны атын, юйдегилени атларын иги эсине тюшюрюп, бюгюнда къартланы атларын иги тикирал билип, къайтарып-къайтарып айтады, унутмазча. Кертисин айтыргъа керекди. Атабий ахча этерге юйренгенди. «Исси суу» базар тохтамаса, Атабий да тохтарыкъ туююлдо. Жол узун, товар кёп, алычу табылады... Тогъуз къатлы бийик юйню бир отоуу Атабийни складыды. Киритин эр бла къатын бирге ачадыла дейдиле. Бир сейири — экисини эки ачычы барды. Терк-терк/курткаланы бла бёрклени санай туруучудула. Тохташдыргъанларына кёре, алыкъа товар барды. Бир кезиуде, таматаланы къызлары эрге баргъанда, жашлары къатын алгъанда элтиучю харекетле уа энди жокъдула, болсала да, ала модадан узакъдыла. Бусагъатда уа. ол замандача, аудура-жаудура барыргъа онг бармыды? Угъай, жокъду. Ол заманда кюбюрню башын ачып, сайлап алып барсанг, адамлагъа кёргюзтгенде, сейирге къалычу эдиле. Энди уа? Энди уа рынок экономика. Тапчы бир излегенинги! Атабийни саясатдан, келир замандан ангылаууна тынгыласанг, сейирге къаласа. Жюз жылдан алгъа боллукъ затланы айтады. Къатыны уа: «Юйдегисин кечиндирмеген эр киши эр кишимиди?» — деучюдо.

Бюгюн Атабий бла къатыны Қъарачайда Гитче къарачай районнга кетип барадыла. Машиналарында артыкъ адам кёзю къарар зат жокъду.

Тасха билирге барадыла ансы...

АЙ, ЗАМАН А!

Анча жылны бир бирибизни жёрмей туруп, Залимханнга базарны орта чыхырында тюбеп къалырма деп эсимде да жокъ эди. Ушагъыбыз иги къызгъан кезиуде, адамланы аралары бла акъырын сыпдырылып баргъан къарт къатыншы эслеп, эгечим деп, ызындан хыны кычырды.

— Зулейха, не эте турасыз? Мени аманатым не болуп къалды, табу?

— Залимхан, харип, — деп ахтынды да, — ол бизни ба-

шыбызгъа баш ауруу болгъанды. Кюннге жайып, къурутуп да кёрдюк. Болургъа ушамайды.

— Қъыздырыб' а кёргенмисиз?

— Кёргенбиз, тоба, болмайды. Мугут этгенди да, бютюнда ачы болгъанды. Бек игиси — адамланы аш орунларын бузмаз ючюн, элден тышына элтип, жерге басдырыгъа керекди, сен ёлмегин.

— Угъай, угъай, Зулейха, — деп, Залимхан гузаба этди. — Турма къююгъуз.

— Залимхан, жаным, адамлагъа чёплетип, юйлерин къурутмайыкъ, андан къоркъама...

— Аллах сакъласын, сабийлеге сакъ болугъуз, маржа. Қирит салып, ачхычны кесигиз жюрютюгюз. Сакъ болугъуз. Қъозлау ахча алгъан эдим да...

— Биягъы къолларынамы тюшгенсе? — деп сорду къарт къатын, эси кетип.

— Угъай, Зулий, жангыдан «ЭВМ» алгъанма.

— Хо, алай а болсун, харип, — деди къарт къатын, жүреги энишге айланып.

— Зулий, биз ийген чёплеу машокму эди? Турма бир къююгъуз. Мен аны кооперативге ётдюрюме.

— Быланы, тараканла киби, гыжы къатдырып къоярса да? — дедим мен, сатыулукъларын ётдюралмай, команда бергенча, бири къалмай тизилип, чёплеу чёплей тургъан сатыучуланы кёргюзтюп.

— Алты машокну алтымыш машокга къатышдырып ийсек, — деди Залимхан.

— Не этсенг да, от ашагъанча боллукъду, — деди къарт къатын, мени жанлы болуп.

— Ой, сен да къужурса, Зулий, — деди, Залимхан, дыгаласха къалып, — адамла чёплеуню ауузларына ууучлары бла къуймайдыла, бир-бир чёплейдиле. Алты бюртюкден бешиси тап болса болмаймыды? Чёплеу чёплеген ол жангыз бюртюкню тышына тюкюрлюкдю. Биреулен, ма былай деди да, хуржунундан бир чёплеу бюртюкню чыгъарып, ауузуна атды.

— Ой, ююю къуругъан не ачы эди, татыран киби. Тфу... Ма кёрдюгюз да, мен бу ачы бюртюкню къалай терк сезип къойдум, жутмадым. Терк окъуна тюкюрдюм да къойдум.

— Манга жукъ болмады да? — деди Залимхан. Ма, ма эгечим, хар ким чёплеуню алай чёплейди. Татыулусун ичине жутады. Татыусузун тышына атады.

Ол кезиучюкде: «Бу рынок деген, Сарыуек киби, адамланы боюнларындан буууп, хар ким шайны шайгъа, сомну сомгъа жалгъаргъа кюрешгенде, ырысхы этерге Залимхандан юйренирге керек кёреме», — деп келди кёлюме.

МАСХАРАЛАУЛА

АЛЫПСАТАРНЫ ПРОКУРОРГЪА КЕЛКЪАЛДЫСЫ

Жюйюсхан прокурол! Жюйюсхан дегениме сейир этмезсе. Заманга кёре айтханлыгъымды. Жолдаш дегенден эсе, жюйюсхан дегенни бек жаратырыгъынгы да билеме. Жолдаш деген бош алдау сёз болгъанын сен да, мен да билебиз. Аны не жашыруу. Бютюнда къара ишчиге (ол атны атагъанла кеслерин бир сейирлик сунадыла) сени кибикле бир заманда да жолдаш болмазлыкъларын сен кесинг окъуна билесе, не бийик трибунадан кычырсанг да. Кесинг бир сагъыш этчи, бир малчы бла ёмюрде жолгъа чыгъып, жолдаш болгъанмыса? Не уа бир малчы бла аш ашагъанмыса, не сёз нёгер болгъанмыса? (Улутха къойну ала туруп болмаса...?)

Охо, жолдаш дерге кертиси бла ушамайды. Гражданин дерге уа, гражданин? Угъай, гражданин болгъан окъуна болурса, ким биледи. Мен санга «гражданин прокурол» десем, сен мени «зек» сунуп къоярыкъса. Алгъын заманда гражданинла деселе, бир магъана болуучу эди. Энди уа гражданны да, урунганны да магъанасы жокъ. Аны айтханым, сиз сюд этилгенлеге гражданин дей кёреме. «Гражданин» болама деп, ата-анам атагъан атны тас этип, сюд этилирин а суймейме, тейри, жюйюсхан прокурол! Мындан алда кьоншуларыбыздан бирини къарындашы амахтыдан (тюрмеден) чыгъып келген эди. Анда жыйылгъанладан бирлери: «Гражданылыгъынгы энди Аллах алмасын», — деп, алгъыш этди. Биз барыбыз да, маулютде олтургъанча, «амин, амин» дешдик. Алайлайын, ол адам: «Аллахны кьуллеры эсегиз, сизден тилеп айтама, ол «гражданин» деген сёзюню ауузугъуздан чыгъармагъыз, аны унутуп къою-

гъуз», — деп тиледи. Биз да ол харип адам жангыдан «гражданин» болуп кялыр деп асыры кьоркьгъандан, ырыслап, ауузубузну тыйдыкь.

Ма аны себепли, жюйюсхан прокурол, санга кягъыт жазгъанымы себепин айтайым: тюнкелери кьуруп, тегерекге айланып, башларына мадар этип, жан кечиндирирге кьурешгенлеге «алыпсатарла» дегенлерин кеп болмай билгенме. Аны манга бир окьугъан адам айтханды.

Аллах, санга шукур, «рекет», «новые балкарцы», «спекулянт» демегенлерине. Газетледе, журналлада, китаплада алай жазып, кинолада алай кьргюзтселе, Аллах сакъласын! Ол эрттеден жюриген сёз бизге аталгъанына бек ыйлыкъсынама. Аны айтыргъа да айыпды. (Бизни телевизоргъа кьараргъа заманыбыз болмайды. Жукъ окьумасакъ, жукъ кьрмесек, къайдан билейик?) Бир алимсымакъ: «Алыпсатарла жамауат низамны жауларыдыла, халкьгъа аман юлгю кьргюзтедиле», — деп алай жазгъан хапарын айтхандыла. Анга бизни не хатабыз тийгенди экен? Ахча этедиле деп жюреги къыйналады. Ол а суймеймиди ахчаны?..

Мени бир туудугъум гитче заманында хар нени да соргъанлай туруучу эди. Сёз ючюн: «Жел нек урады?» — деп окьуна сорур эди ол. «Тереклени башларын кымылдатыр ючюн», — дейме. «Адамла сохан нек ашайдыла?» — дейди. «Сохан ийис этер ючюн», — дейме. «Сохан ашамагъанны ийиси чыкъмайды». Ол нарт сёзну хайырланып, адамны тутуп иерге окьуна боллукъду. Ютуз жетинчи жыл алай этип турмагъанмысыз?

Кёзкьрмезге, буужекгеннге, итжекгеннге кетгенлени энди кесигиз ариулай турасыз. Мен аны сагъышын этеме: Бир затлары болур эди, «сохан ашамагъанны ийиси чыкъмайды». «Адамланы болмагъанларын нек айтадыла?» Асыры эрикгенден дейме. «Эриге эселе, топ нек ойнамайдыла да?» Алай этип, жанымдан тойдуруп ребиресе: «Къой, тынч тур, андан эсе ма муну ашасанг, башынга ол хайырды», — деп. «Сникерс» узатып тыяма. Аны ючюн ол къамагъанмы этеди: «Конфет берген адамгъа сёз айтыргъа жарамаймыды?» — деп жанымы къыйнай тебиресе: «Жаншагъанынгы къоймасанг, «Сникерсинги» сыйырлыкъма», — деп, тыяргъа кьурешеме. Бир жууугъум а: «Сабийге хыны селешме, ма кьорусе бу айтхылыкъ акъыллы адам болмаса», — деп, аны манга кьозута эди. Ол да сау болсун, алай дуняда болмагъан затланы сабийлигинден кьозгъап, закий боллугъуна ким ийнаны рыкъ эди?!

Ма кьремесе, быллай адамлагъа алыпсатарла, жукъ ангылагъан адамла туйюлдуле, культурадан кенгдидиле, назму жыйымдыкъланы окьумайдыла, алып сатмайдыла, —

деп, кёлкълды этедиле. Культура-мультиураны кьой, эртгенликде эртге арбаздан сюрюп кетген бузоуну ингир кьарангысында желлей тургъан ийнек этип келсенг, ма — культура. Ма иш эте билген адам... Назмуну юсюнден айтсагъ' а... Бизни назмучуларыбызда, окъуп кёрсем, Кязимге жетгени бармыды? Ол да кьуру тарыкьгъанлай турады. Кёлюнгю кётюрюп, бир жарыкълыкьгъа жол салса уа? Тюнкеме тие кетгенден сора, аны окъугъанны да кьойдум да, олтурдум. Эм закийинден тапмагъаным бирсиледе болмазлыгъын билип, тюнгюлдюм да тохтадым. Кеслери да бусагъатда дуния бла бир болгъан хапарлары барды. Андан билмейдиле ала бир бирни. Аланы кьалай азайтыргъа болукъ болур?.. «Тынч туругъуз!» — десенг а алагъа. Этгенкетгенни кьозгъап нек кюрешедиле? Этдю-кетди, кьалсын, турсун алайлай. Хар бирини айтханы бирди. «Ёз хатым барды, ёз тагым барды, ёз ныхытым барды. Мени поэзиям бек бийикдеди. Ары чыгъарыкьма, ёрлемей кьоярыкъ туююлме», — деп, тамакъ кередиле. Жазуучусу, алими, общим, хар бирини айтханы олду. Ол акъылманла хар бири бирер тауну башына кьонупму турлукъ болурла? Бек закийлери уа Минги таугъа кётюрюлюрге сюедиле ансы, андан энишгесин сан этмейдиле. Кертисин айтсакъ, анда ёмюрлюк чыранладан, сууукъ борандан сора не барды? Ары чыгъып, ёмюрлюк болургъа суйген, чыкьсын да, болсун. Охо, бийиклени алагъа бердик. Бизге уа бу тау этекледеги жашау болса да боллукъду. Жерге бауурланып жашасакъ да, жерге жууукъ болгъандан уллу насып кьайда бизге?! Аны ючюн даулашыргъа, жыртышыргъа да неге керекди? Бусагъатда Америка бла окъуна келишимге келип, мамырлыкьны тохташдыргъан кезиуде, бир республикада жашагъанла не мюлк юлешедиле? Биз да айдан келген адамла туююлбюз. Кеси адамларыбыз болгъанларын унутуп, халкьны башын нек аурутадыла?

«Алыпсатарланы жолларын кесерге керекди», — дегенле дагъыда бардыла, эшите-эшите турабыз. Тюз кертисин айтсагъ' а, «алыпсатар» алай бир ыйлыкьсыныр сёз туююлдю. Ол барыбызгъа да ортакъ, тенг магъанасы болгъан сёздю! Сен да ал, мен да алайым, ол да алсын, ала да алсынла, биз да алайыкъ. Жик-жигинден айырып, болушлада гюрлендирирге кьалай тап сёздю!

Ма кёремисе, жюйюсхан прокурол! Таякьны бир кыйыры санга да тиерге боллугъун ангылагъан болурса. Ишни тамам сюзмей, уллу кёллюк этип, кёплени гюняхларына кьалгъаныгъызыны ачыкъ жазама. Аны себепли манга да кёл ашама. Мен айтхан болса, бек алгъа санга сюд этдирир эдим. (Алай болса, сен кьалай иги гражданин боллукъ

эдинг!) Нек десенг, тутулуп кетмей, талай жыл прокурол болуп тургъанынга кёре, биреуден алып, биреуге берип тургъа юйреннгенсе дерге боллукъду. Бу да алыпсатаргъа ушайды. Аллай уллу къуллукъну санга алайлай ким берлик эди?! «Шагъатларынг бармыды, докажи!» — деп тохтаучусуз сиз. Шагъатлыгъым болса, сени тутдурмай эндиге дерими турлукъ эдим? Алай, айтханлыгъымды ансы. Кёлюннге тийсе-тиймесе да — анча жыл прокурол болуп ишлеген адамгъа бир тюрлю бир шагъатсыз, кеси этнучюсюча этип къояргъа боллугъуна бир тюрлю бир ишеклилик жокъду. Биз алай сунабыз. Тюз сунабыз. Айтыргъа излегеним, терсни-тюзню айырмай, адамгъа сюд этдирген адамды — керти алыпсатар, жюйюсхан прокурол! Алай эсе, сен алыпсатарланы жанына бол. Бизни тынчайтмагъанланы тутдурсанг, нечик иги боллукъ эди! Халкъны кёбюсюне алыпсатар атаргъа ким эркинлик бергенди алагъа? Биз алыпсатар болайжъ деп болмагъанбыз. Айтдым да, бизни алыпсатар этгенле бизден да уллу алыпсатарладыла. Биз ала кёргюзтген жол бла барабыз. Бизни кишиге зараныбыз тиймейди. «Алыпсатарланы кишиге жандауурлукълары жокъду», — дерикле да табылырла. Алыпсатарла ташжюрек адамла туююдюле. Сёз ючюн, мени бир ариу маскечигим барды. Келген-кетгенни билдирип турсун деп ёсдюргенме. Бир танышым: «Бу итинг чекни сакъларгъа жарарыкъды, гузабагъа къалып, шпион жибермезча...» — деп, сандыракъ этди. Чек дегенинг, не шпионду ол?! Чекле ачылып, дуня башына бош болгъан заманда?! Ангыладым. Аны айтханы ачыу тийип, къурманлыгъына барыргъа унамай кёйдум. Итими сёгерге не иши бар эди? Аны жюрегим кётюрмей, эшек тенгли итин ийне къапдырып къатдырдым. Дертими жетдиргениме ыразы болмай, бир шуёхум: «Адамлыкъ туююдю сени этгенинг», — деди, кёзюме къарап. Мен, аны сёзю башхагъа буруп, газетни юсюнден ушакъ башладым.

Бизни элге жыл сайын бир къара шинли жаш келиучю эди. Билмейме, газетлерини санымы жетмей эди? Огъесе планларымы барды? Биз да анга шагъырей болуп къалгъан эдик. Газетде ишлегенле бир тауушлукъла сунуучу эдик. Ала да бизни кибик адамла. Башына бёрк, юсюне фуфайка, аякъларына башлы чурукъла кийдирсенг, хаппа-хазыр кёйочу болду да къалды. Аллайладан бири алыпсатарланы сёз этгенин эшитип, атасын-анасын бир тойдурургъа тебиредим да, сора газетде ишлегенинден сескенип, аны да жюрегин къыйнаргъа болмай, бирибиз къалмай жазылыргъа сёз бердик.

Алгъа: «Тауча окъуялмайбыз, ол газетни не этерикбиз!» — дегенлеге: «Ана тилинге чыкъгъан затны окъуяллыкъ туююл-

ме деге айып туююмдю?» — деп уялтыргъа кюрешиучу оми. Бир жол бир жаш тиширыу: «Мен тауча окъугъан да билмегенме, окъурукъ да туююлме. Иясына!» — деди. Не игин, бардыла аллайла. Къара шипли жаш «Иясынаны» ангылагъан болур эди. «Сюйгенигизни этигиз», — деди. «Бизни махтап жаза тур, суратларыбызны чыгъар», — деп биледик. Багъасы оу да-шау да бир шеша, къонакъ жашны хатерин этдик. «Садакъа болсун», — дегенле да табылдыла. Таулуланы атындан кычырыучуланы сабийлери тауча селеше билмегенлерин мен билеме. Алай бола тургъанлай да агвтация бардырадыла, ишшо! Жюйюсхан прокурол, сен кесинг да сабийлеринг бла ана тилингде селеширге уялгъан этесе. Алай эсе, юдегинги кечиндиргенни къой, бирда болмаса да, адамгъа сюд этерге окъуна жарамагъан тилни сабийлеринге юретирге сен тели туююлсе да!

Елгюнчю эсимден кетерик туююлдю, биз районда жашаучу заманда, бир келбетли кишичиге сюд этгенлери. Прокурол анга, сен спекулянтса деп, къадала эди. Кертиси уа, ол Нальчикни окъуна иги танымагъан бир къарангы таулу болуучу эди. Алай аны бир уллу терслиги; жыйылыу-лада, ныгъышда политикагъа къатышыргъа кюрешип, аштанлананы-ичгенлени, колхозну малы азайып баргъанын жашырмай, санап тура эди. Аны себепли, бир къауумла аны артыкъ суймей эдиле. Къор болур эсем, советлени эм тюзлюкню сюдю аны жерин тапдыргъан эди — прокуролну болушлугъу бла. Бек уллу кыйынлыкъны уа анга сюдню заланда жетдирген эдиле. Орусча эки сёзню бирге тийишдирил айталмагъан «спекулянт» сюдде тауча селешип, бедиллик болгъан эди. «Орусча айтыгъыз!» — дегенлеринде, айтыргъа кюрешди, алай киши жукъ ангыламады — кюлметте адам къалмады. Кеси кибик прокуролгъа «Аллахны кюлу эсенг», деп, жалына тебирегенинде, прокурол бютюнда Аллах деген сёзден «юркюп»: «Мен тауча билмейме», — деп тохтады. Насыпсызгъа соруу этгенде да, соруучуну соргъанларындан жангыз бир сёз ангыламай, бармагъы бла кюргюзтген жерге къол салыргъа кюрешип тургъанды. Ахырында «сени ючюн тилманч излеяллыкъ туююлбюз, ол зат бини практикабызда болмагъан затды», — деп къайырылды да, «нет» или «да» дерин изледи. «Оу, аман кюн келмезлик санга, сюдле бла демлешме, жылынга къошдураса, «нет» де», — деп, залдан тиширыуу кычырды. Алай бла, ол жарлы адамны сыртына эки жылны жюклеп ашырдыла. Ма кёремисе, этебиз десегиз, этесиз сюдню.

Жюйюсхан прокурол! Ичингден чыкъмасын, мен таулума сюдде уялгъан окъуна этеме. Мен да ичимден чыгъарлыкъ

туйюлма, сен да таулу болгъанынга ыразы туйюлсе да? Суйсенг ачыулан, суйсенг кьой, ол кертиди.

Кёп болмай бир махтанчакъ таулу, келип: «Тырныаууз тийресинде экологияны сакълауну амалы» деген фонд ачылгъанды, эр кишилеча, биз да бир кьауум ахча ётдюрсек, кьалай кёресе?» — деди. Кёп сагъыш эте турмай, женгил окъуна бохчамдан бир тюенни чыгъарып, кьатынны гастрономгъа чапдырдым. Сиз аракъы бла кюрешебиз деп, артда уа, алгъыннгы аракъы тюкенледен эсе аракъы заводланы кёп этип кьойгъансыз. Шайтан суу келгенлей, шуёхум Тырныауузну унутду — кьургъакъсып тургъан ёнгечин жибитирге ашыкъды. — Кел Тырныауузну, Минги тауу тийресини экология жаны бла таза туруру ючюн тартайыкъ, — дегенимлей окъуна, стаканны ауузуна кьотарды. Бир кесекден сора: «Ахчаны не заманда иерикбиз?» — дейди, тили бюлдюрдю этип. «Кет, жаншама, биягъында алгъыш этдик, ол болмаймыды? Беш-алты жылдан бери Москвадан кёчгюнчюлюк ючюн келген ахчаны ким болса ол ашап, облигацияла алыгъыз деп, халкъны тентек этип тургъанларын кёрмеймисе, сен хайыуан эт ашагъан? Ол да, ийгенлигенге, кимге ашау боллугъун ким билсин! Андан эсе бир полуштоф алсакъ, ол иги туйюлмюдю?» — дедим. «Керти айтаса», — деп, арсарсыз бир шеша келтирди. Бек тап олтургъан эдик ол кюн. Ол Тырныаууз тийреси ючюн жыйылгъан ахчаны да, чайкъай кетип, жау этдирликле уа кимле болурла экен? Аны себепли иймедим жукъ да. Мюклени тозуратып, мал санын азайтып, производствону тохтатып, суу сатып, налог алып, кьыралны бай этерге кюрешгенлеге сен тынгылаи эсенг, биз а не?

Кеслерине жетмеген затла бла кюрешип, кьырал оноучуланы тынчлыкъларын бузгъанланы тынчлыкълары кетгенин билесе.

Бир жол бир жыйылгъан жерде биреулен, кесин бирсиледен акъыллы сунуп: «Совет власть орнатылып бошалгъандан сора, халкъгъа ачлыкъ сынатхандыла Сталиннге кьарс кьагъыучула. Ол керти да болгъан затды, — деп, хапар кьозгъады. — Ол заманда кёп адам ачдан ёлгенди, кёп адам кыйынлыкъ сынагъанды», — дерге кюрешди. Биз, аны айтханын жаратмай: «Аллынгадгъы ашынгы аша, рюмкадагъынгы ич», — дедик анга. «Таулулагъа да жетгенди аны бир кыйыры», — дейди, семиз эт кьабынны тузлукъгъа тийире. «Да энди биз не этейик да анга, ашай тургъан ашыбызны бир жанынамы тюртейик?» — деп, жашла аны тынчайтыргъа кюрешдиле, алай, ол тохтамагъандан сора: «Ала дуракла эдиле... Тюз этгендиле!» — деп кьайсы эсе да хыны этди. Ол да: «Кёлюнг бламы, огъесе ойнапмы айтаса?» — деп

сорду.— «Керти айтама, этерингден кьалма!» Жашла, аслан-ла кибик, секирип туруп, аны кьатыныны кьолтугьуна жабьшдырып, юйюне жашырдыла. Экинчи кюн аны ортагьа алып, иги сыкъдырып, кечгинлик тилетип, сюд, прокурол бла да кьоркьутуп, дачасында бир кьой да ашап, жарашдыкъ. Алыпсатарла, адам бир мардадан озуп кетмесе, аны законнга берип кюрешмейбиз. Бизде низам бек кючлюдю, гемир кибик. Амахтыгьа киргенден эсе, алыпсатар болгьанны сайлайдыла барысы да. Аны себепли, бир бирге тиймей, чырмау болмай, хар бири тыншчыкъ жеси ишин этеди. Бир кече, жукьум келмей, теркирек кезюмю кьысар мурат бла бир китапны окьургьа кюрешеме. Ол китапда жазыучу былай жазады: «Бусагьатда арты ачылгьанланы заманында кимле болгьанларын эслеялмадыкъ. Ол жолдашла бла бирге айландыкъ, бирге ашадыкъ-ичдик, жашадыкъ. Энди ол затлагьа мен бек уялама». Аллай уятны кесине кьойсун. Аллах андан айырмасын аны. Чиппе-чий, чий ётюрюк. Биле тургьанлай айланнганды ол жолдашлары бла, биле тургьанлай ашагьанды-ичгенди артына аугьунчу окьуна. Ёмюрюнде алагьа кьарс кьагьып, аланы этек тюплеринде айланнганды. Мен аныча ётюрюк айталлыкь туююлме. Урлагьан бла, тырнагьан бла да ишим жокьду. Манга тиймесин, мен да анга тиерик туююлме. Керти окьуна, урлагьан дегенлей, сени законунгу терезесинден кьарагьан адам бизге барыбызгьа да гудучу дерге боллукьду. Кертиди, энчи ырысхыгьа кьол жетдирмейбиз. Кьыралыбыз сау болсун, ол тамамды бизге. Кьыралны сыртындан тюшюп ашагьанладыла керти жигитле, аладан юлгю алыргьа керекди. Кьырал мюлкню ашау — урлагьаннга саналмайды, ол хар эрттен сайын чай ичген кибик, аллай бир адетди. Приватизация. Анга сют-айран керек туююлдю. Ма сен да алай эисенг эди. Санга да союм мал, эт, жау, бишлакъ керекди да? Керекди. Прокурол ашамай жашасын деген закон жокьду. Амал этип, совхоздан учузму аласа неда ахчасы болгьанланы терс ишлерини башынмы жабаса, аны кесинг билесе. Биреуле, ишлерин бардыралмай, кьолгьа тюшселе, аланы жерлерин тапдыр. Урлагьанлары ючюн угьай, кьолгьа тюшгенлери ючюн. Тутулгьан адам — адам туююлдю — телиди. Сен да алай этесе, жюйюсхан прокурол!

Бир кьурманлыкь болгьан жерде сени бла бирге олтургьан эдик, эсингде кьалгьан болмам. Бизни кибиклени сен артыкъ бек сан этмеучюсе. Ол кюн, жыл санынг бирсиледен кичи болгьанлыкьгьа, кьуллугьунг уллу болгьаны себепли, баш жартыны сени аллынга салгьан эдиле. Башны кьулагьын кесип, кьарап тургьанынг эсингдемиди? Кьулакьны кесилген жери бар эди. Алайы казна сыргьаны ору-

ну болгъанын прокурол эслемей къайры къоярыкъ эди! Бир къауумланы бетлери окъуна кетген эди, сенден къоркъуп. Сен а, жукъ эслемегенча этип, кесинги да сёзге уста сундуруп: «Хар заманда да къулакъларынг таматаланы айтханларын иги эшите турсунла», — деп, къулакъны шапа жашха тутдурдунг. «Таматаланы» деп да къартлагъа угъай, кесинге айтханынг белгили эди. Ма, алай болгъан эди, прокуролум. Ол кюн биз санга жукъ айтмагъанлыгъыбызгъа, ичибизден сени «иги жаш» сунуп, кеси жыйыныбызгъа къошхан эдик. Урланган къойну башын кемирген урлагъанны тутхандан тынчыракъды. Кёлюнг къалмасын, биз ачыкъ айтыу, сёз эркинлиги деген затлагъа артыкъ бек ийнанмайбыз. Сиз да алайсыз. Артыкъ, оздуруп айтхан жерибиз да болур.

Алай болса да, хурметли прокурол! Биз ахырда адам айтханны этмей тохтагъан сунма. Айтылгъан затны нек айтылгъанын, ким айтханын билирге тийишлиди. Не ючюн да айтылсын, тамата айтхан эсе, аны ангыларгъа керекди. Башчыладан бири келип кетсе, о-о, аны хар бир сёзюн, атлашын, манерасын тинтип, ол къуллугъундан къысталгъынчы, унутмайбыз. Тогъуз-он жыл мындан алгъа уллу къуллукъчуну сыйлай эдик. Тютюн тартыргъа арбазгъа чыкъдыкъ. Къуллукъчу, юйренчикли адетине кёре, бирсиледен энчирек, эки аягъын да жерге къаты тиреп, жел элтип кетерикча, сюелип, тютюн тарта тургъанлай, бир бузоу, орундан ойнакълап чыгъып, тамататны малтаргъа аздан къалды. Ол а, асыры къоркъгъандан: «Ой, бу бузоу не ит затды!» — деди. Кюлюрюбюзню-къалырыбызны да билмей, амалсыз болуп, бирибиз къалмай «ит бузоуну» тегерегинден алып, сюрюп, орунга урдукъ. Ол кюнден башлап, эдегиле бузоугъа Ит атадыла. Ол ит бузоуну иеси да тели болуучу эди. Баргъан жеринде: «Ит бузоум» немени алай къоркъутхан, былай къоркъутхан эди», — деп, хапар айтып айланыр эди. Бир жылдан сора бузоу тана болду. Не медет, ит аты юсюнден кетмеди. Сюрюучю да Итни кютгени ючюн хакъ алыргъа унамады. Адамла лакъырда этип сорсала: «Мен итле кютмейме, малла кютеме», — деп къоя эди. Сюрюуден иш келмей къалса уа: «Итни излей чыкъгъанма», — дей эди иеси. Ол неме айтхан итними? Хау ол атап кетген эди ол атны. Артда элни трактористи эсирип келе, Итни трактор бла уруп, мурдар этди. Иеси трактористге багъасын бер деп баргъанда: «Ой, юйюнге ахшылыкъ, таулу таулу болгъанлы, итни тёлетгенни ким кёргенди?» — деп, масхара этип къойгъанды.

Багъалы жюйюсхан прокурол! Ит харам болгъанына саулай элни адамлары жарсыгъандыла. Ол элибизде бир

«эркеленип» ёсген «Ит» эди. Тамата бла тенг кьуру эл ауузунда угъай, тарыхда кьаллыкьдыла, ол бири. Экинчиси уа, Итни юсюнден санга тарыгъуу боллукьду. Алай сен анга кьалай кьарарыгъынгы кесинг бил. Санга кьагъыт жазгъанымы себеби — сиз бу кьычырыкьчыланы нек бошлап кьойдугъуз? Правда, тюзлюк, демократия дегенлени кьайда тапхансыз?

Праволу кьырал дейсиз, хар ким правосун качайт этсе, не боллугъун ким биледи. Тамата айтды — иш битди, жууабы, сууабы да ол. Тынгылауу басып, ишлеп турсакь иги туююлмюду? Бизге алгъыннгы тынчлыгъыбызны кьайтар. Бу эсеп-хыйсап дегенни бла налог полицияны да бир тыяр амал болса эди. Кьыралыбыз, партия — аланы кючюнден, кьыйынлыкьдан кери болуп жашай эдик. Баш аурутмай, жаныбызны кьыйнамай, ишге жюрюп, ахча алып, алгъынча жашасакь не болады да? Кертисин айтханда, барыбыз да совет адамларыбыз. Алайды, жюйюсхан прокурол! Сен кесинг бир амал табарса деп, ышанама.

Кьагъытны ал жанында кьызып кетип, артыкь зат жазгъан эсем, кечгинлик тилейме, жюйюсхан прокурол. Мында жазылгъан затла ючюн жууапха тартырыкь эсенг, барыбызны да тарт».

Прокурорну алыпсатаргъа жазгъан жууабы:

«Жолдаш алыпсатар!

Сизни бла даулашхандан магъана жокьду. Бусагъатда адамлагъа сандыракь этгенлери ючюн сюд этмейбиз. Сизни бла сёлешир онг тапмагъаным себепли, кьагъытыгъызыны басмалауу тюзге санайма. Жамауатны аллында сёлеширге ёч болурсуз? Алай эсе, ахыргъы оноуну адамлагъа кьояма. Тюзню-терсени ала сюзсюнле. Кьоркьгъанмы этеди, чамланганмы этеди, сагъышмы этеди — хар адам кеси акьылына кере этсин».

ТАЯНЧАГЪЫ ТЫНГЫЛЫ АДАМ БОЛСА..

Тюзлюкню бурмай, бюкмей, букьдурмай айтыучусу ючюн, жууукьлары окьуна тюз кёзден кьарамаучуларын биле тургъанлай, Кертибийланы Амин айтырын артха салмаучуду. Не этгин да, Аллах аны алай жаратхан эсе? Ишлеген жеринде да кемчилик, терслик эслесе, кюйюп-бишип, даулаш чыгъаргъа боллукь затланы демократия жол бла тохташдырыргъа умут этип, (иши бармазлыгъын да биле тургъанлай) директоргъа барыучуду. Алай ол арт кезиуде демократиягъа да артыкь уллу нйнанмай башлагъанды. Аллах берген кьылыгъы уа кьылыкьлай.

Таматала да бир-бирде кемчиликлени ачыкь этерге суй-

мей, бир бѣлюмню ишин, хайнух айландыргъанча, къайры суйсе, ары буруучу Аминден бир жанлыракъ турургъа суйюучюдюле. Бюгюнда директор. Ол Аминни кѣрсе, гранат чачыллыкъча, артха туракълайды. Амин да анга не аз да жарсымайды. Анда бола тургъан ишлени Амин жерини къалынын бла жукъасын билгенча биледи. Аны ючюн болур, директорну кабинетинде къуруда ёретин, хоразла кибики, кикириклерин къызартып, зыбыр сѣлешуучюдюле бир бирге. Амин аны хорлаялмаса да, жумушакъ креслодан ёрге уа секиртиучюдю. Аланы ол къылыкъларын секретарь къатындан башлап, завхозгъа дери биледиле. Жугъа айгмаучудула. Директордан къоркъуп, Аминнге «бет этгенле» да болур эдиле...

— Охо, да! Жойкъулланып, жаныгъызыны къолугъузгъа алып, гокка сѣзлеригизни аямай, аны этек тубюнден чыкъмай жашарыкъ эсегиз, ант ызыгъызданды артха турсагъыз,— деп къоюучуду Амин. Аллаила уа бар эдиле анда.

Бир жол Аминни бѣлюмюнде олтургъанла, Кертибий улун ортагъа алып, кими лакъырда эте, кими кертисин айта, ишлеринден бѣлюндюле. Хар бири кесини жарсыуун, кереклисин, унамасанг — кѣлкълдысын айтып тохтадыла. Бири шинтикленени, столланы эскиликлерин, бирсиси телефонла осал ишленгенлерин, ючюнчюсю — жазаргъа къалам-карандаш жокъду деп, тѣртюнчюсю — разрядыма къошугъуз, жалнам азды деп, Аминни ахын алыргъа кюрешдиле. Алай ол, терк окъуна неге болса да тебип тебиреучюледен туююл эди. Кертибий улу керти окъуна, сагъыш эте кетип, ала айтханны тюзге санап, директору — Гадурачыланы Мурайны жашы Дурайны кабинетти таба кетди. Эшикни къадаууна къолу тиер-тиймез, сынжыр бла тагъып къойгъанча, эшик юсюнден кетмеучю къагъытчы къатын:

— Дурай Мураевични заманы жокъду, министрге къагъыт жаза турады,— деп, жилин къабарыкъча, Аминни аллына чалы болуп, бир къолун эшикге тиреп, бир бутун бирси бутуна чалдиширип, бирси къолу бла да къысха тѣбен жанын жабаргъа кюреше эди.

— Да, мен иш бла келгенме, эгечим, кеси ишим бла угъай, ишчилени жарсыулары бла. Ансы эрикгенден келген сунма, харип,— деди Амин сабыр ауаз бла, секретарьны жумушатыр акъыл бла.

— Айтханма да сизге, кирирге боллукъ туююлду, деп!— Секретарь, чычхан тутхан киштик кибики, ёрчеленди.

— Жумушум барды,— деп къатлады Амин.

— Угъай! Дурай Мураевич: «Мында «тюзлюк» тохташдырыргъа кюрешгенле асыры кѣп болуп тебирегендиле»,— дегенди деп, айгмазлыгъын да айтып, къапханнга тюшген жубуран кибики, силкинди, къолун эшикден айырмай.

— М-м,— деп, Кертибий улу сылтауну башы неде болганын женгил окъуна ангылап, ауур атлай, кабинетине къайтды.

Адет-къылыккыны ийсини бурунуна урмагъан, директоргъа жаны-къаны, саны бла берилген къатын бла даулаша турургъа ыйлыккысынды, баям. Ол кюнден сора, кеслери чакъырмаса, ол приёмныйге аягъын басдырмазгъа къаст этди. Аны аллында директор болуп иштей тургъанлай, кеси ыразылыгъы бла бийик шинтикни къоюп кетген адыллы адамны да эсине тюшюре, тюз да жерине олтургъанынлай: «Кереклини шинтиги бийик»,— деди, нёгерлерине эшитдирип. Олтургъанла бир бирге къарашдыла.

Ол кюнден башлап, мюйюшлерине буйрукъ халда жазылып келген къагъытладагъыланы толтура: «Турама жата, чыкъмаса директордан хата»,— деп, бир къауум заманны тынчайып турду. Алайлай, Кертибий улуну аты бла Гадурачы улуну атындан энчи буйрукъ болду. Буйрукъда уа: «Бёлюмюгюзде штатда кёргюзтюлгенден эки адам артыкъды, аны къысхартыргъа керекди»,— деп жазыла эди. Амин кёп сэгъышлана турмады. Эрлай адамланы жыйды да, эрттегили амалланы хайырланып: «Берилген ишлени тамамламайдыла. Ишни кезиуюнде кеслерини ишлерин этип, сахар тюбюнден жыйылмайдыла. Бизни да, кеслерин да алдамай, эки ыйыккыны ичинде кеслерине иш излесинле»,— деп, сёзю чорт кесип, жерине олтурду. Бирсиле да, ол айтханнга ыразы болуп, къол кётюрдюле. Ол болумда ким кимни къорууларыкъ эди, бир тамата кеси болмаса?

Бир сейири, ол атлары айтылгъан эки адамдан бири — Кёзюрланы Кёккёзю аты айтылгъанда, Дурай Мураевич, жалан табаны бла мыдых басханча, кеси да эслемей, жеринден секирип туруп, сора, эс этип, жерине олтурду. Амин Кёккёз таматаны къанат тюбюнде кечингенледен болурму деп ишекли бола туруучу эди да, бюгюн а анга толу ийнанды. Не болса да болсун, Амин айтырын айтханды. Аны хар ким да биледи.

Гадурачы улу «къара чёпге» тюшгенледен бирлерин арса-сыз къысхартыргъа келишди. Аны таянчагъы жокъ эди. «Жумушчу жашы» Кёзюр улучуккыну уа этек тюбюнде къояргъа сюе эди. Аны бла ол кёп кере стакан бошатып, стаканны ичин къол аязына къагъып, аз кере тюбюн уппа этмегенди. Аны хар ким да биле болмаз эди. Кёккёзю киши къоруулап кюрешмегенликге, директорну ниети ачыкъ болду. Экинчи кюн окъуна Кёккёз Москвагъа тебирейди деген хапар чыкъды. Экинчи ыйыкъда Кёзюр улучуккыну ара сахаргъа бирайлыккы билим кётюрген курслагъа ийип окъутду. Андан къайтхандан сора, сахар тийресинде совхозгъа керекли ишле бла эки-юч айгъа

командировкагъа ийди. Алай-алай, суйрей-суйрей кетип, амалы къуругъандан сора, кюз артында къуйрукълу буйрукъ чыгъарды. Сокъургъа таякъ тутдургъанча, экижыллыкъ отпускасын да бирге къошуп, бирайлыкъ жалнасын да болуш-лукъ деп белгилеп, солуу юйге путёвка мажартды. Алай «хурмет» этилгенден сора, Кёзюр улучукъ энди анда аякъ урмазлыгъын ангылап, башха акъыл этди.

Ол, кютю токълу киби, тойгъандан сора жатып, ышныр этиучюледен туююл эди. Аминни бла аны бёлюмюнде ишле-генледен директоргъа тил этип, араларын бузаргъа кюрешди. Ол ишлеген заманда кесини къолундан келмеген затланы таныгъанларына-танымагъанларына берип, таматаны эркин-лиги бла договорла жарашдырып, ахча берирге айтып, къол-ларына къагъытларын тутдуруп тургъанды.

Аны кетгенин эшитгенлеринде уа, бир-бирле келип, иш хакъларын дауладыла. Таякъны бир къыйырды да Аминни бёлюмюндегилеге да тиерге аздан къалды. Кёзбау къапчыкъ Кёзюр улу, ишчи нёгерлеринден отха чёп атып айырылгъан-лыкъгъа, башчыгъа базынуулугъу биягъынлай, келе-кете турду.

Къысхартыу тизмеге тизилгенле да кёпден-кёп болдула. Гадурачы улу да буйрукълагъа къол салгъандан эрикмеди.

Ма ол халабалыкъда, Кертибий улу бёлюмюндегилеге къысхартылгъан ишчилени истеуонден иш хакъларына къо-шаргъа керекди деп аллай сёз жюрюй башлады. Кертибий улу этген къастына да ётюрюкчю болуп, бу ишни тамамлар мурат бла тамата бла сёлешди. Не кюрешселе да, бир бирле-рин ангылаялмадыла. Дурай Мураевич ишчилеге не бек бил-дирмегге кюрешсе да, асыры куюп бишгенден, ишни аягъы-на дери олтуралмай, кетип къалды. Экинчи кюп къагъытчысы таматаны къаны башына чабып, больницада жатхан хапарын айтды. Акъ халатлы халал адамланы хайырларындан терк окъуна игиге айланды. Ол кезиучюкде махкемеде да бир ма-мыр жашау болгъан эди.

Бюгюн, билмей, тургъанлай, бир иш болду. Дурай Мурае-вич Аминни кабинетине кеси келип чакъырды. Анга хар би-ри да сейир этдиле. Башха заманда иш бла байламлы окъуна барса да, «кел, олтур, не жумушунг бар эди?» дерни орунуна. кёз-къаш бермей, тюртю сёлеширге суююучю Гадурачы улу-ну жюреги нек жумушагъанына сейир эте, Амин директор-ну ызындан келди. Приёмныйге кирип келсе, къагъытчы къатын эринлерин бояй. Ол а мамырлыкъны белгиси эди. Тамата тыкъсытмаса, аны да аякъ тубюнде чёп сынмай, чабып айланыучуду. Эринлери кёгерип, къашларын туююп айланса уа, сау кёрейим. Олсагъатдан ызынга айлан да кет. Қъар къатыш боран уруп, бештау къопханын бил да

къой. Къысхасы, аланы бетлеринден махкемеде болумну билирге боллукъ эди.

Къагъытчы къатын, кюлмюш этип, онг жанындагъы эшикни кёргюзтдю. Кир теркирек, сакълатма дегенча. Амин, эки къаты эшикни кезиу-кезиу къагъып, кирип барды. Дурай Мураевич креслодан эрине кётюрюлюп, ётюрюк ышара. Аминни къолун тутду. Олтур деп, гитче столну къатындагъы шинтикни кёргюзтдю. Эслеи къараса, эшик артында Кёккёз олтуруп. Таматаны бетинден артыкъ бек жылыу урмагъанлыкъгъа, бир башха ниети болгъаны сезиле эди. Ол, Аминнге къарап, дагъыда ышарды. Аны ол этгени сабий садда кёнчек ауун жибитген сабийни юретиучюню бетине къоркъуп къарагъанына нечик ушай эди!

— Хал нечикди? — деди, бир шуёх адамына соргъанча.

— Да, турабыз, жокъду хата, — деди Амин сансызыракъ, атышыудан-тутушуудан къайсына хазырланиганларын билирге ашыгъа.

— Хар зат да тапды да?

— Тап эди, киргинчиликден башыбыз чыкъмайды ансы, — деп, квартирде тургъанын таматаны эсине сала, Амин адамча жууап берди.

— Керти окъуна, сен очередьде ненчанчыса?

— Таш макъача къымылдай кетип, биринчи болгъанбыз, тейри. — Таматаны бетине иги тюрслеп къарады.

— Алай эсе, эркеклик этгенсе, энтта да бир эркеклик этсенг, къалай болур? — деп, Дурай Мураевич жууап сакълады.

— Эркеклик этерге уа кезиуюбюзню кишиге бермеучюбюз, тейри. Кимге дейсиз?

Аны не айтыргъа сюйгенин билир муратда самаркъау этди.

Директор, кёнчек ауун толтургъан сабий кирик, сын болду да къалды. Иги кесекден сора, ток ургъан кирик, тили бюлдюрго эте сёлешди.

— Бизге юч отоулу фатар бериледи..

— Кертими айтасыз? Ой Аллах, санга жаным къурман болсун! Бизни суубурунланы да болур бир насыплары!

— Тохта, бир сабыр бол. «Аягъынг киргинчи — таягъынг» дегенлей, Аллахны жеринде къой! — деп, сермешге биринчи болуп чыкъды директор.

«Тапсызыракъ лакъырда этип, директорну огъары аягъына миндирипми къойдум?», — деп, чоғеж болду Амин.

— Угъай, Дурай Мураевич, фатарны сиз мажаргъансыз, — деп, тюкню аугъан жанына сыларгъа умут этди ол.

— Сюйюнчюлюк нек тилемейсе?

— Сабыр бол бир кесек. Былайда бир «но» барды.

— Носу, чосу да болсун — юй меникиди... Мени юч сабийим барды.

Энди мени аллыма киши кираллык туююлдо. Унама-санг, бюгюн окъуна кирип къалыргъа хазырма. «Тёзген теш ашар»,— деген кертиди. Амин, секирип туруп, эки къол аязын бир бирге ышыды,

Директорну кёзлерине къан чапды. Тюнкеси къуругъан адамча, стол юсюнде къагъытланы бирин алып, бирсисин салып, къарангы юйдеча, къармалды. Кёккёз да быланы дауурлары тереннге кетерикди, шагъат болмайым дегенча, шампанскени буштугъуча, чартлап чыкъды. Дурай Мураевич, не десенг да, директор туююлмюдо? Чабыуул этерден алгъа, келишимге чакъырып:

— Сен адам айтханны эшит. Сен жангыдан бериллик юйлени тизмесиндесе. Бу эски юйдо. Кёп болмай бошатылгъан юй. Биреу бошатхан юй. Аны себепли, алгъаракъда сизни бёлюмде сокращениягъа тюшген Кёзюр улуна бу эски юйню берип, башыбызны палахдан къутултургъа оноулашханбыз.

— Да, ол къалай болады да? Жарым жыл мындан алгъа коллективге таш атып кетгеннге мени кезиуюмю сыйырыпмы берликсиз?

— Сен, бош керексизге тыпырдамай, жюрегинги да къыйнамай, мен айтханнга бир тынгылачы,— деди, энтта бир кере тюлкую хыйла этип, Дурай Мураевич.— Биз — башындагыла, келишип, алай оноу этгенбиз. Энди ахыр сёз сениди...

— Ыхы. Алай эсе, жылны ичинде сиз манга этдирмеген иш къалмагъанды. Ол угъай эсенг, колхозлагъа булушургъа окъуна мени биринчи ийип тургъансыз. Кесигизни ишлеригизни да алай. Энди бюгюнлюкде уа он жылны кёзюнде не къыралгъа, не кесине ишлемей, бошунакъгъа айланып, адамланы алдап, иш этдирип, баш кечиндирип кетген Кёзюр улуна юй берип, мени уа орамда къояргъа умут этесиз,— деп, директорну дыгъылына къатылды Амин.— Алай боллукъ туююлдо. Аллай ишле ючюмю берилгенди бу республикагъа суверенитет? Президентге тарыгъырыкъма.

— Амин! «Соруулу иш сёгюлмез»,— деп эшитмегенмисе? Биз санга юй берилгенин билдиргенлигибизди ансы, сорур жерге соргъанбыз, омур жерин оргъанбыз. Ахырысы, айтдырмай къоймай эсенг, оноу артда да, алда да биздеди, биз этген тюз боллукъду,— деп чарлады директор, ачыкъдан ачыкъ чабыуулгъа чыгып.— Бюгюн байрым кюндю. Баш кюннге дери заман барды сагъышланыргъа. Иги сагъыш этип, тиширыуунг бла оноулашып, биринчи ишчи кюн, то есть, понедельникде: «Эски юйюгюз керек туююлдо, жа-

игы юйню сакъларгъа ыразыма»,— деп, къагъыт жазып келтир. Бусагъатда уа башынга бошса, бар.

— Мен тюзлюк излери киме! — деп, тыпырдаргъа кюрешки Кертибий улу.

— Къайры суйсенг, ары бар! Ол сен излери ким тюзлюкню бизни оноубузну тылпыуу тунчукъдургъанды,— деп, Дурай Мураевич балан бармагъы бла эшикни кѳргюзтдю. Хар заманда тюзлюкню излеучю Амин терс болуп, аркъасына терсликни жюгюн кѳтюрюп чыкъды. Ол сау эки кюнню юйюнден чыкъмады. Не айтыргъа, кимге тарыгъыргъа билмеди. Тюзлюкню жолу тыйылып тохтады. Тиширыуу тюрлю-тюрлю юлгюле келтирип, жюрегин жапсарыргъа кюрешди. Алай аны да ичинде от жанмай туйюл эди.

Баш кюн, сагъат сегиз бола, ол махкемелерини босагъасындан атлады. Директор, дуняны гузабагъа алдырып, излеген хапарын айтдыла. Эшигин къагъып, кирип барды.

— Къайдады жазгъан къагъытынг?— деп, юкуне болду, салам жокъ, келам жокъ, бурун сюеклерин турдуруп, къалай эсе да бир оноугъа тохташханча кѳрюнеди.

— Дурай Мураевич, мен алыкъа къагъыт жазаргъа ыразы туйюлме деп, Амин аякъ тиреди. Алайлай, телефон зынгырдады.

— Сени тарыкъгъанынгы мен бир кѳрейим,— деди да директор, ким бла эсе да сѳлешип тебиреди.— Ахматхан Бекирович, менме — Дурай Мураевич. Бу жаш, бузгъа тирелген кибик, тирелип тохтагъанды... Хау-у... Сиз айтханны айтып, ангылатыргъа кюрешейим. Не бек кюрешсе да, юй анга бериллик туйюлдю. Кѳзюр улу ючюн деп, шахарны администрациясындан тилеп алгъанбыз. Ма кеси да былайда олтуруп турады. Айтханма... Ангылатханма... Сау къалыгъыз!

Амин, не бек аякъ тиресе да, анга юй жетmezлигин айырды.

— Бирда болмаса да, ол юйню тийресине барып, тышындан бир къараргъа болмазмы экен?— «Суугъа кетген таш къармар»,— дегенлей, ахыр тилеги ол болду.

— Бар!— деди директор, мыйыкъ тубюнден кюле, дерт жетдиргенча.— Профсоюзну таматасына тубе да, мени машинам бла барып келигиз! Жарты сагъат заман береме. Женгил къайтыгъыз.

Ала барып, жаппа-жангыдан тынгылы ремонт этиле тургъан юч отоулу фатарны кѳрюп, бир бирге къарадыла, ых деп бир сѳз айтмай, тынгылауну басышып, ишлерине къайтдыла.

Аны бла иш тамам болгъан эди. Жарым жыл андан ал-

гъа ишден къысхартылгъан Кёккёз юй къоллу болуп, жууукъларын, тенглерин жыйып, къурманлыкъ этди.

— Э-х-х! — деди Кёккёзчюк, асыры къууаннгандан: «Таянчагъынг бек болса, ишинг тынгылы болады»,— деди, ичгенчиги татып.

— Хорлам биздеди! — деди стол башында олтургъан Дурай Мураевич да, анга кёз къысып, фужерни коньякдан топпа-толу этип, эринлерине жетдирмей, тамагъына къотарды. Юйренчикли адетин этип, аякъны баш тёбен къаплап, къол аязына къагъа, тамычысын къоймай тигелетгенине олтургъанланы толу ийнандырды.

Аны ол фокусуна барысындан да Кёзюр улучукъ бек къууанды.

АЛАУГАН ҚЪАЛАЙ ҚЪОЛ САЛАДЫ

Танг жарыгъандан бери тишин ышартмагъанды. Қъайры ышартырыкъды. Башыны ичине къоргъашин эритип къуйгъан кибик, жастыкъдан ёрге кётюралмайды сора. Иги кесекден сора ёрге тургъан кибик этди. Не болса да, тири-тири басаргъа кюрешип, кабинетге жетди.

Тешинип да бошагъынчы, къысха солуй, кассир тиши-рыучукъ кирип келип, чекге къол салыгъыз деп тохтады. Бирси кезиуде миялада учхалагъанча барыучу ручканы тирелип къалгъанына къарачы. Мындан алда да бир-эки кере алай болгъанды...

Ол да баш кюн болгъан эди. Қъоллары жингириклерине дери къалтырап, кюреше кетип, аманни кебинден къол салып берген эди. Ох-ох-ох деп, бир уллу иш этгенча, жумушакъ креслогъа къуйругъу тийгени бла, биягъы къатынчыкъ къайтып келди: «Алауган Георгиевич, биягъында къол салгъан чегигиз ётмегенди, бир ызлыгъы келишмейди дейдиле. Жангыдан къол салыгъыз. Энди бузсагъыз чекни, бюгюн ахча боллукъ туююлдю. Ахча алалмасагъ'а, ишчиле не айтырыкъларын билесиз», — деп, алайсыз да жарылып кетерге аздан къалып тургъан башына къайгъы салды. Юч чекни бирча бузуп, тёртюнчюсюне къол салыргъа базынмагъандан сора, бугъуп барып, шкафдан бир зат тартхандан сора кючден башын алгъан эди ол жол.

Бюгюн да андан онглу туююлдю хал. Тюнене, солуу кюн, Ариужанны туугъан кюнюн белгилейбиз деп, иги тереннге кирген эдиле. Терк-терк болуучуду ол зат.

— Бюгюн, не эсе да, халым гап туююлдю, къыз. Тамбла неда тюшден сора салыр эдик, — деди, башха амал тапмагъандан сора, кассир къатынчыкъгъа.

— Угъай! Бир да, эки да айтмагъыз, Алауган Георгиевич! Бусагъатдан салмай боллукъ туююлсюз. Къол салыр ючюн не саулукъ керекди? — деп, ит чибин къапханча, секирип турду тиширыу. «Саулукъ керек болмагъан заман боламыды?» — дерге да бир болду Алауган Георгиевич, алай айталмады. Не болса да, салайым да, муну ары юсюмден айырайым деди, баям.

— Берчи бери чегинги, — деди, эси ауаргъа жетип тургъан саусузча.

Чекни ары-бери буруп кёрдю. Жан алыучу киби, аллай адам къатында сюелип тургъанлай, къайры къол салаллыкъ эди! Тюз да къагъытха къаламын жетдиргенинлей, от алгъан мотор киби, болгъаны къалтырады да къалды. Не айтырынг барды, бир къауум чекни бузду. Алай саулай китапчыкъны бузса да, кассир къой дерге ушамайды, столдан артхаракъ да турмайды. Темир къазыкъ киби, къатханды да къалгъанды. Ол андан кетсе эди, шешаны тюбюнде къалгъанкъулгъан бар эсе, аны нетип... аны бир тигелетсем, къол салгъанны кёргюзтюр эдим сизге. Къаудан губу киби, столгъа жабышханды да, кетмейди, — деди Алауган Георгиевич ичинден.

— Сен бир кесекден келчи, къызчыкъ, мен бир дарман ичейим, — деди, амалсыз болуп.

Кассир къатын, къатели тийген тана киби, чартлап чыгып кетди кабинетден.

«Сокъур суйген кёз жарыкъ» дегенлей, Алауган излеген да ол эди. Озгъан жол башына тюшген быллай къыйынлыкъдан къутултхан мор бетли шешаны сейфден сермеп алып, тюбюнде къалгъанын къуюп, тартды да къойду.

— О, сау къаллыкъ! — Биягъында тамызгъаныча болмай, бу жол чарс болуп, жерге жарыгъын тийдиралмай тургъан кюн нюрюн чачды. Кёзлери жарыкъ кёрдюле. Кесеулери ёчюлтген от жагъача, башы да жерине келди. Къоллары да, биягъындача угъай, жууашып, кеси айтханнга келише башладыла. Башхасы иш туююл эди, кассир къатыны чегинне киши сылтау этмезча, къол салды.

Алай, алыкъа аллай кюнле болургъа боллукъдула... Ол зат эсине тюшюп, Алауган жүреги хар затдан изгилтин болгъанчады.

Болсада, алыкъа алда бир къауум кюн барды. Иги кесек сагъыш этип тургъандан сора: «Къой, тейри, бир амал этейик ансы, биягъы бир къурманлыкъгъа-къууанча тюбемей турмам. Биягъы кассир юсюме сюелип тохтаса... Бир мадар этерге керекди», — деп, амалсыз болуп тургъанынлай, бир

зат тюздю Алауганны эсине. Андан бери, ма, беш-алты жыл болуп барады. Алауган чекге байрым кюн, ыйыкны ахырында не боллугъун-къаллыгъын да сормай, алай къол салып къояды. Числосун къалай суйсенг, алай эт.

«Бу киши алай нек эте болур?» — деп, кассир къатынчыкъ, биле тургъанлай, кеси аллына сейирсинген кибик этерге кюрешеди...

НОВЕЛЛАЛА

ЖЕР ЮЗЮЛГЕНДЕ

196... жылны кышы бек кярлы эди. Жаз башы да кеч келди да, жайы уа бек жауунлу болду.

Аллай жыллада тау берекет тегюлюп туруучуду. Аны бизни кьартла терк эслейдиле. Кюнлюмле окьуна чалгычы кирирча болуп, таш юслеринде габугьа окьуна кырдык чыгдады.

Тау теппелери уа, тау теппелери? Анда емюрлюк чыранла кюмюшча жылтырарла. Бютюнда кюзде кюнню нюрлю таякьлары агьбаш таулары ариулукьларына, табийгьатны тамашаларына асыры кьууаннгандан, адамгьа кьушкьанат битип, кекге учуп кетериги келеди. Тау этеклерине кьысыла битген кьайын, нарат, назы, акьтерекле уа кьалай ектем, сюеледиле, кьалай ариу шууулдайдыла! Аланы сен узакьдан кьарап кераллыкь туююлсе. Ол ариулукьну, субайлыкьны адам кезю бла керюрге керекди.

Экеулен болуп, танг кьарангысы бла жолгьа чыкьдыкь. Атлагьа кьамичи тийирмейбиз, кеслерини жюрюшлери бла келедиле. Жолубуз узакьды, ердю. Саскы чыкьгьынчы, таугьа кьутулургьады умутубуз. Аллыбыз Жыгышгы жайлыкьгьады. Лабу тары бла чыгьайыкь деп — мен. Угьай, Гестени суу боюну бла деб'а — Харун. Негерим, кеп даулаша турмай, тор алашаны башын мен айтхан жолгьа бурду. Тегерек агьачха жетгенибизлей, Ийреден бла Хобустай таудан Лабу ичине, шулпу эте, туман чегюп тебиреди. Тёбенде кьышылыкьлада ачыкь керюннгенликге, Мыхылууагьа, акь мамукь кибик, булут кьоннганды. Ол а уллу киршини белгиси болуучусун чегемлиле эрттеден биледиле.

Тегерекге-башха кьарай кетип, андан ары барыргьа ба-

зынмай, кече Шубу дорбунда кьалыргъа келишдик. Дорбун — сау сюрюу сыйынырча, уллу дорбунду. Эртте заманда дорбунга сау сюрюу уруп, бир мюйюшонде кьош тургъанын айтычудула.

Атланы терлегенлери кьуругъунчу, жерлерин алмай, айылларын бошлап, кьантарып кьойдукъ. Жауун жетгинчи, терк окъуна жайылып, иги кесек отун мадардыкъ. Дорбун бийик кьаяны тюбюндеди. Аллында, бир кьауум мал жатарча, кьапхакъчыкъ. Андан энишге кьарасаг а — тик чегет. Биз барлыкъ жол ол чегетни ортасы бла ётеди. Атланы кишенлеп кьояргъа кьоркьуулуду. Отлай барып, тёште киррге боллукъдула. Ач окъуна болсала да, улоуларыбыз кёз туурабызда турсунла дедик. Таулада буз уруп, саулай жир юлюшню окъуна чегетден кьуйгъан кезиуле азмы болгъандыла. Огъурлу тауларыбызда сакълыкъ хар заманда эде болады.

Терк окъуна от тиргиздик да, кьарангы болгъунчу, ауузланып башладыкъ. Ким эсе да кьоюп кетген заба салам духну жайып, аны юсуне чёкдюк. Къайда эсе да жукдагылы кьуш кьычырады. Алайлайын тегерек кьаралып, кёк алай жашнап тебиреди, атла элгенип, дорбунну кьарангысындан юркгенча, от жарыкъ таба тепчидиле. Биз а, асыры элгенгенден, ауузубузда кьабыныбызны тюшюрюрге аз кьалдыкъ. Сакъ болугъуз дегенча, элия тауушну кьаяла да кьатладыла.

Узун сёзню кьысхасы, хар зат биз умут этгенча болмады, тангыбыз зауукълу атмады. Жауун тюз да бухчакъдан кьуйгъанча кьуяды, кёк тохтаусуз кюкюрейди. Биз, энди уугъа барыуну кьоюп, сау-эсен юйюбюзге жыйылыуну кьайгысына киргенбиз. Экинчи кюн да жукъ тюрленмедиле. Жауады, жауады. Азыгъыбыз да тауусулгъанды.

Ююнчю кюн эртгенликде, атларыбызны отлатыргъа киреше тургъаныбызлай, туман кётюрюлюп, кюн аяза башлады. Биз нек эсе да кьапхакъдан энишге кьарадыкъ. Лабу суу асыры кьутуруп келгенден, асыры таш ийис этгенден, асыры сухудан адамны кёзю кьарангы этерчады.

Иги эслеп кьарагъаныбызда, сууну ары жанында, кьая ырбынына кьысылып, юч доммай. Жарлы хайыуанла кьайдан ажашып, неден юркюп келгенлерин ким билсин. Бир бузоучукъ, экинчиси былтыргъы танасы, сора ана доммай. Ала ырбинга кьысылгъанлай, артха чыгъар жолларын суу ашап, бегитилгендиле да кьалгъандыла. Суу чёксе, бир жанына бир чыгъар эдиле. Жауун тохтагъанлыкъгъа, бир-эки кюнден алгъа суу чёкмеучюдю.

Биз да алай армау болуп тургъаныбызлай, жолну огъары жанындан жер кёчюп барып, шайтанлы сууну аллы

тыйып тохтады. Жашил чегетни иги кесегн тюбюнде таш кьатыш сары топурагы ачылып, чий тууар терича сыпдырылып тебирегенде, алай таууш этди. Битеу таула юсюнге аугъан сунар эдинг. Чегетни кьыртиши, юзюлюп барып, сууну аллын тыйып тохтаганлай, ызындан тенгереген ташла аны басып тохтадыла.

Чегет юзюлген огъурсуз сууну жангыз бир тамычысын ётдюрмей тыйды. Къарап-къарагъынчы, суу жыйылып, кёл болуп башлады. Суу доммайла тургъан тырхыкны басарыгъы белгили эди.

Уучулукъда аз тюрлю сейирликлени кёрмейсе! Алай, быллайгъа ким тюбегенди?!

Мен, асыры апчыгъандан, ушкогуму жерледим. Харун а хужу кёрюмдюню суратха тюшюрюрге кюрешеди.

Суу! Тилсиз жау? Ёчюкленген этгенча, таудан ауур ташланы ташыгъанын кьоймайды. Кёл жайыладан-жайыла, тенгиз болуп, кёз аллыбызда кётюрюлюп, суу ашагъан жагъаны да басып келеди. Энди доммайла тургъан жерге жете башлады. Алгъынча, жагъаланы таларгъа угъай, басдырыгъа! Кийик хайыуанла, ажаллары жетгенин билгенча, типиски болгъандыла. Бузоучукъ, анасыны къарын тюбюне кысылады. Алайлайын ол, аякълары тутмай, чоп деп, таш, зыгъыр кьатыш суугъа кёмюлдю.

Ол кезиуде кёлню бир кыйыры ычхынып, жыйылгъан суу кесине жол ачып, чегет юзюлгенни талай башлады. Кьутургъан сууну кюйсюзлюгюне чамланып тургъан ана доммай да арсарсыз бузоууну ызындан кесин суугъа атды. Бузоу кырдык, ханс кьатыш хударда жюзалмай эди. Къая ырбында кьалгъан доммай тана да, ачы ёкюрюп, анасыны ызындан кесин атды. Суу анасын, баласын да тегерек айландыра келди да, кыйырына жетдирмей, жангыдан алып келип, кёлню ортасына кёмдю. Насыпсыз аналары не бек кюрешсе да, не алгъа кетген, не артда секирген баласына жеталмады. Бокъланган суу бла ёшон уруш эте, бузоууна тартдырады.

Бу кыйынлыкъ хайыуанлагъа билмей тургъанлай жетген эди. Биз алагъа, жазыкъсыннгандан сора, бир тюрлю бир жаңдауурлукъ эталмадыкъ. Жюзе келедиле да, чырпылагъа чырмашадыла. Сора, болушлукъ излегенча, бир тюрлю бир жазыкъсыныулу ынгырдайдыла.

Бир ауукъдан ана доммай, битеу къарыуун-кючюн да салып, жетип, бузоуун гумхоту бла тюрте тебирегенлей, кёл ычхынып, анасын-баласын да суу бла бирге ашырды. Тана уа, бир башы, бир сырты кёрюне, худар тюбюне кетди.

Ажал сюрюп кетген сууну ары жанында уллу къая сюеледи. Ана доммай суу толкъунлагъа булгъана, артда кьалгъан

танасына хайт де дегенча, ахыр кере ынгырдап, шорхагъа ташайды.

Ауузну алайдан арысы жар эди. Къалын агъач басып. Башындан жыйылып келген къара палахла алайдан ары нёгер болуп кетдиле. Андан арысын биз кёралмадыкъ...

Ана доммайны ол кюннго къыйынлыгъын, кёрген зарауатлыгъын сизге жазып ангылатыргъа мени къолумдан келмез. Насыпсыз хайыуан, бирде суу алып баргъан бузоууну ызындан тарала, бирде топуракъ жутуп кёйгъан танасына жанын, санын, къарыуун, жүрек таралыуун тенг юлюш этерге кюрешди. Суу шорхалагъа кёмюле баргъан жарлы башын анда-санда ёрге тутуп, ёкюре эди. Ол тауушну бизге къаяла эшитдире эдиле...

Эсирик суу доммайны бюкмей кёймагъанына таула, агъачла, ташла шагъатдыла. Мурдар суу ананы бла баланы жанларын алып, сүйген жеринде жагъагъа чыгъарыпмы атды, огъесе таш тюбуне сугъупму кетди? Аны ким билсин...

* * *

Мурдар суу бир жукъ да билмегенча бара эди. Жазыкъсыныусуз ишин эте эди.

Биз къутурадан-къутура баргъан суугъа, сын болуп, къарап къалдыкъ. Эки да болушлукъсуз баланы бла ананы ызларындан къарадыкъ да къалдыкъ. Аланы, сау-эсен жагъагъа къутулуп, кюн аязгъанлай, 'нарат агъачны тюбюнде отларын къалай сюе эдик...

* * *

Бир кюн уучу тенгим Харун, келип:

— Эсингдемиди? Ол жол таугъа жеталмай къайтханы-бызда, доммайлагъа жетген зарауатлыкъны суратха тюшюргеним? Кел, кёргюзтейим, — деди.

— Угъай, къараяллыкъ туюлме, — деп, барыргъа унамадым.

: Андан бери кёп болады, ненча кыш, ненча жай озду. Алай болгъанлыкъгъа, мен туугъан тауларымы табийгъатына сукълана къарайма. Тау тёппелени, нарат агъачланы ариу ийислери, къайын тереклени субай шууулдаулары да биягъычады. Жаланда аланы алайлыкъларын не бек жаратсам да, суу жагъада олтуруп туралмайма. Бузоулары ючюн жан берген доммайны сураты кёз аллыма келеди да, суу шорха къатыш эшитилген доммай ёкюрген таууш къулагъыма эшитиле башлайды.

Ол мамыр дуняны белгиси, болушлукъсуз хайыуанланы халларын кѳрген уугъа къалай барыр?! Алайсыз да жашау-ну кюйсюзлюгю жута тургъан кийнк жаныуарланы мараргъа адам ушкокну къолуна къалай алыр?!.

Харун да энди,сурат алычу уучуду.

АТА ЮЛЕШИУ

Къартны бурунун сюрт да, оноугъа тут.

Нарт сѳз

Кѳз жилтинлери мутхузланып, къанатлары созулуп, борбайсыз болгъан къарт Жумарукъ, ёлюр ауруу тийгенде, балаларын чакъырып:

— Тау тѳппелеринде жумарукъ сызгъырыу эте, ырандан ыраннга, садакъ окъча, сюзюлюп жетиучю атагъыз тѳшек болгъанды. Жумарукъ улуну эл бла бир баласы бола тургъанлай, тѳшекден туралмай, жан тартханды дерле, башыгъызгъа бедиш алмай, биригиз болмаса да, биригиз, тѳрюгюзню кѳзюгюз къыймай эсе да, эшик артына къоюгъуз, — деди.

Мюлк юлешип берлик сунуп келген Жумарукъла аталарыны ахыр тилегин, ахыргъы солууун эшитгенлей, баштѳбен къарадыла.

Бир ауукъдан сора, кѳзлюкю Жумарукъ бала, башын кѳтюрюп:

— Атабызны жартысын кечиндирирге мен боюнума алама, саулай алама деригигиз бар эсе, анга да угъайым жокъду, — деди къарындашларына.

Аталарын саулай неда, жартысын угъай эсенг, тѳртден бирин алыр жаш окъуна чыкъмады къарындашларындан. Аланы аллай халларын эслеген аталары:

— Мени юлюш-юлюш этерча, союмгъамы соясыз, аланла?! — деди къарт Жумарукъ, сакъалы къалтырай.

— Ачыуланма, ата! Жартысын алама дегеним — ашынгсууунг, кийиминг мени боюлумда болсун. Жатар жеринг, жѳтел этер, тюкюрюр орунунг быланы бирлерини юйюнде болсун дейме. Угъай-угъай, айыбы-намысы, бары бизни боюнубуздады дей эселе да, анга да ыразыма, — деп, кѳзлюклерине балан бармагъы бла къатылып къойду.

— Уллунг бар, гитченг бар, окъуулунг, окъуусузунг — барынг да меникилесиз. Бакъдым, къакъдым, тырнагъыгъызны ташха тийирмедим, ач-жаланнгач этмедим, ёсдюрдюм. Ма энди халымы кѳресиз. Балалы къаргъа кюн кѳрмез

дегенлей болдукъ. Бериден — ары жууукълацхапма, бир аягъым — кёрде, бири — жерде. Бир атлам ёмюрюм къалгъанды, мени юлюшге салмай... уллу хатам жетмез, хазнамыды, бусагъатда не аш-суу къората болурма мен...

Жумарукъла, сагъышлы болуп, суу къуюлгъанча болдула. Башлары энишге салынып, бурунлары тобукъларына жетди. Жумарукъ балаланы кёзлери чыракъ кетип, андасанда кирпичлери къагъылгъан болмаса, ёзге санлары тепмей, обурла кибик, сархош болгъандыла. Бир заманда:

— Ата! — деди бир мыйыкълы Жумарукъ, къанатларын силкип. Кирпимыйкъны ауазындан элгеннген Жумарукъла ичлеринден: «Телиден да чыгъыучуду бир ёрлик», — деучюдюле. Бу къартны, нарт сандыракъ этдирмей, алып кетмезми, ярабий», — деп, аны сёзюне къулакъ салдыла.

— Мен айтырыкъ, — деди кёлю тола, — малым-мюлкъюм, юйюм-кюнюм, ашым-башым — барысы да сени хурметингдендиле, атам. Дуния жаратылгъанлы, жумарукълагъа бусагъатдан уллу токълукъ келмегенди. Тебире мени бла.

Къарт Жумарукъ, жаш заманындача, къанат къакъды. Къанатлары къыйылып, борбайсыз болуп, ырандан чыгъалмай, къуру суюк болгъан санларында къан жюрюй башлады. Чюйремыйкъ атасын, аркъасына миндирип, уясына алып кетди.

Ахшы жолгъа, Кирпимыйкъ! Темир юйге да керекди темир чюй.

САМСА¹

Бизни арбазгъа сабийле ашыкъ ойнаргъа жыйылдыла. Жабрайилни уа къолунда самсасы бар эди.

Къой къуйрукъдан этилген самсаны тандыр печьден чыгъарып, кесинлей бишген къуйрукъ сюртсенг а татыусуз болмаучуду. Анга сабийлени кёзлери окъуна къарагъан болур эди. Сабийле, ашыкъ ойнай башлагъанлай, ол самсаны къыйырындан къапды да, арлакъда къуйругъун булгъай тургъан маскеге окъуна бермей, аягъы бла топча уруп, чарбакъ² башы бла аудурду. Аны къылыкъсызлыгъына чамланып, мен: «Нечикле этесе, хайырсыз. Бар, самсаны алып кел. Сизге гыржын ашатабыз деп, бирер санларын къазауатда къоюп келгенлени кёремисе?» — деп, орамны ары жанында эки таякъгъа таяна келген бутсуз Домалайны кёргюзтдюм. Къарт ынна да: «Гыржын ючюн ишлейбиз деп, белибизни

¹ Къой къуйрукъдан этилген бёрек (къазакъча).

² Къамыш буруу.

тюзеталмай турабыз да, жашым», — деп жарсыды. Алайды... Гыржын кюрешди, жашауду. Ансыз дунияда не заууктук? Жаланда адам хар кюн сайын ашагъан, адам эрикмеген аш — гыржынды.

Уллу Ата журт урушну кезиую. Жаз башы жауун, кирши. Тышында боран, баям, балдражюз болур эди. Биз жашагъан жербаш юйню терезечигини бир кёзю сынып, анга да тюклері бара тургъан эски жастыкъ сугъулуп эди. Кичи къарындашларым Асан бла Хасан, жукъугъа чыдаялмай, къалкъый кетип, жукълап къалгъан эдиле. Чырагъыбыз да жокъ эди. Мен, от жарыкыгъа къарап, къымсыз болуп олтура эдим. Анабыз, бир ушхуурлукъ мадарыр мурат бла, къоншулагъа жайылгъан эди.

Бир ауукъдан анабыз, эски уюкларына да суу ётюп, юйге суху кирди. Жарты бузлагъан эки бал чюгюндюрню бота къанаты тубюнден чыгъарып, балта бла жаркыа-жаркыа этди да, къазаннга сала:

— Къуру суу къайнагъандан сен сакъла, — деп, къамншлени ышырды. Анабыз келип, юйге берекет киргенин сезип, сабийле секирип турдула да, анабызгъа мыллыкларын атдыла. Анабыз гитчелерини башларын сылай: «Иншаллах, сиз саулукъдан юйюбюзде суу къайнамаз», — деп, кеси кесине кёл этдире, сабийлени эски жабагъы жууургъан тубюне жыйып, жубатыргъа кюрешди. Анабыз бизни къазаннга кёп къаратмады. Бал чюгюндюрлени чийлей окъуна ашаучу эдик. Бир-бирде тамагъынгы къыздыргъан болмаса, аурутхан зат этмеучюдю. Анабыз зыбыр къолларыны кюйгенине да къарамай, жаркыа чюгюндюрлени, тылпыу этдире, бизге узатды. Биз ол кече, гыржындан тойгъанча, татлы жукълагъан эдик.

Экипчи эрттенликде уянып къарагъаныбызда, анабыз биягъы аш мадарыргъамы, огъесе ишгеми кетген болур эди, не да болсун, юйде кёрюнмеди. Ингирде анабыз бла бирге эгечи Найыпхан келди. Найыпханни тогъуз сабийи ёлюп, эри бла кеси жашай эдиле. Не болса да, кючден мажаргъан жангыз ийнекчиклерини акъсууу бла кечине, бизден къолайлыракъ эдиле.

Ол: «Ёле ашагъандан эсе, бёле ашайыкъ, инжилип турасыз, ачдан ёлмебиз, уруш да бошалыр. Ийпекни эрттеннигистюн келтире туругъуз», — деп кетди. Найыпхан эрттен сайын тюп салынган къанжал челек бла бизге сют берип турду, ашыгъып сакълагъан оракъ кезиу да жетди. Жай ортасында окъуна колхозчулагъа, жартыжыллыкъ иш кюнлерин тергеп, будай юлешдиле. Юйлеге берекет келди. Жангы ётмек, къууут, алыкъа тирменлик элталмагъан юйледе уа къурмач ийис чыкъды. Будай къурмач.

Не файда, эсибизде болмай тургъанлай, кюз артында къалын къар жаууп, анабыз тѣшекге тюшдю. Ол тели ауруудан ауруй эди. Ал кезиуде алыкъа эсин ташламай:

— Атагъыз келгинчи (келирми, къалырмы?), сизни инжилтмей, ачлыкъдан, жалангачлыкъдан бир чыгъарып ёлсем, ёлгениме киши жарсымасын. Сиз кюлге къуюлуп къалсагъыз не этерсиз? — деп сытылады. — «Ана кѣлю балада — бала кѣлю талада», — деп да бир кере шыбырдады. Ол нарт сѣзню магъанасын биз ол кезиуде билмей эдик. Анабызны кѣлюне не келгенин сорургъа уа акъылбалыкъ болмагъан сабийле эс эталмагъан болур эдик. Ауруу къызыуу аны жан дыгалас этдире, бизге эрийди. Эгечи, анга кѣл этдире, бизни да жапсарыргъа кюрешеди:

— Этме аман къууум, Татлыхан. Бу гюняхсыз, кирсиз сабийлени бир насыплары, ырысхылары болур, сен да жайыгъырса. Быланы бири устаз, бири малчы, бири дохтур, бирсиси тракторчу болурла. Иги кюн келир башынга.

Бизни башыбыздан ачлыкъ къайгъы кетгенликге, ёлюм къайгъысы кетмей, таралабыз. Къоншу къатынла, кимини эски кѣрпе тону, кимини кѣрпе ботасы, жырманчлы жыйрыгъы, анабызны сора женгил-женгил келгенлери эсимден кетмейди. Эки жыйырма кюн озгъандан сора, анабызны бети бери къарап, ажал тырнагъындан ычхынды. Алай, уф десенг ауарча, къарыусуз эди. Аны алайлыгъын эслеген Найыпхан:

— Э жаш, бар, Къарабайны чакъырып кел. Тананы сойсун ансы, анагъыз аякъланаллыкъ туююдю. Жан багъайыкъ, сиз сау ёссегиз, мал, харакет азмыды, — деди, манга къарап.

Къарабай къарт бизге хар нени да юйрете, кѣзкъулакъ бола туруучу эди. Жолда, къолда жолукъса да, уллу киши-леге сѣлешгенча, салам берип, саламыбызны жарыкъ алыучу эди. Ол кеси да къарт болгъанлыкъгъа, правлен къыйырындан узаймай, бир бригадир, бир завхоз, ферма таматасы бола туруучуду. Не район, неда правлен тийресинде, къалай эсе да бир таянчагъы болур эди. Аны кирик кѣпню кѣрген къарт мюлкге да заран эте болмаз эди. Мен аны, женгил барып, чакъырып келдим.

— Тайыншаны сойгъандарынг дурыс, — деп башлады ол кеслерича. — Тана къышны узуну кеси багъасын ашарыкъды. Бююнлюкде, инжилмей, бир кечине турсагъыз, тамбла да буюрулгъаны болур, Найыпхан! — деди, мюлк иесича. Алаша эшикчикден кючден сугъулуп, алаша шинтикчикге чѣкдю да: Тамблагъа да ким бар, ким жокъ, — деп къошду. Ахтына, Найыпхан да сѣзге къошулду:

— «Ёлмеген алтын аякъ бла суу ичер» дейдиле бизде. Къазакълыла мархабатлы адамладыла. Сизни халкъда

мархабат уллуду. Бу сабийлени аталары сау къайтса, мал табылыр. Тананы терисин алып бер, сау къаллыкъ. Сени этген ахшылыгъынг бизден къайтмаса да, Аллахдан къайтыр. Къор болайым санга.

— Да тананы сояйыкъ, алай бир узунун манга беригиз. Тюзюю айтама, эгечим?

— Да, Аллах хакъына, жартысын а къайдам, ушхуурлукъ элтирсе...

— Найыпхан, сен ангылагъан эт, мен алайлай беригиз демейме. Бир-эки пуд будай да берирме. «Къызыл тини къысха» деп эшитмегенмисе, къуру эт негизге боллукъду? Алай туююл эсе, малынгы кимге суйсенг, анга сойдур.

Ол, къара билеу этилген темирсап жюлгючюн хуржунуна уруп, туруп кетип тебиреди. Мен, андан ары тѳзалмай:

— Биз арыкълабыз, сен а семизсе, эт ашамасанг да боллукъду, — дедим.

— Тынч тур, чечеклик! Уллуланы ауузларына чапма, — деп, жаягъыма къагъар белги кѳргюзтдю, ачууланып. Алай жаякъны да иеси болгъанын Къарабай биле болур эди.

— Атам келсе, сени этгенинги айтып...

— Атангы келлигин а билемисе?! Келсе уа — къая бузар!

— Да не этейим, къарыусузланы борбайларын марай эсенг, ал бир узунун. Амалыбыз неди, ал, — деди анам да.

Семиз «къарындашыбыз» болгъан ырысхыбызны тенг жартысына ортакъ болду. Биз анга боюн салдыкъ. Алай, къалай эсе да уялгъанмы этди, огъесе жанымы ауруду, тананы бир чууунун эски тулукъгъа салып, алып кетди. Къалгъанына тиймеди.

— Ма, кѳремисе, кѳремисиз, дуняда къаллай малкѳз адамла бардыла, — деди анам. Анабыз тели ауруудан ауруй эди. Тохтаусуз саидыракъ этиучюсюн кѳюп, жайыгъа башлады. Тогъуз-он кюнден ашха ачылып, кѳтюрюлюр умут окъуна этеди. Андан ары этден хапарым болмады. Кюз артында колхоздан иги кесек будай алгъаныбыз эсимдеди. Кесибиз ѳсдюрген нартюх да иги кесек эди. Ол замандагъы жууртну бла къууутну татыуу энтта ауузумдан кетмегенчады.

Ма андан бери талай жылла озуп, черекледе талай суула саркъгъандыла, «баппу» деп жилигъан сабий эшитмегенме. Бизни хар бирибизни кѳолубузда хар кюнде да гыржын болсун. Гыржын жашауду, гыржын кюрешди. Ансыз зауукълукъ, берекет жокъду. Аны бир къауумла билмегенлерине сиз эрий болурсуз. Мен да бек эрийме.

АНАНЫ ҮРАЗЫЛЫГЪЫ

Ахшам кезиу. Салых нек эсе да келмеди. Анасы уа бек тынгысызды. «Нек къалгъан болур, биягъы этиуюн этмеге эди», — деп, мудах болду ана. «Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада», — дегендиле.

Арбазгъа бир жашчыкъ чабып кирди.

Налжан, юйден муштухул чыгъып, жашчыкъны кёзюне къарады.

— Не болгъанды, айт?! — деп сорду ана, жашчыкъны аллына, энишге ийилип. — Салыхны иш кёрмегенмисе?

Жашчыкъ, солууун алалмай:

— Ол!.. Неме!.. — деди.

— Не зат? Къайда?

— Кёрюп келеме.

— Мени алайгъа бир элт, жашым, — деди ана, къара кёзлери жилямукъдан толуп.

— Кел, Гелля! Кёргюзтейим.

Ала терек бахчаны къатына келдиле. Ана, тёнгереп тургъан жашны кёрюп:

— Бу ууну ичгенден эсе, къарынынга аш ашасанг эди да, — деди, жашыны къолтугъундан тутуп, ёрге турдурургъа кюреше. — Тур, адамла айып этерле.

Салых мардасыз кёп ичген эди. Туююшген этген эсе да, жыгъылгъанмы этгенди, эрини-буруну къан, кёлеги сегел-сегел, юсю-башы кир, балчыкъ.

Салых, башын кётюралмагъанлыкъгъа, анасыны къайгъылы халын ангылагъанча, къолларын жерге тиреп, ёрге турду да, атларгъа кюрешди. Ана, жыгъылыр деп къоркъуп, жашыны къолтугъуна жабышды. Ол жашчыкъ да бир къолундан тутуп келедиле. Жолда ана жашына бир жукъ да айтмады.

Салых, терк-терк тохтай:

— Гелля, нек келдинг? — дейди, тили бюлдюрго эте. — Кемсиз терслик этгенме, кечгинлик бер...

Ана уа «ых» деп ауузун ачмады...

Ана жашны кийимлерин тешдирди.

— Жат, солу! — деди ана, ахтынып, жашчыкъгъа къарады. — Сау бол, жашым. Бар энди юйюгюзге. Ананг излей болур. Къайда эдинг десе, мен тыйгъанымы айтырса. Алай окъуучулагъа бу ишни хапарлама, жашым.

— Ахшы.

Жашчыкъ босагъадан атлагъанлай, ана аны тохтатды да, анга гитчерек конфет чулгъамны узатды. — Ма, балам, жубана бар. Жашчыкъ къолун узатханда, къол сыртына

«исси» жилимукъ тамды. Конфетлени алып: «Сау бол», — деп, чыгып кетди.

Ол кече ананы кёзюне жукъу кирмеди, кёзюп къысмады.

Салыхны быстырларын жууду. Эрттенликде кирик кийимлерин хазырлады. Танг атхынчы, жашыны юсюнден сагыш этди.

Эрттенликде Салых, терен ахтынып, анасына:

— Гелля, кечгинлик бер! Бу затны бир заманда ауузума салмам. Жюрегинги кыйнамазгъа сёз берейим. Ыразы бол, — деп, энишге къарады. — Ишчи нёгерлериме да эриши кёрюннгенме. Къойдум аракъыны.

— Ашынг жокъ, суунг жокъ. Кеси кесинге жанынг ауурса уа. Не этинг, не бетинг къалмады. Тёгерегинге, тенглеринге бир къарачы. Саулукълары иги. Ах, бу харипликни къой деп, ненча кере тиледим сенден. Сагыш эт, жашым.

Салых ишге кетди. Ана уа, ана?! Биягъы жарсылуду. Ингирликде Салых анасын чексиз къууандырды. Ахчасын желтирип, анасыны къолуна берди.

— Анам, тамбла тюкеннге бар да, не кереклинги да ал. Къоркъма. Мен саулукъда, сени инжилтмем, кереклинги тапдырма. Ал! Ал! Манга нек къарайса? Ийнанмаймыса? — Ананы къууаннгандан кёлю толду.

— Ыразыма, балам. Ышанама, аурунг алайым, ышанмай а, — деп, ана жашына узакъ ёмюр тиледи.

Ол хошлукъда айтылгъан ананы огъурлу тылпыуу, терсликни тюзетген угъай, чыран бузланы да эритир.

Ананы ыразылыгъындан багъалы зат жокъду.

ЮЙ АЛЛЫБЫЗ БЛА ОЗГЪАН КЪЫЗ

Алыкъа тереклени чапыракълары агъып бошамагъандыла. Алай жол жанларына тюшген сары чапыракъланы къар басдырады. Жылы къар танг аласындан башлагъанлыкъгъа, кёк ала-кёула кёрюнеди. Ким биледи, кюнню кёзю кёрюнюрге да болур. Мени да кёлюм кётюрюлмей, къар тюбюне тюшген чапыракълагъа ушаш, жыйырыла келеме. Быллай жунчуу кюнледе, дорбундан къарагъан сюрюучюча, барыр жеринге баралмай, этер ишинги эталмай, жарсылуду олтургъа да тюшюучюдю. Мен юйге ашыгъышлы кирдим.

— Экитакъыйкъалыкъ жерге бир сагъатха барып келгенсе, — деди юй бийчем, суу къапталымы ёрге тагъа.

— Автобус болмай... — дейме сансыз. Ол а, ийнаныры келмей:

— Нек эсе да санга бир заманда улоу табылыргъа амалы жокъду.

Андан ары бир бирге сѣз къошмай, тынгылашып къалдыкъ.

Эшикге чыкъдым да, жатма тюбюне келип олтурдум. Қъошунладан тамычыла бир бирге ал бермей тамадыла. Не эсе да тонума чѣргелип, орамгъа туура жерде жангыз олтурлугъум келди. Ёмюрюмю озгъан бир кезиучюгюню сурагъын кѣз аллыма келтирсем, кѣлюм жарыкъ боллукъ сунама.

* * *

...Ишден кечирек келгенме. Ингирде биягъы Қъабартыны жауун къатыш къары башланды. Арыгъанлыкъдан болур, жабалакъ къаргъа сейирсине къарайма, жаш заманымы эсеме тюшюреме. Энди аны къайтып келмезлигине жарсыйма. Сууукъсурата жаугъан къар орамдагъы акътереклени бутакъларына жабышады. Алайлай бизни юнню аллы бла биреуню озгъанын эследим. Уллу-уллу тюшген къарлагъа къол аязын тутта келеди. Сора ол, мени эслеп, бизни арбазгъа къарады, бир кесекден а, жукъа пальтосуну этеги ачылгъанда базыкъ буту кѣрюне, кѣзден таша болуп барады. Ол кюнден бери мени тынчлыгъым кетгенди, жатсам — жукъум келмей, юйдегиден тырмаң эшитип, иште кѣлюм болмай, тамата къынгыр къарап, жанымдан тойдургъандыла.

Хар заманда жапма тюбюне чѣгюп, орамгъа къарайма, ол субай санлы къызны кѣрюрге термилеме. Не файда, ол кюнча, огъурлу, мылы къарны кѣралмадым, аллай къаржауун да жаумаз деп, тюнгюлеме.

Қъауум замандан сора биягъы къыз бизни аллыбыз бла ётдю. Ол кезиуде биз аш юйчукде эдик. Озуп баргъанлай, ышарып кетди. Баштѣбен болуп къалдым. Юйдеги, не эсе да сезикленип:

— Қъонакъ къызды. Тамата эгечи бизни элде жашайды, кѣп болмай кѣчюп келгендиле, — деп, терезени жабыуун тартды. Ол кезиуде мени жюрегими юсюне да къара жабыу жапханча кѣрюндю.

— Қъонакъ къызмы дейсе? — дедим мудах ауаз бла... Ол, эшитмеген кибик этип, эшикге чыгып кетди.

...Андан сора уа мен анга, эсде болмагъанлай, сахарда автобус станцияда тюбеп къалдым.

— Салам! — деди жарыкъ ауаз бла. Апчып, секирип туруп, орун бердим.

— Сау болугъуз, — деп, чыгып кетди. Ызындан барып, автобусну къатында сюелдим. Элгенип, бир жаныма къара-

гъанымда: «Сау кьал»,— деген тауушну эшитдим. Тебиреп кетген автобусну ызындан мен да: «Къууанч сагъатха»,— деп, мугур болуп, акъырынчыкъ шыбырдадым. Билеме мени мурулдагъанымы не ол, не бирсиле эшитмегенлерин. Кёзлеримден жиялмукъла тегюлюрге хазыр эди, алай кючден-бутдан кесими тыйдым. «Нек этди алай? Мени ниетимими сезди? Огъесе хыликъямы этди? Не ташжюрек эди!»

Андан сора ол жыл мен аны эслеялмадым. Дуния сейирди. Жаз да келди. Терек бахчада чыпчыкъла жырлайдыла. Бизни чорбатда къарылгъачла уя этип, балаларын учурдула. Кюз болуп, зурнукла да, тизилип, къыбыла жанына барадыла. Алай бла бир къауум къыш, бир ненча жай ётдю.

Бир-бирде, бютюнда юйде жангыз къалсам, тютюню тауусулгъан кишича, жан-жанымы къармап къалама. Бютюнда арып келгенде ол кюн жаугъан мылы къарны бла, ол субай суратны эсиме тюшюрюп, таза хауада арбазда олтурсам, арыгъаным кетгенча болама.

Бир къауум жылдан сора бир шахаргъа кёчюп келдик. Эркин, жарыкъ юйде жашайбыз, юч отоуубуз. Кеси кесими жубатыучу арбаз да, орам да, кёзден тас болуп, эсимде къалдыла. Экинчи жыл отпуска кезиуде уа арсарсыз юйдегибиз бла, бир тюрлю бир путёвка, курорт излемей, кесибизни элге солургъа кетдик. Туугъан элинг, тауларынг не заманда да сени чакъырып тургъанча кёрюнеди. Тогъуз-он кюнден Мёлюшкюге гара ичерге бардыкъ. Юйдегибиз бла бирге бир гитче отоучукъда тохтадыкъ. Отоучукъну терезеси Башил аузуна айланыпды.

Къызым бла мен къуру ол терезеден къарап туруучубуз. Туристле, жолоучула иничке жолчукъ бла, артмакъларын кётюрюп, ашыгъыш озуучудула. Жолну эки жанында уллу ташла, ёргерекде, тёшде уа забалы жухла бардыла. Къол ичинде уа ууакъ-ууакъ кезлеуле бла гара шауданчыкъла. Гитче Фатиматчыкъ тауну табийгъатына асыры сукъланнгандан, кёзюлдюреуюк бла окъуна къараргъа кюрешеди. Мен барындан да нарат агъачдан энишгерекде, жух аллында ёсген жангыз акътерекни сюеме, тардан аяз къатылса, акътерекни кюмюш бетли чапыракълары кюмюшча жылтырайдыла. Кюз жууукълашханы ючюн болур, ала саргъала башлагъандыла. Энди аланы агъарыкълары кёзюме кёрюнеди. Бутакъдан юзюлгенлери, бурула-бурула, тентиреп барып, жерге тюшерле, юзюлмегенлери шуулдап шыбырдайдыла. Адамны ёмюрю да бу чапыракълачады дейме, кюзню сууукъ жауууна жайылгъан чапыракъ, ол жаш кезиуюнг бла татлы ёмюрюнг, заманынг жетип, жашил чапыракъла саргъалып, бутакъладан юзюлдюле, татыулары кетди, ёмюрлери битди. Сары-къолан чапыракъла сууукъ жерге бауурланды-

ла, кьаралып, кьурудула. Аланы орунларына жангы чапыракъла чыгъадыла. Алагъа ёмюр артда кьалды.

— Унутханмыса, биз шахаргъа кёчер жыл бизни элге келиучю кьонакъ кьыз мында ишлей кёреме.

— Па-а-па-а-а! Наныкъла... Ишхилдиле... — Бу юйдеги бла бирге кирген кьызымы сёзюдю.

Жюрегиме сюнгю ургъанча чанчды. Эсде болмагъанлай, элгенгенден эсе да, кьууаннгандан эсе да, мени Кьоргъа-шинли тауну чыранларына атханчама. Бир кезиуде, кёкюрегимден башланган кьызыулукъ чыран бузла бузлатхан бутларымы кюйдюргенча болуп, табанларым кьыздыла. Елена, кёзюме кьарап:

— Ауругъанынг ишми барды? — деди.

— Угъа-й! угъа-й! Сен бурунгу жылгъы кьонакъ кьыз мындамыды дединг?

— Не бурунгу жылгъы хапарды ол, андан бери алты жыл болады, — деди.

— Алты жыл?! Кёз аллыма биягъы жауун кьатыш биринчи жаугъан мылы кьар келди. Къабартыны жилиуукъ кюзю... Жукъа пальтолу кьыз... Ёлмесек, бир тюбеширбиз деучю эдим.

— Сен сау туююлсе, жатхан эт. Кюн ётген болур дейме, — деди Елена.

— Сенми таныдынг, олму таныды?!

Манга жууап берирни орунуна кьатын, кьашларын кере, сейирсине:

— Хы! Сени сорду, кьызчыгъыгъыз нечик игчикди деди. — Шошбуз. Бийиклеге, жугъутурлу жухлагъа кьарайма. Елена кьатыма жанлап, акъырынчыкъ ахтынды.

— Келигиз, жууукъ болугъуз, — дедик эшик кьагъылгъанда.

— Юйююзге игилик! — Тюз босагъадан атлап, аллымда мёлек сюелипди. Жаш тиширыу. Жаннган жюрегиме суу сепгенча болдум. Секирип туруп, кьолун тутдум.

— Бизни кьызчыкъны аты да Фатиматды, бир жыл болады, — деген сёзлени эшитдим. Кесине кёрюп, артыкъ ийменмей, тюрлю сюйдюмлюлюк бла сёлешеди. Фатиматны кьоюнуна алып, кьучагъына кьысды. Мен, эшикге чыгып, Башил суу таба кьарадым. Юйюбюзню аллы бла жукъа пальтолу кьыз, мылы кьарны кьол аязына тюшюре, кюлюм-сюреп, озуп барады. Олсагъатдан, аяз кьакъгъанлай, акъ-терекни чапыракълары, шуу-шуу этип, акъдыла.

— Аминат, — деди Елена, — Фатимат, ким да болсун, кьоюнуна чабып барып кьалады. «Аминат! — деп кьайтардым ичимден. — Сен кёре эдим Аминат!»

— Тамбла ишхилди жьыргъа барлыкъбыз, бизни бла ке-

лигиз. Сабийлени да элтирбиз, бир бирлерин танысынла, — деди да Еленагъа, сора манга къарады, къызара. Кюн булутду. Кёк къаралып, бийикледе туманла чатдан чатха тегюледиле. Бир кесекден тама башлады. Елена бла Фатимат Аминатны ашыра кетдиле. Кюйсюз жел а сары-къолан чапыракъланы, шайтан желча, тегерек айландырып чачады...

* * *

Озгъан ёмюр озду, кетди. Автобусну арт шинтигине олтуруп, чайкъала, сагъышланып келеме. Сагъышланы барын да бир туюмчек эте келип, жашау, шуёхлукъ, суюмеклик деген сёзлеге тирелеме, юдегиге бла къызчыгъыма жетерге ашыгъа. Къызчыгъым боюнумдан къучакълап, айырылмайды. Биягъы жолоучу болсам, жол жанында машина сакъласам, къаргъа къууана кетип баргъан жыйырмажыллыкъ къыз кёзюме кёрюнеди.

Ичимде иесине айталмагъан бир умут, жол нёгер болгъанлай айланады. Аны нюрю мени къанат къакъдырлыкъ сунама. Алай аны тапмайма. Жол жанында тиширыула кёрсем, Аминат да ала бла сунама.

Ичимде иесине айталмагъан бир умут, жүрегими теренинде орун алып, къарлы күн юйюбюзню аллы бла озгъан ол сурат кёзюмю аллындан кетмейди. Не бир ауур ахтынганда, кесим жангыз къалып, жүрегиме мудахлыкъ олтурганда, неда күз акътереклени сары-къолан чапыракълары чачылгъанда: — Къууанч тыпырлы болугъуз, инсанла! — деп тилейме. — Насыпдан толугъуз, адамла! Хар заманда насыбыгъызгъа тюбегиз. Фатимат да энди уллу къыз болгъанды. Еленада да къоркъунч жокъду. Дагъыда сабийле бардыла.

ОТ ЖАГЪАНЫ ЖЫЛУУ

Махмутну бешикге бёлегенли бери ыннасы — Айшат ёсдюре эди. Атасы бла анасы ишлери бла байламлы шахаргъа кёчюп тебирегенлеринде, Махмутчукъ:

— Ыннаны элде жангызлай къоюпму кетесиз деп, атасы-анасы бла шахаргъа барыргъа унамай, ыннасына нёгерге къалгъан эди. Ол къарт анасыны айтханын эки этмей, хар неге да болуша, жортханлай айланады. Ыннасы да, не айтырса, анга бек ырадыды.

— Бу журтланы, бу от жагъаны иеси энди сенсе, жашым! — деп, къуруда айтханлай турады къарт анасы. Жашчыкъ ал кезиуде журт, от жагъа деген сёзлени ангыламаса да, артдан-артха билди. Арт кезиуде уа анга арбазны иеси

деселе, кесин уллу кишилеге тенг этери окъуна келеди. Жай кезиуде ыннасы не эсе да аурукъсунургъа къалды.

Махмут кечени бир кезиуюнде элгенип уянды. Къараса, ыннасы башына пух жаулугъун окъуна къысып, тумаланып жата эди. Ауур-ауур ынчхайды. Къарт анасыны ынчагъанына жаны ауруп, Махмут жеринден хыны турду да, барып, ыннасын къучакълап, ийнакълады.

— Ыннака, ненг ауруйду? — деп, къайтарып-къайтарып сорду.

— Ыннанг санга къор къатсын, жашым.

— Тюнене жаууннга жибиген эдим. Башым амалсыз эттенди, бала,— деди Нюрхан, уллу адамгъа сёлешгенча, Махмутха.

— Тамбла барып, наныкъла жыйып келирме, ынна.

— Угъай, жашым, сен жангыз кесинг агъачха барыргъа алыкъа гитчечиксе.

— Манга нёгерге Масхут барыр...

Экинчи кюн эрттенликде жашчыкъ иги къууум этип уянды. Ол, къуруда бирге ойнаучу тенгчиги Масхутну¹ табып:

— Кел, агъачха барып, наныкъла жыйып келейик, — деп тиледи. Масхут андан иги да таматаракъ, эслирек эди. Нёгери, кёп багъалы этдире турмай, анасына соруп келди. Экиси да, челекчиклерин алып, ашыгъыш Суулу къол таба кетдиле. Ала да къолну тюбюнден ёрге айланганларынлай, сакъ жауун жетди. Жашчыкъла къачып барып, жол жанында мазаллы чинар терекни къобусуна къысылдыла. Алай, жашчыкъла умут этгенча, жауун алай терк тохтамады. Ала да алай бир бирге къысылышып, иги кесек тургъанларындан сора, жауун селейип, кюнню кёзю кёрюне тебиреди. Тейри къылычны кёргенлеринлей, жашчыкъла, къууана-къууана, чартлап, жолгъа чыкъдыла.

— Махмут, кел, юйге кетейик, жауун тохтагъанлыкъгъа, хансха кирсек, жибирбиз. Мен ач да болгъанма, — деди Масхут.

— Да, ач а мен да болгъанма. Алай, юйге къурлай къалай барайыкъ ансы? Ыннака ауруп тургъанын билесе. Жатып окъуна къалгъанды. Сууукъ болгъанды, тюнене жаууннга жибигенди. Наныкъ бла шай ичсе, иги болурму эди? — деп, Махмут Масхутну кёзюне соруулу къарады.

— Угъай, мен сени къоюп кетерик туююлме, — деди тенги. Жашчыкъла алай эте тургъунчу, кёк ариу тенгиз кибик ачылып, чыкъ да къуруй башлады. Махмут бла Масхут Наныкълы тала таба ёрледиле. Барсанг, аллайгъа бар! Ала ны насыпларына, наныкъ кёп. Сюйсенг къызылын, сюйсенг сарысын жый. Къарап-къарагъынчы, алгъа Махмутну челегин, андан сора Масхутну челегин толтурдула.

Ингир бола, ала юйлерине кѳууанчлы кѳайтдыла. Махмут юйлерине бютюнда бек ашыгѳа эди.

Экинчи кюң эрттенликде Ынна тѳшекден кѳтюрюлюп, ар-базгѳа чыкѳды.

— Ынна, наныкѳла санга жарамангѳанмыдыла? — деп сорду Махмут, мудахчыкѳ болуп.

— Ыннанг санга кѳор кѳатсын, жашым. Наныкѳла бла шай ичип кѳтюрюлгенме, балам! — деп, кѳарт ана жашындан туугѳанны кѳлюн алды.

Кѳарт анасына болушлукѳ этгенине кѳууана, Махмут, кѳлю жарып, орамгѳа чыкѳды. Кѳараса, кѳолунда гитче кю-бюрчекчиги бла дохтур келе. Мындан алда Махмут аурукѳ-суннганда да ол дохтур келген эди. Дохтур кѳызны аллына чабып барып:

— Дохтур, Ынна ауруп турады, — деп жарсыды.

— Сен Махмутмуса? Саламлашхан а нек этмейсе? — деп, тиширыу, ышара-ышара, жашчыкѳны башчыгѳындан сылады. — Кѳоркѳма, ыннанг иги боллукѳду. — Махмут уялгѳан да, кѳууаннган да эте, жерге кѳарады. Дохтур ыннаны неси ауругѳанын, ашыкѳмай, тинтип кѳрюп, дарманла чыгѳарып берди. Кѳалай ичеригин ангылатып, адепли саламлашып, чыгѳып кетди. Махмут да кѳарт анасына дарман ичерге болушуп турду. Ол дарман ичген сайын:

— Ынна, нелайса, энди бир кесек игирекмисе? — деп сора эди.

Махмут кечени бир заманында адам дауурла эшитип уянды. Кѳараса — анасы. Ыннаны ундуругѳунда уа киши жокѳ. Жашчыкѳны кѳлю толгѳанын эслеп, анасы:

— Тур хайда, кийин, ансы автобусха кеч кѳалабыз, — деп ашыкѳдырды. Махмут Ыннасын жокѳлап тебирегенинде, биягѳы анасы:

— Ыннанг энди сахарда жашарыкѳды... Энди ол бери келлик тѳююлдо. Эшиклени кирит этип, бегитип кетерикбиз.

— Угѳай, мени алай айтып алдамангѳыз. Билмегенми сунасыз? Хар нени да билеме, жашырмангѳыз! Ыннаны больницагѳа элтгенсиз! Ол иги болса, бери келмей кѳаллыкѳ тѳююлдо. Мен сахарыгѳызгѳа барлыкѳ тѳююлме, — деп тыпырдады Махмут.

Сабийин тыялмазлыгѳын ангылап, Хафийсат кертиси бла ачууланды. Махмут не бек аякѳ тирерге кюрешсе да, анасы аны зор бла юйден созуп чыгѳарды. Ол кезиуде танг жарый башлагѳан эди.

— Не бек кюрешсегиз да, бери кѳачып келликме. Ёлсем да, от жагѳамдан айырыллыкѳ тѳююлме, — деп, болгѳанны дауургѳа алдырды.

Хафисат жашын автобусха сукѳгѳанлыкѳгѳа, жаш тын-

чаймады. Анасы адамладан асыры уялгъандан, жер тешик болса кирирча болду. Жашха айтханын этдиралмагъанында, ёзге амалын тауусуп, аны къучагъына кысып тыяргъа кюрешди. Автобустагъыла уа бири къалмай ол эллиле эдиле. Аны себепли, ала барысын да ангылап турдула. Махмутха аланы жанлары бек ауруду. Жашчыкъ, дыгаласха къалып, тегерегине къараргъа кюрешгенлигине, юйюн, суууй тургъан от жагъасын эслеялмады.

Атасы бла анасы, ата-бабаларыны от жагъаларында отларын ёчюлтюп, Ыннаны къартланы юйлерине элтип атханларындан Махмутну хапары жокъ эди.

АНА БЛА БАЛАЛА

Бюгюнча эсимдеди жарлы ананы — Сапууну ёмюрлюк жолгъа, барса-келмезге атландыргъанлары. Тобукъдан оза къар, сууукъ, ачлыкъ, жалангачлыкъ, кыяма. Эки гитче сабийи къалып, ананы ёлген хапары келди. Жазыкъ ана сабийлерини насыпларын биргесине ала кетгенини юсюнден да, аталары саумуду-шаумуду, аны юсюнден да киши саргъыш этмей эди. Эфенди, жаназы эде жокъ эди. Жанууарлагъа аш этмей басдырыргъа керек эди.

Жай кезиуде жашчыкъ танг жарыгъандан ахшам къарангысына дери сакъласа да, анасыны келлигине, бир къабар зат келтирлигине ийнана, юйренчек болуп тургъанды. Аллай кюлени биринде, анасы колхоз ишден талчыгъып келип, солуу алыргъа таянды да, андан сора тешек болуп къалды. Турмады. Сабийлерини бирине беш, бирине юч жыл жете. Жаланда бешжыллыкъ жашчыкъны эсинде къалгъаны — эки тишируу бла бир жаш анасын, чанагъа салып, алып кетгенлериди.

Бир-эки кюнню, анасы кёз байлана келлик сунуп, жиляргъа кюреше турду. Алай, ол кюйсюз ёлюм, аны юсюне ачлыкъ, жиляр къарыуун алгъандыла.

Ючюнчю кюн, ол анасын жерге басдыргъан тишируула ны тилеги бла, керти муслийман, къазакълы киши келип:

— Мухтар, жиляма, балам, ананг сен школгъа баргъан кюн келикди — ары дери бизде турлукъсуз, — деп, эгешчигин, кесин да, кир къолчукъларындан тутуп, алып кетди. Қъазакълы кишини къатыны да ийманы толу, жандауурлугъу болгъан, тюз адам эди, жаннетли болсун. Бир къауум замандан эгешчигин кимле эселе да бирле, кеслерине сабий этерик болур эдиле, алып кетдиле. Туюлеге минип келгенлерине кёре, ала узакъдан келген болур эдиле, баям. Битсу адамдан, мюлкден да анга жетген, хуржунчугъунда къал-

гъан — атасы аскерге кетерни аллында анасы бла бирге туюшген саргъалгъан суратчыкъ. Адамладан таша жерде суратха къарап, жилимукълары бетин жууа, кёлюн чёкдюреди. Бир-бирде, абадан адамча, кеси кесине сёлешген кезиуле да боладыла. Аскерге кетген кюнден сора атасындан да хапар болмагъанды. Мухтар атасын таныгъан да этмейди. Атасы кетгенде, ол гитчечик болгъанды. Суратха не бек къарап кю-решсе да, кесин анга ушаталмагъанына эрийди. Ата жоқъ, ана жоқъ, эгешчиги — тас. Жууукъладан хапар жоқъ.

Гюняхлары керек туююлдю. Сабийсиз киши бла къатыны Мухтаргъа аман туююл эдиле. Иги добар жашчыкъ этгендиле. Ала, кертиси бла да, аны кеслерине жаш этерге умут эте эдиле. Сабий а кесини туугъан атасын, тапхан атасын къалай унутсун? Аны мудахлыгъын эслеселе, «жангы» атасы бла анасыны да, чыракълары мутхуз жанады. Ол хал а бютюнда ингир ала болады. Жаланда бир умут жилтини — «аванг сен школгъа баргъан кюн келликди», — дегенлериди.

Бир жол, жаз кезиуде бир жумушха бара тургъанынлай, жашчыкъгъа кавказдагъы эллилери тюбеп къалып, жашчыкъны ачдан ёлген сунуп туруучу эдиле да, къууанып, хуржунчукъларына нартюх къурмач къуюп, ариу айтып, башчыгъын сыладыла. Анасын сагъынып, аллай адам болуучу эди, быллай адам болуучу эди деп, жүрек жарасына туз себип, жолларына кетдиле ала. «Угъай, ёлмегенди анам! Школгъа баргъан кюн келликди», — деп, Мухтар ол таууш эшитилмеучю къуу ёзенде кычырыкъ этип сарнады.

Кюнле, ыйыкъла, айла оза барадыла. Ана тилин да хазна къалмай унутханды. Умут а ёчиюлмейди. Умут а юзюлмейди...

Школгъа барыр кюн да жетип келеди. Жети жылы толуп, сегизге аякъ басды. Эки-юч ай жашчыкъгъа эки-юч жыл тенгли бир кёрюндю. Танг атарына къалай ашыгъа эсе, кюнню батарына да ма алай ашыгъады. «Школгъа баргъан кюн анасы келликди».

Эрттеден сакълагъан кюн да жетди. «Тамбла анам бла тюбеширикме. Аначыгъым келликди! Андан бери кёргенлерим анана жангыз бирин кёймай айтырыкъма», — деп, иги къууум эте, жаш жукълап къалды.

Жарлы ёксюз, школгъа барыргъа къалай ашыкъгъан эсе, кетерге да алай ашыгъып, терк-терк терезеден тышына къарай эди. Анасы келип, школну арбазында сакълап тургъанча кёрюнюп, дыгаласха къалады.

Къонгуроу урулуп, биринчи кюн дерс бошалды. Къыйынылы сабий, арбазгъа чабып чыгъып, аналаны арасында атасын изледи. Анасын тапмагъандан сора, этеклери жел эте, «юйлерине» чапды. Кеси кесин тыялмай, эшиклерине кирит

салынып тургъан жербаш юйню аллында тохтады. Ол кезиуде анасыны керти да келмезге кетгенине ийнанып, борбайчыкълары кыйылып, жерге олтуруп къалды. Анча жылны жыйылып тургъан — анасына тансыкълыгъы, жилямукъла болуп, жерге тама эдиле.

АДАМ БЛА ҚЪАНАТЛЫ

Бир киши, тузакъ салып, жаныуарланы тутуп тургъанды. Бир кюн келсе, тузагъына бир къанатлы туюшуп тура эди. Қъанатлы ол кишиге:

— Мен сени ненге жарарыкъма? Эт деренг — этим жокъ. Мени этимден сен тоярыкъ туююлсе. Андан эсе мени, тузакъдан ычхындыр да, кетме къой. Санга юч акъыл сѣз да айтайым, — дейди, жалынып.

Киши аны айтханына ийнапды да, тузакъдан бошлайды.

— Бек алгъа санга айтырыгъым, — деди къанатлы. Жалгъан сѣзге бир заманда ийнаныучу болма. Экинчиден: биреуге игилик этсенг, сокъуранма.

Қъанатлы, хапарын андан ары бардырып:

— Мени тамагъымда тауукъ жумуртха тенгли бир алтын бар эди. Мени кесип ашасанг, аны да алып, бай болуп къаллыкъ эдинг.

— Фуу, анасы бергенни тегерик, мен не тели эдим, — деп, жан-жанын ашады.

Қъуш а къанатларын жыйып, учаргъа хазырланып башлады.

— Хей, суюдюмлю къанатлы, ючюнчю акъылынг а кыйдады? Айта кет, — деп къадалды киши къанатлыгъа.

— Сен алгъа айтхан эки акъылымы ангыламадынг. Мени кибик бир гитче къанатлычыкъны тамагъына тауукъ жумуртхасы тенгли бир алтын къалай сыйынырыкъ эди? Жалгъан сѣзге ийнанма, игилик этсенг, сокъураныучу болма. Ма, санга айтырыкъ ючюнчю акъылым да олду, — деп, къанатлычыкъ терк окъуна учуп кетди.

ЖУГЪУТУР АШЫКЪ

Бир унутмайма. Хар заманда бизни Аппа бир кызыл жугъутур ашыкъны къолундан кетермез эди. Тийрени сабийлери барысы да, бизни Аппаны асыры суйгенден: «Аппа, аппа», — дегенлей айланыр эдиле. Мен да аны ючюн айтама жугъутур саканы бла Аппаны хапарын. Баш бармагъы бла балан бармагъыны арасында саканы къуру тегерек айлан-

дыргъанлай туруп эди. Аппа, саканы — ашыкъны жан-жанына буруп, алчи, хонку алчи, пок, чык, бий деп, алты жанын кезиу-кезиу буруп, бизге юйрете эди. Биз да, хуржунчукъларыбызны къармап, кимибиз багушда татпхан пура ашыгъын, кимибиз алыкъа сингирлери къатып тургъан жангы ашыгъын хуна ташлагъа ышып, ариуларгъа кюрешген ашыкъларыбызны кѳргюзтсенг' а: «Ой, сени не уа огъесе, ашыгъынг кымпырт ашыкъды да», — деп, кюлюр эди. Тилегенликге, ол сакасын кимге болса бермеучю эди.

Биз, жаланаякъла, Аппаны сакасын тилеп алып, ойнаучю эдик. Ойнап эрикгенден сора уа, кесине къайтармай амалыбыз жокъ эди. Аппа жугъутур саканы бизге башынлай берип къоймагъаныны себегин биз артда билдик. Ол былай эди. Аппа, жангыз жашына жашчыкъ тууса, саканы анга сауугъагъа берирге къаст этип болгъанды. Къудуретден жангыз чирчигине чирчик тилеп, кѳп кюнлени оздургъанды. Кюн тууушда олтуруп, ол къууанчлы кюнню кѳз аллына кѳп келтиргенди.

Жылдан-жылгъа Аппаны къартлыкъ хорлап бара эди, алай болса да, Аппа ашыгъын тѳгерек айландыра да, бирде бир хуржунуна, бирде уа бирси хуржунуна сала, асырагъанын къоймагъанды. Аппаны тобугъуна олтурургъа уа жашындан туугъан табылмагъанды.

Ол умут эте тургъунчу, айла, жылла оза, кюн кюнню соза, айланчла айланчлай, къыланчла къыланчлай, Аппаны жарсыуу да жарсыулай къалгъандыла. Ненча кере къар жаууп, эрий да кете, жаз келе да, жауун жауа, жанкъозла чакъгъандыла. Ненча кере чыранла эрип, суула къутуруп, суу жагъаланы ашап, кѳпюрлени элтгендиле.

Бал чибиним бал этер,
Къанатын жайып, кенг кетер.
Ажал инбашда, умут тау башда,
Толу муратына ким жетер? —

деп мурулдар эди нарт Аппа. Аны жүреги неге жарсыгъанын а биз, сабийле, ол заманда къайдан биллик эдик!

Аппаланы атауулда къалай эсе да юч атагъа дерн жангыз жашчыкъла туууп тургъандыла. Тѳртюнчю ата — Аппаны жангыз жашы Азамат да Ата журтун къоруулай эди. Аппа фашистлени хорланырыкъларына, Азамат сау-эсен къайтырыгъына бир да ишекли туююл эди.

Ол, дуния алыша туруп да, къызыл саканы юсюнден кишиге жукъ айтмагъанды. Аппа саулукъда окъуна аны тенглери минчакъ санай отурсала, ол а къызыл ашыкъны тѳгерек буруп тургъанын кѳрюп: «Алан, Огъурлу, бу кийик

ашыкны сабийлеге бере да, сыйыра, жангыдан термилте нек тураса?» — деселе: «Тенглик болургъа керекди, тенглик! Бир кюн бири ойнаса, бирси кюн дагъыда бири ойнасын», — деп къоя болгъанды. Огъурлуну тилеги уа — биягъы тилек. Жюрегинде биягъы умут. Жашы, душманны хорлап, сауэсен келсе, жашына жаш тууса, тукъум андан ары жайылса деген тилек...

Аппа ёле туруп, аны къатында болгъанла окъуна Аппадан къызыл саканы аманатлыгъын ала билмегендиле.

Аппа, кеси кесин тюзетип, алай жан бергенди. Къызыл ашыкны уа онг ууучуна къысханлай ёлгенди. Аппаны ёлюгюн жуууп башлагъынчы, аны ууучунда не болгъанын киши эслемегенди. Жуугъан адам бла суу къуйгъан, жумулгъан жумдурукъну кёрюп, армау болуп къалдыла. Ала, акъылларын, эслерин да Аппаны ахыр жолгъа атландырыргъа тохтагъан адамла, бир бирге не бек къарашсала да, Аппаны ууучундагъы жугъутур ашыкны кёралмадыла.

Аппаны жумдуругъун иги кесек жылы суугъа салып тургъандан сора, Аппаны пелиуан бармакъларын тюзетдиле да, саканы алып, эски кубюрню юсюне салдыла. Жарлы Аппа, жанындан юлюш этер туудугъун асыры кёрюрге термилгенден, ёле туруп, ашыкны къызындан туугъан къызчыкъгъа окъуна бермегенди. Ким биледи, Аппа ашыкны тиширыу сабийге тийишли кёрмейми къойгъан болур эди ансы, ол къызындан туугъанчыкъны жашындан туугъандан кем кёрмей эди. Ата-анагъа насып, сый, хурмет, намыс жашдан, къыздан боллугъун энчи айырып къарамагъанды бизни нарт Аппабыз.

Аппаны асырап къайтхандан сора, ашыкны хапары жамауатха жайылгъан эди. Тюрлю-тюрлю оюмла жаратыла эдиле. Ашыкны магъанасын хар ким да кесича ангылата эди. Бир къауумла Аппаны иги къууумун бюгюн да биле болмазла.

Аппа ол кезиуде дунягъа, дуняны халына кеси оюму бла, кеси кёз къарамы бла къарай эди. Аз эдиле эр кишиле юйледе, элледе да. Эр кишилени къуллукъларын кёбюсюнде тиширыула бла къартла, абадан сабийле толтура эдиле. Биле эди Аппа аланы уллу къыйынларын. Хар не да Ата журтлары ючюн кюрешген къазауатчылагъа! Душманны хорлар ючюн деп, Къызыл Аскерге болушлукъгъа! Аны себепли сую эди Аппа эрле, жигитле кёп болурларын, кёп тууарларын. Керекли заманда къыралны, халкъны да къоруулай, къурчдан да къаты сюелирча, анала жилимазча, балалары ёксюз къалмазча. Андан ашыгъа эди ол багъырбаш жилинны башы эзилерине, ишни суюген жигит халкъы да

мамыр жашауну башларына. Андан мурулдай эди, жаугъа налат бере:

Къаядан чыккыган багъырбаш жилин
Ол башын манга къайырды,
Ичине оюлсун фашист Германия,
Мени дуниядан айырды.

Бир жол, биз аскер оюн ойнай тургъаныбызлай, Аппаланы жербаш юйчюклерини арбазына адамла гур деп къуюлдула. Мен, Ыннагъа бир хата болгъан сунуп, борбайларым къыйылып, атлаялмай къалдым. Барындан да артха къалып келгенимде, Ынна жилий, бирсиле уа къууана. (Къууанч жилимукъла, адамланы бетлеринден, эрттенлик чыккыны тамычыларыча, жылтырай тегюлгенлерин ол кюн, сабийле, биринчи кере кегген эдик.) Орталарында уа аскер кийимлери бла бир субай адам. Аны юсюне таныгъан, танымагъан да басына эди. Басынмай а?! Битеу да элде аскерден биринчи болуп къайтхан къыяусуз адамгъа. Хорламны шагъатына. Мени эсиме Аппаны осуяты тюшдю. Мен, барысын да къоюп, жалан аякълай къабырла таба сызылдым. Башха заманда къатлары бла озаргъа къоркъсам да, бу жол а эрлай Аппаны къабырыны къатына жетип: «Аппа, Азамат немислилени хорлап келгенди!» — деп къычырдым. Артха айланып, чабып келеме. Епке солуу эте, арбазгъа жетгенимде, юй аллында адамла алгъындан да кеп. Аскерчини юсюне басынганланы ичинде уа Азаматны танымагъан, емюрде кермеген оруслула, къазакълыла, чеченлиле, къарачайлыла, малкъарлыла, узбеклиле... къайсы бирин санагъып, къаллай бир миллет бар эди! Биз а, жаланаякъла, Совет Аскерни майоруну кекюрегиндеги орденлеге бла майдаллагъа къолубуз бла тийип кюрюрге термиле эдик.

Адамланы келип кетиулери эки-юч ыйыкыгъа дери тохтамады. Бирси юйлеге да, фашист ууучлаучуланы ууатып, къазауатчыла къайта башладыла, элде къууанч кебейди, къурманлыкъла этилип, саулай къысдырыкчыкъларын ортагъа салдыла. Орамлада къызыл байракъла тагъылдыла. Къыралыбызда мамырлыккыны танглары атып башладыла. Жюреклене къууанч бийлейди.

Ма ол къууанчлы кюнледе Аппаны аманаты — къызыл ашыкъ Азаматха тапдырылды. Узакъ бармай, Азаматха жашчыкъ тууду.

Атына Къууанч атадыла. Къууанчны къарындашчыкълары, эгешчиклери да болдула. Аппаны тилеги кеп кере къатланып толду. Алай Аппаны ашыгъы бла сабийле бир кере да ойнамагъандыла. Анда-санда Азамат, къургъакъсып, пура

болуп кълмаз ючюн, ашыкъгъа ич жау сюртюп кююучуду. Энди Азамат да аппа болгъанды. Жугъутур сака уа? Азаматны юйюнде андан багъалы зат жокъду. Ол кызыл саканы огъурлу Аппаны кезюнден кереди.

ХУСТОС КЪАЛА

Тау этеклерини жарыкъ тангларын ат белинде атдыра юйренген аппабыз, атына жер салып:

— Башлы чурукъларынгы кий, жашым, бу жол бираз узакъ барлыкъбыз, — деп, кюулагъыма шыбырдады, бирсилен уятмай.

Аппа кюшкзулакъ кяуалын иерни ал къашына илиндирип кюйгъанын алас-буласда аз эследим. Уугъа барлыкъбыз. Аз онгаракъ жамычысын ат къанжыгъагъа кыса: «Артмакъланы бери узат», — деп, ышара эди манга. Чубур габарасыны этеклерин басдыра, патронташын къаты тартып, белине кысыды.

Жолгъа чыкъдыкъ. Тор алашаны жоргъа жюрюшюн ёрлю-энишли жол бир-бирде бузса да, юйренчик жоллада бир жанына ауаракъ бола, дагъыда, биягъы жюрюшге сала, ауузлугъун чайнай, нал таууш этип келеди. Мен, жамычыгъа кюнуп, аппаны белинден къаты тутупма. Танг аласында тау табадан ургъан салкъын аяздан бетими къартны демнгили жауурунлары кюруулайдыла.

Къарт атам Чегем ауузуну кюнлюм жаны бла чегет жанында эски элчиклени, жерлени, суучукъланы, дуппурланы окъуна атларын да айта, эрттегили бир таурухну жангылмаздан минчакъ санагъанча санап, келеди. Таурухну айтырдан бурун: «Балам, жол кысхартайыкъ», — деп, алай башлагъан эди. Мен, къарлы тауладан кез айырмай, къарап келеме. Жютюлеге жангы кягъа келген кюн аланы тёпелерин жылтыратады. Биз айланч жолчукъ бла ёр сюрен тартып барабыз. Атны арт аякълары жумушакъ кыртишге бата атлагъанын сеземе. Бир-бирде уа алаша чёгюпмю кялады деп болады. Ол кезиуде аппа атны башын кенделен бурады. Аны арыр халы жокъду. Бютюнда ёчюкленип, ёрге тартып барады. Бизни аппа айтханнга кёре, алашаны эти кыызгъан болур эди.

Жай чиллеге дери курту эримерчю Кимишан кезине да чыкъдыкъ. Былайы Чегем жайлыкъларыны бек бийик жерлеринден бириди. Огъурлу къарт тегерекге иги кесек къарап турду.

Баям, ол туууп ёсген тауларыны табийгъатына суюсьюне, аланы ариурукъларына къарап тоймай эди. Бизден узакъ

болмай, ёмюрледен бери кудуретни кылаууруча сюелген Кюйген кыя башыбыздан энишге кырапды. Ары, узакгыа, кырасанг, чыранлары агъарып, Минги тау ёхтем сюеледи. Хар жер — кышлыкыла, жайлыкыла кюл азынгдачадыла. Акъ кыя кириш-кириш болуп, Беш аууздан салам айтыргыа баргъанча, Кырачай таба созулуп, кетип баргъанга ушайды.

— Ма, ол тебен Шаушюгют аягында оюлгъан кыаланы эслеялгъанмы эдинг? Хустос кыала деген олду, — деди аппа, атны башын кыапхакъ таба бура. Алгыа мен, ызы бла аппа тюшдюк да, атны ауузлугъун алып, башындан тартып теби-редик. Аппа алда, мен да ызындан, мюшкери котурланы жыра, бир кенделен жолчукгыа тюшдюк. Бираз баргъандан сора бир ташлы жерге жетдик. Эки-юч кере да бир хуналадан, бир жылтырап баргъан тап-таза тау суучукыладан ётдюк. Башлы чурукыланы аппа манга нек кийдиргенин энди ангыладым. Ол ариу суучукыла акъ ташчыкылагыа жайыла алай ариулай, алай тазалай саркыа эдиле. Биз, ёзендеча болмай, аякъ кийимлерибизни да аямай, суучукыланы бек эркин басып бара эдик. Бир жерде уа суу тюз кыртишни туюю бла, шорхулдап, тауушу эшитиле, сейир бара эди. Алайда ёсген кырдыг' а, башха болмай, кысыхалыгы, ариулугу да — тюз кыатапа куююз кибик.

Эски ыстауат оруннга келип тохтадыкъ. Кыарт уучу, «малгарны» айылларын бошлап, кишен сала:

— Аунайма деп, иерин иш сындырмагыа эди, — деди да, бир ёзенгини бирсинден ётдюрюп, ал кыашха такды. Кыапжыгыадан жамычыны алды да, кыртишге жайды. Артмакыланы жастыкъ орунуна жамычы туююне салды.

— Жукъунг келсе, жамычыны бир кыанатын юсюнге тартып жат, ансы бийикде адамгыа кюн бек терк ётеди. Мен, сенден ташагыа кетгенликге, узакъ барлыкъ туююлме, кыоркыгъан иш этме, — деди да, кыауалны инбашына атып, кёзюлдюреуюклени тартып, забала башы бийик жухлагыа кёз жетдирди. Сора, тири-тири атлай, ыстауат орунну башы бла ёрге ёрлеп кетди.

Огыарыда — ууакъ-ууакъ сызгычыкыла, ыргы ызчыкыла, бийик жухла. Кенделен кырасанг, сыйдам сыртла, бек башында уа таракъ-таракъ кыаяла сюеледиле. Таулары ол тамаша суратларына кырап, теке кыалкыу эте тургъанымлай, бир бири ызындан эки кере ушкок атылгъан тауушдан элгендим. Секирип кыобуп кырасам, аппаны кёралмадым, ат а отлай. Мен да алай сархош болуп тургъанымлай, кыаланы зангырдата, уучу кычырды. Сагъайып, ёрге кырап турама. Кыауум замандан, ауур-ауур атлай, аппабызны тигелеп келгенин эследим. Кыарт кыатыма жууукылашханлай,

аны аркъасында бурун мен кёрмеген бир ариу къанатлыны эслеп, аллына чапдым, аппагъа болушайым деп, къанатлыланы аякъларындан тутуп, кётюрюрге кюрешгенлигиме, къанатларын жерден айыралмадым.

— Жумарукъла. Жолубуз болду, жашым, — дей эди аппа. Жумарукъланы, ичлерин атып, ат къанжыгъагъа тагъарча жарашдырдыкъ да, азыкъ ашаргъа олтурдукъ.

— Атамы атасы айтычу эди, харип, — деди аппа, хапарын андан ары жалгъашдыра. — Хустос къаланы тауруху бек эрттегили гаурухду. Чын¹ аскер бизни таулагъа да киргенди бир заманда. Душман, элленн кюйдюре, кюл эте, адамларын къул эте, малларын сюре келгенди. Ол жууукълашханда, мамыр урунууну суйюучю таулу миллет, тауланн бийик ырбынларына сырыннганды. Халкъ учхун болуп, бир къаууму дорбунлагъа жыйылгъанды, букъгъанды, бир къаууму узагъыракъ къачханды, чач-тюк болгъанды. Ма миллетге аллай зарауатлыкъ жетген кезинде, Хустос къалада, туугъан Тотур деген жигит улан, юсюне кюбе кийип, къолуна къалкъан, садакъ алып, халкъын жауладан къорууларгъа атланады. Қъарап-къарагъынчы аскер жыйып, кёк байрагъын бийикге кётюреди.

— Ёлсек — бир чунгурда, сау къалсакъ — бир байракъны тюбюнде болайыкъ. Жерибизни, туугъан тауларыбызны жауладан къоруулайыкъ. Бош къайгъыдан хайыр жокъду! — деп, аскерни аллында тебирейди.

Тотурну хапарын эшитип, зулмучула:

— Бизге баз болургъа кюрешген кимди? — деп, бек къа-ты чамланадыла, жан-жанларын ашайдыла.

Тотурну аскерни тау тарларындан чын аскерни гунч этип къурутады. Халкъгъа зорлукъ-хорлукъ жетгенде, туугъан жерин басхынчыладан къоруулагъан жигитни атын халкъ хар заманда хурмет бла эсгерип болгъанды.

Аны себепли болур, Тотурну киндиги кесилген Хустос къаланы аты да бюгюнлюкге дери унутулмайды, халкъны ауузунда айтылгъанлай турады.

Энди биз юйге къайтып келебиз. Бизни ышаннгылы улоубуз — Жулдуз къашхалы тор алашаны башындан тартып, энишге тигелеп барабыз. Мен, аппаны аллына тюшюп, къуанчлы жорта, къанатларым болса, бийикледен энишге учуп кетерим келе эди.

¹ Чын — монгол аскер.

ЧУБУР

Къая арты. Бу жайлыкъда мал, адам киралмагъан къыйын чатла кѣпдюле. Мында мюшкери къатыш къалын чырпы ёседи. Адам къолу бла салгъаича, бирге-бирге тирелип, жашырыныр жерлерин хазырлап тургъан ташланы анда кѣрлюксе. Аны себепли, бѣрюле мында уя этедиле.

Анда аланы аталары, тюз да эшек тенгли бир кѣкжалкъа бѣрю болуучу эди. Аны аякълары тана аякълары кибики, тишлери бичакъча жютю, сырты сыйдам, къарыулу зат эди.

Кѣкжалкъа аман акъыллы, жыртхычланы жыртхычы болгъанды. Ол кюндюзгю кюнде сюрюучюле къарап тургъанлай окъуна, сюрюуге чабып, къойланы кесип кетиучюдю. Баулагъа окъуна тюшюп да сау-эсен къутулгъанды.

Алагъа жай кечинген бек къыйынды. Таула мал сюрюуледен толуп къаладыла.

Кюз артында уа малла къышылыкълагъа энедиле. Ол заманда ала биягъы таш аралада кеслери эркин къаладыла.

Малла къышылыкълагъа тамам тохташхандан сора уа, ала да энишге келип, къоркъуусуз жер сайлайдыла, таш араларына бугъадыла. Анда ала ач болмайдыла: сюрюучусюз айланган малланы марлайдыла.

Жаз ала уа биягъы ата журтларына къайтадыла. Гагай бѣрюле балаларын юйренген жерлеринде табадыла.

Кючюклени аталары-аналары угъай, эсенг, бирсиле да юйретирге керекдиле. Гагай кѣп заманга дери кючюклерин къоюп кеталмайды. Анга ашпы эркек бѣрю бла бирсиле келтиредиле. Ол кезинде аш тапхан бек къыйын болады. Мал къошла узакъ. Адамла бек сакъ болгъанлары себепли, жортууулдан сау къайтхан тынч болмайды. Былтыр къойчула эки бѣрю ёлтюргендиле.

Аны себепли быланы ышанганлары жылкъы сюрюу болады. Ала къышы-жазы да орунга урулмайдыла. Бютюнда байталла желлегенде. Жылкъычы уа къошда, бѣрю излеген да олду.

Ат бѣрюге кесин алай терк ашатып къоймайды. Жаллыны сезселе, пырх-чырх этип, жыйыладыла да бѣрюню тегерегинден алып, туякъларын жетдирип, ёлтюрюп къоядыла. Абадан ажир а бѣрюню кеси окъуна ёлтюреди.

Жашыракъ заманында кѣкжалкъа бир нѣгери бла тайны ашап кетгендиле. Алай жылкъычы къапхан салып аны тутаргъа умут этгенди. Ол къапханга къалай эсе да къуйругъун къысыдырып, кюреше кетип, юзюп къутулгъанды.

Андан бери анга «Чубур» атагъандыла. Бу жерли малчыла аны таныйдыла.

Къуйрукъсуз бек сакъ айлана эди. Жылкыгъа чабаргъа кѣпге дери базыналмады. Умутун а юзмеди.

Май айны ал кюнлеринден башлап, тор къашха ажирни юйюрюн эрикмей марлады. Ажирге жылкычы минип айлана эди сора уа? Ажир юлюш а иесиз, кеси аллына. Эрттенлик. Кюн да ачыкъ эди. Жылкы тынч-ырахат отлайды. Чубур акъырын, жерге бауурланып, жатды.

Ал кезиуде байталла юркген кибики этип сахиник болгъанлыкыгъа, къайгысыз отлай башладыла. Тор къашха саулукъда была ит-къушдан хапарлары болмагъанлары себепли, Чубурну ит сунупму къойдула, ким билсин?

Чубур ол кюнню эрттеден сакълай эди. Бош турмай, арлакъда бир, берлакъда бир кѣрюнюп, кесине жууушдура башлады. Байталла тайлары бла бирге суу боюнуна саркъгъанда да, бу жол жанында жатып къалды. Экижашарла, тайла да ойнакълай, къысыр байталла да ырахат.

Бѣрю бир ауукыгъа бугъуп да турду. Андан сора башха ажир юлюшлеге да туурадан къарады.

Аланы къююп, эл таба жортду. Эл тѣгерегинде не кишенли ат, не бузоу, эшек-мешек изледи. Болмады.

Къаппа-къарангы, шош кече эди. Чолпан жулдуз чыкъгъанды: танг аласы. Салкъын. Эркин жайылгъан атла башларын энишге бошлап, ырахат сюелишедиле. Эки кѣзю жилтинлеча жанып, Чубур къарны энишге салыннган бууаз байталны къатында бугъуп тура эди. Байтал тюз адамча хурулдады. Чубур да ма ол кезиучюкню сакълай эди. Шыбыртсыз секирип туруп, байталны богъурдагъындан тутду.

Байтал ауур санларын тепдиралмай, башын бир силкип, амалсыздан жерге тобукъланды. Чубур бир сермегенлей, байталны турмазча этген эди. Туу байталны ачы кишнеген тауушун къаяла къатладыла. Боюнундан къан, ырхы баргъанча, барды.

Жаралы байтал секирип туруп, бир-эки кере бурулду да, горф деп жерге тийди. Чубур байталны жан алырын сакълайды. Бирге жокку болгъан байталла да жан-жанына кетдиле.

Чубурну ичине жукъ кетмегенли иги кесек бола эди. Туу байталны этинден тоюп, таула таба тартды.

Ол келгенде кючюклери кюн чууакъда зауукъ этип ойнай. Алларында бирси кюн аталары келтирип берген къара къозуну сюеклери.

Кючюкле аталарын кѣргенлей, аллына чапдыла. Ала да ач болур эдиле. Чубур, терк окъуна ашагъанын къуса, кючюкlege кезиу-кезиу ашатды. Ол кезиуде, эмчеклерин салындырып, алайгъа арыкъ гажай да жетди.

БАШЛАРЫ

Певестъле

Жангы жерде	5
Гылы чычханла	17

Хапарла

Жангыз терекден бау болмас	31
Къарыи дыгалас	39
Жолда жоулган жолоучу	47
Къартла нек ахтынган эдиле?	55
Кийилген чурукъла	59
Кёлкъалды	65
Келбети кёз аллымдан кетмейди	69
Умутла	81
Аманат	93
Дуня кезиу кибик	95
Жашырын къагъыт	109
МЭЛС	116
Тынгысыз кече	129
Къурта парий	144
Устазы хаты	149
Жангырыу	152
Тилкъау	155
Ажалмы эди, ажыммы эди?	160
Асланны къол жазмасы	165
Ата-анала бла байламлыкъ	167
Алыш-бериш	170

Таурухла

Тогъуз кешене	172
Къарт киштикни тобасы	178
Юч къарындаш	179
Харам негер	181
Локъман Хаким	185
Дарман ханс	187
Бала балдан татлы	188
Иггилик унутулмайды	190

Чам хапарла

Айыу, Тюкю, малкъар тил	192
Акъ арактыны къара къаугъасы	197
Къанбузла	200
Тыпыр таш телгенде	203
Жер этегине	204
«Орам таягъы»	206
Узунчач	208
Лехбай	216
Жангылып ауруу	220
Напалеон къатын алгъанда	221
Жыйылыуну да жыйылыу биледи ансы	236
Саубар бла Гычы	240
Хайда, жууайыкъ!	246

Ким болгъанымы сорма	247
Бир жамауатха эки оноучу	249
Базарда	251
Толмагъан тилек	253
«Капит»	256
Насрахожа бла Азрайил	259
Сууун сыгып ийигиз	261
Комиссия келе турады	262
«Зарядланган» хапар	265
Жети ата	267
Кёп сериялы комедия	268
Бир кюбюр харекет	270
Ай, заман а!	271

Масхаралаула

Алыпсатарны прокуроргъа кёлкълдысы	273
Таянчагъы тынгылы адам болса	281
Алауган къалай къол салады?	288

Новеллала

Жер юзюлгенде	291
Ата юлешуу	295
Самса	296
Ананы ыразылыгъы	300
Юй аллыбыз бла озгъан къыз	301
От жагъаны жылыуу	305
Ана бла балала	308
Адам бла къанатлы	310
Жугъутур ашыкъ	310
Хустос къала	314
Чубур	317

Литературно-художественное издание

ЭХ, ВРЕМЯ!

Повести, рассказы, легенды, комиксы,
юмористические рассказы,
новеллы

Редактор *С. А. Будаева*

Художник *И. Г. Абрамов*

Художественный редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Р. О. Алимбетова*

Корректор *Р. А. Богтаева*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.2001

Сдано в набор 26.09.01. Подписано к печати 17.12.01. Формат 84×108¹/₃₂.
Бумага типографская № 2. Усл. печ. л. 16 8. Уч.-изд. л. 19.74. Тираж 500
экз. Заказ № 250. Издательство «Эльбрус» Нальчик, ул. Адмирала
Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Мининформпе-
чати КБР, Нальчик, пр. Ленина, 33.